

वसुदेवश्रीमच्छंभुभगवत्सादा

॥ श्री ॥

वि वे क चू ड म णिः

श्रीशंकरभगवत्पादप्रणीतः

शृंगगिरिजगद्गुरुश्रीचन्द्रशेखरभारतीस्वामिभिः.

अनुगृहीतया ध्यात्यया सनाय.

शृंगगिरिजगद्गुरुसंस्थानद्वारा प्रकाशितः

हेमलववत्सर सा. श. १८७९

बेंगळूरु प्रेस्

१९५७

शुद्धाशुद्धपात्रका

पुटम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
14	५	तनेय	तनेय
"	१३	भवेयु	भूयासु
"	१५	दुग	शृङ्ग
२	१७	शरीरलभ	शरीरलाभ
३	९	सुखमाधत्व	सुखसाधनत्व
"	११	दु खभाव	दु ताभाव
"	२९	धर्म	धर्म
४	२३	ततरचोपरति	ततस्ततश्चोपरति
५	१९	परादर्शन	पारदर्शन
६	८	समीहितात्मा	समाहितात्मा
"	२२	अस्तीमन्	अस्तीतिमन्
७	११	बन्धुरानमता	बन्धुरानमता
"	"	दरान्तो	दान्तो
८	"	चिदानन्द	विदानन्द
९	९	प्रत्यातिरस्कृत	प्रत्यमातिरस्कृत
"	१३	च्छनम्	च्छतम्
१०	९	भ्रन्त्या	भ्रान्त्या
१३	१०	समीहितात्मा	समाहितात्मा
"	१४	अखण्डकार	अखण्डाकार
१५	१६	सामादिष्टक	सामादिष्टक
"	२४	मिष्येव	मिष्येत्येव
१६	२१	यतिनोर्जन	यतिनोर्जन
१७	१	सोमममृता	सोमममृता
"	४	आमृता	अमृता
१९	१	सर्वे	सर्वे
२०	१४	प्रगात्मत्वेन	प्रागात्मत्वेन
२१	१५	तीव्रवैराग्य	तीव्रवैराग्य
"	१७	वैराग्य	वैराग्ये
"	२४	माद्	माद्
२१	२८	सल्लिखन्	सल्लिखन्
२२	३	सल्लिखन्	गल्लिखन्

पुटम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०	२७	भ्रन्ति	भ्रान्ति
२४	७	विशेषणानां	विशेषणाना
२५	१५	भवाब्धो	भवाब्धो
२६	२१	तापमाक्षो	तापमोक्षा
२९	६	मिञ्जेत्यर्थे	मिञ्जेत्यर्थ
३२	२६	योगी	योगी
३३	२५	भवन्मुखात्	भवन्मुखान्
३५	७	सार्धं	सार्धं
"	२०	समुद्धता	समुद्धृता
३७	१३	त्यय	त्यय
"	२६	शक्नुयात्	शक्नुयान्
३९	२०	इति	इति
४३	२६	यथात्म्य	यथात्म्य
४४	११	सपुत्रो	सपुत्रो
"	२२	अविद्यादि-कृ	अविद्यादि
४५	६	क्षीर्मा	क्षीर्मा
"	२८	उदीर्यते	उदीर्यते
"	'	अविहित	अविहित
४६	१८	सर्व	सर्व
४८	२१	रक्त्वा	रक्त्वा
४९	११	मिलितान्	मिलितानि
"	१२	क्षभो	क्षभो
५०	१७	श्रेयी	श्रेयी
"	२०	वध्या	वध्या
५१	२१	मरणान्त	मरणान्त
५३	१०	तन्	तान्
५४	२४	तोषा	तेषा
५५	१२	दुरात्मज	दुरात्मज
५७	७	तदात्म्य	तादात्म्य
"	२२	नृवन्वयति	ननुवन्वयति
"	२३	पञ्ची	पञ्ची
६०	९	पूर्व	पूर्व
"	२०	ज्ञान	ज्ञानु

पुटम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१	घाण	घ्राण
"	१२	कर्तु	कर्तुं
६३	१६	सभती	गभवती
६४	१४	उपादिनीयत्वात्	उपपादनीयत्वात्
६५	२८	दर्शयतु	दर्शयितु
६६	२३	स्वप्न	स्वप्ने
६७	११	स्वभाविक	स्वाभाविक
६८	२०	तादात्म्यभिमानेन	तादात्म्याभिमानेन
६९	१२	भोक्तृत्वे	भोक्तृत्वे
७४	१३	सृष्टिरेषि	सृष्टेरपि
७५	७	नोदक	मोदक
"	१३	योजकत्वभावाच्च	योजकत्वाभावाच्च
७६	२४	भ्रन्त्या	भ्रान्त्या
७७	२१	क्विन्	क्विञ्चि
७८	७	विधातक	विधातक
"	१८	सत्ताराय	समाराय
७९	९	मिनिष्टा	मिष्टा
"	२५	जान्याग्या	जान्याग्या
८०	१४	वृच्छ	वृच्छ
"	१९	उपहत	उपहत
८१	"	म्यामन	म्यमन
८३	२	व्यत्यातु	व्युत्यातु
"	२२	साधारण्य	साधारण्य
८४	१०	प्रत्यह	प्रत्याह
८५	१४	प्रवीधे	प्रवोधे
"	"	मर्व	मर्व
८६	१	नित्यमह	नित्यमह
"	४	नस्तादात्म्या	नस्तादात्म्या
८८	५	कीनाना	कीनाना
९०	२८	कृतीनि	प्रकृतीनि
९१	१८	पनम्या	पन्म्या
९३	१	करोनास्यव	करोनास्यव
९५	१३	करीनी	करीनी

पुटम्	पङ्क्ति	अनुद्धम्	शुद्धम्
२२	२७	भ्रन्ति	भ्रान्ति
२४	७	विशपणानां	विशपणाना
२५	१५	भवाब्धौ	भवाब्धौ
२६	२१	तापमाक्षौ	तापमाक्षौ
२९	६	सिञ्चेत्यर्थ	निञ्चेत्यर्थ
३२	२६	योगी	योगी
३३	२५	भवान्मुखात्	भवन्मुखात्
३५	७	माथ	माथ
,	२०	समुद्धता	समुद्धता
३७	१३	त्यथ	त्यथ
"	२६	शक्नुयात्	शक्नुयात्
३९	२०	इति	इति
४३	२६	यथारम्य	यथारम्य
४४	११	मपुप्ली	मुपुप्ली
"	२२	अविद्यादिभू	अविद्यादि
४५	६	क्षीर्मो	क्षीर्मा
"	२८	उदीयते	उदीयते
,	,	अबिहित	अबिहित
४६	१८	मर्ष	मर्ष
४८	२१	रक्त्	रक्त्
४९	११	मिलितान	मिलितानि
,	१२	भ्रनो	भ्रनो
५०	१७	श्रयी	श्रयो
,	२०	बध्या	बुद्ध्या
५१	२१	भरणान्त	भरणान्त
५३	१०	तन	तान्
५४	२४	तोषा	तेषा
५५	१२	दुरात्यज	दुरात्यज
५७	७	तदारम्य	तदारम्य
"	२२	नुवत्यति	भनुवत्यति
,	२३	पन्नी	पञ्ची
६०	९	पूष	पूष
	२०	ज्ञात	ज्ञानु

पुटम्	पङ्क्ति	असुद्धम्	शुद्धम्
६१	१	घाण	घ्राण
"	१२	कर्तु	वर्तु
६३	१६	सभती	गभवती
६४	१४	उपादिनीयत्वात्	उपपादनीयत्वात्
६५	२८	दर्शयतु	दर्शयितु
६६	२३	स्वप्न	स्वप्ने
६७	११	स्वभाविक	स्वभाविक
६८	२०	तादात्म्यभिमानेन	तादात्म्याभिमानेन
६९	१२	भोक्तृत्वे	भोक्तृत्वे
७४	१३	सृष्टिरेपि	सृष्टेरपि
७५	७	नोदक	मोदक
"	१३	योजकत्वभावाच्च	योजनत्वाभावाच्च
७६	२४	भ्रन्त्या	भ्रान्त्या
७७	२१	निच	निश्चि
७८	७	विधातन	विधातक
"	१८	ससाराप	ससाराय
७९	९	मिनिप्टा	मिप्टा
"	२५	जाभ्याभ्या	जन्धाभ्या
८०	१४	वृञ्छ	वृच्छ
"	१९	उपहत	उपहत
८१	"	भ्यासनं	भ्यासन
८३	२	व्यस्थानु	व्युत्थातु
"	२२	साधारण्य	साधारण्य
८४	१०	प्रत्यह	प्रत्याह
८५	१४	प्रवीधे	प्रवीधे
"	"	सर्वे	सर्वे
८६	१	नित्यमह	नित्यमह
"	४	नस्तदात्मा	नस्तादात्म्या
८८	५	बोधना	बोधाना
९०	२८	श्रुतीनि	प्रवृत्तीनि
९१	१८	पञ्चम्य	पञ्चम्य
९३	१	वृत्तमस्यैव	वृत्तमस्यैव
९५	१३	वरोती	वरोती

॥ ओम् ॥

प्रास्ताविकम्

लोकानविद्यान्धतमसात् उद्धर्तुमेव कृतावतारो भगवान्
वासुदेव प्रपन्नायार्जुनाय “अध्यात्मविद्या विद्यानाम्” इत्यध्यात्म
विद्यामेव सकलविद्यावरिष्ठा प्रत्यपादयत् । साचाध्यात्मविद्या
वेदशिरोभिरुपनिषद्भिः प्रतिपत्तव्या । तत्र सदिहानाना
पुरुषाणा सन्देहा वैयासिकशारीरकमीमासानिर्धारितन्यायैरेव
परिहर्तव्या । उपनिषदा सारसग्रहभूता भगवद्गीता । उपनिषद
ब्रह्मसूत्राणि, भगवद्गीता, इत्येतत्त्रय भगवान् शंकर परमहंस-
परिव्राजकरूपधृक् प्रसन्नगभीरै पदनिगुभै व्याख्याय औप-
निषदमात्मतत्त्व स्फुट प्राचीकशत् । उपनिषदाद्यर्थपरिशीलनेन
समेपामेव आत्मतत्त्वावगमन दुश्शकमिति मन्वान श्रीशंकरा-
चार्य सुलभावगाहान् बहून् विवेकचूडामण्यादीन् प्रबन्धान्
प्राणपीत् । विवेकचूडामणिनामाय प्रबन्ध तेषु चूडामणिरिव
प्रकाशमान सर्वत्र प्रचुरप्रचुर समुपलभ्यते । दुर्ब्रह्मण्यात्म-
तत्त्व करतलामलकवत् तत्र स्फुटीभवति । उपनिषद्भाष्यादिषु
दुर्लभप्रवेशानामपि अत्र प्रवेश सुलभ ।

एतादृशस्य ग्रन्थरत्नस्य यदि काचित् प्रामाणिकी व्याख्यापि
स्यात् तर्हि हेमन् परमामोद इति परिकल्प्य अस्मदाचार्यपादा
स्फुटप्रतिपत्तये गभीरावगाहाय च व्याख्या काचन व्यरचयन् ।
व्याख्याया उत्तमत्वविषये नास्माभि किञ्चिदपि वक्तव्यमस्ति ।
श्रीचन्द्रशेखरभारतीतिप्रथितप्रातस्मरणीयनामधेया अस्म-
दाचार्यपादा कृततपश्चर्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा शास्त्रोपदिष्टा-
र्थानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठा, अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वा, जीवन्मुक्ता

अभूवन्नित्येतदेव व्याख्याया उत्कर्षवोधनायालम् । व्याख्याया
 अपरिपूर्ति किञ्चिदिव मनस्तोदमावहति । व्याख्यापूरणाय
 आचार्यपादान् कदाचिद्वय प्रार्थयाम । “ वक्तव्या अत्रैव सगृहीता
 निदिध्यासनमन्तरा नाधुनान्यत्र चित्त व्यापृणोति ’ इति आशय-
 माविरकुर्वन् । तनयमपरिपूर्ति न न्यूनतामावहतीति अस्माक
 मति ।

एतद्ग्रन्थमुद्रणविषये विशेषत दर्शितश्रद्धान् विहित-
 सेवाश्च श्री एस् वकटश्वरार्यान् (चीफ् कास्ट् अकौन्ट्स्-
 आफ्फीसर्, भारताधिशासनम्) तथा मुद्रणसशोधनादिषु वद्वा-
 दरान् पण्डितराजश्रीरामचन्द्रशास्त्रिणश्च भगवानुमाजानि
 श्रेयासि वितौर्यं परिपालयतु ।

ग्रन्थमिम सम्यगधीत्य आत्मतत्त्वमधिगत्य सर्वेपि लोका
 कृतकृत्या भवेयु इत्याशास्महे ।

अभिनवविद्यातीर्थ

गुगगिरिजगद्गुरु श्रीचन्द्रशखरभारती-
 स्वामिना करकमलसञ्जात ।

॥ श्री विवेकचूडामणिः सव्याख्यः ॥

कस्यैव शास्त्रेधिकारात् प्रथमं नरजन्मप्राप्तास्त्य-वन्धनमुखेन शरीरव्यति-
रिक्त्वान्-मास्तिक्त्व तावद्धनयति जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमिति ।
उक्तं च शारीरवन्धनभाष्ये 'शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी
नाविदित्वा आत्मन परलोक-सम्बन्ध-मधिक्रियते' इति । जन्तूनां जनन-
शीलानां प्राणिनां नरजन्म मानुष्यकं दुर्लभमिति । तत्र एकेनैव ब्रह्मणु जन्मसु
प्राप्तव्येषु किल नरजन्म दुर्लभमिति वक्तुंशक्यं, शरीर-सम्बन्धस्यैव जन्म-
शब्दार्थत्वात् । यदा चैकस्य अनेकशरीरयोगं तदा शरीर-व्यतिरिक्तत्व
आत्मन सूचितमेव । प्रसिद्धं खल्वनेकं कुसुमं पुज्यमानं सून तन्म्योऽतिरिच्यत
इति, अनेकानि वासासि त्रयेण युगपद्वा परिदधच्छरीरं तेभ्यो भिद्यत इति च ।
तथाच मुखहेतुशरीरप्राप्तये दुःखहेतु-शरीरनिवृत्तये च पुण्येऽप्रवृत्ति पापान्नि-
वृत्तिश्च युज्यत इति, विधिनिषेधात्मक-कर्मशास्त्रे आस्तिकस्यैवाधिकारः ।
एव ज्ञानेन सकल-कर्म-निर्हरणार्थं मोक्षशास्त्रेषु । यदि शरीरमेवात्मा
स्यात् तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः" इत्यादि-दर्शन-साधन-विधानं कथमुपपद्येत ।
"शुभैराप्नोति देवत्वं निगिद्धैर्नारकी तनुम् । उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां
मानुष्यं लभतेऽवगं" इति चैकस्यैव शुभाशुभ-मिश्रकर्मभिः विजातीय-
शरीरलभं दर्शयति । कथमन्यथा लोकप्रसिद्धं मुखदुःखादिवैचित्र्यमुपपद्यते ।
यदि कर्मनिरपेक्षं ईश्वर एव काश्चिन् प्राणितं सुखिनं काश्चिदन्याद्गुणैश्च
सृजेत् वैपम्य-नैर्घृण्ये भजेत् । तथाचेश्वरत्वं हीयेत् । तदुक्तं "वैपम्य-
नैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति " "न कर्माविभागादिति चेन्नाना-
दित्वात् " "उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इति सूत्रे ईश्वरस्य कर्मसापेक्षात्
समारम्भानादित्वं च । धर्मभूतं ससार एव अनादिश्चेत् तदाश्रयस्य
ससारिणो अनादित्वं वृत्तिकन्यायसिद्धम् । तत् सिद्धमात्मनः शरीर-
व्यतिरिक्तत्वम् । शरीरातिरिक्त्वा-त्मास्तिक्त्ववाद्येवास्तिक्त्व इति । शास्त्र-
व्यवहारनिदान-मास्तिक्त्व इति जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमित्यनेन
सूचितं । ततः पुस्तकं, स्त्रियां वेदेधिकाराभावात् । उपनिष-
देक-समधि-गम्य आत्मा नैव ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रायः । तत्रापि श्रैवणिकानां
वेदाधिकार-सत्त्वेऽपि क्षत्रियवैश्यायो राज्यपरपालन-कृष्यादिरूपाणां
चित्तविक्षेप-हेतुभूतानां बाह्यव्यापाराणां सत्त्वाद्देष्येण आत्मविचार
दुर्घट इति "मुखजानामयधर्मं वैष्णवं लिङ्गधारणं । बाहूजातोरु-

जाताना नाय धर्मो विधीयते ।” इति स्मृत्यनुसारेण ऐदपर्येण ब्रह्म-
विचार-साधन-सत्यासत्य अनवकाशात् एकस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्माधिगम
सयोर्दुर्लभ इति द्योतनार्थं द्विजत्व तत इत्यनुक्त्वा ततो विप्रतैत्युक्तम् ।
“ ब्राह्मणस्य तु देहोय नोपभोगाय कल्पते । इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्त
सुखाय च ” ॥ इति वसिष्ठस्मृत्या वेदविहित-प्रवृत्तिनिवृत्ति-धर्मानुष्ठानेन
एकस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्माधिगतु शक्य ब्राह्मणेति भाव । अत एव तस्मा-
द्वैदिकधर्ममार्गपरतैत्युक्तम् । न केवल विप्रतया लब्धव्य लभ्यते, अपितु ता
लब्ध्वा तदुचितधर्मानुष्ठानेनेति भाव । ‘ धर्मो विश्वस्य जगत
प्रतिष्ठा ’ ‘ धर्मोण पापमपनुदति ’ इति श्रुत्या धर्मस्यैव सुखसाधकत्व
दुःखहेतुपापनिवर्तकत्व, तन्निवृत्त्या दुःखाभावहेतुत्व चेति, सुख मे भूमात्
दुःख मे माभूत् इति सकलजन-वामनाविषय-सुखदुःखभावरूप पुरुषार्थ-
साधनत्व तस्यैवति द्योतयितुं धरतीति धर्मं धियतेऽनेनेति वा धर्मं ”
इति व्युत्पत्त्याजगत्प्रतिष्ठाहेतुत्व तस्य श्रुतिबोधित सूचयितुं वैदिकधर्म-
मार्गपरतैत्यनुक्त्वा धर्ममार्गैत्युक्तं वैदिकधर्मण धर्मत्वेपि धर्मशब्देन
विवक्षितार्थालाभात् । यदि धर्मव्यतिरिक्त किञ्चित्सुखसाधन दुःख-
निवृत्तिसाधन च स्यात् तत्साधनसंपादनेन सर्वो लोक सर्वदापि सुखी,
निवृत्तदुःखश्च स्यादेव । धर्मस्य तु अतीन्द्रियत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्
जनानां तज्ज्ञानस्य शास्त्रमन्तराऽसंभवात् साधनालाभात् फलालाभ इति
प्रतिपादयितुं शक्यते । तदुक्तं वैदिकेति । धर्मस्य लक्षणं “ चोदना-
लक्षणोर्धो धर्मं ” इति जैमिनिमहर्षिणि सूत्रितं यत् वेदप्रमाणवत्त्व
तद्वैदिकेति विशेषणनावगमितम् । नहि वेद विना प्रमाणातर धर्मविषये
पदमाधातुमीष्टे तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्राप्रसरत् । अत एव
नानुमानं तत्र प्रसरति, प्रत्यक्षमूलकत्वादानुमानप्रवृत्ते । अत एव वेद
व्यतिरिक्तशब्दोपि न त बोधयितुं पारर्याति प्रत्यक्षादिनायधारितस्यैवार्थस्य
लौकिकशब्देन बोधयितुं शक्यत्वात् । स्मृतीनामपि पौरुषेपत्वेन
पुराणा भ्रमप्रमादादित्तभवेन यत्तुदोषनिबन्धनाप्रामाण्यशक्या
अपौरुषेयतया दोषगघानागधितश्रुतिमूलकतयेव प्रामाण्यस्य वक्तव्यतया
वेदव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य धर्मो स्वतः अप्रमाणत्वात् । किञ्च स्मृतिवर्तारो
वा अतीन्द्रिय धर्मं कथं व्यजानन् ? योगजसामर्थ्येनेति चेत्
तत्तामर्थ्यं कथं तं सम्पादितम् ? धर्मानुष्ठानेनेति चेत्, न धर्मं कथं

ज्ञात ? अत एव “यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं, यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै” इति प्रथमं सृज्यमानस्य हिरण्यगर्भस्यापि ईश्वरानुगृहीतवेद-मूलकमेव धर्मज्ञानमिति बोधयति श्रुति । किं वनतव्यमितरेणा । अतस्मुच्छ्रुतं वैदिकेति । “अव्यक्षा वायुभक्षा” इतिवत् वेदैकमेयत्व धर्मस्य बोधयति । अत्र धर्मशब्देन प्रवृत्तिधर्मं निवृत्तिधर्मश्च कथ्येते । उक्तं हि गीताभाष्ये “द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च” इति ॥

धर्म एव परम साधनं नित्यसुखावाप्ती नान्यदपेक्ष्यमस्तीति धर्म-मीमांसका, तान् कटाक्षयति मार्गेति । तेन परमपुरुत्पर्य-साधनीभूत-ब्रह्मसाक्षात्कार साधनवेदान्त-विचारहतुत्वेन सन्यासरूपनिवृत्तिधर्मस्य तत्साधनवैराग्य - हेतुभूत - चित्तशुद्धिहेतुत्वेन निष्कामकर्मनिष्ठान-रूप-प्रवृत्तिधर्मस्य च अपेक्षितत्व, न तु गाक्षाक्षिरतिशय मुक्तसाधनत्व तदुभयस्येति सूचितम् । तदुक्तं भगवता बादरायणेन “द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदा प्रतिष्ठिता । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः निवृत्तिश्च प्रकीर्तितः” इति । तथाच ब्राह्मणेन उपनयनानन्तरं “वेदो नित्य-मधीयता तदुदितं कर्म स्वनुष्ठीयता, तेनेशस्य विधीयतामपचिति काम्य मतिस्त्यज्यता । पापीय परिधूयता भवमुत्तमोपनुसधीयता, आत्मच्छा व्यवसीयता निजगृहात्तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ सग सत्सु विधीयता भगवतो भक्तिर्दृढधीयता, शान्त्यादि परिचीयता दृढतरं कर्मासु सत्यज्यताम्” ॥ इति सोपानपत्रकोपदिष्टं रीत्या ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्म कुर्वाणेन चित्तं शोधयित्वा विषयेभ्यो विरज्य कर्मभ्य-स्समुपरगितव्य इत्येतद्बोधितम् । तदुक्तं गोक्षधर्मेषु “नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैवता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततश्चोपरति न्रियाम्य” इति ॥ विद्वत्त्वमस्मात्परं । तत्र प्रवृत्तिधर्मविषये एव योजना । “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोर्निपदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति छान्दोग्यधनुष्या क्रियमाणं कर्म, तदगभूत-मन्त्रार्थज्ञानपुरस्सरं क्रियते चेत् भूयसे फलार्थेति बोधितं भवति । तदुक्तं तत्रैव भाष्ये “दृष्टं हि लोके षण्णिवृत्तयो पररागमणिविनये षण्णिवृत्तयो विज्ञानाधिक्यात्फला-धिक्यमिति” । निवृत्तिधर्मविषये “सन्यस्य श्रवणं बुध्यते” इति विधानात् सन्यासोत्तरकालिक-वेदान्तवाक्य-श्रवणजन्य-पराज्ञानवत्त्व

विद्वत्त्वम् । अस्मात्पर आत्मानात्मविवेचन । इदं ग्रथ एवोत्तरत्र स्पष्ट-
यिष्यते । तेन मनन युक्तिभि श्रुतार्थदृढीकरणार्थं-मनुचिन्तनरूप
सशयभावतानिरासकमुक्तं भवति । तत स्वनुभव, निदिध्यासनपूर्वक-
ब्रह्मसाक्षात्कार कथितो भवति । अत एव स्वनुभव इत्युक्तं, विपरीत-
भावना निवर्तकनिदिध्यासनाभावे श्रवणमननाभ्या जायमानानुभव
सौष्टव नाश्नुत इति । एतेन शुभेच्छा विचारणा तनुमानसा सत्त्वापत्ति-
श्चेति ज्ञानभूमिकाचतुष्टय कथितमासीत् । अससकित पदार्थाभावना
तुर्यगाच, ' ब्रह्मात्मना सस्थिति मुक्ति ' इत्यत्र सस्थितिशब्देन
वासनाक्षयमनोनाश-सहकृतस्वनुभवबोधकन व्यजिता । तेन सालोक्य
सामीप्य-सारूप्य-सायुज्याना मुख्यमुक्तित्वाभावश्च सूचितो भवति ।
सगुणविषयकतया तेषा चतुर्णामपि मिथ्यात्वात्, परिच्छेदत्रयानून्यत्व-
रूपब्रह्मत्वस्य सगुणऽसभवात् । ब्रह्मात्मना सस्थिति कल्पित-सकल-
विधोपाधिसवध-विधुर-नित्यशुद्ध-वृद्धमुक्त-प्रत्यगभिन्न - परिपूर्णस्वरूपेणाव-
स्थान कैवल्यमेव मुक्ति शतकोटिजन्मसु कृतं पुण्यविना नो लभ्यते
इत्यन्वय ॥

दुर्लभं त्रयमेवैतत् देवानुग्रहहेतुकम् ।

मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व महापुरुषसश्रय ॥३॥

लब्ध्वा कथञ्चित् नरजन्म दुर्लभं,

तत्रापि पुस्त्व श्रुतिपरादर्शनम् ।

यस्स्वात्ममुक्त्यं न यतेत मूढधी,

स आत्महा स्व विनिहत्यसद्ग्रहात् ॥४॥

इत बोन्वस्ति म्हात्मा यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।

दुर्लभं मानुष देह प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥५॥

पठन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवान् कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवता ।

आत्मैक्यबोधेन विना विमुक्ति न सिध्यति ब्रह्मशतान्तरेपि ॥६॥

अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेनेत्येव हि श्रुति ।

प्रवीति कर्मणो मुषते अहेतुत्व स्फुटं यत ॥७॥

ब्रह्मनिष्ठ " अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान्द्वयै-मणुप्रमाणात् " इत्यादिश्रुतिभ्यः तादृशादेव गुरोः सशयभावनादि-विरहित शुद्धात्म-बोधस्य सभवात् । युक्तं होतुं, लोकेष्वस्माभिरदृष्टो मार्गं दृष्टतन्मार्गे किल बोधनीयं, स्वयमेव कथंचिल्लब्धोपि, सशयं दृष्टतत्त्वं किल निरसनीयो भवति । तत्र शयजनक-सवाद प्रमाणम् । जन्मातरकृत-सुकृत-परिपाकवशात् स्वयं ज्ञातज्ञेयोपि पित्रानुशिष्टोपि महानुभवितो जनकस्य वैदेहस्य वचनात्किल ब्रह्मणि विधान्तमानसोऽभूच्छुक्र इति हि यासिष्ठादो स्मरन्ते । तथाच सद्रूपब्रह्माभिन्नत्वात् सद्रूपत्व देशिकस्य । अत एव महत्त्व विवेचितकोशपचकत्वात् अपरिच्छिन्नत्वम् । यद्वा शास्त्रोक्त-समस्त-सद्गुणमण्डितत्व वक्ष्यते हि ' श्रोत्रियोऽयुजिनोऽकामहतो यो ब्रह्म-विदुत्तम । अहेतुकदयासिधु बधुररानमता सताम् ॥ ब्रह्मण्युपरतश्शान्तो निरिन्धन इवानल " इत्यादिगुणजातम् । शिष्येभ्यो ज्ञानं दिशतीति देशिकः, तसमुपेत्य-न्यायाविधि उपसद्य तेन गुरुणा उपदिष्टो योर्थं ब्रह्मरूप तत्प्राप्तिप्रकाररूपश्च, तत्रैव सम्यगाहित आत्मा अन्तःकरणेन तादृशस्सन् विमुक्त्यै प्रयतेत इत्यनेनमुक्तोच्छा विना तत्र प्रयत्नासभवात् मुमुक्षुत्व ध्वनितम् ॥ उपदिष्टार्थसमाहितात्मेत्यनेन सतत ब्रह्मसमाहितमानसत्वस्य सर्वकर्मसन्त्यास विनाऽसभवात् विवेकिना विरक्तेन स्वरूपतः सकल-वर्मसन्त्यासपुरस्सरं ब्रह्मनिष्ठ गुरुमुपसद्य सर्वदा ब्रह्मविचारं कर्तव्य इत्युक्तं भवति ॥

उद्धरेदात्मनात्मानं मग्नं ससारवारिधौ ।

योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया ॥९॥

सप्रहेणोक्तमर्थं सप्ताभिः श्लोकेष्विवृणोति । तत्र मुक्त्यर्थं त्रिय-माणप्रयत्नस्य सम्यग्दर्शननिष्ठान्तत्वात्, मोक्षसाक्षात्साधनं सम्यग्दर्शन-निष्ठा तत्र मुख्यहेतु परवैराग्यापरपर्यायि योगारूढत्वं चाह अनेन श्लोकेन ॥ " यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते । सर्वसकल्पसन्त्यासीयोगा-रूढस्तदोच्यते " ॥ इति भगवद्ब्रह्मनात् परवैराग्यपुरस्सर-सम्यग्दर्शन-निष्ठं ससारविघ्नपतितोद्धरणं हेतुरिति भावः । " क्लेशादिपचक-तरणयुतं ध्रमाह्यं शरारतमजा-प्लथन-वन्धुज्ञपाभियुक्तम् । ओषानिलाभ-निजरोप-भनगजाल, ससारमागरमतीत्य हरिं प्रजामि " ॥ समाग्गागर-

विशाल-वरालवाल-ननग्रहग्रसन निग्रहविग्रहस्य। व्यग्रस्य रागनिचयोभिनि-
 योडितस्य लक्ष्मीनृसिंह भ्रम देहि वरावलपम् ॥ इत्यादिरीत्या
 अविद्यातद्विलासरूपस्य मसारस्य सम्यग्ज्ञान विना दुस्तरत्वात्
 वारिधित्वेन रूपणम् । नह्यनात्मान देहमात्मत्वेन मन्वानस्य
 तस्मिन् जायमाने त्रियमाणे वा तद्गतधर्मं स्वस्मिन्नास्तीति विज्ञातु
 शक्य, क्षुत्पिपासायुते वा प्राणे मुखिनि दुःखिनि वान्त करणे ।
 एवगविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां रासतत्वात् कल्शादिपत्रकस्य
 तरगतया रूपण, भ्रम एव भ्रम अतस्मिन्सद्बुद्धिरेव आवर्त इत्यादि
 स्पष्टम् । अनाद्यविद्यावशात् अज्ञ कर्ता मनुष्योहम् ' इत्यादिरीत्या
 स्थूलसूक्ष्मकारण शरीरेषु अनात्मनु अहमिति स्वरूपाप्राप्त्या स्थितिरेव
 ससारवारिधिमग्नत्वम् असगसच्चिदानन्दरूपस्यात्मन । तनापि गुपुप्तौ
 ससाराननुभवात् अविवेकिमतोरूपोपाधिमूलकत्वमेव वक्तव्यं ससारस्य ।
 श्रूयते हि ' मन एव मनुष्याणां कारणं बधमोक्षयो । वधाय विषयामक्त
 मुकयं निविषयं स्मृतम् ' ॥ इति अत विवेचनमून्यस्य मनसः शरीरादि
 ससक्तत्व आत्मनः ससारवारिधिमग्नत्वम् । अत श्रवणमननादि-
 शास्त्रीय-संस्कार-संस्कृत मनो यदा भवति तदा भ्रमशून्य आत्मयाथात्म्य-
 ज्ञानावाप्त्या भवतीति अविवेकि मनः शास्त्रजन्यविवेकवता मनसा
 उद्धरेत् अनात्मभ्योऽपनयत् । तथाच तस्मिन् पराङ्मुखत्वस्वाभाव्यात्
 बाह्येषु शरीरादिषु सक्ते वस्तुतोऽसगस्यापि लोहितस्फटिकवत् ससक्तस्येव
 भासमानस्य आत्मनः उपाधरनात्मरावन्धाभावे प्रत्यङ्मुखतयाऽत्म-
 मात्रसंस्थत्वे च आत्मा उद्धृत इव भवतीति भावः । ससारवारिधी
 मग्नमात्मान योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया आत्मना उद्धरे-
 दित्यन्वयः । योगारूढत्व विशदयन्नेव श्रवणमननिर्दिध्यासनानि
 सन्यासोत्तरकालिकानि सम्यग्दर्शननिष्ठावाप्तिसाधनानि तावदाह
 सन्यस्येत्यादिना ।

सन्यस्य सर्वकर्माणि श्रवणध्वनिमुक्तये ।

यत्प्रता पण्डितेर्धीरे आत्माभ्यास उपस्थितै ॥१०॥

सर्वकर्माणि सन्यस्य कर्मकाण्डोक्तानि स्वरूपतोपि परित्यज्य,
 भववन्धविमुक्तये सासारिकबन्धनिवृत्तिहेतुभूतसम्यग्दर्शननिष्ठायै, पण्डितै

आत्मविषयकपरोक्षज्ञानयद्भिः, धीरे वशीकृतबुद्धिभिः "पराचि खानि
 व्यतृणत् स्वयभू तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीर
 प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् " इति श्रुते ॥ धिय रातीति
 धीर, प्रधानभूता कार्यकरणसघातमध्ये बुद्धि वशयतीत्युक्ते इतरेन्द्रियजय
 अर्थसिद्ध । एतेन शान्त्याद्युपेतत्व सूचित भवति । अत एव आत्माभ्यासे
 " तच्चिन्तन तत्कथन अन्योन्य तत्प्रबोधन । एतदेकपरत्व च ब्रह्माभ्यास
 विदुर्बुधा " इत्यभियुक्तोक्तिरीत्या अनन्यव्यापारतया श्रुतार्थमनन-
 तत्कथन-परस्पर-प्रबोधनरूप-ज्ञानकाण्डोक्तव्यापारेषु उपस्थिते वर्तमाने,
 विजातीयप्रत्यातिरस्कृत-सजातीय-प्रत्यय-प्रवाहरूप - निदिध्यासनानुष्ठानेन
 यत्यताम् इत्यन्वय । एतादृशस्य पुस सर्वसकल्पसन्त्यासेन परवैराग्या-
 परपर्याय योगारूढत्व सिद्धमेव मन्तव्यम् ॥ १० ॥ ननु " यावज्जीवमग्निहोत्र
 जुहुयात् " " यावज्जीव दशपूर्णमासाभ्या यजेत " " अहरह-स्सध्या-
 मुपासीत " " कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतश् समा " इत्यादिश्रुतिभिः
 यावज्जीव कर्मण कर्तव्यत्वेन चोदितत्वात् सर्वकर्मसन्त्यासे श्रुत्युल्लघन प्रस-
 ज्येतेति चेत्, तासा श्रुतीना अशुद्धचित्तविषयत्वात् । अत एव " एव त्वयि
 नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे " इतीशावास्यमन्त्रेण नरे नरमात्राभि-
 मानिनि त्वयि इत कर्मकरणात् अन्यथा अन्यो मार्गं कर्मलेपाभाव-
 प्रयोजकः नास्तीत्युक्तम् । " न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके
 अमृतत्वमानयु । सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा " ॥ " प्लवा ह्येते
 अदृटा यज्ञरूपा अप्टादशोक्तमवर येपु कर्म । एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति
 मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापि यन्ति " " किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था
 वय यक्ष्यामहे " इत्यादिना कर्मसन्त्यासस्यापि विहितत्वात् निन्दितत्वाच्च
 कर्मण ॥ " तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन
 तपसाज्जाशयेन " " योगिन वर्म कुर्वन्ति सगत्यक्त्वाऽऽरममुद्धये " इत्यादि-
 श्रुतिस्मृत्यर्थपर्यालोचनया विविदिपासाघनत्व चित्तशुद्धिद्वारा तेषामव-
 सीयते, ननु सार्वदिवत्य । तथासति " यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रप्रजेत् " इत्यादि-
 मन्यासविधायक-वाक्यव्याकोपापत्ते, वर्मेनिन्दानुपपत्तेश्च । " अत
 एवचाग्नीन्धनाघनपेक्षा " " मर्यापेक्षा च यज्ञादिश्रुते-रश्वचत् " इति च
 सूत्राभ्या अयमेवार्थो भण्यते । परमपुरगार्थ-भूतमोक्षार्थत्व नास्ति
 कर्मणा, चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानवहिरगत्यमिति, तदिदमाह चित्तस्येति ।

चित्तस्य शुद्धये कर्म ननु वस्तूपलब्धय ।
वस्तुसिद्धिविचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभि ॥११॥

स्पष्टोय ।

विचारस्य वस्तूपलब्धिहृतुत्व दृष्टान्तेन विशदयति सम्यगिति
सम्यग्विचारत सिद्धा रज्जुतत्वावधारणा ।
भ्रान्त्योदित महासर्प भवदु खविनाशिनी ॥१२॥

मदाघवारेपतिता रज्जु सप मवान पुरूप विन्ध्यत दीपानयनन
मम्यग्विचाराय वस्तुतत्त्व बुध्या भयकम्पादि-दु ख जहातीति प्रतिद्वम ।
तन रज्जा भ्रत्वा उदित यो महामप तदभव तत्प्रत्ययजन्य यददु ख
तद्विनाशिनी सम्यग्विचारजन्या रज्जुतत्वावधृति । तद्वत भ्रान्त्या जात
यदभवदु ख जन्ममरणप्रयोज्यदु ख तद्विनाशिनी सम्यग्विचार प्रयोज्या
तत्वावधारणा आत्मयाथात्म्यावधृति यद्वासाक्षात्कार इति सर्वाश
प्रकृतोपयोग्यय दृष्टान्त ॥१२॥

आन्तोक्त्यनुसारेण त्रियमाणविचारस्यैव अथनिश्चयहृतुत्वम
नान्यस्य कमण इत्याह । अथस्यति ।

अर्थस्य निश्चयो दृष्टो विचारण हितोपितत ।
न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतन वा ॥१३॥

अज्ञानदोषवशात् स्वयभ्रान्तस्य पुरूपस्य आप्तोक्तिरूपावलवनाभाव
भयकपाद्यनथमनुभवत स्वतो विचारे प्रवृत्तदुलभत्वात् विचारे हितोक्ति
हेतुकता । हितत्व च यथाथवक्तृत्व यदि भ्रान्त पुरूप हितोक्त्यनुसारेण
विचारमविधाय स्नान वा दान वा प्राणायामशत वा नम कुर्यात् भ्रन
निवतवापरोक्षप्रमाया अभावे अनथप्रयोजक भ्रमानिवृत्त कथ निवृत्ता
नर्थो भवेदिति भाव । विचारश्च अथयाथात्म्य निश्चयानुकूलो मानसो
व्यापार । तथा च हितोक्तिमहृत्त विचारस्यैव अथप्रगाहृतुत्व भ्रमस्थल
प्रत्यक्षसिद्धम । तथासति प्रकृतेषु श्रुत्याचार्योपदेनानुसारेण आ मविचार
कृत्वा तद्याथात्म्य मपरोक्षीकृत्य अनात्माध्यासरूप ससारादात्मान मोक्षय
दित्युपदेश ॥१३॥

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषत ।

उपाया देशकालाद्या सन्त्यस्या सहकारिण ॥१४॥

तत्तत्कर्मणि समर्थस्यैव तत्तत्कर्मफलभोक्तृत्व-सम्भवात् असमर्थस्य तदयोपात् बाह्यदेशकालादे सहकारित्वमात्र, आन्तरसामर्थ्यस्यैव फल-
दायकत्वमित्याह । अधिकारिणमिति ।

कर्मणा तावत् दृष्टार्थत्वात् "यदाहवनीये जुहोति" "अश्वस्य पदे जुहोति" "प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत" "साय जुहोति" "प्रातर्जुहोति" "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" "वसन्ते ब्राह्मणो-
ग्नीनादधीत" इत्यादिशास्त्रानुसारेण देशकालयोरप्यसाधारण-कारणत्व-
मङ्गीकर्तृत्वम् । यद्यपि ज्ञानस्यापि "यथाऽदशं तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके । यथाप्यु परीव ददृशे तथा गधर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ।" "इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीत् महती विनष्टि" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण मनुष्यलोक-ब्रह्मलोकयोरेव ज्ञानभूमित्व-
प्रतीयते, एव "अष्टात्रयमपाकृत्य मनो भोक्षे निवेशयेत् । अनापकृत्य मोक्ष तु सेवमानो ब्रजत्यथ" ॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" इत्यादिप्रमाणानुसारेण ब्रह्मज्ञानान्तरगभूत-सन्त्यासस्यापि कालो विधीयत इव प्रतिभाति । अथापि असृष्टचित्तो राक्षसराजो विरोचन ब्रह्मलोकं गतोपि परमगुण्णा परमेष्ठिना उपदिष्टोपि नैवाग्रही-
यात्मान । 'ससारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्गाहा पर वंराग्यमाश्रिता" । इति 'यद्विवेतरया ब्रह्मचर्यदिव प्रव्रजेत्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिप्रमाणं यद्यमाण-
वंराग्यादिसाधन-चतुष्टयमपस्य देशकालौ न विवक्षितौ इत्यभिप्रायेण तयोस्मह्वारित्वमुक्ताम् ॥ अत एव "विद्वान् सत्यन्तवाह्याधंमुत्-
स्पृहस्सन्" इति विवेक-वंराग्ये ब्रह्मात्मनावस्थान-लक्षण-मोक्षसाक्षा-
द्धेतु-भूतसाम्यदर्शननिष्ठार्यं मोक्षसाधनोपदेशक-गुरुरूपसदन-गुरस्सर-तदुप-
दिष्टार्थमनन्तसाधने हेतुवृत्ते । एतादृशमनन्तसाधनस्य शमदमोपगति-
तितिक्षा-श्रद्धानामभावे अमभवात् मुक्तौच्छाभावे तदर्थं प्रयत्नामभवाच्च "अतो विमुच्ये" इत्याद्यल्लोके विवेक-वंराग्य-साक्षादपिदृष्ट-मुमुक्षुराणां जिज्ञासा-साधारण-हेतूनां सूचनं कृतमेव । तथाच "तरति शोकमाग्धवित्"

“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभियच्छेत्” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण शोकशब्दित-
बन्धनायक सम्यग्ज्ञान सद्गुरुपदिष्टार्थ-विचारमन्तरा न केनापि साधना-
तरेणेति । श्लोके ज्ञान्यामित्यस्य सिद्धावित्यर्थ ॥१४॥

अतो विचार कर्तव्य जिज्ञामोरात्मवस्तुन ।

समासाद्य दयासिधु गुरु ब्रह्मविदुत्तमम् ॥१५॥

अत सर्वानर्थनिवर्तकनिर्णयहेतुत्वात् जिज्ञासो आत्मान सम्यग्ज्ञातु-
मिच्छो पुरुषस्य आत्मवस्तुन विचार कर्तव्य । तत्र इतिकर्तव्यतामाह
दयासिधु स्वय कृतार्थत्वेन स्वस्य प्रयोजनाभावस्तिद्ध एव, इतरेपि मा
दु खमनुभूवन्तिकरुणाया समुद्र, आधारमित्यर्थं, जलरासिरिव जलाना,
गुरुम्, “गुणवदस्त्वधकारस्स्यात् कणवदन्तन्निरोधक । अन्धकारनिरोधि-
त्वात् गुरुरित्यभिधीयते” इति गुरुगीतोक्तरीत्या स्वोपदेशेन अज्ञानाख्य-
ह्याध्वान्धकारह्यारकमित्यर्थ । यथाध्वकार प्रपञ्चमावृत्य तज्ज्ञानप्रति-
बन्धको भवति एवमज्ञान आत्मानमावृत्य तत्पटभान-प्रतिबन्धक
भवतीत्यन्धकारत्वमज्ञानस्य, अत एव तमइत्यादिशब्दैरभिलाषश्रुतौ
“तमोह्यामीत्, तमसा गूहृमग्ने” इत्यादौ । एतद्विषेपणद्वय यत्र सम्भवति
तमाह ब्रह्मविदुत्तममिति । ब्रह्म विदन्तीति ब्रह्मविद तेषामुत्तम स्थित-
प्रज्ञमित्यर्थ । अत्र श्रुतय पूर्वमुदाहृता । तत्समासादन च “तमाराध्य
गुरु भक्त्या प्रह्व प्रथयसेवने” इति वक्ष्यमाणरीत्या “तद्विद्विप्रणिपातेन
परिप्रशनेन सेवया” इति गीतोक्तरीत्या च तस्य स्वात्माभिमुखीकरणमिति ।
अतो विमुक्त्यै इत्यष्टमश्लोकस्य इयद्भिःश्लोकै विवृति कृता ॥१५॥

मेधावी पुरुषो विद्वान् ऊहापोहविचक्षण ।

अधिकार्यात्मविद्याया उक्तलक्षणलक्षित ॥१६॥

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिविशेषत इत्युक्तमधिकारिण प्रकृते
कथयति मेधावीत्यादिना । “धीर्धारणावती मेधा” इति कीर्णात्
श्रुतार्थधारणक्षमबुद्धिमानुच्यते मेधाऽस्यास्तीति व्युत्पत्त्या मेधावीशब्देन ।
विद्वानिति अधीत-आव्ययीशब्दाकारण उच्यते । ऊहापोहविचक्षण एतेन
तर्क-मीमामा-ससृष्टतद्बुद्धित्व गम्यते । पदवाक्य प्रमाणज्ञ इति यावत् ।
उक्तलक्षण-लक्षित इति अष्टमश्लोकादारभ्य पञ्चदशश्लोकमध्यपाति-

श्लोके समासव्यासाभ्या सूचितविवेक-वैराग्य-शमादिपट्क-मुमुक्षुत्वरूप-
साधन-चतुष्टय-सपन्न इत्यर्थे । आत्मविद्यायामधिकारी आत्मविद्याफल
मोक्ष अनुभवितुमर्हतीत्यर्थे ॥१६॥

विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिन ।

मुमुक्षोरेवहि ब्रह्मजिज्ञासा-योग्यता मता ॥१७॥

उक्तानि लक्षणानि स्फुटप्रतिपत्तये कोडीकृत्याह विवेकिन
इति । यद्वा उक्त लक्षण जिज्ञासुत्व ' अतोविचार कर्तव्यो जिज्ञासोरात्म-
वस्तुन " इत्यत्र जिज्ञासुरेव मेधावित्वादि-विशेषणविशिष्ट आत्मविद्या-
फलभाक्, इदानी जिज्ञासाया कस्याधिकार इति चेत् पूर्वं अष्टमश्लोके
विद्वान् सन्यस्तवाह्यार्थ-सुखस्पृहस्तान् उपदिष्टार्थ-समोहितात्मा इति दशम-
श्लोके धीरै इतिशब्दसूचितस्य साधनचतुष्टय-सपत्तिविशिष्टस्य इत्याह ।
विवेकिन इति । विवेकादिस्वरूप स्पष्टयिष्यते मूल एवोपरिष्ठात् ।
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा तत्रावगति-पर्यन्त
ज्ञान सन्वाच्याया इच्छाया कर्म । अखण्डनारवृत्ति-प्रतिफलित चैतन्य
जिज्ञासापद-लक्ष्यमाण-विचारस्य फलम् । साभान्यतो ब्रह्मज्ञानस्य
विचारात्पूर्वमपि सत्वात् एतादृशमिष्ट सपादनीय चेत् " दद्यान्नावसर
विचित् कामादीना मनागपि । आमुप्तेरामृते बाल नयेद्वेदान्तचिन्तया "
इत्युक्तरीत्या सार्वदिक-वेदान्तविचार आवश्यक । " देहात्मज्ञानवज्ज्ञान
देहात्मज्ञानबाधक । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते " इत्युक्त-
ज्ञान जनयितु स एव समर्थ ॥१७॥ एतादृश विचारजननी या इच्छा तत्र
योग्यता विवेकादि-साधनयुतस्यैव नान्यस्येत्येवकारबोधितमर्थे अन्वयेन
व्यतिरेकेण च स्पष्टयति । साधनानीति ।

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनोपिभि ।

येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिद्ध्यति ॥१८॥

लोके यस्य तावत् कार्यत्वेनाभिमत-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्व स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगि-कार्यत्वाभिमत-भत्व
वा तस्य तत्कारणत्व न मभवति । यथा पटसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगिनी भूत्, मृत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिपटवती वा

सा पटकारणत्व नादनुते। अपितु मृत्सत्त्वे घटसत्त्व मृदभावे घटाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहवशात् घटकारणत्व भजते। एव विवेकादि-
 चतुष्टयसत्त्व एव सति ब्रह्मणि नितरा स्थितिप्रयोजक-ब्रह्मजिज्ञासाया
 सम्भवात् तदभावे चामभवात् अन्वयव्यतिरेक-सहचारग्रहाधीना तेषा
 विवेकादीना सन्निष्ठापरपर्याय-फलपर्यन्त-ब्रह्मजिज्ञासा-कारणत्वावगति
 इत्युक्तम्। मनोपिभि कथितानीति। तत्र मनोपित्व च श्रुतितात्पर्य-
 ज्ञानवत्त्व। श्रुत्यवलम्बनाभावे एतादृशाधिकारिविशेषणाना दुर्ज्ञानत्वात्।
 तादृशाश्च मनोपिप वादरायणप्रभृतय। ते विल “अथातो ब्रह्म-
 जिज्ञासा” इति सूत्रघटकाथशब्देन साधनचतुष्टय-सम्पत्पानन्तर्यं सूत्रयन्त
 ब्रह्मजिज्ञासाधिकारिण-भेदविध सूत्रयामामु इति शारीरकमीमांसायाधि-
 करण-तृतीयवर्णक-भाष्यादर्थतोऽवगम्यते। एतादृशविशेषणलभकश्रुतमस्तु,
 “यत्कृतक तदनित्य” इति न्यायवती “तद्यथेहकर्मचिनो लोक क्षीयते
 एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोक क्षीयते” “यो वै भूमा तदमृतम् अतोऽन्यदात”
 “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादिश्रुति आत्मन नित्यत्व
 अनात्मन अनित्यत्व च बोधयतीतिविवेक-लम्बिका। “परोक्ष लोषान्
 कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्तास्त्यकृत कृतेन” “न वा अरे पत्यु-
 कामायेत्यारभ्य आत्मनस्तु कामाय सर्वप्रिय भवति” इत्यता श्रुति
 अनात्ममाने वैराग्यप्रतिपादिवा। शान्तो दान्त उपरतस्ति तिक्षु-
 समाहितश्चन्द्रावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मान पश्येत्’ इतिश्रुति शमादिपद्व
 बोधयति। “न स पुनरावर्तते” इति श्रुति मोक्षस्य नित्यत्व वदन्ती
 तत्रेच्छामादधाति। उपनिषदामर्थवादत्व वदता कर्ममीमांसवाना मते
 एतासा स्वार्थे तात्पर्यनास्तीत्येव ज्ञानसम्भवात् ‘ब्रह्मजिज्ञासितव्यं तत्र
 च एतादृशविशेषणविशिष्टोधिकारीति” ज्ञानस्य दुर्लभत्वात् मनोपिभि
 कथितानीत्युक्तम्। तथाच प्रमाणान्तरानधिगत-कालत्रयावाध्य-परम-
 पुरपार्थ-स्वरूपब्रह्म-प्रतिपादकत्वा-दुपनिषदा तात्त्विकप्रामाण्यस्यात्रैव सम्भ-
 वात् तत्तद्वाक्य-सर्मापित विवेकादिविशिष्टस्यैव “सोऽन्वेष्टव्यं स विजि-
 ज्ञासितव्यं” इत्यादिवाक्यविहित जिज्ञासायोग्यतेति सर्वं चतुरस्रम् ॥१८॥
 तत्र विवेकिनो विरक्तस्येत्यादिना कथित विवेकादिव्रजमतो निर्दिशति
 आदावित्यादिना।

आदौ नित्यानित्य-वस्तु-विवेक परिगण्यते ।

इहामुत्र-फलभोग-विरागस्तदनन्तरम् ॥१९॥

शमादिपट्क-सपत्ति मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् ॥

विवेकादौना मध्ये पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तर-हेतुत्वात् क्रम समाश्रित । इदं नित्य इदमनित्यमिति जानान किल अनित्याद्विरज्येत । अत नित्यानित्यवस्तुविवेकाभावे वैराग्य दुस्सपावमिति विवेकस्य वैराग्यहेतुत्वम् । वैराग्यवत् एव पुरुषस्य अन्तर्बहि र्निन्द्रिय-निरोधरूप-शान्ति-दान्ती । तत्रापि निरुद्धान्त करणस्यैव बहिरिन्द्रिय-निरोधरूपदम मनस्सम्बन्धाभावे इतरेषामिन्द्रियाणा अकिञ्चित्करत्वात् । तर्हि शमैसति दमस्य स्वतस्सिद्धत्वात् किमिति तस्य साधनकोटि-प्रविष्टत्वमिति चेत्, " इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभ मन ' इति गीतोक्तरीत्या बाह्येन्द्रियनिरोधाभावे शमस्य दृढत्वाभावात् । जितेन्द्रियस्यैव उपरमशब्दित-सत्यास, तस्यैव शीतोष्णादि-द्वन्द्वसहिष्णुत्वरूपा तितिक्षा, तस्यैव बाह्यविक्षेपाभावात् अहाण्यैदपर्येणाव-स्थान लक्षण समाधान, एतादृशगुण-विशिष्टस्यैव "ब्रह्मैक-मस्ति जगन्मिथ्ये " त्युपदिश्यमान-गुरुवेदान्तवाक्य-विश्वासरूप-श्रद्धा इति शमादिपटकमध्येपि पूर्वापरीभावे कारण सुवचम् । एतादृश किल पुरुषधीरेय मोक्षादन्यन्न कामयते, तत्र विलम्ब च न सहत इति तीव्र-मुमुक्षावान् भवितुमर्हति इत्यभिप्रायेण, आदौ नित्यानित्येत्याद्याह । तद-नन्तर इहामुत्रफलभोगविराग इति च । तेन विवेकानन्तर्यस्य वैराग्ये फयनेन " तदुदित स्सहि यो यदनन्तर " इति न्यायेन विवेक-कार्यत्व वैराग्ये उक्तप्रायम् । तदनन्तरमिति उत्तरवाप्यनुपज्यते वैराग्यानन्तर शमादिसपत्ति, तदनन्तर मुमुक्षुत्वमिति ॥१९॥

उक्तसाधनानि विवृणोति । ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्मासत्य जगन्मिथ्येवरूपो विनिश्चय ।

सोय नित्यानित्य-वस्तुविवेक समुदाहृत ॥२०३॥

ब्रह्म नित्य जगदनित्यमिति निश्चयसत्त्वैपि दृढ वैराग्य न सम्भवति, अनित्यगुणस्यापि प्रायः काम्यमानत्वात् । जगन्मिथ्येत्युक्ते मिथ्याभूतायै केनापि न काम्यते । नहि स्वाप्निन राज्य कामयन्ते राज्यवापयितारः ।

अत वैराग्यस्य नियतमुत्पत्तये ब्रह्म नित्यं जगदनित्यं मित्यनुक्त्वा ब्रह्म सत्यं जगन्मित्येत्याह । विनिश्चय इति विशेषेण निश्चय इत्यर्थकेन निश्चयेऽप्राभाष्य ज्ञानानास्वदितत्यमुक्तं भवति । सोयमिति स विवेकिन इत्यत्र विवेकविशेषणत्वेनोक्तं, अय आदौ नित्यानित्यवस्तु-विवेक इत्युक्त इत्यर्थः । अस्यैव ऐहिकामुष्मिन् फलभोगविरागहेतुत्वं नियतमिति समुदाहृत इत्यत्र समित्युपमर्गेण द्योतितम् ॥२०६॥

विवेक निरूप्य वैराग्यं निरूपयति । तद्वैराग्यमिति ।

तद्वैराग्यं जुगुप्सा या दर्शनश्रवणादिभिः ।

देहादि-ब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि ॥२१६॥

ऐहिकदेहादि-भोग्यवस्तुन दर्शनं न आमुष्मिक दिव्यदेहादि-भोग्य-वस्तुन श्रवणेन, आदिपदेन दृष्टजातीयस्य श्रुतजातीयस्य अनुमानेन । अनुभूयमानं शरीरप्रभृति-ब्राह्ममानेन शतवपजीवि-ननुदश भुवनाधिपत्या-वच्छेदकं हिरण्यगर्भं शरीरपर्यन्तं सर्वस्मिन् भोग्यवस्तुनि अनित्यं मिथ्याभूते या जुगुप्सा कदापीदृशपदार्थ-सम्बन्धो माभूदिति काकविष्टायामिवासह्य-बुद्धिः तद्वैराग्यम् । गंत्यं हि यत्ता पृथ्वीजलमय इतिवद्विभय प्राधान्यात् नपुमकनिर्देशं तदिति । स्वदेहागुचि गधनं न धिरज्यत य पुमान् । वैराग्यकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यताम् सततं प्रयाह्यमानं वृषभं अश्वं खरैर्गजं महिषं । हा कष्टं क्षुत्क्षामं श्रान्तं नो शक्यते वक्तुम् ' तद्यहं कमचितो लोकं क्षीयते एवमवामुत्र पुण्यचितो लोकं क्षीयते ' ' भूमनोन्यदातं क्षीणं पुण्यं मर्त्यलोकं विशन्ति ' आब्रह्म भुवनाल्लोकं पुनरावर्तिनोर्जनं ' सूतसहिताया यज्ञवैभवंशण्डे सप्तदशो-ध्याय, सर्ववेदान्तं सिद्धान्तमारसग्रहस्था ' कुक्षी स्वमानुर्मलममध्य ' इत्यादिना ' पुण्यक्षये पुण्यवृत्तो नभस्यै निपात्यमानान् शिथिलीकृतागान् । नक्षत्ररूपेण दिवश्च्युतास्तान् विचायं क्रीवा विरसितं न पाति ' ' यत्रास्ति लोके गतितारतम्य ' इत्यन्तार्थेन श्लोका वैराग्यविषयऽनुसंधया । मानुषदेहादे रोगाद्युपप्लुतत्वं, पश्वादीनामत्यन्तं पारतन्त्र्यं मूक्त्वादि, देवानां राक्षसादिपीडितत्वं, शब्दादीनां विषयाणां बहुविधानर्थप्रदत्वं कुरगादिदृष्टान्तं अनुसन्धानस्य सर्वानात्मनु जुगुप्सा मुलभेति भावः । एतच्च " शब्दादिभिः पञ्चमिरेवे ' त्यादिना स्वयमुत्तरनस्पष्टमिष्यते ।

यद्यपि “अपाम सोमंममृता अभूम ” “अक्षय्यं ह वै चानुर्मास्वयाजिनस्मुकृतं भवति” इति श्रुत्यबलोकनेन कर्मफलस्यापि नित्यत्वं प्रतीयते । अथापि “यत्कृतकं तदनित्यं” इति न्यायसहकृत, तद्यथेह कर्मचितेत्यादियुत्यनु-सारेण आमृताक्षय्यपदयोः सकृच्चित्तार्थकत्वस्या-वश्यंवक्तव्यत्वात् न दोषः । उक्तं हि “आभूतसप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते” इति ॥२१३॥

गमस्वरूपं ब्रवीति विरज्येति ।

विरज्य विषयत्रातात् दोषदृष्ट्या मुहुर्मुहुः ।

स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसश्शम उच्यते ॥२२३॥

आद्यन्तवत्व-बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्व-परिणति-विरसत्वादि-दोषान् पुनः पुनः विषयेषु पश्यत पुरुषस्य तत्र वैराग्यं नियतमिति विषयदोषदर्शनं वैराग्यहेतुरिति । तस्मिंश्च वैराग्ये सति मनस्स्वलक्ष्ये सगुणे निर्गुणे वा निमतमवतिष्ठमानं निश्चलं निर्विकारं भवतीति मनोनियतावस्थारूप-शमस्य वैराग्यजन्यत्वमाह विरज्येति । तत्र त्र्यपा उत्तरकालिकत्वस्य बोधनात् वैराग्यजन्यत्वं बोधितं भवति ॥२२३॥

दमं निरूपयति विषयेभ्य इति ।

विषयेभ्य परावर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके ।

उभयोपाभिन्द्रियाणां स दमः परिकीर्तितः ॥२३३॥

मनसः विषयविचार-सामर्थ्यसत्त्वात् स्वत एव विरज्येत्युक्तम् । बाह्येन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां ज्ञानकरणानां, वागादीनां कर्मकरणानां च स्वतस्तत्र सामर्थ्याभावात् प्रग्रहस्यानीयेन मनसा अश्वस्यानीयानां बहि-रिन्द्रियाणां सत्त्वादिरूप-विषयमार्गैभ्यः परावर्त्य पराङ्मुखीकृत्य स्व-स्वगोलके कर्णशृणुली-बदनादि-देशेषु स्थापनं उपरतान्यापारतामप्सदानं यत् स दमः परिकीर्तितः । मनसादीनां प्रग्रहादिरूपत्वं कटोपनिपद्युक्तम् “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिविद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहु विषयास्तेषु गोचरान्” इति । मार्गान्तिवर्षः ॥२३३॥

दमरूप-बहिरिन्द्रिय-निग्रहमाध्यानुपरतिमाह बाह्येति ।

वाह्यानालम्बन वृत्तरेपोपरतिरुत्तमा ॥२४॥

तटाकोदकस्य तटाकछिद्रद्वारा निर्गत्य यथा क्षेपणाद्यात्मना परिणाम, एवमन्तस्थस्य मनस शोनादिछिद्रद्वारा वहिरागत्य शब्दादिविषयाकारेण परिणामरूपा वृत्तिर्जायते। निगृहीतेषु च वहिरिन्द्रियेषु अन्तस्थ मन न वाह्याकारेण परिणमत इति भावः ॥२४॥

यदा वाह्य नालम्बते चित्तं तदा शीतोष्णादि-द्वन्द्वस्य अप्रतीय-मानत्वात् कर्मकालादिवशात् तत्प्रसक्तावपि तत्सहनरूपा तितिक्षा मिद्वद्यतीत्याह। सहनमिति।

सहन सर्वदुःखाना अप्रतीकारपूर्वकम्।

चिन्ताविलापरहित सा तितिक्षा निगद्यते ॥२५॥

कम्बलव्यजनादिभिः शैत्योष्ण्यादि-दुःखप्रतीकार लोकासिद्धः। तादृश-सामग्र्यभावे किमस्माभिर्दानं करणीयमिति चिन्ता, प्रलापश्च। विचारसाधन-तितिक्षामास्तथात्व व्यावर्तयति अप्रतीकार-पूर्वकं चिन्ता-विलापरहितं यत्सहन सा तितिक्षेति। दुःखानां दुःखहेतु-शीतोष्णादीना-मित्यर्थः। चिन्ताविलापादि-सहितस्य मनस विचारस्य दूरापास्तत्वा-दिति भावः ॥२५॥

इदानीं वस्तूपलब्ध्यसाधारण-कारण श्रद्धा नित्यमिति। शास्त्रस्येति।

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यावधारणा।

सा श्रद्धा कथिता सिद्धिः यथा वस्तूपलभ्यते ॥२६॥

लोकेऽपि आप्तवाक्ये विदवासाभावे नैव तदनुसारेण प्रवर्तते पुष्ट्य विचारादौ। किमुतातोन्द्रिये शास्त्रार्थे, अतः सा परमकारणः। उक्तं हि गीतायां “अश्रद्धधाना पुरुषा धर्मस्थास्य परन्तप। अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसार-वर्त्मनि।” इति। यस्तावत् शान्तो दान्त उपरत-स्तितिक्षुश्च स एव “ब्रह्मैवमेव सत्यं तदेव त्वं अन्यत्सर्वं मिथ्या” इति गुरुणा वेदान्तैश्च बोध्यमानं वस्तु विश्वसिति इदमेवमेवेति। नान्यन्तादृश-साधनहीन इति श्रद्धा तदनन्तरं परिगणिता गुरुवेदान्त-वाक्यविषयिणी। शास्त्रं तत्त्वमस्यादिशास्त्रं गुरुवाक्यं तदनुसारि “नासित्वं ससारी किन्तु

नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभाव पर ब्रह्मैव अन्यतार्व मिथ्या " इत्यादिवाक्य, तस्य, सत्य अत्राधितार्थबोधक इतिबुद्ध्या, अवधारणा वृद्धविश्वास, यया वस्तुपलभ्यते सा श्रद्धा इति मद्भिः कथितेत्यन्वय ॥२६॥

एतादृश-श्रद्धावतएव समाधान सम्यक्सिद्धयतीति तदनन्तर समाधान निरूपयति । सम्यगिति ।

सम्यगास्थापन बुद्धे शुद्धे ब्रह्माणि सर्वदा ।

तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम् ॥२७॥

यद्यपि स्वलक्ष्ये नियतावस्थारूप-शमापेक्षया भेदो न लक्ष्यते इदं समाधाने, " तथापि मूढमूढ दोषदृष्ट्या विषयैभ्यो विरज्य स्वलक्ष्ये नियता-वस्था " इत्यनेन " यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यतत् आत्मन्येव वशं नयेत् । " इति गीतोक्तरीत्या शमावस्थाया प्रयत्न-विशेषोऽपेक्ष्यते सकल्प-विकल्पात्मकस्य मनस स्थिरीकरणे । अत एवात्र अध्वशसायात्मिकाया बुद्धे शुद्धे ब्रह्माणि सम्यगास्थापन सर्वदा इत्यनेन-सकल्प-विकल्प-विनिर्मुक्तत्व अन्त वरुणस्य प्रवृत्ते कथितं भवति । अत एव मनश्शब्द विहाय निर्णयात्मक-वृत्तिमद्बुद्धि-शब्द प्रायोजि । तथापि शुद्धे ब्रह्मणीति निर्गुण कथ्यते सर्वोपाधिविनिर्मुक्त । शमनिरूपणावसरे स्वलक्ष्ये नियतावस्थेत्यनेन सगुणे नियतावस्थानेषु शान्तत्व मनसो वक्तुं शक्यम् । शम इति साधन कथ्यते, समाधान तस्य फल तस्यैव परिपाक इति भावत् । लोकं बाल्वा विशेषतो र्दन्ति चेत् तदिष्ट दत्त्वा समादधते जना, तद्वत् मनसो यद्येष्ट विषयमार्ग-सचरण न समाधान-मित्याह न तु चित्तस्य लालनमिति । यद्वा " शुभाशुभाम्या मार्गाभ्या पहन्तो वामनासरत् । पौरुषेणप्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि " । अशुभेषु समाविष्ट शुभेत्वेवावतार्येत् । स्वमन दुरूपार्थेन वलेन बलिन वर । अशुभाच्चालितं याति शुभं तन्मादधीतरत् । जलोद्भित्तं तु सिगुवत् तस्मात्तच्छालयेद्बलान् । समतासान्त्वनेनाशु न द्रागिति शनैःशाने । " पौरुषेण प्रयत्नेन शालयेच्चित्तबालकम् " । इति यानिष्ठरीत्या चालनं लालनं वा शमादिसाधनत्वेन पूर्वमपेक्ष्यते । न तु पशोभूतगमाधाना-वस्थाया, तदाभ्याम विनापि शमादिमपादनशाले शून्यप्रयत्नेनैव शीघ्र-

वाह्यवासनस्य मनसः सगुणात्प्रच्यावनमात्रस्य निर्गुणे स्थापयितु-
मपेक्षितत्वात् इति ॥२७॥

एतादृश-माधनगण-मण्डितस्यैव मुमुक्षुत्व सम्भवति नान्यस्येती-
दानी मुमुक्षुत्वमाह अहकारादिति ।

अहकारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञान-कल्पितान् ।

स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता ॥२८॥

“अन्तःकरणमेतेषु चक्षुरादिषु वर्ष्मणि । अहमित्यभिमानेन
तिष्ठत्याभास-तेजसा । अहकारः स विज्ञेयः ” इत्युक्त्या चित्प्रतिफलनो-
पेत-मन्तःकरण-अहकारः । यद्वा भोक्ता जीवोहकार आनन्दमयकोश-
नामा, स्वात्मनिरूपणे “सुप्तिगतं म्मुखलेन अभिमनुते सुखीभवामीति ।
आनन्दकोशनामा साहकारः कथं भवेदात्मा ” इत्युक्तत्वात् । तस्या-
प्यज्ञानकल्पितत्व मनोरूपोपाधिवशाद्विकारत्व च गौणं वक्तुं शक्यम् ।
तथाच आनन्दकोश-प्रभृतिविज्ञानमय-मनोमय-प्राणमयात्रमयात्तान् बन्धान्
स्वरूपसाक्षात्कारात्प्रगाढमत्त्वेन मन्यमानान् स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुं
पुनस्तत्र यथाऽहन्ता न स्यात् तथा त्यक्तुं वाधितुमित्यर्थः । या इच्छा
सा मुमुक्षुता । स्वस्वरूपावबोधे हि “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन
कं पश्येत् ” इति श्रुत्या स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यापि भानाभावेन कोश-
पचकात्मक-बन्धनिवृत्तिरत्यन्तमिति भावः ॥२८॥

इयं तावत् मुमुक्षुता त्रिविधा मन्दा मध्यमा प्रवृद्धा चेति ।
मोक्षस्य नित्यसुखरूपत्वेपि सामागिक-आमना-वासितात् करणानां
मोक्षेच्छैव दुर्लभा । अध्यात्मशास्त्र-श्रवणकाले जातासा न कार्यमादधाति ।
यदा पुरुष श्रवणानन्तर-जातविवेकेन विषयेषु सासारिकेषु दोषान् दर्श-
यति तत्र वैराग्यं लब्ध्वा विधिवत्मन्यस्य सर्वकर्मणि, विचारार्थं गृह्य-
सदनादी प्रवर्तते तदा, अध्यात्मशास्त्र-श्रवणकाले जाता सात्कालिक्यैव
मुमुक्षुता मन्देति नामार्हेव मध्यमत्व प्राप्नोति । यथा यथा तीव्र वैराग्यं
मनश्चोपशान्तं समाधित्मनि गुरुर्चास्मिन्प्रसीदति “क्षिप्रमयं तरतु
भवान्धिर्मिति ” तदा पुरुष नित्यसुखरूप-मोक्षादन्वन्न वामयते तत्र विलम्ब-
च न सह्य इति प्रवृद्ध-मुमुक्षु मुत्याधिकारी भूत्वा क्षिप्रं लभते
फलमित्याह । मन्देति ।

मन्दमध्यम-रूपापि वैराग्येण शमादिना ।

प्रसादेन गुरोस्सेय प्रवृद्धा सूयते फलम् ॥२९॥

इत्य च मुमुक्षुषाया मोक्षेच्छारूपत्वेपि यदा सा प्रवृद्धा तदैवफल
प्रभूत इत्यनेन तत्प्रवृद्धार्थं विषयवैराग्य-शमादिपट्क-गुरुप्रसादलाभार्थं
प्रयत्न कर्तव्य पुरुषेणेत्युक्तं भवति ॥२९॥

साधनचतुष्टयमध्ये द्वितीयतुरीयसत्त्वे सर्वं तत्रास्ति नान्यथेत्याह ।
वैराग्यमिति ।

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्य तु विद्यते ।

तस्मिन्नेवार्थं वन्तं स्युः फलवन्तं शमादयः ॥३०॥

अर्थवन्तश्शमादय इत्यत्र शमादयइत्यस्य शमादिशब्दा इत्यर्थः ।
तस्मिन्गुण्ये शमादयस्सन्तीति व्यवहारस्सार्थकः इति भावः । अयं शान्तो
दान्त इत्यादिशब्दभाक् तीव्रवैराग्यवान् तीव्रमुमुक्षुतावाच्चेत्यर्थं तीव्र-
मुमुक्षुत्वस्त्वेव शमादिफलत्वात् । यदि तीव्रमुमुक्षुत्वं तदा साधनं विना
फललाभात् कार्यात्कारणमनुमीयते इति शमादिमत्वं तस्य सुवचं ।
एव शमादिमाधनं तीव्रवैराग्यं यदा तस्मिन्जायते, साधने सतिफलवश्य-
भावात् शमादिमत्वं तस्मिन्नप्यर्जनीयम् । इत्य च शमादिसाधने सति
तीव्रवैराग्यशमादिफले च तीव्रमुमुक्षुत्वे स्वसाधन-फलमध्यवर्ति स्वयं
निरपवादमिति भावः । तीव्रवैराग्ये शमादिशब्दा अर्थवन्तः, तीव्र-
मुमुक्षुत्वे शमादयः फलवन्तः इति विभागः । शमादीनां इतरान्तकरण-
निष्ठानां दुर्ज्ञानत्वात् कारणकार्याभ्यां अवगन्तव्यत्वमुक्तम् । स्वयमपि
पुरेषेण शान्त्यादिकं समपादीति कथं ज्ञेयं इत्युक्ती पुष्कलकारणे तीव्र-
वैराग्ये विशिष्टफले तीव्रमुमुक्षुत्वे च सति तथेति स्वस्मिन् परस्मिन्
कारणकार्ये ज्ञापके इति भावः । “कारस्य विष्टावदराह्यबुद्धि-भोग्येषु
सा तीव्रविरविरिष्यते । विरविन्तोवृत्त्व-निदानमाह भोग्येषु दोषेक्षणमेव
सन्तः” इति वैराग्ये तीव्रत्वं तत्साधनं च कथितं तथैवेदान्त-सिद्धान्त-
सार-संग्रहे । मुमुक्षुत्वे तीव्रत्वं प्रवृद्धत्वमेव । तत्तु प्रागभिहितम् ॥३०॥

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्व-मुमुक्षयोः ।

मरो सल्लवत्तत्र शमादेर्भनिमात्रता ॥३१॥

यत्र यस्मिन्पुरे एतयो विरक्तत्वमुमुक्षयो मन्दता तात्कालिकत्व
मरो सलिवत्, निदावसमये मरुभूमौ चण्डकिरणसपर्कं दूरस्थस्य तत्र
जलमस्तीति भ्रान्तिर्भवति न जललाभे तत्र नैव पिपासानिवृत्तिः, प्रत्युत
श्रान्तस्य तत्र जलधिया जलार्थं गमनेन श्रमाधिक्यमेव, तद्वत्तीव्रवैराग्य-
मुमुक्षत्वयो-रभावे मरुसलिलवत् शमादेस्तत्र भानमात्रता न शमादिफल
तस्य, नापीतरं शान्त इत्यादिशब्दै-र्यवहियते च इति भावः ॥३१॥

एव सर्वेषां वेदान्तानां अद्वितीय-ब्रह्मणि प्रत्यगभिन्ने नित्य-
शुद्धबुद्ध-मुक्त-स्वभावे तात्पर्यनिर्णयानुबूल-व्यापाररूप-श्रवणात्मक-ब्रह्म-
विचाराधिकारिणो विशेषणानि विवेकादीनि निरूप्य आत्मसाक्षात्कार-
साक्षात्साधन भक्ति पूर्वोक्तविचारसाध्यामाह । मोक्षेति ।

मोक्षकारण-सामग्र्या भक्तिरेव गरीयसी ।

स्वस्वरूपानुरान्धान भक्तिरित्यभिधीयते ॥३२॥

स्वस्वरूपानुसधानमिति निदिध्यासनमुच्यते । तरेयं साक्षात्कार
प्रति साक्षात्साधनत्वात् । श्रुत्याचार्योपदेशेन स आत्मा तत्त्वमसीति
श्रुतं योर्थं तव स्वरूपं ब्रह्म तदेव त्वमिति, तदनुसधानं तद्भावनाधारा
विजातीय-प्रत्ययातिरस्कृत-मजातीय-प्रत्यय-प्रवाहरूपा साक्षात्कारे असा-
धारण कारणमिति भावः । शमादीनां विचारद्वारक-निदिध्यासनद्वारा
कारणत्वं ज्ञाने, अस्य तु साक्षादिति भावः । अत एव मोक्षस्य कारण
अभिव्यजकं यज्ज्ञानं तत्सामग्र्या तत्साधनसमुदायमध्ये भक्तिरेव गरीयसी
साक्षात्कारणत्वादित्युक्तम् । सा च सामग्री विवेकादिनिदिध्या-
सनान्ता ॥३२॥

अपरेषां मतमाह ।

स्वात्मतत्त्वानु-सधानं भक्तिरित्यपरे जगु ॥३२॥

स्वात्मन स्वस्य जीवस्य तत्त्वानुसधानं । तस्य भावस्तत्त्वम्
तत्पदवाच्यार्थत्वम् परमात्मत्वमित्यर्थं । तस्यानुसधानं, वास्तविकभेद-
सत्त्वेऽपि अभेदेनोपामनं अहृद्ग्रहोपामनमिति यावत् । तत् भक्तिरिति
अपरे जगु इति भेदबुद्धिपुरस्सरायां भक्तिरूपाया अस्या मुख्यभक्तित्व
नास्तीति सूचितम् ।

पूर्वोक्त-साधनसपन्नस्य कृत्यमाह । उक्तेति ।

उक्तसाधनसपन्न तत्त्वजिज्ञासुरात्मन ।

उपसीदेद्गुरुं प्राज्ञं यस्माद्बन्धविमोक्षणम् ॥३३॥

उक्तसाधनसपन्न उक्तानि विचारसाधनत्वेन कथितानि यानि विवेकादीनि साधनानि तैः सपन्न युक्त, पुमानिति शेषः । आत्मन स्वस्य तत्त्वज्ञानुमिच्छुः स्वयायातम्यज्ञानकाम उपसीदेत् शरणं गच्छेत्, कः ? गुरुमुपदेशकम् । कीदृशम् ? प्राज्ञं, प्रकृष्टा निरतिशया ज्ञा अवगति प्राज्ञा ग्रहासाक्षात्कार "ब्रह्मात्मनोऽशोधितयो-रेकभावावगाहिनी । निर्विकल्पा च चिन्मात्रा दृति प्रज्ञेति कथ्यते" इति वक्ष्यमाणत्वात् । सास्यास्तोति प्राज्ञं स एव प्राज्ञः, तं ब्रह्मनिष्ठमित्यर्थं । तेन स्वस्य फलमाह । यस्माद्वादशमुरोः सवाशात्, बन्धविमोक्षणं बन्धस्य अज्ञान-कल्पितस्य अहंकारादिदेहान्तस्य विमोक्षणं विशेषेण परित्याग इति । तादृशगुरुरूपसदने तदुपदेशजन्य-स्वयायातम्यज्ञानेन बन्धनिवृत्तिरूपमोक्ष-स्सिध्यति इति भावः ॥३४॥

तादृशं गुरुं लक्षयति, श्रोत्रिय इत्यादिना ।

श्रोत्रियोऽवृजिनो-यामहृतो यो ब्रह्मविदुत्तम ।

ब्रह्माप्युपरतश्शान्तो निरिन्धन इवानल ॥३४॥

"श्रोत्रियश्छन्दोधीतः" इति पाणिनिनाऽनुशिष्टत्वात् अधीतो-प-निपत्व इत्यर्थः । उपनिपदमधीत्य वृत्ततदर्थ-विचारस्यैव साक्षात्कार-हेतुत्वात् । अद्विजिन निष्पाप इत्यर्थं "नाविरतो दुश्चरितात् नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रशान्तेनैतन्माप्नुयात्" इति श्रुतेः । तत्र कारणमाह अयामहृत इति । कामेन विषयाशया हृतं यामहृतं अभ्यसितस्यस्वरूप इत्यर्थः । न कामहृतं अयामहृतं यस्तावत्स्वरूप आनन्दं न जानाति स एव यहिरानन्दोस्तोति तं प्राप्नुवन्दाचित्पापमपि कुर्यात् । अस्य तावत् ब्रह्मचित्तमस्य साक्षात्त्रियमाण-स्वरूपानन्दत्वान् "विषया विनियतन्ते निराहारस्य देहिने । रगवर्जं रगोप्यस्य परं दृष्ट्वा नियन्ते" इति गीतोक्तरीत्या निवृत्तरागत्वरूपायामहृत-च मिथ्यत्वेऽपि निष्पापत्व तन्मिन् । कामस्यैव पापहेतुत्वात् । तदुक्तं गीतायाम् "अयं

नमस्कार-तत्प्रादसवहन-तद्रुक्तकरणादीनि नैस्तमाराध्य ससेव्य, ऋज्व्या
तथा सेवया प्रसन्न स्वाभिमुख त अन्प्राप्य यथासमयनिर्देश तत्रान्निधो यथा-
विधि स्थित्वा आत्मन जातव्य यज्जिज्ञासित आत्मयायात्म्यविषये
तत्पृच्छेत् । भक्त्या प्रह्व प्रथमसेवनैराराध्य इत्यनेन आराध्यितु-र्भनसि
वचसि कायेच शुद्धस्वरूप-त्रिकरणशुद्धिहक्ता ॥३६॥

भक्तिपुरस्सर-वाचिकाराधन-प्रकार दयया दर्शयति भगवान्
जिज्ञामुष्य । स्वाभिन्नमस्ते इत्यादिना तथा वदन्तमित्यन्तम् ।

स्वामिन्नमस्ते नतलोकवन्धो कारुण्यसिन्धो पतित भवाब्धौ ।
मामुद्धरात्मीय-कटाक्षदृष्ट्या ऋज्व्यातिकारुण्य-सुधाभि-
वृष्ट्या ॥३७॥

नतलोकवन्धो नताना कृतनतीना लोकाना जनाना वन्धु दुःख-
मोचक तस्य सवृद्धौ नतलोकवन्धो, स्वामिन् प्रभो, ते तुभ्य नम , प्रह्वीभाव
र्निस्त्विति शेष । यतस्त्र नतलोक दुःखमोचक जतस्त्वा दुःखमुक्त्ये
नमामीति भाव । तत्र हेतुमाह कारुण्यसिन्धो इति सद्योधनेन । विद्वृतमेतत्
अहेतुक-दयासिद्धिरित्यत्र । स्वकीय दुःख निवेदयति भवाब्धो पतित,
जन्मजरारोग-भरणानर्थ-सङ्कले ससारसमुद्रे पतितमित्यर्थ । इदानीं
तन्निवृत्ति प्रार्थयते मामुद्धरेति । जन्मादि-बन्धनिर्मुक्त बुद्धित्यर्थ । तत्र
साधन याचते आत्मीयकटाक्षदृष्ट्येति । स्वर्गीयलोचन-प्रान्तेनेत्यर्थ ।
ब्रह्मसाक्षात्कार-निर्धूत-मवल-मलत्वं भवत पवित्र-कटाक्षपाते सवलपाप-
निर्मुक्तोऽससार-भाग्य तरामीति भाव । उक्त हि " यस्यानुभवपर्यन्ता
बुद्धि सत्त्वे प्रवर्तते । तद्बुद्धि-गोचरात्सर्वे मुच्यन्ते सर्ववित्पर्ये "
इति । एतेन शिष्येण गुरोस्साक्षात्पुर न स्वैयमिति यिनयप्रवर्गगे दग्धितो
भवति । किञ्च सम्पूर्णावलोकन कटाक्षपात एव अतस्तत्कामयेइत्यपि
भाव । नित्यशुद्ध-शहानन्द-ममनस्य मनस चक्षु प्रान्तद्वारापूर्णतया मयि
पाते सर्वथापि पूत दुःखविमुक्तो भवेयमहम् इति भाव । यद्वा आत्मीय-
कटाक्षदृष्ट्या स्वर्गीय-सानुग्रहनीक्षणनेत्यर्थ । ऋज्व्या स्वभावसरलया,
सन्नितोपणेन यथा लोके अगाधजल्पित ऋज्वी रज्जु यष्टि वा अवलम्ब्य
उद्धृतो भवति तथाह भवत्वटाक्ष-दीर्घदीर्घनवलम्ब्य ससाराव्ये-रधृतो

भवामीति भाव व्यजित । सूर्यमण्डलाद्वा दीपाद्वा किरणा पुजीभूय रज्जुवद्यथा निष्प्रामन्ति तथा चक्षुषोपि तेजस्वात् निष्प्रान्ता रश्मय एतस्मिन् सत्रान्ता ब्रह्मनिष्ठ-मनस्-युवतत्वादेन-मुद्धरतीति भाव । अति-कारण्यसुधाभिर्दृष्ट्या अत्यत वारुण्य अतिकारण्य तदेव सुधा, सकलताप-हारकत्वात् सुधति स्यते । सुधा नामामृत तस्या अभितो वृष्टि यस्या दृष्ट्या सा अतिकारण्यसुधाभिर्दृष्टि तया अतिकारण्य-सुधाभि-र्दृष्ट्या । अमृताभिवर्षणन पुरय जरामरणादि-वर्जितो भवतीति प्रसिद्ध । युद्धे मृता वानरा इन्द्रकारितामृत-वर्षणन उज्जीविता इति रामायणे प्रसिद्धम् । तादृशामृतस्यैव तथात्वे ब्रह्मनिष्ठानुक्म्पा-मृतवर्षणदृष्टि असदुचित जरामरणादि-वर्जितत्व दास्यतीति भाव ॥३७॥

स्वोद्धरणे विलम्ब-मसहिष्णु स्वकीयतीव्र-मुमुक्षुत्व प्रकटीवरोति दुर्वरिति ।

दुर्वार-ससार-दवाग्नितप्त दोधूयमान दुरदृष्टवातै ।
भीत प्रपन्न परिपाहि मृत्यो शरण्यमन्यददह न जाने ॥

॥३८॥

समार एव दवाग्नि सर्वशो व्याप्य-तापहतत्वात् वनानल, स भवदीय-सद्रुपदेशजनितज्ञान विना न वारयित शक्य इति दुर्वार वारयित स्वयमशक्य इत्यर्थ । दुर्वारश्चामी ससारदवाग्नि तेन तप्तम् दग्ध, यगानलस्य वातगहितत्वे बहुव्याप्य तापकत्व प्रसिद्ध । तथा दुरदृष्टवातै दुरदृष्टानि पापानि तान्येव वाता प्रतिकूलवायव तै दोधूयमान मुहुर्मुहु कम्प्यमान, अनुकूलश्चेद्वात एतमन्यत्र नयत् प्रतिकूलस्तु वात अग्नी पातयति अग्नि वा अस्मिन् । एव दवाग्नि-तप्तस्य अमृतवर्षण तापमाक्षो भवतीत्यभिप्रायेण पूर्वं दृष्टे अतिकारण्यसुधाभिर्दृष्ट्येति विशेषण दत्तम् । तत्र बहुधीहि-महत्त्वा दृष्ट्या कारणेन अतिकारण्यसुधाभि-र्दृष्ट्या सुधाभिवर्षणेन इत्यपि वक्तुं शक्यते । तेन दवाग्नितप्त मा मृत्यो परिपाहीत्यन्वय । इत्य च स्वकीय-वटाक्षदृष्ट्या ऋज्व्या मामुद्धरेति पूर्वमन्य । तथा अतिकारण्यसुधाभिवर्षणन समारदवाग्नि तप्त मा मृत्यो परिपाहीत्युत्तरान्वय । मृत्यो-भीत, प्रपन्न शरणागत, मा मृत्यो परिपाहीत्युभयान्वय । भवदनग्रहादात्मज्ञान सति मम

शरीरोत्त्रमणरूप-मरण नसभवतीति भाव । “नतस्य प्राणा उत्त्रामन्ति
अत्रैव समवनीयन्ते” इति श्रुते । तथाच “ध्रुव जन्म मृतस्य च” इत्युक्त-
त्वात् मरणाभावे जन्माभावस्य सिद्धत्वात् जन्ममरण-प्रवाहरूपसंसारत्
मुक्तो भवामि भवदनुग्रहे इति भाव । स्वस्यानन्यशरणत्व गुर्वाभिमुख्याय
प्रयट्यति शरण्यमन्य यदह न जाने इति । भवदन्य शरण्य मद्रक्षक
यत् यस्मात् अह न जाने । अतोऽनन्यशरणोय नोदासितव्य इति भाव ।
॥३८॥

श्लोकद्वयेन भवादृशा सत्पुरुषाणा अस्मासु करुणा निर्व्याजैवेत्याह
शान्ता इति ।

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहित चरन्त ।
तीर्णास्त्वय भीमभवार्षव जनानहेतुना-न्यानुपि तारयन्त
॥३९॥

अय स्वभावस्त्वत एव यत्पर-श्रमापनोदप्रवण महात्मनाम् ।
सुधाशुरेप स्वयमर्क-कर्कश-प्रभाभितप्ता-मवति क्षिति किल
॥४०॥

वर्षासु वृष्टिवाधा, ग्रीष्मे ताप , शरदि प्रारम्भे सुख, नभासद्वये
कार्तिकान्तिम-भागस्य यमदष्ट्रात्वकीर्तनात्, हेमन्त-शिशिरयो-शैत्य,
सुगन्धिकुसुमाकर वसन्तर्तु कात्स्न्येन लोकस्य सुख जनयतीति वसन्त-
वदित्युक्तम् तदा वर्ष-ताप-शैत्यरोगादीनामभावात् । स ऋतु यथा
सुखमेव जनयति तथा लोकस्य सुखमेव तन्वाना शान्ता निर्विकार-
मनस्का अत एव महान्त , अपरिच्छिन्नब्रह्म-साक्षात्कारवन्त , अत एव
तादृशसद्ब्रह्माभेदेन सन्त “ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवतीति श्रुते , स्वय भोग
भयकर य भवार्षव संसारसागर त तीर्णा अतस्तारिण इत्यर्थ ।
स्वस्य आप्तवामत्येन प्रयोजनाभावात् अहेतुना हेतु विना, अन्यानपि
तारयन्त भवान्भोधि-मग्नानिति भाव । हेतु विना यस्य तेषा उत्तारणे
प्रवृत्ति निनिमित्त-प्रवृत्त्यभावात् इति शक्यामाह अय स्वभाय इत्यादिना ।
नहि स्वभावे कारण गवेषणीयम् । नहि शर्कराया भाघुर्यं किनिमित्त-
मिति प्रश्नो युज्यते तत्र तस्य स्वभाविकत्वादित्यभिप्राय । परश्रमाप-

नोदप्रवण परेषा यश्चम दु ख तस्यापनोद निवारण तत्र प्रवण भावप्रधानो निर्देश प्रवणभाव प्रवणता शक्तता वैयन्नजमित्यर्थ । इति यत् अय स्वभाव महात्मना स्वत एव । परंप्रेरणादिव तत्र नापेक्ष्यत इत्यर्थ । तत्र दृष्टान्तमाह सुधाशुरित्यादिना । अर्क-वर्कश-प्रभाभितप्ता अर्कस्य सूर्यस्य या कर्कशा तीक्ष्णा प्रभा प्रकाश तया अभित तप्ता क्षिति भूमि, सुधाशु अमृतविरणश्चन्द्र एष प्रसिद्ध समीपवर्ती, स्वय पराप्ररित अवति रक्षति, किलति प्रसिद्धा ॥४०॥

एव विनीतवेषण तदनुसारिण्या वाचा तदभिव्यजितभक्त्याच आर्त अनन्यशरणोय सर्वथा रक्षणीय इत्यभिप्रायण स्वाभिमुख स्वात्मान सानुग्रहानुकम्पामृत वपिकटाक्षै पावयन्त देविकोत्तम स्वबन्धमोचकोप-देशाय धैर्येण प्रार्थयते । ब्रह्मानन्दत्यादिना ।

ब्रह्मानन्द-रसानुभूति-कलितै पूतै सुशीतै सितै
युष्मद्वाक्कलशांज्जितै श्रुतिसुखै वाक्यामृतै रोचय ।

सतप्त भवतापदावदहन-ज्वालाभिरेज प्रभो

धन्यास्ते भवदीक्षण-क्षणगते पानीकृता स्वीकृता ॥४१॥

हे प्रभो सर्वशक्त भवदीक्षणक्षणगते भवता यदीक्षण दयार्द्र-त्रिलोकन, तस्य क्षणगते क्षणप्राप्ते, पानीकृता आस्पदीभूता, यदा भवता यदीक्षण नयन तस्य क्षणगते क्षणसयोगस्य पानीकृता आश्रयी-भूता क्षणमात्र वा भवन्नरपातलक्ष्या इति यावत् । अत एव स्वीकृता आत्मीयत्वेन वृता ये पुरुषा ते धन्या कृतार्था । तस्मादहमपि भवत्कटाक्षेण पातिततप्ता पायिततमदच्च धन्योस्मि । अतिक्षिप्र सामारिवान्नि-ताप क्षिप्रगण्यिषु एव प्रार्थय इति सूचयति । " श्रेयसि केन तृप्यते " इति न्यायेन कटाक्षपात्र मा स्वीकृत भवताप दावदहन-ज्वालाभि भवस्य ताप भवताप, ससारलोक स एव दावदहन वनाग्नि, तज्ज्वालाभि सतप्त अत्यन्तदग्ध, एन पुरोयतिन, मा ब्रह्मानन्द एव रम इव आरवद्यत्त इति रस, तदनुभूतिकलितै तदनुभवमित्थे, अत एव पूतै सकलबल्माप हारवत्वेन पविर्द्रै 'न हि ज्ञानन सदृश पविदमिह विद्यत " इति स्मृते । तादृगज्ञानवन् वाक्याना सकल-पापापहारक-

ज्ञानोपदेशरूपत्वेन पूतत्वम् । मुशीते आन्तराणा आध्यात्मिका-धिदैविका-धिभीतिक तापाना नाशकत्वात् । सितं रजस्तमो-मार्गनिवर्तनद्वारा सत्वमार्गेक-प्रापकत्वेन निर्मलं । युष्मद्वाक्कलशोज्जितं युष्माक वाक् युष्मद्वाक्, वाग्निद्रिय तत्स्थान मुख वा स एव कलश घट ततो निर्गलन्ति वाक्यामृतानीति, तेन उज्जितं विसृष्टं, श्रुतिमुखै कर्णानन्ददायकं, वाक्यामृतं वाक्यान्येवामृतानि तैरित्यर्थ । सेचय मा सिचेत्यर्थ । स्वार्थे णिच् । पूतत्व मुशीतत्व सितत्व कलशोज्जितत्व वाक्येष्वमृते चाविशिष्ट-मिति वाक्यान्यमृतत्वेन रूपितानि । पूतत्वे हेतु ब्रह्मानन्द-रसानुभूति-कलितैरिति, श्रुतिमुखैरिति भवणकालेगि आनन्दकरैरित्यनेन तदर्थमनुसंधाय यद्यनुभवउत्पद्येत तादात्विक आनन्द किमु वक्तव्य इति भाव ॥४१॥

पूर्व भीत प्रपन्न इत्यत्रोक्ता भीति स्पष्टयति सहसा स्वस्मिन्ननु-
ग्रहसिध्यर्थम् । कथमित्पाविना ।

कथ तरेय भवसिधुमेत का वा गतिर्मे कतमोस्त्युपाय ।

जाने न किञ्चित्कृपयाव मा प्रभो ससारदु ख-क्षतिमातनुष्व
॥४२॥

एत बहुविध-दुर्वारि-दु स्रजालजटिल भवसिधु कथ तरेयम् । एवमेव यदि वर्तेय मे कावा गति ? मया कि तावत्प्राप्य ? सर्वथा दु खमेवेति भाव । अत कतमोस्त्युपाय एतद्भवसिधु-तरणे कोवोपायोस्ति ? अह तावत् किञ्चिदपि न जाने । मामय एव भीत परिपाहि । अथन स्पष्टम् प्रार्थयते ससारदु ख-क्षतिमातनुष्वेति । सासारिक-शोक समूल-घात जहीत्यर्थ ॥४२॥

इदानी गुरो कर्तव्यमुपदिशति, तथेत्यादिना, श्लोकद्वयेन ।

तथावदन्त शरणागत स्व, ससारदावानल-तापतप्तम् ।

निरीक्ष्य कारुण्यरसार्द्र-दृष्ट्या दद्यादभीति सहसा

महात्मा ॥४३॥

विद्वान्त तस्मा उपसत्तिमीयुषे मुमुक्षवे साधु यथोक्त-
कारिणे ।

प्रदान्तचित्ताय शमान्विताय तत्त्वोपदेश कृपयैव, कुर्यात्

॥४४॥

तथावदन्तमित्युक्त्वा वाग्ज्यापारण तदीयाधिकारस्य आन्तरस्य सम्यग्ज्ञातु शक्यत्वात् अधिकारिण ज्ञात्वं अभयदानोपदेशादिकं गुरुभि वतव्यमिति द्योतितम् । सप्सारदावान्-त्तापतप्ता स्व म्वात्मान धरणागत रक्षावत्त्वेन भक्त्वा प्राप्त वारुण्यरसाद्रवृष्ट्या निरीक्ष्य महात्मा अक्षुद्रबुद्धि , गुरु सहसाऽर्थात् दद्यादित्यनन भोता सहसा भोत्या भोचनीया इति व्यजित । अभयदानन निवृत्तभीतेरव पुरयस्य उपदिष्टायग्रहणादौ सामर्थ्यं सम्भवतीति भाव । भीतस्य भय शक्तन बहुवाग् न स्थापनीय इति च सहसत्युक्तम् । भीतस्याभयदान प्रथमत वतव्यमित्युक्त्वा अधिकारानुसारण उपदेश अनन्तरकाञ्चिक इति बोध्यति विद्वानि त्यादिना ।

स विद्वान ब्रह्मवित्तभो देशिक उपमत्तिमीयुष विधिवत्समीप- गताय मुमुक्षवे मोक्ष वामयमानाय साधुयथोक्तकारिण सम्यग्विहितानु ष्ठाव । एतेन सिष्टत्वमुक्तम् । नाविरतो दुश्चरितात् नागान्तो नासमाहित । नाशान्तमाननो वापि प्रज्ञाननेनमाप्नुयात् इत्युक्तत्वात् । श्रोत्रियत्व अवृजिनत्व मोक्षवामव्यतिरिक्त-वामशूयत्वम चशिष्य अवेक्षणीयमिति भाव । प्रशान्तचित्ताय देहादिब्रह्मपयन्तभोग्यवस्तुना विरज्य स्वलक्ष्य नियतावस्थितमनस्काय शमान्विताय निगूहीत-वहि रिन्द्रियाय एतेन शमादिपटकमुक्त अधिकारिविशगण । तस्मै वैराग्यादि गुणगणनण्डिताय तत्त्वोपदेश कृपया तदीयदु त्प्रहाणच्छया आप्तवामस्य स्पृहान्तराभावात् कृपादिवेत्यवकारो मित्तवम् । अधिकारिणि उव्य भोदासितव्यम पात्र दत्ता ब्रह्मविद्या लोकानुग्रहाय प्रतिष्ठिताभवतीति भाव । इत्य च सर्वानथ-हतुभूताविद्यानिवतक ब्रह्मविद्यापारपर्या विच्छेद स्वगिप्यमोचन च उपदेशस्य प । तत्र गुरगिप्यसुवादरूपण प्रकरण प्रणयनम मुलभतया तत्वस्य श्रोतृबुध्यारोहाय । अत एव किलाग्या त्याग्यायिका तत्र तत्र श्रुतिरपि । तेन गुरुलक्षण शिष्यलक्षण प्रष्ट-याद्यगा सर्वे अगायातन अत्माभि तातु शक्यते इति ॥४४॥

परमकारिणको गुरु शिष्यण वध तरय भर्वासधुमत इत्यादिना दक्षिता भीति ष्टिति निनागयिपुराह । माभष्टति ।

माभैष्ट विद्वस्तव नास्त्यपाय ससारसिधोस्तरणेस्त्युपाय ।
येनैव याता यतयोस्य पार तमेव मार्गं तव निर्दिशामि
॥४५॥

ह विद्वन् भवान माभैष्ट भवतो भय माभूदिति सहसा अभीतिर्दत्ता ।
विद्वन्निति सबोधयन् विवेकादिकं सपाद्य गुरुकृष्णा विना दुःखतरण
नभवतीति मा प्राप्तस्त्व ज्ञातव्यं जानीय एव इति सूचयति तादृशस्य
तव साधुयथोक्त कारणे नास्त्यपाय नहि कल्याणवृत्कश्चित्तु दुर्गति
तात गच्छति इति स्मृते । अतः कथं तरयम कावा गतिरिति मैव
भयैरित्यर्थः । एव मा भैष्ट तव कल्याणकर्तुं अपायो नास्तीति तगाश्वास्य
कतमोस्त्युपाय इत्यस्य उत्तरमाह ससारसिधोस्तरणस्त्युपाय इति । तत्र
सम्यग्निश्वासोत्पत्त्यर्थं तमुपायं सप्रमाणं वचयति । यनैव मार्गेण अस्य
ससारसिधो पार अन्तः पतय प्रयत्नशीला सन्यासिन याता तमेव मार्गं
तव निर्दिशामि उपदिशामीत्यथ ॥४५॥

तादृशमार्ग-शुश्रूषाया मौत्कटय सिध्यथ पुनरपि सामान्यरूपणैव
उपायं निर्दिशति न अस्तीति ।

अस्त्युपायो महान्कश्चित् ससारभयनाशन ।
तेन तीर्त्वा भवाम्भोधि परमानन्दमाप्स्यसि ॥४६॥

ससारभयनाशनं महान् बह्वायस साध्यसाधनसाध्यं कश्चि
दुपायोस्ति, तेन वक्ष्यमाणोपायेन भवाम्भोधि दुस्तरं ससारसागरं तीर्त्वा
तन्मूलभूता अविद्या भक्त्वा परमानन्दं निरवधिकं शाश्वतं सतोयं आप्स्यसि
लप्स्यसि इत्यर्थः । तेन दुःखनिवृत्तिरिव त्वया काम्यते मयोपदेक्ष्यमाणो-
पायेन तु दुःखमप्यत्यतः नियतं नित्यनिरतिदायानन्दाधिर्भावश्च तव
भवतीति शिष्य अत्यन्तमाप्यायित इति भावः ॥४६॥

तमुपायं विज्ञपतो निर्दिशति । वेदान्तेति ।

वेदान्तार्थ-विचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।

तेनात्यंतिका-ससारदुःखनाशो भवत्यनु ॥४७॥

वेदानामन्ता वेदान्ता उपनिषद तासां योर्थं तद्विचारेण,
उपक्रमोपसंहारादि पटिवच-सात्पर्यलिङ्गै प्रतिपाद्यमानं सजातीय-

विजातीय-स्वगतभेदरहित नित्यगुद्ध-बुद्धमुक्त-स्वभाव परमात्मा तस्य विचारण ततिर्णयानुकूलमानस-व्यापारेण उत्तम ज्ञान सशयभावनाद्य-शबलित ज्ञान निर्णय जायते । तेन निर्णयेन आत्यतिक-सगारदु खनाश स्वसमानाधिकरण-दु खनाश भावासमानबालिक दु खनाश अनु तनिणया-नुपद भवति भविष्यतीत्यर्थे ॥४७॥

इदानीं तादृशनिर्णय-साधारण-हेतनाह । श्रद्धेत्यादिना ।

श्रद्धाभक्ति-ध्यानयोगान् मुमुक्षो मुक्तंहेतून् वक्ति
साक्षाच्छ्रुतेर्गी ।

योवा एतेष्वेव तिष्ठत्यमुष्य मोक्षोऽविद्याकल्पिताद्देहवन्धात्
॥४८॥

तत्र श्रद्धा-गुरुवेदान्त-वाक्यविश्वास आरब्धस्य गुरुवाक्यस्यत्यादिना लक्षिता । भक्ति स्वस्वरूपानुसंधान निदिध्यासन । ध्यान, तत्र प्रत्ययैक-तानता ध्यान इति सूत्रित सम्भगास्थापन बुद्ध शुद्ध ब्रह्मणि मव-देति लक्षितम् समाधान । योग योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति सूत्रित । तत्र श्रद्धा सर्वत्र हतु । भक्तिध्यानयोगाना मध्ये उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्व । चित्तवृत्तिनिरोध समाधानस्य तस्मिन् श्रुताचार्योपदेशमनु-स्वस्वरूपानुसंधानरूपनिदिध्यासनस्य सम्भवात् । यद्वा ध्यै चिन्तायामिति धातो मुक्तिभिरनुचिन्तनरूप मनन निदिध्यासन-साक्षात्कारणमुच्यते ध्यान-शब्देन, ज्ञानप्रतिबन्धक-मवलदुरित निवर्तक सगुणध्यान वा । अत्रोभय-त्रापि चित्तवाह्यवृत्ति निरोधरूप-योगस्य हेतुत्व अस्त्यव । यद्वा युज्यते सम्बध्यते आत्मसाक्षात्कारणानर्तित योग भक्तिश्चासौ योग ध्यान च त्वयोग इति भक्तियोग ध्यानयोग इति वा सवध । मुमुक्षो पुरपस्य मुक्ते बन्धनिवृत्त, हनून् श्रुतेर्गी 'श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि' इति केवरयोपनिषत् साक्षाद्भक्ति प्रत्यक्षश्रुतिरित्यथ । यद्वा मुक्ते मुक्तिहेतु-ज्ञानस्य साक्षाद्हेतून् साक्षात्कारणातीति अवेहीति पदघटिता श्रुति वक्ति इति वा अन्वय । यो वै पुरप एतेष्वेव श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगेषु तिष्ठति श्रद्धालु भक्तिमान ध्याता योगी च सदा भवति, अमुष्य अदसन्ध-प्रयोगण तादृशाधिकारिण दुर्लभत्व सूचयति अदसन्तु विप्रवृष्ट-

मित्युक्ते । तस्य अविद्याकल्पितात् अज्ञानमूलकात् देहबन्धात् अहकारादि-
देहबन्धात्, मोक्ष निवृत्ति सिध्यत्येवेति शेष । गोवा इत्यत्र वै
श्रत्यवधारणे, सञ्जते सन्बन्धनीय । एतेष्वेवेत्यत्र अवधारण उक्त-
साधनान्य-निष्ठत्व वारयति ॥४८॥

इदानीं गुरु सग्रहेण शिष्य प्रति ससृतिहेतु तन्निदान तन्निवृत्त्युपाय
च सकारणमुपदिशति । अज्ञानयोगादिति ।

अज्ञानयोगात्परमात्मनस्तव ह्यनात्मबन्धस्तत एव ससृति ।

तयोविवेकोदित-बोधवह्नि अज्ञानकार्यं प्रदहेत्समूलम् ॥४९॥

परमात्मनस्तव अज्ञानयोगात् अनाद्यविद्यासबन्धात्, अनात्मबन्ध
अनात्मसु म्थूलसूक्ष्म-कारणशरीरेष्वात्मत्वबुद्धि । तत एव जन्मजरामरण-
मुखदुःखजडत्वादि-धर्माध्यासरूपा ससृति । तयो आत्मानात्मनो-
विवेकोदितबोधवह्नि विवेक भेदज्ञान तेन उदितां जात बोधवह्नि-
साक्षात्काररूपाम्नि समूल अज्ञानरूपबीजोपेत अज्ञानकार्यं अहकारादि-
देहान्तबन्ध तत्प्रयोज्य-जन्मजरामरणादिरूप-ससार च प्रदहेत् प्रकपेण
भस्मीयुर्यादित्यर्थ । तथाच ससृतिकारण अनात्मबन्ध, तत्र कारण
तवाज्ञानयोग, तन्निवृत्त्युपाय परमात्मबोध तत्र कारण आत्मानात्म-
विवेक इति सग्रहेणोक्तम् । तेन वेदान्तविचारजन्योत्तमज्ञानस्य ससारदुःख-
नाशकत्वविषये उपपत्तिः प्रदर्शिता आज्ञानिकस्य बन्धस्य ज्ञानादेव
निवृत्तिः नान्यत इति ॥४९॥

इत्थं गुरुमुत्तारविन्द-निर्गलित-वायुसुधास्यन्दातन्दित शिष्य तन्मुख-
बलम-निरगल-निर्गलद्वाक्य-भीष्मपारावारं गाढ मिमक्षु स्वरीय-सकल-
सदेह-भजनाय तं प्रष्टुं विनयेन प्रार्थयते ।

शिष्य उवाच ।

वृषमा श्रूयता स्वामिन् प्रश्नीय त्रियते मया ।

यदुत्तरमहं श्रुत्वा वृत्तार्थं स्या भवान्मुग्धात् ॥५०॥

एतेन गुरुसन्निधावनिवेद्य प्रश्नो न कृतव्य इति शिष्यधर्मो वाधित ।
 यस्य उत्तर यदुत्तर । तत्र प्रश्नोय त्रियते मयत्यनुक्त्वा प्रथम कृपया
 श्रूयतामिति प्राथनोत्तर तदुक्त्वा गुरो स्वस्मिन् दयानिवृद्धय मानसमादव
 क्षिप्रजिज्ञामुत्त्व च सूचितम् । भवमुखाच्छ्रुत्वेत्यनन स्वस्य जन यशरणत्व
 ममितम् ॥५०॥

पृच्छति । कोनामति ।

को नाम वन्ध कथमेव आगत
 कथ प्रतिष्ठास्य कथ विमोक्ष ।

कोसावनात्मा परम क आत्मा
 तयोविवेक कथमतदुच्यताम् ॥५१॥

प्रथम वधस्वरूप पृच्छति कोनाम वन्ध इति तस्मिन् ज्ञाते तन्निवृत्ति
 युक्तेन उपायान मुकुरेति । तत्र कारण पृच्छति कथमप आगत इति
 तस्य स्थितौ हतु पृच्छति कथ प्रतिष्ठास्यति अस्य वधस्य प्रतिष्ठा चिरन्तर
 स्थिति कथ कुत वन हतुनति यावत । विमोक्ष निवृत्ति । गुरुणा
 परमात्मनस्तवानात्मवध इत्युक्तत्वात् कोसावनात्मा परम आत्मा क ?
 तयोविवेकोदितेत्युक्तत्वात् तयो अनात्मपरमात्मनो विवेक भवग्रह
 कथ जायते एतत्सव उच्यता दयया विस्तरण उच्यतामिति भाव ।
 यद्यपि श्रीचरणसंग्रहोक्तया परमात्मनो म अनानयोगात् अनात्मवध
 इत्युक्तया कथमप आगत इति किञ्चिज्ज्ञातमिव तयो विवेकोदित
 बोधवह्नि रज्ञानकाय समल प्रदहदित्यनन कथ विमोक्ष इत्यपि किञ्चिज्ज्ञात
 मिव अथापि बबुन शब्दमानश्रवणन किञ्चिज्ज्ञाताथस्यापि विस्तरण
 तन्निरावाक्षनिणयाथ वचस्वरूपस्य तत्स्थितिहृत्तो आत्मानात्मविवेकस्य
 च सुतरामज्ञातत्वात् एतत्सव मध्यकलावधित्वा कृताथयितव्य दीन
 दीनोम जन इति भाव ॥५१॥

अनया प्रश्नवचर्या पूजज्ञातत्रिवरणशुद्ध्या च ब्रह्मविद्यायामुक्तमाधि
 वारिण मत्वा ब्रह्मविचार चटिति तस्य प्रवेगाथ श्लाघते । ब्रह्म
 विदुत्तमनमहात्मना श्लाघित स्वमनोगत सव दुःख दूरीकृत्य विचारो
 त्वमना एतपर्येण परमात्मान विचाय चटिति कृताथ स्यादिति भाव ।

श्री गुरुवाच ।

श्रीयुतश्चासौ गुरुदत्त श्रीगुरु, “ ऋचस्सामानि यजूषि, सां हि श्रीरमृता सताम् ” इति धृत्या ऋगादीनां शब्दरूपाणामेव अमृतक्षपद्रूपत्वे सकलवेदान्तान् तत्प्रतिपाद्यमर्थं च साक्षात्कृतवतो गुरोश्श्रीमत्वे किं वक्तव्यम् ? सूर्यादि-सकल-तेजोभानहेतुभूतब्रह्मतेजसा सम्पन्न इत्यर्थः । तादृशं शिष्यान्तरान्धकारनिरोधकं श्रीगुरुः शिष्येण पृष्टस्य उत्तरमुवाच ।

आदौ तन्मनोविकासार्थं श्लाघते । धन्योसीति ।

धन्योसि कृतकृत्योसि पावित ते कुल त्वया ।

यदविद्याबन्धमुक्त्या ब्रह्मीभवितुमिच्छसि ॥५२॥

धन्य धनाहं, “ न खलु धनत्व जाति यस्य यदिष्ट तदेव तस्य धन । तत्तदिव पामराणां आकिञ्चन्य धनं विदुषाम् ” इत्युक्तरीत्या विद्वद्भिः धनत्वेन सम्मतवैराग्यादिभाग्य-भागसौत्यर्थं । तत्र हेतुः कृतकृत्योसीति, शास्त्रविहित-कर्मानुष्ठानेन शुद्धचित्तोसीत्यर्थं तदभावे ससारे वैराग्या-नुत्पत्तेः । कृतानि कृत्यानि शास्त्रविहितानि येन स्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि साध्वनुष्ठाय चित्तं सशोध्य जाततीव्रवैराग्यं भुमुक्षुरसि । त्वया एतादृशेन ते कुल वशं, सर्वोपि पावितम् पवित्रीकृतं । उक्तं हि “ कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वभरा पुष्पवती चतेन । अपार-राञ्चित्पुस्त-सागरेस्मिन् लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेत ” इति “ स्नात तेन समस्ततीर्थ-सन्तिले सर्वापि दत्तावनी, यज्ञानां च सहस्रमिष्टमन्त्रिला देवाश्च संपूजिता । ससाराच्च समुद्रता-स्वपितर-स्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ, यस्य ब्रह्मविचारणे क्षण-मपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् ” इति च । यद्यपीदानीं तस्य ज्ञानं न जानं, अथापि गुरुपदेशश्रवण-मननन्तरमेव उत्तमाधिपारित्यान् न जानन्तानो भवति । “ परिपक्वमते मृच्छत जनयेदात्मधियं श्रुतेर्वच ” इति माधवीयनाकरविजये श्रीमदाचार्योक्तेः । “ अत्यन्तवैराग्येण ममाधि ” इत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वाच्च । क्षिप्रमेव ब्रह्मविशीनमनसो भूत्या कुलं भुवः च पावयिष्यतीति भावः । “ न विषयभोगोभाग्यं, योग्यं गुरुपत्रं जन्तुभाषमणि । ब्रह्मेन्द्राद्भूम्यं भाग्यं विगमेषु वैराग्यम् ” इति वैराग्य-भाग्यवत्त्वेन महापुष्पशास्त्रिणां इदानीमपि तस्य वशपावयितुं नमस्कृत्यैव ।

तत्र हेतु स्पष्टयति यद्यस्मात् वारणात् अविद्याबन्धमुक्त्वा अविद्या-
प्रयोज्याहकारादि-बेहान्तबन्धपरित्यागेन, ब्रह्मीभवितु ब्रह्मास्वरूपेणैव वर्तितु
इच्छसि तस्मादिति अनेन तीव्रवैराग्यानन्तर-कालिक-तीव्रमुमुक्षा उक्ता ।
एतादृश अस्मिन्नेव जन्मनि पर ब्रह्म साक्षात्कृत्य कुल जगच्च पवित्र-
विप्यतीत्यभिप्राय । ननु ब्रह्मीभवितुमित्यत्र “अभूततद्भावे च्चि ”
इत्यनुशासनानुसारेण अभूत पूर्वमस्थित ब्रह्मभाव पञ्चाद्भविप्यतीति
प्रतीयते, तर्हि ब्रह्मभावस्य आगन्तुकत्वान् तद्रूपस्य मोक्षस्या व्यनित्यत्व-
मिति चेन्न, यद्यपि ब्रह्मैव जीवरूपण वर्तते इति सर्वदा ब्रह्मभाव इष्ट एव
वर्तते, अथापि इदानीमज्ञातत्वात् अज्ञातत्व-ज्ञानत्ववृत्त-विशेषमाधित्य ब्रह्मी-
भवितुमिति च्चि-प्रत्ययप्रयोग इति मन्तव्यम् । इदानी-मज्ञानवशात् अब्रह्म-
रूपेण ब्रह्मण एव सत स्थिति, ज्ञानानन्तर तु ब्रह्मात्मनैवावस्थानमित्या-
शय । एतेन ब्रह्मभावस्या-गन्तुकत्वशका परास्ता ॥५२॥

तत्र प्रथमत सर्वेषा भवबन्ध विमुक्त्यर्थं प्रवृत्तिसिद्धये तस्या विमुक्ते
स्वस्वमानलभ्यत्व लोकानुजिघृक्षया उपदिशति गुर । तत्र जनाउदासीना
भूत्वा ईश्वरानुग्रहलब्ध जन्म व्यर्थमित्वा दुःखपरपरा मानुभवजित्यभि-
प्रायेण । ऋणमोचनेति ।

ऋणमोचनकर्तारः पितुस्सन्ति मुतादयः ।

बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कञ्चन ॥५३॥

लोके तावत् पुत्रपौत्रादयः पितु ऋणमोचनकर्तार मन्ति । ऋणात्
शास्त्रीयात् लौकिकाद्वा मोचयन्ति पुत्रप्राप्तया तद्वाक्यानुपालनेन अर्थ-
समर्पणेन वा । बन्धमोचनकर्ता तु जनात्माह्वारादि-बेहान्तबन्धमोचयिता
तु स्वस्मादन्यो न कञ्चन, स्वस्य अन्त करणाद्यनात्मनि वर्तमानाध्यास
स्वैर्नैव निवर्तनीय नान्यस्तत्र प्रभुरित्यर्थ ॥५३॥

स्वीयतद्विषयक-प्रत्यक्षप्रमायाएव स्वीयतद्विषयक-प्रत्यक्षमनिवर्तक-
त्वात् । यदि पिता मन्दान्यकारे पतिता रज्जु सर्प मत्वा विभक्ति, तत्पुत्र ता
रज्जु साक्षात्पुत्रं तपि पितु साक्षात्कारमन्तरा ननुद्भय निवर्तयितुमीष्ट,
तद्वत् स्वानुभवसिद्धो बन्ध स्वैर्नैव निवर्तनीय नान्येनेत्यमुमर्थं बहुभिर्दुष्टान्तै
ब्रह्मन्त्याचार्या, दूढनिश्चितैतदर्थं सहसा प्रवर्तन्ता जना मनन्धमुक्तय
इति । मस्तकेति ।

मस्तकन्यस्तभारादे द्रुखमन्यैनिवार्यते ।

क्षुधादिकृतद्रुख तु विना स्वेन न केनचित् ॥५४॥

मस्तके न्यस्त भार यस्य, आदिपदेन शृङ्खलादि-निगडित-
कारचरणादि तस्य द्रुख अन्यैनिवार्यते भाराद्यस्व्यापनादिना शृङ्खलादि-
मोचनेन वा । क्षुधादिकृतद्रुख स्वेन विना केनचिदन्येन न निवार्यते इत्यर्थः ।
नहान्यस्मिन् पुत्रादी भुजाने वारि पिबति वा पितु क्षुत्पिपासा-निवृत्ति-
दृष्टा ॥५४॥

दृष्टान्तान्तरमाह । पथ्यमिति ।

पथ्यमौषधसेवा च क्रियते येन रोगिणा ।

आरोग्यसिद्धिदृष्टास्य नान्यानुष्ठितकर्मणा ॥५५॥

येन रोगिणा पथ्य सेव्यते औषधसेवा च क्रियते तर्ष्ववारोग्यसिद्धि
दृष्टा । अन्येन पथ्यमौषधसेवा च क्रियते । चेत् अन्यदीयरोगनिवृत्ति
न दृष्टेत्यथ । पथ्यमौषधसेवा चेति द्वयवचनेन दृढतरसाधनचतुष्टय-
सर्पति वेदान्तश्रवण च ज्ञानहेतुरिति व्यजितम् ॥५५॥

वस्तुस्वरूप स्फुटबोधचक्षुषा स्वेनैव वेद्य न तु पण्डितेन ।

चन्द्रस्वरूप निजचक्षुषं व ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ॥५६॥

स्फुट निर्मल सनायत्वाद्यनास्वदित यो बोध श्रवणमनन-
निदिध्यासनजात साक्षात्कार तेन वस्तु-स्वरूप आत्मरूपवस्तुयायात्म्य
परमात्माभिन्नत्वमिति यावत् । स्वेनैव वेद्य विषयोवर्तव्यम् नतु स्वाभिनेन
केनचित्पण्डितेन वेद्यः । शुक्लामदेवादयः पर ब्रह्म साक्षात्पृथग्य मुक्ता
बभूवुः । तेन इतरेषां हि जातमिति भावः । तत्रानुरूप दृष्टान्तमाह
तापवारवाह्लादजनक-चन्द्रम्यस्य निजचक्षुषं व ज्ञातव्यम् । अन्ये चक्षु-
र्हीने अवगम्यते किम् ? यद्वा चक्षुष्मशिरस्यन्यै स्वभिन्नैरवगम्यते चेत्
एतदीयताप हरति वा एतमाह्लादयति वा चन्द्रम्यस्य ? तद्वदिन्यर्थः
॥५६॥

श्लोकप्रतिपद-पाशादिगन्ध अन्यो मोचयितुं धवनुयान नामादि-
मिद्धरन्यमित्याह । अधियेति ।

अविद्यानाम-कर्मादिपाशबन्ध विमोचितु ।

पञ्चकनुयाद्विनात्मान कल्पकोटिशतैरपि ॥५७॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरात्तरहतुत्व स्वस्वरूपाज्ञानात् बाह्येषु काम तत्
कर्मणि प्रवृत्ति नहि लब्धमाक्षात्कारा किञ्चित्कामयते कृतात्मनस्त्वैव
सर्वे प्रविशेयन्ति कामा रसाप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तत इत्यादि
श्रुतिस्मृतिभ्यः । कामाभावे कम कुत ? यद्यद्वि कुरुत जन्तु तत्तत्त्वा
मस्य वैष्टित इति स्मृत । तथाच अज्ञानाशाधमाधग रूपपाराप्रयुक्त
बन्ध अज्ञानमाध्यास विगोचित आत्ममाक्षात्कारण विना यवन कल्प
कोटिशतैरपि कल्पाना कोटय तेषा शतानि तैरपि आत्मान विना कोदा
शकनुयादित्यथ । अतीतानन्तरश्लोकोक्तरीत्या स्वस्वरूपस्य स्वेनैव
माक्षात्कतव्यत्वात् न विना अज्ञानानिवृत्तौ कामकर्मादि नैव निवृत्तिरिति
भाव । आदिपदेन जन्मजरामरणमुख दुःखादिपरिग्रह ॥५७॥

इदानीं वदतु शास्त्राणि इत्यनोक्तरीत्या गुरुशिष्यसंवाद
रूपस्मिन् अत्र तमव विदित्वा तिमुयुर्मति नाय पथा विद्यतेऽन्याय'
ज्ञानादेव तु वैचल्यम् इत्यादिशून्यनुसारण ब्रह्मात्मैकत्वबोधव्यति
रिक्तस्य मोक्षहेतुत्व व्यासघति । न योगनति ।

न योगेन न सारयन कर्मणा नो न विद्यया ।

ब्रह्मात्मैकत्वबोधन मोक्षस्सिद्ध्यति नान्यथा ॥५८॥

मोक्ष ब्रह्मस्वरूपावस्थान-लक्षणमोक्ष ब्रह्मात्मैकत्वबोधन ब्रह्म
न आत्मा न ब्रह्मात्मानो तयोरेकत्वमभेद तदबोध तत्माक्षात्कार तेन
सिद्ध्यति अभिव्यज्यते ॥ नायथा अन्यत्र प्रकारेण न सिध्यतीत्यथ ।
तदेव विशदयति योगन मोक्षो न सिद्ध्यति योगशास्त्रजन्तुज्ञानन भेद
विषयण चित्तवृत्तिनिरोध रूपयोगन वा मोक्षो न भवतीत्यथ । एव
सायन कपिलमहर्षिप्रणीत सायनशास्त्रजन्तुज्ञानन वा नानात्मविषयण
मोक्षो न सिद्ध्यति । कर्मणा पूर्वकाण्डविहित-यज्ञादिप्रमणा न सिद्ध्यति ।
न विद्ययति उपनिषद्विहितयापि विद्यया मगुणोपासनया वैचल्यरूपमोक्षो न
सिद्ध्यतीति । तत्र योगशास्त्र शास्त्रजन्तुज्ञानस्य भेदविषयत्वात् यदाह
वैप एतस्मिन्नुदरमतर कुक्षे । अथ तस्य भय भवति इति शभयप्रापकत्व

मेव नास्ति । " नास्त्यकृत कृतेन, अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेन " इत्यादि-
 श्रुतिभ्य नित्यमोक्षाभिव्यञ्जवत्त्व कर्मण नास्त्योत्ववगम्यते । नित्यत्व
 च मोक्षस्य " न स पुनरावर्तते " इति श्रुत्यावगम्यते, स ब्रह्मलोके गत
 सगुणोपासक पुरुष पुनर्नवर्तते न ससारीभवति, जन्मभाङ्ग भवतीत्यर्थं ।
 तत्र कारण मुक्तत्वमेव । तच्च ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमेव । तथाच ब्रह्मण
 " यो वै भूमा तदमृत " " मत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म " " नित्यो नित्याना "
 इत्यादिश्रुतिशतेभ्य नित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् तत्स्वरूपमोक्षस्यापि
 नित्यत्वम् । उक्तं च शास्त्रान्तिमाधिकरणभाष्ये " सम्यग्दर्शन-विध्वस्त-
 तमसा तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणाना सिद्धैवानावृत्ति । तदाश्रयणेनैव
 हि सगुणशरणानामपि अनावृत्तिसिद्धिरिति " । तेन ब्रह्मलोकगताना
 तत्रैव कृतराक्षात्काराणा बंधत्यरूपमोक्ष । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
 परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसचरे ।
 परस्यान्ते वृतात्मान प्रविशन्ति पर पदम् इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योवगम्यते ।
 तत्र परामृतात् वेदान्तविचारजनितोत्कृष्टज्ञानात् इत्यर्थं । वृतात्मान
 वृतात्मसाक्षात्कारा इत्यर्थं । यथा वण्ठगतमेव चामीकर वयपादिना
 तिरोहित अन्विष्यान्विष्य भ्रान्त आप्तवाक्येन, वर्तते विष्णुप्रैव तव वण्ठे
 बुतो वा भ्राम्यति भवान् इत्यनेन बोधित अप्राप्तमिव प्राप्नोति स्थितस्यैव
 चामीकरस्य अभिव्यञ्जव तदाप्तवाक्यजन्यज्ञान, एव मिद्धस्यैव ब्रह्मभाव-
 रूपमोक्षस्य अभिव्यञ्जव तत्वमसीत्यादि-गुरुपदिश्यमान-महावाक्यजन्य-
 साक्षात्कार इति न ज्ञानजन्यत्वनावा तत्र कार्या । यथा पूर्वमेव कौन्तेय-
 स्सप्रपि वणं धान्यात्प्रभृति राधया पोषितत्वात् स्वात्मान राधेय मन्वान
 वृन्तीवाक्यादात्मान कौन्तेय मेने । न तावता तेन कौन्तेयत्व नूतनमलम्भि ।
 अपितु पूर्वमज्ञात वृन्तीवाक्याज्ज्ञात । एव प्रवृत्तेषु वेदिनव्यम् । यथावा
 धीरामेण आत्मान मानुष मन्ये राम इत्याद्यनुसारेण स्वान्मान मनुष्य
 मन्यत एकशृगो धराहृस्त्व इत्यादिपरमेष्ठिवाक्यं महाविष्णुरेव त्वमिति
 बोधितेन स्वस्वरूप ज्ञान न तत्र अविद्यमान महाविष्णुत्रभागत अपितु
 मित्यतमभिव्यञ्जिन तद्वत्त्वैति ज्ञेयम् । तस्मान् उत्पाद्याप्य-सम्भार्यविचार्याणा
 अन्यतमस्य कर्मणश्च दृष्ट, यथा स्वर्गस्य यागोन्पाद्यत्व, सद्दग्नि-
 रूपवेदस्य अप्ययनाप्यन्त्र, योहीणा प्रोभापादि-सम्भार्यविचार्यन्त्र, अत्र-
 पालारिभि- संतुष्यगपादनद्वारा स्तार्यन्त्र तथा । तत्र नि-पत्तान् नोन्पाद्यन्

मोक्षस्य, आत्मस्वरूपत्वादानाप्यत्व, नित्यगुद्ध-ग्रह्यास्वरूपत्वात् न सस्वार्थत्व,
निर्विकारग्रह्यास्वरूपत्वात् न विकार्यत्वम् । एतत् समन्वय-सूनभाप्ये
विस्तरैणोपपादित भगवत्पादै । अत कर्मफलत्वव्यापकोत्पाद्यत्वाद्यन्तम-
धर्माभावात् कर्मणा नो मिध्यतीत्यर्थं । विद्या चाविद्या च, विद्या
तदारोहति, इत्यादी विद्याशब्दस्य उपासनापरत्व सिध्यति । अत
विद्यापदस्य आत्मविद्याप्यतिरिक्तापरविद्याश्रयं । तयाग्रह्यास्वरूपावस्थान-
लक्षणमोक्ष न साक्षात्सिध्यतीत्यर्थं ॥५८॥

ग्रह्यात्मैकत्वबोधनैव मोक्ष सिध्यति नान्यथत्यमुमर्थं दृष्टान्तेन
विशदयति । वीणाया इति ।

वीणाया रूपसौंदर्यं तन्त्रीवादनसौष्ठवम् ।

प्रजारजनमान तत्र साम्राज्याय कल्पते ॥५९॥

रजनाद्राजा 'राजा प्रवृत्तिरजनात्' इत्युक्तानुसारेण कश्चिद्वैणिक
रूपेण जनमनोहरा काञ्चिद्वीणामादाय तत्तन्त्री मूच्छु वादयति चेत् यद्यपि
रज्यन्ते प्रजा सुदरवीणादर्शनेन सौष्ठवापत-तत्तन्त्रीवादेन च । अथापि
तद्रजन न वैणिकस्य साम्राज्याय साम्राड्भावान् कल्पते । तद्ददात्मैक्यबोधेन
बिना योगशास्त्रादिजन्यज्ञान वा कर्म वा उपासनं वा न साक्षात्कल्याय
कल्पत इति भावः । वीणाया रूपसौंदर्यं सदररूपवत्वमिति यावत् । तन्त्या
वादेन सौष्ठव वैणिकनिष्ठ-प्रजारजनमानं तत् न साम्राज्याय कल्पत
इत्यर्थं ॥५९॥

केवल शब्दश्रवणमानेण मनोरजकविषये कथयित्वा अर्थतोपि ये
मनो रजयन्ति तेषामपि पूर्वोक्तज्ञानाभावे नैव मुषितरित्याह । वाग्वैखरीति ।

वाग्वैखरी शब्दशरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।

वैदुष्य विदुषातद्बद्भुषतये न तु मुषतये ॥६०॥

वाग्वैखरी मरुत्पदग्रन्थविशिष्टा वाक्, शब्दशरी निरर्गलनिर्गन्ती
वाक् वागप्रयोगचानुर्थं शब्दप्रवाह, शास्त्रव्याख्यानकौशल शास्त्रस्य
व्याख्यान "पदच्छेद पदार्थोक्ति विग्रहो वाक्ययोजना, आक्षेपस्य समाधान
व्याख्यान पत्रलक्षणम्" इत्युक्तरीत्या शास्त्रार्थवचने कौशल, प्रावीण्य ।

एतादृश विदुषा वैदुष्यमपि, तद्वन् वीणावादनादिवत् भुक्तये प्रतिष्ठा-
सपादनादिद्वारा भवति । मुक्तये तु न भवति । तत्र पूर्वोक्तसाक्षात्कार एव
कारणम् इति भाव ॥६०॥

ननु तात्कालिकमुखजनक वैशिक-कौशल क्व, श्रवणानन्तरमपि
सम्यगत प्रविश्य आनन्दहेतुभूत विदुषा वैदुष्य क्व, अतस्तस्य तद्वदिति
वैशिककौशलसाम्य न वक्तव्यमिति चेत्, अस्त्वेव तत्रान्तर, अथापि
आत्मतत्त्वसाक्षात्काराभावे शास्त्राध्ययन तर्जन्त्यनौशल वा यथोक्तफल-
वन्नभवतीत्याह अविज्ञात इति ।

अविज्ञाते परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ।

विज्ञातेपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ॥६१॥

परे कालत्रयावाध्यत्वेन स्वयंप्रकाशानन्दरूपत्वेन च मिथ्याभूत-
जडदुःखादि-रूप देहादिमायान्त-सफल-कार्यकारणापेक्षया उत्कृष्टे, तस्य
सर्वस्याधिष्ठानभूते तत्त्वे निर्गुणे ब्रह्मणि, अविज्ञाते असाक्षात्कृते सति,
शास्त्राधीतिस्तु अर्थविचारपर्यन्तवेदान्ताध्ययनमपि निष्फला । यदर्थ
विचार शास्त्रविहित तस्यालाभे निष्फलत्व तत्र तत्फललाभपर्यन्त
यथोक्तफलशून्यत्वरूप सिद्धमवेति भाव । जन्मातरुत्तमाधनवशात्
गर्भस्थेनापि यामदेवेनेव परे तत्त्वे विज्ञाते साक्षात्कृतेपि अनन्तर फलस्य
निष्पन्नत्वान् शास्त्राध्ययनादिव न कार्यमिति भाव ॥६१॥

यथा महारण्य प्रविष्ट पुरुष दिशमज्ञात्वा भ्राम्यति मुधा तथा
वेचलशब्दजालात्मक-शास्त्रस्यापि विशेषहेतुत्वात् तन्निष्पत्त्यमपि परित्यज्य
परमात्मसाक्षात्कारवतो देशिवात् आत्मयायात्म्य साक्षात्कृत्यमित्याह ।
शब्दजालमिति ।

शब्दजाल महारण्य चित्तभ्रमणकारण ।

अत प्रयत्नात् ज्ञातव्य तत्त्वज्ञातत्वमात्मन ॥६२॥

उपनिषद्रूप-शास्त्रादेव आचार्योपदेशा-तत्त्वस्य ज्ञानव्यत्वेपि शास्त्र-
कोश्रुते नाश्रमणीय तद्भासनाया अपि ज्ञानप्रतियोग्यकत्वात् ।
"श्लोकवान्मया जन्तो शास्त्रयामनवापि च । देवायमया ज्ञान यथावन्नेव
जायते" इति वक्ष्यमाणनादिति ज्ञान ॥६२॥

ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकं नान्यदित्याह । अज्ञानेति ।

अज्ञानसर्पदण्डस्य ब्रह्मज्ञानौषधं विना ।

किमु वेदैश्च शास्त्रैश्च किमु मन्त्रैः किमौषधैः ॥६३॥

अज्ञानमेव सर्पं अत्यन्तानर्थकरत्वात्, तेन दण्डस्य आवृत्तिविक्षेपाभ्यां प्रापितमोहस्य, ब्रह्मज्ञानमेवौषधं ब्रह्मज्ञानौषधं तेन विना, वेदैः ऋगादि-वेदैः, शास्त्रैः व्याकरणादिशास्त्रैश्च किमु प्रयोजनं । मन्त्रैः सप्तकोटिभिः किमु । औषधं सजीविन्यादिमूलिकाभिर्वा किमु फलं तेषां मध्ये केपामपि अज्ञानसर्पदहन-प्रयोज्यमोहनिवर्तकत्वाभावादिति भावः ॥६३॥

शब्दमात्रस्य मोहाहेतुत्वं दृष्टान्तेनाह । न गच्छतीति ।

न गच्छति विना पानं व्याधिरौषध-शब्दतः ।

विनापरोक्षानुभवं ब्रह्मशब्देन मुच्यते ॥६४॥

व्याधिः रोगः पानं विना औषधपानं विना, तद्वोधनात् औषध-औषधमिति शब्दोच्चारणात् न गच्छति न निवर्तते तद्वत् अपरोक्षानुभव-आत्मसाक्षात्कारं विना कवलमूपनिषद्व्यटवैः ब्रह्मशब्दे न मुच्यते, निवृत्तबन्धो न भवतीत्यर्थः ॥६४॥

तमेवार्थं तत्त्वज्ञानपरमकारण-वशतद्द्वारा भग्यन्तरेणाह । अकृत्वे-त्यादिना ।

अकृत्वा दृश्यविलयं अज्ञात्वा तत्त्वमात्मनः ।

बाह्यशब्दे कुतो मुक्तिरुक्तिमानफलैर्नृणाम् ॥६५॥

दृश्यविलयं दृश्यस्य शब्दाजन्मवृत्तिविषयस्य चिद्विषयस्य वा, तेन द्रव्य-श्रुत्यादेः ब्रह्मणश्च वारणं अज्ञानान्तरस्य जडस्य सर्वस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य, विलयं ब्रह्मणि प्रविलापनं अकृत्वा, आत्मनः तत्त्वमज्ञात्वा सजातीय-विजातीयस्वगतभेदरहितमर्वाधिष्ठान-सत्य-स्वयंप्रकाशानन्दरूपतामज्ञात्वा उक्तिमात्रफलैः उच्चारणमात्रप्रयोजनं बाह्यशब्दे आन्तरानुभवं विना उच्चार्यमाणे अहं ब्रह्मास्मीत्यादिशब्दे नृणां मुक्तिं कुत नैव सम्भव-तीत्यर्थः । शिवाब्दनिषेधार्थकः ॥६५॥

एतेन आत्मतत्त्वज्ञाने समस्तदृश्य-प्रविलापनपुरस्तर ब्रह्ममात्राव-
शेषेण परमकारणमित्युक्त व्यतिरेकमुखेन अकृत्वेति, दृश्यप्रविलापने तत्त्व-
ज्ञाने नान्यथेति । एव तत्त्वज्ञाने भुक्ति नापरथेति च, भुक्तिहेतुत्व
ज्ञानस्य व्यतिरेकमुखेन कथितम् । तत्रानुरूप दृष्टान्तमाह । अकृत्वेति ।

अकृत्वा शत्रुसंहार अगत्वाखिलभूश्रिय ।

राजाहमितिशब्दाश्रो राजा भवितुमर्हति ॥६६॥

स्वकीयराज्यभोगप्रतिबन्धकाना शत्रूणा विलयमकृत्वा अखिल-
भूश्रिय समस्तपृथ्वीसपद, अगत्वा अप्राप्य, केवलमह राजेशब्दात् नो
राजा भवितुमर्हति राजा भवितु नो अर्हतीत्यन्वय । राजत्वे सकलशत्रु-
विलयपुरस्तर समस्तभूमीप्राप्ति यथा कारणमेव सकलदृश्य-प्रविलापन-
पुरस्तर आत्मतत्त्वज्ञान भुक्तावपीति भाव ॥६६॥

केवलवाह्यशब्दं न भुक्ति अत प्रयत्नात् तत्त्वज्ञात् आत्मन तत्त्व
ज्ञातव्यमित्यमुमर्थं सदृष्टान्त विस्तरेण कथयति । आप्तोक्तिमिति ।

आप्तोक्ति खनन तथोपरिगिलापाकर्षण स्वीकृति,

निक्षेप समपेक्षते न हि वहि शब्दस्तु निर्गच्छति ।

तद्द्वद्ब्रह्म-विदोपदेश-मनसध्यानादिभिर्लभ्यते,

मायाकार्य-तिरोहित स्वममल तत्त्व न दुर्युक्तिभि ॥६७॥

लोके तावत् भूमेरन्तस्थ्यापित निक्षेप हिरण्यादिनिधि, प्राप्त-
व्यश्चेत् त दृष्टवता वा, अजनविशेषादिना त विज्ञाय सत्य कथयता वा
आप्ताना उक्ति श्रुत्वा भुव एतित्वा, तत्र निधेरुपरि वर्तमानाच्छादक-
शिलाया अपकर्षण अपसारण कृत्वा प्राप्तव्य । न तु निक्षेप निक्षेप इति
शब्दं वहि निर्गच्छति । तदिदमुक्त यन्निक्षेप हिरण्यादिनिधि स्वफले
आधेये आप्तोक्ति खनन भुव तथा उपरिगिलापाकर्षण तदनतर स्वस्य
स्वीकृति स्वीकार च समपेक्षते, नहि शब्दस्तु न निर्गच्छति, तु-शब्दोव-
धारणे नैव निर्गच्छतीति हि लोके प्रसिद्ध । तद्दत् शिलया भूम्या च आश्रिय-
माणनिधिरिव, स्व स्वकीय अमल स्वतश्शुद्ध तत्र यथात्म्य यज्ञेति यावन्,
मायाकार्यतिरोहित मायया अज्ञानेन तत्कार्येदं च अह्वारादिदेहान्नं बोधे,

तिरोहित प्रतिवद्धस्फुटमान ब्रह्मविदोपदेश मनन ध्यानादिभि लभ्यते आ
 समन्तादुपदेश ओपदेश ब्रह्मविद आपदेश ब्रह्मविदोपदेश । यद्वा ब्रह्म
 विदेति व्यस्त पद तृतीयान्त तेन उपदेश तत्कतक्त्व लभ्यत । ब्रह्म
 वित्कतुकोपदेश श्रवण मनन युक्तिनिरनुचितन ध्यान निदिध्यासन आदि
 पदेन निविकल्पकसमाधि परिग्रह । तलभ्यते साक्षात्प्रियते । अत्र ब्रह्म
 लाभ साक्षात्कार स्वानुभवत अयादश लाभासभवात् । कण्ठचामी-
 करादिद्वयलाभम्भ्यः सवनाप्यवमव वक्तव्यत्वात् । न द्रुपकितभिलभ्यते
 नपा तर्केण मनिरापनया इति श्रुते । श्रुत्यनुसारिण्य युक्तयस्तु
 अम्युपेयत एव । पण्डितो मधावी गाधारानवोपसपद्यत इति
 श्रुत्यव सतकस्याभ्युपतत्वात् । दशयति किल श्रुतिरेव महामत्स्यादि
 दृष्टात्तेन असात्वमाना सपुत्तौ प्रपञ्चपरित्यागन सदात्मना गपक्ते
 निष्प्रपञ्चसदा मत्व कायकारणान यत्वयायन मत्पिण्डादिदृष्टात् एक
 विज्ञानन रावविज्ञान प्रपञ्चस्य ब्रह्माव्यतिरेकः ऊनानाम्यादिदृष्टात्
 अभितनमित्तोपादानत्र तस्करदृष्टान्तेन मयाभिसद्यम्य मुक्ति मिथ्याभि
 राघस्य वध इत्यादियुक्तिजाड । अत उक्त द्रुपक्तिनिरिति ॥६७॥

तस्मात्सवप्रयत्नन भवबन्धविमुक्तय ।

स्वेनच यत्न वतव्या रोगादेरिव पण्डितै ॥६८॥

तस्मादिति । यस्मादेव स्वीयवध अयन निवतयितु न शक्यते
 स्वेनापि साधनचतुष्टय रागतिमता गुरुमुपसद्य तमुलत वेदान्तान
 श्रुत्वा तदथ मत्वा निदिध्यास्य निदिध्यास्य निदिध्यास्य रूढतत्त्व स्फुटमवगम्य
 मोक्तव्य न कवल वाह्यशब्दादिभि मुक्ति सिध्यति तस्मादित्यथ ।
 सवप्रयत्नजक्तश्रवणादिरुपप्रयत्नन भवव भविगुक्तय सासारिकाविद्यादि दृ
 वेहातव धनिवतय स्वरेव य तावत वधमनुभवन्ति तस्मदेव पण्डित
 बुद्धिमद्भि रोगादे रोगक्षुत्पिपासादे विमुक्तय यथा अगदस्वीनाराभ्यव
 हार जरूपानादिक स्वय नियते एव यत्न कतव्य । विवेकादिसाधन
 चतुष्टय स्थिरतम सपाद्य सदगुरुरूपमदनीय इति भाव । अत्र सव
 प्रयत्नन भवबन्धविमुक्तय यत्न कतव्य इति द्विवारमुक्तत्वात् एकमर्थो
 युक्त इति भाति ॥६८॥

एव तीव्रमुमुक्षावन्त शिष्य प्रशस्य तदीय-प्रश्न श्लाघते ।
यस्त्वयेति ।

यस्त्वयाद्य कृत प्रश्नो वरीयान् शास्त्रसम्मत ।

सूत्रप्रायो निगूढार्थो ज्ञातव्यश्च मुमुक्षुभि ॥६९॥

न केवल तीव्रमुमुक्षया उत्तमाधिकारित्व ते, अपितु मुमुक्षु-
जेयान्पूनानतिरिक्तविषयान् श्लोडीकृत्य यदप्राशीर्भो, तेनापि मेधावित्त्व-
विद्वत्त्वोहापोहविचक्षणत्वादि-धर्ममण्डितस्त्व मुमुक्षूणा सर्वेषा ज्ञातव्य-
मार्ग-दर्शकोसीति महात्मना गुरुणा श्लाघित भक्तिधडाभरितमना
क्षिप्रमुक्त गृह्णातीत्यभिप्रायेण " यस्य देवे परा भक्ति यथा देवे
तथा गुरो । तस्यैते कथिताह्यर्था प्रकाशन्ते महात्मन " इति श्रुते ॥
अद्य इदानी, य प्रश्न को नाम बन्धइत्यादिरूप कृत स वरीयान्
अत्यन्त वर । तत्र हेतुमाह शास्त्रविन्मत, ये तावन् अत्यन्त शास्त्रविद
तैरेवैव प्रष्टु शक्यत इति भाव । तत्र हेतुमाह सूत्रप्राय इति बन्धमोचक-
साक्षात्कारार्थं यावत्प्रष्टव्य सर्वस्यात्रैव पृष्टत्वात् अल्पाक्षरेण समूहीतेन
शब्देन । शब्दस्तु अल्पाक्षर ज्ञेयार्थस्तर्वापि अत्र निगूढ इति वदन्
सूत्रप्रायत्व विषयवति निगूढार्थ इति । एतत्प्रकरणग्रन्थस्य उत्तरस्य
सर्वस्यापि एतदुत्तररूपत्वात् प्रतिपादनीयार्थस्तर्वाप्यत्र बुद्धिमता शिष्येण
उपक्षिप्त इति भाव । अत एव मुमुक्षुभि ज्ञातव्य, आत्मानात्म-विवेकजन्य-
साक्षात्कारेण हि सहेतुक-बन्धनिवृत्तिरूपमोक्ष उक्त अज्ञानयोगा-
दित्यादिना गुरुणा । सहसा गुरुक्ति विज्ञाय प्रष्टव्याशस्य सर्वस्याप्यनव-
शेष अनतिरेकेण पृष्टत्वात् मेधावित्त्वादिक शिष्यस्य सम्भगवगम्य
गुरुस्त नितरा श्लाघयामास ॥६९॥

एव महात्मना श्लाघित स्वात्मानधन्यधन्य गन्वान शिष्य स्वोक्तार्थ-
प्रहणाद्यर्थ अवधापयति । श्रुणुष्वावहित इति ।

श्रुणुष्वावहितो विद्वन् यन्मया समुदीर्यते ।

तदेतच्छ्रवणात्सद्यो भवबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥७०॥

हे विद्वन् ! मेधावित्त्वाद्युक्तात्म-विद्याधिकारविशिष्ट, मया
यत्समुदीर्यते मप्रहण विस्तरेण च सम्यग्ज्ञानाय यदुच्यते, तत् अवहित

विषयान्तरमनस्सचाररहित, श्रद्धया शृणुष्व । एतच्छ्रवणात् यथाविधि
मदुक्तवाक्यश्रवणात् सद्यः श्रवणसमनन्तरमेव, आत्मानं साक्षात्कृत्य भव-
बन्धात् ससारबन्धात् कर्तृत्वभोक्तृत्व-जन्मजरामरणादि-रूपबन्धा-
द्विमोक्षपसे नितरा मुच्यस इत्यर्थे ॥७०॥

इदानीं तदीयप्रश्नानुसारेण तेन जिज्ञासितमर्थं विदक्षुः प्रथमतः कथं
विमोक्ष इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह । ननु "को नाम बन्ध कथमेव आगतः,
कथं प्रतिप्लवस्य" इति प्रथमतः कृतप्रश्नत्रयस्य उत्तरमनुकृत्वा तुरीयस्य
कथं विमोक्ष इत्यस्य उत्तरकथनमनुचितमिति चेन्न, नह्यल्पतमग्निना
दह्यमाने गृहे क्षिप्रं जलसेकादिना अग्निशान्तिमकृत्वा बुद्वाग्निं पतितं,
कथं पतितं, इति विचारणेन कालयापनं युक्तं तथामिति निरवगमेव
गृहस्य दह्यमानत्वात् । तथा सर्वैरप्यज्ञानिभिः सामाग्निकबन्धं अनुभूयत
एव तीव्रं, तन्निरासे सहसा यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायेण ज्ञातव्याद्यस्य
मध्ये "अगन्तशास्त्रं बहु वेदितव्यं अल्पस्य कालो नृहृदयं विघ्ना ।
यत्सारभूतं तदुपायितव्यं हसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम्" इत्यभियुक्तोक्त्या
सारभूतमज्ञं गुरुगदाबाहं मोक्षस्यत्यादिना, क्षिप्रं मोक्षहेतुं विज्ञाय
तत्लाभेन सहसा बन्धान्मुक्तं नित्यानन्दमनुभवत्वित्यभिप्रायेण । विच-
आत्मानात्मज्ञानं विना बन्धस्वरूपस्य वक्ष्यमाणस्य ज्ञानुपदेशपरत्वाच्च,
तत्सर्वं पश्चाद्दृश्यामीति-धिया च प्रथमं कथं विमोक्ष इत्यस्य उत्तरमाह ।
मोक्षस्येत्यादिना ।

मोक्षस्य हेतुं प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्य-वस्तुषु ।
ततश्शमश्चापि दमस्ति तिक्षा न्यास प्रसक्ताखिलकर्मणा
भृगुम् । ॥७१॥

स्फुटं ।

ततश्श्रुतिस्तन्मननं सततव्यध्यानं चिरं नित्यनिरन्तरं मुने ।
ततोऽविकल्पं परमेत्यं विद्वान् इहैव निर्वाणमुसं समृच्छति
॥७२॥

अनित्यवस्तुषु देहादिब्रह्मपर्यन्तेषु अन्यन्तं वैराग्यं मोक्षाय प्रथमो
हेतुर्निगद्यते, बहुतरविक्षेप-हेतुभूताज्ञानान्यस्मैव मनसं स्वलक्ष्ये नियता-

वक्ष्यारूप-शामादे सभवात् । तत्तदशमश्च उक्तलक्षण । चशब्द उक्त-
समुच्चायक । अत्र सर्वेषामपि वैराग्यादीना ज्ञानकालेष्यावश्यकत्वात्
अन्तरगतत्वात् पूर्वापरभावसत्त्वेपि कुलालपितृवत् अन्ययासिद्धिशका न
कार्या अतः चशब्देन अपिशब्देन च समुच्चय कथ्यते । तथा दम तितिक्षा
प्रसक्तखिलकर्मणा वर्णाश्रमविहितत्वेन प्रसक्तानां प्राप्तानां अखिलानां
सर्वेषां कर्मणा वैराग्योत्पत्तिपर्यन्त अनुष्ठेयत्वात्, उत्पन्ने च तोन्नवैराग्ये
भुञ्ज न्यास, स्वरूपतोपि परित्याग, पूर्व चित्तशुद्ध्यपरपर्यायवैराग्यार्थं
फलमनभिसंधाय ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मणामनुष्ठान इदानो फलस्य निष्पन्न-
त्वात् सुतरा तेषां परित्याग इति भावः । ततः सर्वकर्म-सन्व्यासानन्तर,
श्रुति अर्थतः गुरुमुखात् वेदान्तवाक्यश्रवण, वेदान्तवाक्यार्थनिर्णयानुकूल-
व्यापार, तन्मनन श्रुतार्थस्य दाढ्याय उपपत्तिभिदिचिन्तन । ततः
असम्भावना-संशयभावनयो ध्वणमननाभ्यां निरस्तयो सतत्वध्यान
परमार्थतत्त्वस्य ध्यान, तदपि चिर कर्तव्य अनात्मस्वात्मत्व वासनाया
अनादिकालप्रवृत्ताया निरासार्थं, चिर क्रियमाणमपि यदि विच्छिद्य विच्छिद्य
नियत विच्छेदकालिक वृत्तिभि जात्मवृत्तेरभिभूयमानत्वात् निदिध्यासन-
मेव न सिद्ध्येत्, अतः नित्यनिरतरमित्युक्तः । तेन स तु दीर्घकाल-
नैरतर्था-सत्कारासेवितो दृढभूमि " इति योगसूत्रोक्तरीत्या दिवसैर्वा
मासैर्वा निदिध्यासन सिद्ध्यतीति न वाञ्छेत् । तदा विद्यमानाश्चत्वार एव
वेदा तानध्येत् गतस्य माणवकस्य पञ्च दिवसा अतीता नाद्याप्यसौ
समागत इति मद्बचनानुसारेण ध्याता स्यात् । अपितु तवत्सरं जन्मभिर्वा
आदरपूर्वकं सद्यसा सेवितव्यमिति चिर, नित्यनिरतर इति विशेषण
" अनेकजन्मसिद्धस्ततो याति परा गति " इति स्मृतेः । नित्य अविच्छेदेन
बहुकालपर्यन्तं निदिध्यासन सिद्ध्यति चेत् इहैव जन्मनि ततः परिपक्वाग्निदि-
ध्यासनात् अविकल्प निर्विकल्पक-समाधि, परः सविकल्पवात्पर उत्कृष्ट
एत्य प्राप्य विद्वान् आत्मसाक्षात्कारवान्, निर्वाणसुखं मुक्तिसौख्यं,
समुच्छतिं निर्गलमनुभवतीत्यर्थं ॥ ७२ ॥

अस्मिन्नेव जन्मनि मोक्षं प्राप्तुं वक्तव्यं सगृहेणोक्त्वा, विद्वानिहैव
निर्वाणसुखं समुच्छतीत्युक्त्या धनी मुखीत्यादौ यथा धनप्रयोज्यत्वं मुखे
भासते " उद्देश्यविधेयभावस्थले असति बाधके उद्देश्यतावच्छेदक-

प्रयोज्यत्व विधेये भासते " इति लोकाशुद्धत्वात् विद्वद्धिषोपणभूत विद्या-
प्रयोज्यत्वस्य निर्वाणमुखे भातत्वेन तस्याश्च विद्याया आत्मानात्मविवेचन-
जन्यत्वेन तदादौ विशदयति । यद्बोद्धव्यमिति ।

यद्बोद्धव्य तवेदानीमात्मानात्म-विवेचनम् ।
तदुच्यते मया सम्यक्छुत्वात्मन्यवधारय ॥७३॥

एतेन बोसायनात्मा परम क आत्मा " इति प्रश्नोप्युत्तरितो
भवति । तव इदानी मोक्षहेतु ज्ञानबोधात्प्राक् तद्वदुत्वेन आत्मानात्म-
विवेचन अयमात्मा अयमनात्मा इतिभेदज्ञानानुकूलव्यापार बोद्धव्य
ज्ञातव्य, तत्तस्मात्कारणात् मया सम्यक्स उच्यते । त ध्रुत्वा आत्मनि
मनसि अवधारय निश्चिनुहीत्यर्थ ॥७३॥

तत्र अनात्मद्वारैव आत्मन ज्ञातव्यत्वेन अनात्मन म्यलत्वेन प्रथम
ज्ञात शक्यत्वेन तस्मिन्च ज्ञाते सूक्ष्मस्वाप्नात्मन ज्ञान मुलभ भवतीति
प्रथमतोनात्मनो निरूपयति अथ ते सप्रवक्ष्यामि ' इत्यत । तत्रादौ सकल-
दुःखिगन्य स्थूलशरीर निरूपयति अहतया विस्पष्ट-व्यवहारगम्यत्वात् ।
मज्जैत्यादिना ।

मज्जास्थिमद पल-रक्तचर्म-त्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् ।
पादोरुवक्षो-भुजपृष्ठ-मस्तकै-रगैरुपागै-रुपयुक्तमतत् ॥७४॥
अह ममेति प्रथित शरीर मोहास्पद स्थूलमितीयैते बुधै ॥

अग्नि तस्य स्थूलमध्यम-सूक्ष्मात्मना परिणममानस्य इति सब्र
जेयम् । तेजसो पृतादे मध्यमो भाग मज्जा, तस्य स्वविष्टो भाग अम्बि,
तस्य पूर्वपरिणाम मेद, पल मास, अग्नि तस्य अन्नस्य मध्यमो भाग, रक्त
लोलित पीताना अपा मध्यमो भाग चर्म स्थूलावरण त्वन् सूक्ष्मावरण,
आन्तराद्यातून् नाड्यादीन्च सप्तावरणानि आवृण्वन्ति । तत्र अन्तर्वीहि-
भविन स्थूलसूक्ष्मविभागो ज्ञय । मज्जैत्यादि मेया आह्वय धातूना तै
सप्तभि धातुभि अन्वित युक्त । पञ्चगान्याह पादेत्यादिना, स्पष्टम् ।
पादोरुवक्षोभुजपृष्ठ मस्तकैरगै इद हस्तस्वाप्युप-रक्षणम् । उपागै गुल्फ-
जानुजपादिभि उपयुक्त सहित, एतत् प्रत्यक्षमिदम् । अह गच्छामि

तिष्ठामि लघयामि गृह्णामीत्यादि-व्यवहारेण अहतास्पद मम पाद हस्त मस्तक शरीरमिति प्रथित प्रसिद्धम् शरीर, अनेकविधदोषाश्रयत्वेपि अतिप्रेमास्पदत्वेन मोहास्पद आत्मत्वभ्रमस्याश्रय विषय, स्थूलमिति बुध्-रीर्यते। अस्य अनेकपदार्यसघातरूपत्वात् सहताना स्तभ्रुङ्गादिरूपेण वर्तमानाना गृहादीना यथा स्वाम्पयत्वं, एव परार्थत्वमिति ज्ञापयितु मज्जास्थीत्याद्युक्तम्। एतेन आत्मभिन्नत्व उक्तप्रायम्। आत्मन एव स्वामित्वात् तदर्थत्वाच्छरीरस्य ॥७४३॥

अनित्यत्वादपि नित्यात्मरूपत्व तस्य नास्तीति वक्तुम् तस्य कारणान्याह। नभइत्यादिना।

नभोनभस्वद्दहनाबुभूमय सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि
॥७५॥

परस्परार्शेमिलितान भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतव ॥

नभश्च नभस्वारच दहनश्च अम्बु च भूमिश्च नभोनभस्वद्दहनाबु-भूमय । नभ गगन नभस्वान् वायु, दहनोग्नि, अत्रु जल, भूमि पृथ्वी, इदं भूतपञ्चक जायमान सूक्ष्म जायते पश्चात् स्रष्ट्या देवतया तासा त्रिवृत त्रिवृत एकैका करवाणोति सकल्पवशात् एकैकं भूत पचीरियते। तैत्तिरीयकश्रुत्यनुसारेण आकाशवाय्वो छान्दोग्ये तेजस प्रथममुपसहृतं व्य-त्वात् त्रिवृत्करणस्य पचीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। तत्प्रवारस्तु “पचाना भूताना एकैकं द्विधा विभज्य स्वाधंभाग विहाय अधंभाग चतुर्धा विभज्य इतरेषु योजिते पचीकरण भवतीति” भाष्यकारवाक्यानुसारेण ज्ञातव्य । अयमर्थ इत्येकेन समूहीत पचदश्या विद्यारण्यगुरुचरणं “द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथम पुन । स्वस्वेतरद्वितीयांशं योजनात् पच पच ते” इति । तथाच स्थूलेषु भूतेषु प्रत्येक स्वीयोधंभाग इतरस्य भूतस्य अष्टमो भाग । एव परस्परार्शेमिलितानि सप्तद्वानि भूत्वा स्थूलानि गगनादि-शब्द-व्यवहारार्हाणि, स्थूलशरीरहेतवश्च भवन्तीति योजना ॥७५॥

भतप्रसगात् तद्वर्माश्छदादीन् विषयान् तत्र वंराग्योत्पत्त्यर्थं निरपयति। मात्रा इति।

मानास्तदीया विपया भवन्ति शब्दादय पच सुखाय
भाक्नु ॥७६॥

भीयते विपयीक्रियन्ते भुज्यन्त इति वा माना तदीया आकाशादि
भूतसर्वचिन्त्य शब्दादय त्रमण शब्दस्पर्श रूपरस गन्धा पच विपया
विनापण सि ब तीति विपया पित्रघातो विपूयकात वन्धनकमण विपय
शब्दस्य निपत्त । भाक्नु ससारिण जीवस्य सुखाय सुखाभासाय
भवन्ति । शब्दादय शास्त्र तत्र तत्र पचतन्माना इति व्यर्वाह्यपन्त इति
मात्रास्तदीया इति वथितम तत्रदग्रथसत्वादाय ॥७६॥

इदानी तपा वचनत्र विशदयति । य एत्विति ।

य एषु मूढा विपयषु बद्धा रागोरुपागत सुदुर्दमेन ।

आयान्ति निर्यान्त्यथ ऊर्ध्वमुच्चै स्वकर्मदूतेन जवेन नीता
॥७७॥

य मूढा विवेकानूया एषु विपयषु शब्दादिषु पचसु सुदुर्दमेन
मुष्टु दुःखेन दमयितु शक्येन दुर्निरसने रागोरुपागत उरु दृढ पाश
व चहगुरज्वादि रागएव उरुपाग तनासक्तिरूपणदृढपागन बद्धा स्तभषु
पशवादय इव तत्र अत्यतकामविशिष्टा इति यावत् । यथा स्तभवद्धा
न शक्नुवन्तीति तत्रवाशया धर्ममागादिभ्रश्ये त इत्याह आयान्ति निर्यान्त्यथ
ऊर्ध्वमुच्चै स्वकर्मदूतेन जवेननीता स्वेपा कम धर्मधर्मरूप तदेव ऊर्ध्वा
धोगमनहृतुत्वा-ददूतवद्धतते । यथा पायस्थानादी कश्चिददूत विचार्या
नध्वमधश्च नयति तन्न । तत्रापि शब्दादिक सुप्त जनयतीति वध्या
तत्सपत्तय पुण्याजन करोति तदा दिव्यशब्दादिक अनुभवितु तदीय पुण्य
कम तमुच्चै ऊर्ध्व नयति स्वर्गादिक प्रापयति । तत्रापि क्षीण पुण्य अध
आगमन अरूपव । अधर्मे पुन कि वस्तव्यम सबदाधोगमनमवेति ।
उच्चरुध्य आयान्ति जमान्तरुत मुहुतवनाल मानुष्यादिक सपादयन्ति ।
पुन राग अधो निर्यान्ति । विपयषु रागवत् वतव्यवाप विरमरण
समयात् निस्तापो न भवतीति भाव ॥७७॥

शब्दादीना मध्ये एकैक सेवमानस्यापि मृत्यु बन्ध दृष्ट ।
किं पुन पचापि कामयमानस्येति सदृष्टान्तमाह हेयत्वसिद्धये ।
शब्दादिभिरिति ।

शब्दादिभि पचभिरिव पच पचत्वमापु स्वगुणेन बद्धा ।
कुरग-मातग-पतग-मीन-भृगा नर पचभिरचित किम् ॥७८॥

कुरग हरिण, मातग गज, पतग शलभ, मीन मत्स्य, भृगु भ्रमर एते पच स्वगुणेन स्वस्वसक्तिविषयेण गुणेन शब्दादीना गन्धान्ताना पचाना मध्ये क्रमेण एकैकैव बद्धास्तन्त पचत्व मरणमापु । एव एकैकस्यापि मरणपर्यन्तबन्धप्रयोजकत्वे एतै पचभिरपि अचित स्वकीय-सक्त्याश्रयत्वेन विशिष्ट नर किं मृत्यु प्राप्नोतीति वक्तव्यमित्यर्थ । यथा लोके हरिण जिघृक्षव वेणुगानादिमधुरशब्दासक्त त चपल शीघ्र बहुदूर धावन्तमपि निश्चलीकृत्य तच्छब्दधवणासक्त विस्मृतात्मान गृह्णीति शब्द एक एव हरिणस्य बन्धक इति प्रसिद्धम् । एव वनमध्ये स्वच्छन्द विहारी दुर्ग्रह महानपि मातग स्पर्शसुख-लोलुप तज्जिघृक्षुभि वशाद्वारा गृह्णाते इति त्वगिन्द्रियतृप्तिहेतु स्पर्श एक एव गजस्य बन्धको निर्वृत्त । एव पतग प्रकाशमाने दीपे भास्वररूपदर्शनेन भयवदुध्या तदीय दाहात्म्य अजानन् तत्र पतित्वा झियत इति रूपस्य मृत्युहेतुत्व प्रसिद्धम् । एव रत्नगुध्नु झप दाशप्रसारित जाल प्रविश्य झियत इति प्रथितम् । एव घ्राणतर्पणलालत भ्रमर तत्तत्पुष्पाणीव चपव-सुग आघ्राय तद्गन्ध-सेवनेन पचत्वमाप्नोतीति च । एव शब्दादीना मध्ये एकैकमपि सेवमान मरणात्तानार्थप्रयोजक । तत्रापि तिरश्चा पापाभावात् तदानीतन-शरीरस्य परमनर्थ सम्भवति । शब्दादीना पचानामपि विषयाणा सेवनाय विहितमनानरन् पापमप्याचरन् नर लोकद्वयादपि भ्रश्यत इति भाव ॥७८॥

विषयानुभव मृत्युहेतुरिति तिष्ठतु । दर्शनमात्रादपि मारत्यन्विषय कृष्णसर्पविषादपि अतिरिच्यत इत्याह । दोषेणेति ।

दोषेण तीव्रो विषय कृष्णसर्पविषादपि ।

विषय निहन्ति भोक्तार इष्टार चक्षुषाप्ययम् ॥७९॥

विषयः रूपादिः कृष्णसर्पविपादपि दोषेण तीव्रः तीक्ष्णः, कृष्णसर्पविषे
 मारकरूपदोषः। यावान् तदपेक्षया तीक्ष्णो दोषः विषये। तत्र हेतुमाह
 विष निहति भोक्तारमिति। कृष्णसर्पेण दण्डस्य पुरुषस्य नाडीद्वारा
 जिह्वासंबद्धं विष भवतीति स भोक्तेर्युच्यते। अत एव पादादौ सर्पेण
 दण्डा अपि तत्र बलवद्बद्धा रज्ज्वादिना, न त्रियते तद्विषस्य नाडीद्वारा
 जिह्वासंबन्धाभावात्। एव भोक्तार निहन्ति विष तस्यासत्वमापादयति।
 अयं विषयस्तु चक्षुषाद्रष्टारमपि निहन्ति, प्रसिद्धं खलु लोके सुदूर रूपादिकं
 दृष्ट्वा कलहायमाना नश्यन्ति अना इति। यद्वा कलहाद्यभावेऽपि स्वयं
 तेन विषयेण दूरगाकृष्टचित्तः स्वात्मानं द्रष्टुं न शक्नोतीति स्वाभानापादक-
 व्यापारवान् नियमेन भवतीति भावः। तथाच निहन्तीत्यस्य असत्वा-
 पादकव्यापारः, अमानापादकव्यापारो वा अर्थः। यथायोन्यमर्थः
 स्वीकरणीयः। तत्र अमत्वापादकव्यापारस्य अमानापादकत्व सिद्धमेव।
 द्वितीयस्य तु अमत्वापादकत्वं न सम्भवतीति। वस्तुतस्तु विषयाकृष्ट-
 चित्तस्य पुरुषस्य सत्वमपि पुरुषार्थोपयोगाभावात् असत्त्वमिव भवतीत्यपि
 सुवचम् ॥७९॥

एवमत्यतानर्थकरेऽपि विषये विचाराभावात्पुरुष आशा वचनाति,
 तत्रत्यदोषं न परिगणयति मोह्यात् ततः पुरुषार्थाद् भ्रश्यते। अतः
 मुमुक्षुणा सर्वथापि तदाशा त्यक्तव्या। अन्यथा पठपि शास्त्राणि अर्थतो
 जानतोऽपि मोक्षो दुर्लभ इत्याह। विषयानेत्यादिना।

विषयाशा-महापाशाद्यो विमुक्तः मुदुस्त्यजात्।

स एव कल्पते मुवत्यै नान्यः पद्च्छास्त्रवेद्यपि ॥८०॥

यः पुरुषः मुदुस्त्यजात् चिरकालादभ्यस्तत्वेन दृढविचारमन्तरात्
 मुदुस्त्यजात् त्यक्तुमशक्यात्, विषयानामहापाशात् विषयानैव महापाग-
 अत्यत बन्धकत्वात् तस्माद्विमुक्तः विशेषेण मुक्तः। मुक्ता तत्संबन्धरहित-
 इत्यर्थः। स एव पुरुषः मुक्त्यै कल्पते समर्थो भवति। अन्यः तदाशापान-
 वदः पद्च्छास्त्रवेद्यपि न मुक्त्यै समर्थो भवतीत्यर्थः ॥८०॥

विषयेषु तीव्रवैराग्याभावे अनर्थमाह। आपातेति।

आपात-वैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपार प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात्
॥८१॥

आपातवैराग्यवत दुःखानुभवादिबालेषु धिक् ससार इति वैराग्य-
वत, सार्वदिकवैराग्यशून्यानिति यावत् । भवाब्धिपार ससारसागरान्त
ज्ञान, प्रतियातु प्राप्तु, उद्यतान् उद्युक्तान्, तत्र हेतुमाह मुमुक्षूनिति ।
मोक्षेच्छाया सत्वात् ससाराबुधि वर्तु उद्यता इति तादृशान् पुरुषान्
आशौच ग्रह महानक, अन्तराले समुद्रमध्ये कण्ठे निगृह्य नितरा गृहीत्वा
वेगाद्विनिवर्त्य भवाब्धिपारगमनाद्विनिवर्त्य मज्जयते मग्नान् करोति
ससारसमुद्रमग्नान् पुन नर्मादिवरणेषु तन् व्यापारयतीति भाव ।
यस्तावत् अत्यत विषयेभ्यो विरक्त शमादिगुणगणमण्डित स सद्गुरु
उपसद्य तन्मुक्तत सम्यगात्मानं विदित्वा मुच्यते ससारात्, अय तावत्
आपातवैराग्यवान् दृढशान्त्यादिहीन तथा-प्रयतमानोपि मध्ये आशया
पीडित पुरुषार्थाद्भ्रमयते । ज्ञानार्हो न भवतीति भाव ॥८१॥

पूर्वोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनाह । विषयाख्येति ।

विषयाख्य-ग्रहो येन सुविरक्त्यभिना हत ।

स गच्छति भवाम्भोधे पार प्रत्यूहवर्जित ॥८२॥

विषयाख्यग्रह विषयनामवनक, येन पुर्येण, सुविरक्त्यभिना
सुष्टु विरक्ति दृढतरतीव्रवैराग्य संवांसि खड्ग, तेन हत नाशित, स
पुमान् प्रत्यूहवर्जित ससारसागरोत्तरण विघ्नशून्य, भवाम्भोधे पार
ससारसमुद्रस्य जन्ममरणादिवल्लोलतरंगितस्य पार अन्त ब्रह्माति यावत्
“सोध्वन पारमानोति तद्विष्णो परम पदम्” इति श्रुते । गच्छति
प्राप्नोति, ब्रह्म साक्षात्कृत्य मुच्यते इत्यर्थं ॥८२॥

“यस्त्वविज्ञानवान्भयति अमनस्व मदाऽनुचि । न स तत्पदमाप्नोति
ससार चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञानवान्भयति समनस्व सदा गुचि ।
न नु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते ” इति वटोपनिषत्प्रतिपादित-
मर्थं पूर्वोक्तश्लोकद्वयमार प्रोटीकृत्य उपदिशति । विषयेति ।

विषमविषयमार्गं गच्छतोऽनच्छब्दबुद्धे
 प्रतिपदमभिधातो मृत्युरप्येवसिद्ध ।
 हितमुजनगुरुकृत्या गच्छत स्वस्य युक्त्या
 प्रभवति फलसिद्धिं सत्यमित्येव विद्धि ॥८३॥

विषम बहुविधविक्षेपतेतु अत्यन्तदु खजटिल य विषय शब्दादि
 स एव मार्गं, “विषयास्तेषु गोचरान्” इति कथ्यते, तत्र गच्छत
 तत्र एव अनच्छब्दे अशुद्धमनस्कस्य, यदि शुद्ध मन अवश्य विचारणीय
 विषयेभ्यो निवर्तते । रजस्तमोभूयिष्ठत्वादेव विचारासमर्थं, “यथा व्याल-
 गलस्थोपि भेकं दशानपक्षते, तथा कालाहिना अस्तो लोको भोगान्नास्व-
 तान्” इत्युक्तरीत्या विषयप्रवणता तस्य इति भाव । एतादृशा-
 शुद्धमनस्कस्य प्रतिपदमभिधात मर्षदापि दृढदु खरायोग, एष अनुभवसिद्ध
 मृत्युरपि सिद्ध मृत्युवदित ममार इत्यर्थं । मन एव मनुष्याणा कारण
 बन्धमोक्षधो । यन्माय विषयासक्त मुक्त्यै निविषय स्मृतम्” इति वचनस्य
 पूर्वमुदाहृतत्वात् । स्मर्यते हि गीतासु ध्यायतो विषयान पुस भगस्तेषूप-
 जायते । सगत्सजायते काम कामान्नोधोभिजायते । बोधाद्भवति
 ममोह समोहात् स्मृतिविभ्रग । स्मृतिभ्रशाद् बुद्धिनासो बुद्धिनागात्
 प्रणश्यति इति । तत्र कथित प्रणाश णम अदर्शन इति घातुना प्रतीय-
 मान, स्वस्वहृपासादात्कार एव वा अत्र मृत्युपदार्थं । कामस्यैव
 कुतश्चित् अभिहतस्य बोधात्मना परिणामानत्वात् तत्र उक्त कामाभिधात
 एव वा अनार्षि प्रतिपदमभिधात उत्पन्नार्थं । लोके यथा इच्छा तथा
 विषयानुभवस्य सुदुर्लभत्वात्, जाताया इच्छाया अभिहन्यमानाया
 अविचारयितु पुष्टस्य बोधादिनमेण प्रणाश एवेति भाव । एव अचिरकृतस्य
 जायमान फलमुक्त्वा विरक्तस्य तदाह हितमुजन-गुरुकृत्यादिना ।
 हिता धेयस्वामिन अत एव मुजना मत्पुरया मित्रादय तोषा गुरोरेव
 उक्त्या, गुरोस्तु हितत्व मुजनत्व च सिद्धमेव । गुरुलाभपर्यन्त मुजनोक्ति,
 तत गुरुवितरति विभाग । यद्वा हिता सर्वदा श्रेयोहेतुभूता मुजनता
 गुरोरेव या उक्ति तथा, तदृत्तया स्वरय युक्त्या तदनुमार्पणोपाहेन च
 गच्छत “पण्डितो मेधावी गधारानेवोपमपद्येत, एवमेवेहाचार्यवान्-
 पुत्रो वेद” इति श्रुतेरिति भाव । श्रेयोमार्गं एव गच्छत फलसिद्धि

परमपुरुषार्थभूत-मोक्षप्राप्ति प्रभवति प्रकर्षेण निरप्रत्यह् भवति । सत्य-
मित्येव विद्धि अत्र विषये ईपदपि शका मावार्पेरिति भाव ॥८३॥

मात्रास्तदीया इत्यारभ्य एतदत कृतस्य विषयवन्धवात्वनिरूपणस्य
फलमाह मोक्षस्येति । यद्वा इदानी मुमुक्षो हेयोपादेये उपदिशति ।
मोक्षस्येति ।

मोक्षस्य काक्षा यदि वै तवास्ति

त्यजातिदूराद् विषयान् विष यथा ।

। पीयूषवत्तोप-दयाक्षमार्जव-

प्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात् ॥८४॥

आदौ ह्यमाह यदि तव मोक्षस्य वै इत्यवधारण मोक्षस्यैवेत्यर्थं ।
काक्षा इच्छा अस्ति विषयान् शब्दादीन् विष यथा ह्याल्लहलमिव अति-
दुरात्त्यज मनसापि मास्मापेरित्यर्थं । अनुवृत्तपि विधुक्त निषिद्ध
परिवर्जयेत् । निषिद्धपरिहाणे विहिते लभते मतिम् इति सूत-
सहितोक्ते । उपादेशमाह तोप सतोप दया करुणा क्षमा तितिक्षा
आर्जव अनुवृत्तचित्तता प्रशान्ति प्रकर्षेण शम दान्ति वहिरिन्द्रिय-
निग्रह तोपदया-क्षमार्जवाना अन्त वरणधर्मत्वात् अशान्तस्य कुतस्मुद्य-
मिति गीतावचनात् शमाभावे सतोपादेरसम्भवात् अत्र सर्व शमाधीनमिति
द्योतयितु प्रशान्तीति प्रत्युपसर्गसहित शान्तिपदप्रयोग । एता नित्य
सतत, पीयूषवत् अमृतवत् आदराद् अत्यन्तविदवासेन भज मव-
स्वेत्यर्थं ॥८४॥

एव मोक्षसाधनत्वेन विषयवैराग्य द्रव्यित्वात् तेष्व्यासा यन्निबन्धना
तस्मिन्स्थूलशरीरे आदौ अनात्मत्वेन दिदशयिषिते सक्ति त्यमन्येत्याह
तत्र सकनी त्यक्ताया विषयवैराग्य मुलभमित्यभिप्रायेण । अनुक्षणमिति ।

अनुक्षण यत्परिहृत्य कृत्य अनाद्यविद्याकृतवन्धमोक्षणम् ।

देह परार्थोय-ममुष्य पोषणे यस्सज्जते स स्वमनेन हन्ति ॥८५॥

यत् म्बूलशरीर परिहृत्य तादात्म्याध्यायान् दूरीकृत्य, अनाद्य-
विद्याकृतवन्धमोक्षण अनादि या अविद्या मूलाविद्या, तथा एत एव

अहकारादि-देहान्त तस्य मोक्षण परित्याग अनुक्षण सर्वदा कृत्यमन्तीति शेष । अत्यत स्थूलतया भासमाने अस्मिन्-शरीरेअहताभा परित्याग पश्चान् किल प्राणादी सा त्यक्तु शक्यत इति भाव । तत्रानात्मत्व स्फुटयति अय देह परार्थ इति । इतन्व्याख्यानाद्यमग मज्जास्थोत्यादिश्लोक । तस्मा-दनेक-पदार्यसघातहृत्पत्वेन अनात्मन अमुय पोषण य सज्जते स्वात्मान विस्मृत्य अयमेवाहमिति विज्ञेयतोभिमन्यते तद्वक्षण च विज्ञेयतो यतते, स स्व स्वात्मान अनन स्थूलशरीरेण हन्ति हिनस्ति, अभातनिजस्वरूप करोतीत्यर्थ । येन निजस्वरूपभावेन मुच्यते तदप्रनिजस्वरूप-स्थूलदेहाभि-मानेन तदीयजन्ममरणादि-धर्मवन्त स्वात्मान मत्वा सर्वदा दुःखमनु-भवतीति भाव ॥८५॥

लोक तावत् नदी त्रितोपय नद्याप्लवमान दृढ दार धृत्वा म्यघ नद्या तत्साहाय्येन अमज्जन् नदी तरतीति प्रमिद्वम् । न तु कदाचिदपि तत्र प्लवमान मकर गृहीत्वा त्रितोपन्तीति । तथा मति तेषा नद्या मकरप्रस्ताना मरण ध्रुवमिति प्रमिद्वम् । तथा शरीरपोषणासक्तस्य आत्मदर्शन नैव भवति, प्रत्युत तत्राभिमान एतो भन्वा ममारानुधौ त समज्जयतीति भावेनाह । शरीरेति ।

शरीरपोषणार्थी ननु य आत्मान द्विदृक्षते ।

ग्राह दारुधिया धृत्वा नदी तर्तु स इच्छति ॥८६॥

तपोपणव्यग्र इत्यर्थ । तादृश ननु यो नर आत्मान स्वस्वरूप द्विदृक्षते साक्षात्कर्तुमिच्छति तस्य आत्मदर्शन दारुधिया धृतग्राहस्य नदीतरणमिवा-सभावितमित्याह ग्राहमिति । माष्टम् ॥८६॥

अत मुषत्वर्थ विवेकिना शरीरे मोह परित्यक्तव्य इत्याह । ग्राह इति ॥

मोह एव महामृत्यु मुमुक्षोर्वंपुरादिपु ।

मोहो विनिर्जितो येन स मुक्तिपदमर्हति ॥८७॥

वपुरादिपु शरीर-बन्धन-मुखादिपु मोह एव अहमम-भाव एव मुमुक्षा महामृत्यु यथा मृत निश्चिकार्येन कर्तुं शक्नोति एव शरीरादिपु

अहमभाभिमानवान् मुमुक्षु मोक्ष सपादयितु न शक्नोतीत्यर्थं । येन मोहो विनिर्जित पूर्वोक्ताहृतादि शरीरादौ परित्यक्त स मुक्तिपद मुक्तिमार्गं अर्हति स एव मुच्यत इत्यर्थं ॥८७॥

तस्मान्मोह जहीति उपदिशति । मोहमिति ।

मोह जहि महामृत्यु देहदारसुतादियु ।

य जित्वा मुनयो यान्ति तद्विष्णो परम पदम् ॥८८॥

मुनय मननशीला, य देहादौ मोह तदात्म्याभिमान जित्वा, बहुकालाद्बहुमूलमपि वैशिवदत्तयुक्त्या धृत्यवष्टभेन च सुतरा परित्यज्य, तत् श्रुतिप्रसिद्ध विष्णो परम पद, राहोश्शर इतिवत् अभेदे पृष्ठी, व्यापक (परिच्छेदत्रयसूना) सर्वोत्कृष्ट ब्रह्मरूप स्थान यान्ति अभेदेन भजन्ते, द्रह्मैव भवन्ति मुच्यन्त इत्यर्थं । त देहदारसुतादिषु आदिपदेन मित्रधनादिग्रह । तत्र मोह भ्रान्ति तव महामृत्यु अत्यन्त स्वस्वरूप-प्रच्यावनेन स्वादर्शनहेतु जहि नाशाय वेदान्तार्थविचारणेनेत्यर्थं ॥८८॥

अत्यन्तायुचि-पदार्थभूयिष्ठत्वात् दूरत परित्याज्ये सुतरामभिमानानर्हं स्थूले देहे तत्र जुगुप्सया हेयताबुद्धि द्रढयति । त्वगित्यादिना ।

त्वङ्मासरुधिर-स्नायुमेदो-मज्जास्थिसकुलम् ।

पूर्ण मूत्रपुरीषाभ्या स्थूल निघ्नमिद वपु ॥८९॥

स्नायव सिरा नाड्य । तत्र अत्यन्त जुगुप्सा जनयति मूत्र-पुरीषाभ्या पूर्णमिति । न कश्चित् मलमूत्रभाण्ड स्पष्टमिच्छति, कुतस्तत्रा-हतेति भाव । अत एव निघ्न कुत्साहं । शिष्ट स्पष्टम् ॥८९॥

एव तत्र वेराग्योत्तये त निर्दिष्ट्वा पूर्वोक्त आत्मानात्मविवेचन नुवर्तयति । पचीकृतेभ्य इति ।

रचीकृतेभ्यो भूतेभ्य स्थूलेभ्य पूर्वकर्मणा ।

समुत्पन्नमिद स्थूल भोगायतनमात्मन ॥

अवस्था जागरस्तस्य स्थूलार्थानुभवो यत. ॥९०॥

चन्दन च स्त्री च आदि येषां तानि स्रक्चन्दन-स्त्र्यादीनि तानि विचित्ररूपाणि यस्या सा स्रक्चन्दन-स्त्र्यादिविचित्ररूपा ता स्रक्चन्दन-स्त्र्यादिविचित्ररूपा, स्थूलपदार्थसेवा, पदार्थेषु स्थूलत्व पूर्वमुक्तम्, अभिमानि-देवतानुग्रह-प्रयोज्य-सुखदुःखानुभव, जीव प्रत्यगात्मा, एतदात्मना स्थूल-देहात्मना मनोद्वारा स्थूलशरीर-प्रतिफलितस्वरूपेण स्थूलशरीराध्यस्तात्म-भावेनेति यावत्, स्वयं करोति। स्वप्ने तावत् स्थूलदेहे मनस्सयोगा-भावात् तत्र स्वरूपप्रतिफलनमपि नास्ति इति तस्य तदा भोगहेतुत्व नास्ति, अपितु तदा कल्पितस्य अन्यस्य स्थूलदेहस्यैव वासनामयस्य। प्रसिद्ध किल स्वप्ने प्रसिद्ध-स्थूलदेहव्यतिरिक्त-तिर्यग्देवादि-देहरूपेण भोगान्भुजत इति। तस्मादस्य वपुषु स्थूलस्य देहस्य जागरे जाग्रदवस्थाया प्रशान्तिं प्राप्नुव्यमित्यर्थः। स्वप्नसुषुप्त्योरत्र अभिमानस्पेवाभावादिति भावः। इत्थं च तयोरेवस्वप्नोरभासमानस्य जाग्रति परं प्रतीयमानस्या-नात्मत्व व्यावृत्तत्वात् सिद्धमिति भावः। मद्रावस्थासाक्षिणस्त्वात्मन अनुवृत्तत्वादेतद्भिन्नत्व मुञ्जानम् ॥११॥

यथा कश्चिदपि लोके स्वायं गृहं स्वात्मत्वेन नमनुते तथा मन्तव्ये स्थूलदेहे अहता मुतरा न कार्येभ्यभिप्रायेणाह। सव इति।

सर्वोपि बाह्यं ससारं पुरुषस्य यदाश्रयः।

विद्धि देहमिदं स्थूलं गृहवद्गृहमेधिनः ॥१२॥

ससारो द्विविधः बाह्य आन्तरश्चेति। तत्र आन्तरं सुखदुःख-कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि। बाह्यं जन्मजरामरण-स्थौल्यमाल्यादि। उत्तर-श्लोकं निरूपयिष्यते बाह्यं सर्वोपि ससारं। अस्तसारिणं पुरुषस्य यदाश्रयं यत्र तादात्म्याध्यासनिबन्धनं तत् इदं स्थूलदेहं गृहमेधिनं गृहस्थाश्रमिणं कुटुम्बिनं इति यावत्। गृहवत् सदनवत् विद्धि जानीहि। प्रसिद्धं खलु लोके एकं गृहमाश्रित्य वर्तमानं कच्छत्रादिक-मज्जयति। नहि गृहस्थाप्यभावे विवाहादौ प्रयतते कश्चित्। तथा स्थूलदेहं आत्मत्वेन मन्वानं एव तदोपधमार्जं जरामरणादीन् स्वकीयान्मनुते दुःखमनुभवति च नान्यथा। नहि सुषुप्तौ स्थूलदेहाभिमानसून्यस्य जरारोगादिषोऽहेति भावः। अतः गृहवदस्यतभिन्नत्वेन ज्ञेये अहता न युक्तेति भावः ॥१२॥

तमेव बाह्य सयार विगदयति । स्थलस्येति ।

स्थूलस्य सभयजरामरणानि धर्मा

स्थौल्यादयो बहुविधा शिशुताद्यवस्था ।

वर्णाश्रमादि-नियमा बहुधामया स्यु

पूजावमान-बहुमानमुख्या विशेषा ॥९३॥

सभय उत्पत्ति, जग वार्षिक्य मरण मृति, स्थौल्य अवयवोपचय, आदिपदेन तदपचयत्पकार्यं शौक्यकाष्प्यादिवशा बहुविधा, बह्व्य विधा येषां ते धर्मा बहुविधा । शिशुता आदि यासां बुभारता युयता वृद्धताना ता अवस्था यद्यपि जराशब्देन पूर्वं वृद्धता अग्राहि, अथाप्यत्र शिशुताद्यवस्थामध्य पुनर्ग्रहण नदोष, वर्णाश्रमादिनियमा वर्णा ब्राह्मणत्व क्षत्रियत्व विद्वत्त्व-शत्रुत्वानि आश्रमा ब्रह्मचर्य-मार्हस्प्य-वानप्रस्थत्व-सन्यासा, आदिपदेन गोनमूनादय तेषां नियमा, ब्राह्मणत्व ब्रह्मचर्याद्यु-चित्त-धर्मा, कुलाद्याचाराश्च । बहुभा आमया ज्वरशरोवेदनाप्रभृतय । पूजावमान-बहुमानमुखा विशेषाश्च स्यु । पूजा गंधपुष्पादिवृता, अवमान वाचाप्यनादरणादिरूप-निरस्कार अहणाप्यनीक्षणादिश्च । बहुमान उच्चा-सनोपवेशनादि एतन्मुखा विशयाश्च स्यु । जातकर्मादि-स्काराणां शरीरस्यैव नियमाणत्वात् तदादाश्रमचिह्नानां च शरीर एव उपलभ्य-मानत्वात् वर्णाश्रमादिनियमा स्थलस्य शरीरस्य इत्युक्तम् । यद्य-प्यान्तरा नियमा मध्येव अन्तरगस्य । अथापि प्रत्यक्षानियमा अस्येत्यभि-प्राय । यदा येनियमै अय ब्राह्मण अय ब्रह्मचारीत्यादिव जात परेषापि शक्यते ते नियमा इत्यर्थ । ते तावन्नियमा शरीरसंस्कारद्वारा चित्त-संस्तुर्नन्ति । तद्वारा ज्ञानोपयोगित्वं भजन्ता इति अध्यातोनापि ते नियत-मादर्तव्या, इतरे धर्मा बन्धकत्वात् पूजावमानादय नादर्तव्या इति भाव ॥९३॥

एवमनात्मान स्थूलदेहं तन्मलव सत्तारबन्धं च वर्णाश्रमादि-धर्मानुष्ठानेन तस्य मोचकत्वरीतिमपि निरूप्य इदानीं सूक्ष्मशरीर-निरूपयितुमारभते बुद्धीत्यादिना पञ्चभिः श्लोकैः ।

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवण त्वगक्षि, घ्राण च जिह्वा विषयावबोधनात् ।
वाक्पाणिपादा गुदमप्युपस्थ कर्मेन्द्रियाणि प्रवणानि कर्मसु ॥१४॥

वर्णशङ्खुल्यवच्छिन्न नभ श्रवण श्रोत्र, त्वक् त्वचि स्थितगिन्द्रिय,
अक्षि नेत्रगोलकावच्छिन्न चक्षुरिन्द्रिय, घ्राण नासावच्छिन्न, जिह्वा
रसनेन्द्रिय, एतानि पञ्च शब्दस्पर्श-रूपगन्ध-रसात्मक-विषयावबोधनात्
तत्तज्ज्ञानजननात् बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणीति कथ्यन्त इति शेष ।
वाग्वागिन्द्रिय वचनशील, पाणि हस्तेन्द्रिय आदानशील, पाद विहरणशील
पादेन्द्रिय, गुद उपस्थ अनयो क्रमेण शरीर-कठिन-द्रवरूप-हेयभागोत्सर्जन-
हेतुत्व । एतानि वचनादि-कर्महेतुभूतानीति कर्मेन्द्रियाणीत्युच्यते इति
शेष । तत्र हेतु प्रवणानि, व्यग्राणि कर्मसु वचनादिष्वित्यर्थ ॥१४॥

एव बाह्यानि दशेन्द्रियाण्युक्त्वा एतानि सर्वाण्यपीन्द्रियाणि यत्सकन्धे
कार्यं कर्तुं ज्ञान जनयितुं च प्रभवन्ति नेतरथा तादृशमन्त करण प्रधान
निरूपयति चातुर्विधेन सनिमित्त निगद्यत इत्यादिना ।

निगद्यतेऽन्त करण मनो धीरह
कृतिश्चित्तमिति स्ववृत्तिभि ।
मनस्तु सकल्पविकल्पनादिभि
बुद्धि पदार्थाध्यवसायधर्मत ॥१५॥

अत्राणिमानादह-मित्यहकृति
स्वार्थानुसंधानगुणेन चित्तम् ॥१६॥

अन्त करणमेकमेव स्ववृत्तिभि वक्ष्यमाणाभि मन, धी बुद्धि,
अहकृति अहकार, चित्तमिति च चतुर्धा निगद्यते इत्यर्थ । नामचतुष्टय-
निमित्तवृत्तोरह सकल्पविकल्पनादिभि मन इति, सकल्प सम्यक्त्वबुद्धि
विकल्पना विविध कल्पना सशय इति यावत् । पदार्थाध्यवसाय पदार्थ-
निर्णय तद्रूपधर्मत वृत्तित बुद्धिरुच्यते । अत्र शरीरादौ अभिमानात्
अहमित्यध्यासात् अहकृति अहकार इति च उच्यते । स्वार्थानुसंधानगुणेन
स्मरणवृत्त्येत्यर्थं चित्तमिति कथ्यते ॥१६॥

एव सत्वाशोषेतं प्रत्येक पचभि भूतै त्रमेण जायमानानि ज्ञानेन्द्रियाणि प्रत्येक तरेव रजोगुणोपेतं उत्पद्यमानानि कर्मेन्द्रियाणि, सत्व-प्रधानानां तेषां समष्टिकार्यमन्त करणं च निरूप्य इदानीं रजोशोषेत-भूतपचक-समष्टिकार्यं सूक्ष्मशरीरघटकं प्राणमाह । प्राणापानेति ।

प्राणापान-व्यानोदान-समाना भवत्यसौ प्राण ।

स्वयमेव वृत्तिभेदात् विवृते-भेदात्सुवर्णं-सलिलमिव ॥९७॥

यथा एकमेव सुवर्णं कटकं केयूरं दुष्कलमित्यादि-विवृतिभेदेन भवति, यथा च विवृतेभेदेन एकमेव जलं नदी कुल्या तटाकमित्यादिरीत्या भेदेन भवति तथा असौ प्राणोऽन्तस्मिन् प्राण स्वयमेव वृत्तिभेदात् प्राणापान-व्यान-समानोदान-वृत्तिभेदात् प्राणापान-व्यानोदान-समाना इति भेदेन भवति । सुवर्णमहिमं सलिलं सुवर्णमलिलमिति विग्रहः । प्रत्येकमर्थो बोद्धव्यः । यथा विवृतेभेदात् एकमेव सुवर्णं भिन्नत्वेन व्यवह्रियते तथा च विवृतेभेदादेव एकमेव जलं तरंग-फेनबुद्बुदादिभेदेन व्यवह्रियते तद्वदित्यर्थः । तत्र प्राणन मृगनासिराभ्यां निष्प्रमण-प्रवेगन, अपानन मलादीनां अशोषण, व्यानन अशितपीताजरसादेः नाडीमुखेषु वितनन, उर्ध्वं नयन उदानन वमनकाले, भुक्तन्यास्ररसादेः पावायं जाठराग्ने समुत्पन्न समानन इति वृत्तयः पच प्राणस्य ॥९७॥

इदानीं ज्ञानेन्द्रियादीनि यत्कथनार्थं-मभिहितानि तत्सूक्ष्मशरीर-विशिष्टमाह । वागादीनि ।

वागादिपच श्रवणादिपच प्राणादिपच-भ्रमुखाणि पच ।

दुद्ध्याद्यविद्यापि च काम-कर्मणीं पुर्यष्टकं सूक्ष्म-शरीरमाह ॥९८॥

वागादिपच कर्मेन्द्रियाणि, श्रवणादिपच ज्ञानेन्द्रियाणि, प्राणादि-पच प्राणपचक, अश्रमुखाणि पच आरणादि-सूक्ष्मभूतपचक । बुद्बुदादि-जलकरणचतुष्टय, अविद्या अद्ययम, कामकर्मणीं काम उच्छा कर्म धर्माधर्माभ्याम् । एतत्सर्वं मिलित्वं पदार्थाष्टकं-समुदायोपेतं पुर्यष्टकं सूक्ष्म-शरीरमाह वेदन्तिन इति शयः । वागादिपचक १, श्रवणादिपचक २, प्राणपचक ३, भूतपचक ४, बुद्बुदादिचतुष्टय ५, अविद्या ६, काम ७, कर्म ८ ॥९८॥

अस्याप्यनेक-पदार्थसघातरूपत्वात् सहताना गृहवत् परार्थत्वात्
अनात्मत्व स्पष्टं कथयति । इदमिति ।

इदं शरीरं शृणु सूक्ष्मसंज्ञितं, लिङ्गत्वपचीकृत-भूतसंभवम् ।
सवासनं कर्मफलानुभावकं स्वाज्ञानतोऽनादि-रूपाधिरात्मनः ॥९९॥

सूक्ष्मसंज्ञितं सूक्ष्ममिति संज्ञा सूक्ष्मसंज्ञा सा अस्य संज्ञातेति सूक्ष्म-
संज्ञितं, इदं शरीरं । तस्य जन्यत्वादपि नित्यात्मरूपत्वं नेत्याह अपची-
कृतभूतसंभवः । अपचीकृतानि यानि भूतानि गगनादीनि पृथ्व्येतानि
तेभ्यः संभवः उत्पत्तिर्यस्य तत्, इदं सूक्ष्मसंज्ञितत्वे हेतुः । लिङ्गं
लिङ्गं इत्यस्माद्धातोः ज्ञापकमात्मनः इत्यर्थः । वागादीनां करणानां
जडानां अधिष्ठातारमन्तरां तत्तत्कार्ये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अचेतनं चेतना-
धिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः रथादौ दृष्टत्वात् । वहिरन्तःकरणघटितं
इदं शरीरमेव लिङ्गमित्युच्यते इत्यर्थः । तुरवधारणे, सुषुप्तौ ज्ञानस्य
सर्वमतसिद्धत्वाभावात् जागरे स्वप्ने च मनोमूलकतयैव ज्ञानस्य जायमान-
त्वात् मनसोऽपि जडस्य आत्मप्रतिफलनमन्तरां इतरप्रकाशकत्वासंभवात्
आत्मप्रतिविवर्गाहित्वेन आत्मज्ञापक-मनोघटितत्वाच्च अस्य शरीरस्य
लिङ्गत्वमित्यपि बोध्यम् । नेदं स्थूलकारणयोः संभतीति च । आत्मनः
निर्धर्मकत्वात् स्थूलशरीरस्य तदा तदा विनाशित्वेन बहुत्वादासंभवात्
स्थायित्वासंभवात् पूर्वपूर्व-संस्काराणां जनिष्यमाणानुभव-जन्यसंस्काराणां
च आमाशुः स्थायित्वं शरीरमेवाश्रयं इत्याह सवासनमिति । वासनाभि-
अनुभवजन्यमस्कारं सृष्टं वर्तत इति सवासनम् । भागहेतुत्वमप्यभैवेत्याह,
कर्मफलानुभावकं कर्मणः पुण्यस्य पापस्य च क्रमेणफले ये सुखदुःखे तदनुभव-
भोगः तज्जनकः । सुषुप्तौ सवासनस्य लिङ्गशरीरस्य विलीनत्वादेव कर्मज-
सुखदुःखानुभवाभावः । जाग्रत्स्वप्नयोस्तु तथाविधस्य लिङ्गशरीरस्य
सत्वात्तदनुभव इत्यन्वयव्यतिरेकान्वा भोगहेतुत्वं तस्य ज्ञेयं । आत्मनः
अनादिस्पाधि इदं लिङ्गशरीरं, सूक्ष्मभूतजन्यमपि महाप्रलयादावपि
अभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्यभ्यां एकमेवाऽऽविदेहैर्बलं अवतिष्ठत इति
स्थूलशरीरवत्सादित्वं नास्ति । ननु अविद्याशब्दिताध्यास-कामकर्मणां
भिन्नभिन्नानामेव तदा तदा जायमानत्वात् तदघटितलिङ्गशरीरस्य कथ-
मेकस्यैव स्थिरत्वं संभवतीति चेत् । तेषां तथात्वेऽपि वागादीन्द्रियाणां

चाहाना अन्त करणस्य च बुद्ध्यादेरभिज्ञानामेव आमोक्ष स्थितेरेकत्व-
 मन्तव्यम् । नच वागादावपि भेदो ददतव्य, गीरवात् । कर्मप्रतिबन्धा-
 न्मवत्वाद्युपपादन-सभवात् । सर्वकर्म-सस्वगरास्पदस्य अन्त करणस्य
 भेदस्य मुनरा । वस्तुमशक्यन्वात् । तनापि भेदे कृतहानाहुताभ्यागमागते ।
 पूर्वकृत-कर्मणिश्रयस्य अन्त करणस्य नष्टत्वात्, नूतनात करणे कर्म-
 वासनाद्यभावान् ससारानुपपत्तिश्च । बालयस्य स्तन्यपालने प्रवृत्तिर्नस्यात्
 आत्मन निर्धर्मत्वात् अविद्याया एकत्वात् मुखदुःखादि-सर्वप्रसगात् ।
 गुणुप्ती भोगस्मृत्याद्युत्पत्तिप्रसगात्, अतो गीरवादुक्त-द्वोपाख्य वागादीना
 बुद्धेःन आविदेहैक्यस्य अभिज्ञानामेव स्थितिरिति मन्तव्यम् । यद्यपि
 तेषा प्रागभावाप्रतिभोगित्व-रूपानादित्व अविद्याया एव न भवति, तथापि
 सृष्टदुपधाना अभिज्ञानामेव स्थितिरिति तात्पर्येण अनादित्वमवगतम् ।
 वस्तुत आत्मन एकवपि ज्ञानिध्वर्षा वर्तमानस्य ग्रहावित् ब्रह्मविद्भर
 ब्रह्मविद्भरीयान् ब्रह्मविद्भरिष्ट इति भूमिकाभेदव्यवहारस्य अन्त करण-
 भेदेनैव उपादिनीयत्वात् यावत्वायमवस्थापि-भेदेहेतोःरपाधिता"
 इति लक्षण लिंगगतीरस्य निष्प्रत्यहमिति उपाधित्व तस्य । ननु असगत्वेन
 वैनाप्यनुपधीयमानस्य आत्मन कच लिंगेन सोपाधिवत्त्वं इत्यत आह
 स्वाज्ञानत, स्वम्बरूपस्य इदानीमजातत्वात् तन्मूलक वृत्तिपत उपाधि-
 रित्यर्थं ॥९९॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य असाधारणीभवस्थामाह । स्वप्न इति ।

स्वप्नो भवत्यस्य विभक्त्यवस्था, स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।
 स्वप्ने तु बुद्धि स्वयमेव जाग्र-स्वालीन-नानाविधवासनानि ॥
 कर्त्रादिभाव प्रतिपद्य राजते, यत्र म्ययज्योतिरय परात्मा ॥१००॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य, विभक्त्यवस्था भेदकावस्था स्वप्नो भवति ।
 जागरस्य स्थूलसाधारणत्वात् सुषुप्तावस्थैव लीनत्वात् स्वप्न एव सूक्ष्मस्य
 प्राधान्यमिति भाव । तत्र हेतु गृह्णाति स्वमात्रे यादिना । स्वमेव
 स्वमात्र तस्य शेष अवशिष्टस्य अभिमन्यमानेन स्वनेव वेदन्मत्यर्थं ।
 तथा म्युन्देहे अभिमानाभावान् सूक्ष्मदेहस्यैव विधेयोभिमन्य-
 मानत्वमिति । यत्र स्वप्ने स्वमात्रशेषेण म्युर्गभिमान परित्यज्य

सूक्ष्मशरीरमानविषयकेण अभिमानेन विभाति प्रकाशते, आत्मा इति शेष । सगृहीतमर्थं स्वमानशेषत्व विवृणोति स्वप्नेत्वित्यादिना । स्वप्ने तु स्वप्नावस्थाया बुद्धि अन्त करण, स्वयमेव कारकान्तरनिरपेक्ष, जाग्रत्कालीन-नानाविधवासनाभि जाग्रदवस्थाया जातं बहुविधं सत्कारं, कर्मादिभाव कर्तृत्व कर्मत्व त्रियात्व करणत्व अधिकरणत्व सकल त्रियाकारकभावमिति यावत् । प्रतिपद्य प्राप्य, राजते प्रकाशते । ननु जडस्य अन्त करणस्य कथमीदृशी शक्ति ? शरीरान्तर्गतनाडीषु हिताभिधानासु यदा मन सन्नरति तदा स्वप्न इति श्रुत्या प्रतीते तत्र प्रकाशस्य दूरापास्तत्वात् इति चेत्तत्राह यत्र स्वयं ज्योतिरस्य परात्मा इति । “ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ” “ यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामक ” इति श्रुति स्मृतिभ्या जेगीयमानमहिम्न पराप्रकाश्यस्य ज्योतीरूपस्य चैतन्यज्योतिष परमात्मन संबधात् अन्त करणस्य इयं शक्ति जाग्रत्कालिक-वासनासहकृतस्य । ननु “ सत्यं ज्ञान ” विज्ञानमानन्द ब्रह्म ” “ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू ” “ प्रज्ञानं ब्रह्म ” “ कृत्स्नं प्रज्ञानघन एव ” इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मन सार्वदिक-चैतन्य-ज्योतीरूपत्वेन स्वयंज्योतिष्टवस्य सर्वदा सत्त्वेन किं विशेषत यत्र स्वयंज्योतिरस्य परात्मा इति स्वप्न एव तदुच्यते इति चेच्छृणु तत्र कारणम् । बृहदारण्यकगत-ज्योतिर्ब्राह्मणस्य आमूलचूड परिशीलनेन इदं स्पष्टं सुज्ञानं । तत्र हि “ किंज्योतिरस्य पुरुष ” इति जनकेन पृष्टो भगवान् याज्ञवल्क्य आदौ सर्वलोकप्रसिद्धं सूर्यं तस्मिन्नस्तामिते चन्द्रमसं तस्मिन्नस्तं याते अग्निं तस्मिन्गान्ते वाचं शान्ताया च तस्या आत्मानं ज्योतिरुवाच शान्ताया वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति आत्मनैवायं ज्योतिपास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्यन्तेन । यद्यपीदं ज्योतिष्टव सदातनं, तथापि जाग्रति करणाद्यनुब्राह्मणाणां इतरेषां आदित्यादीनां वाह्यानां ज्योतिषा सत्व-देशाया आन्तरवाह्य-कार्यकरण-सपातव्यवहारस्य संकुलताया च न विविक्तं दर्शयतु शक्यते । सुपुप्तौ विविक्तत्वेऽपि प्रकाश्यवस्तुनोभावात् तदा सर्वस्य दृश्यस्य लीनत्वात् । यद्यप्यस्ति अज्ञानं तथापि तद् अभाव-रूपत्वेन चर्चास्पदमतं जाग्रत्काल इव यत्र व्यवहार सर्वो घटते अपितु

बाह्यज्योतीषि न सति स्थूलशरीर नास्ति बाह्यकरणानां चोपरतव्यापारत्वं
 तदा मन एकमेव आत्मज्योतिं प्रतिफलनमहिम्ना जाग्रद्वाचनविशिष्टं
 सर्वाकारता भजते इति विविकते तस्मिन्काले स्वयज्योतिष्ट्वमुपदिश्यमानं
 गुग्महं भवतीत्यभिप्रायेण "अनाय पुरुष स्वयज्योति" रित्युक्तिः । यथा
 सर्वदापि सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदरहितावाधित-ब्रह्मरूपेण जगत
 सत्त्वेपि सृष्टे प्राक् 'सदेव सोम्येद-मग्र आसीदेकमेवाद्वितीय" इति
 श्रोतृबुद्ध्यारोहाय छान्दोग्य उपदिष्टं तद्वत् स्वप्ने मनसा जाग्रत्संस्कार-
 युक्तस्यापि जडस्य परप्रकाश्यत्वनियमात् चैतन्य-ज्योतिस्वरूप परमात्म-
 प्रतिफलनवशादेव सूर्यचन्द्रादि-प्रवाशक-रूपण घटपटादिप्रकाश्यरूपण
 परिणममानत्वयोग्यता । अत एव अन्धादयोपि स्वप्ने पदार्थान्पर्यन्ति ।
 तेषां जागरे चक्षुरभावात् वथ दर्शनं ? मन एव चक्षुरूपेण आत्मशक्त्या
 परिणमत इत्येव वक्तव्यं । एव चक्षुरादित्यादि-ज्योतिरभावदशायां प्रति-
 भासमान-सकल्पपदार्थभासकत्वं आत्मन एवेति श्रोतृबुद्धौ स्फुटगारोहयितुं
 शक्यत्वात् यत्र स्वयज्योतिरय परात्मा इति धृत्यनुसारेणोन्नत मूले
 ॥१००॥

आलोकदानेन सकल्पप्राणि-प्रेरकोपि मूर्ख यथा तत्कर्मणि न सज्यते
 एवमात्मापि बुद्धिकृत कर्मणेत्यसगत्वमपि प्ररागादाह ज्योतिष्ट्व
 स्वभावव्यात् । धीमात्रकोपाधिरिति ।

धीमानकोपाधि-रजोपसाक्षी
 न लिप्यते तत्कृतकर्मलेपैः ।
 यस्मादसगस्तत एव कर्मभि
 न लिप्यते किञ्चिदुपाधिना कृतैः ॥१०१॥

धीरेव धीमात्र स्वार्थे कप्रत्यय, धीमानक उपाधिर्वस्य स्वप्न
 धीमानकोपाधि तत्कृतकर्मलेपै तया धिया कृतानि यानि कर्माणि तेषां
 लेपै सचन्यै न लिप्यते विशिष्टो न भवति । तत्र हेतु अजोपसाक्षीति,
 अतत्त्वे सति बोद्धृत्वस्यैव साक्षित्वात्, वस्तुरेव कर्मलेपात्, नहि लोकेपि
 वादिप्रतिवादि कर्मणि सवध्यते साक्षी, तद्वदित्यर्थः । 'असगोह्य
 पुरय " "असगो नहि सज्जते" इत्यादिधृत्यनुसारेणामगत्वाच्च । बुद्ध्य

वागादिना वा केनाप्युपाधिना क्रियमाणकर्मलेपोप्यस्य नास्तीत्याह यस्मा-
दसग इति । तत् एव असगत्वरूपकारणादेव उपाधिना कृतं शरीरेण वा
वाचा वा मनसा वा केनाप्युपाधिना कृतं कर्मभि समीचीनासमीचीन-
कर्मभि किञ्चिदपि न लिप्यते न सवद्धो भवति ॥१०१॥

सगस्तूपाधि-कल्पित, वास्तविकमसगत्व-मित्युपपादयति । सर्वेति ।

सर्वंव्यापृति-करण लिंगमिदं स्याच्चिदात्मन पुंस ।

वास्यादिकमिव तक्षण तेनैवात्मा भवत्यसगोयम् ॥१०२॥

चिदात्मन ज्ञानस्वरूपस्य पुंस पुरुषस्यात्मन, इदं लिंगं बुध्यादि-
पटितं लिंगशरीरं, तक्षणं, त्वष्टु, वास्यादिवमिव तक्षणकरणं द्रव्य-
विशेषादिकमिव सर्वंव्यापृतिकरणं सकलव्यापारासाधारण-कारणं,
तक्षणेऽपि तक्षणकरणसत्त्वं एव दावादि-तक्षणसामर्थ्यं न स्वभाविकं, तथा-
त्मनोऽपि आज्ञानिकलिंगशरीरसंबन्ध एव सकलव्यवहारः । अत एव सुषुप्तौ
न व्यवहारः लिंगशरीरसंबन्धस्य तदा अभावात् । तेनैव लिंगशरीरसत्त्वे
व्यापृति तदभावे तदभाव इति लोकसिद्धहेतुर्नैव । अयं आत्मा । असग
वास्तविक-सकलव्यवहार-सगहीन भवतीत्यर्थः ॥१०२॥

ननु अहंप्रतीतिविषयस्यैवात्मत्वात् अहमन्ध अहं वधिर अहं मूक
अहमुच्छ्वसिमि क्षुत्पिपासापीडितोरिम अहं करोमि सुखी दुःखीत्यादि-
बहुतर-धर्मसंबन्धात् असगत्वमनुपपन्न-मात्मन इति चेत्, तेषां सर्वेषां
धर्माणां तत्तदुपाधिगतत्वादात्मन कोऽपि धर्मः सासारिकः नास्तीति वक्तुं
उपाधि-धर्मान् विभजते । अन्धत्वेत्यादिना ।

अन्धत्व-मन्दत्व-पटुत्वधर्मा

सौगुण्य-वैगुण्य-वशाद्धि चक्षुषः ।

वाधिर्य-मूकत्व-मुखास्तथैव

श्रोत्रादिधर्मानं तु वेत्तुरात्मन ॥ १०३ ॥

आदौ बहिरिन्द्रियधर्मानाह । चक्षुषः सौगुण्य-वशात् पटुत्व,
वैगुण्यवशादन्यत्वं मन्दत्व । एव श्रोत्रवैगुण्यात् वाधिर्यं मन्दत्व । तत्सौ-
गुण्यात् पटुत्व । वाग्निन्द्रियवैगुण्ये मूकत्व, तत्सौगुण्ये पटुत्व । एव त्वग्नाण-
रसनरूपेषु ज्ञानेन्द्रियेषु पाणिपादादिषु कर्मेन्द्रियेषु च वेदितव्यम् । एतत्सर्वं

नात्मन । तत्र हतुमाह वेत्तुरिति । चक्षुरादौ मन्दत्वपट्टत्वादिव वतमान
साक्षिणात्मना वेद्यत इति न वेद्यस्य वेत्तधमत्व सम्भवतीति भाव । तुरख
धारण नैवेत्यथ ॥१०३॥

उच्छ्वास-क्षुत्पिपासादे प्राणधमत्वमाह । उच्छ्वासति ।
उच्छ्वास निश्वास विजृम्भण क्षुत् प्रस्पन्दनाद्युत्क्रमणादिका क्रिया ।
प्राणादिकर्माणि वदन्ति तज्ज्ञा प्राणस्य धर्माविशाना पिपासा ॥१०४॥

प्राणादीत्यादिपदेन अपानादीना नागादीना वपरिग्रह । उच्छ्वास
प्राणस्य निश्वास अपानस्य विजृम्भण देवदत्तस्य क्षुत् कृकरस्य प्रस्पन्दन
प्रकर्षेण चलन ध्यानस्य धनजयस्य वा । आदिपदेन उमीलनपरिग्रह ।
तत्तु क्रमस्य उत्तमणमुदागस्य आदिपदेन वमन तदपि तस्यैव । एतानि
कर्माणि प्राणादीना तज्ज्ञा वदति । इदमिदं नम अस्पति विनापज्ञा
इत्यथ । एवमज्ञाना पिपासा क्षुत् पिपासा च प्राणस्य धर्मो । अत एव
निद्राया क्षुत्पिपासाद्यभाव तदा प्राण अभिमानाभावात् ॥१०४॥

यद्यवम घत्वादीना अनात्मचक्षुरादिधमत्व वृत्तो वा अयमात्मा
स्वात्मान तद्वगव त जानातीति शक्यामाह । अन्त करणमिति ।

अन्त करणमतेषु चक्षुरादिषु वज्मणि ।

अहमित्यभिमानन तिष्ठत्याभासतेजसा ॥१०५॥

अत करण मन एतेषु चक्षुरादिषु ज्ञानद्वयषु वासादिकर्माद्वयषु
प्राणादिषु वज्मणि स्थूलशरीरे च आभासतेजसा चित्प्रतिफलन प्रयोज्य
तेजसा जीवेनत्यथ । अहमित्यभिमानन अज्ञानप्रयोज्यन तादात्म्यभिमानन
तिष्ठति । यत् विवेकशून्य आत्मानात्म विवेकशून्य अत करण स्वप्रति
विव गृहीत्वा चेतनीभूय चक्षुरादिव शरीरात् अहमित्यभिमानयते अत
तद्वश आत्मापि तद्वर्मान अघत्वादीन स्वस्मि कल्पयित्वा अहमं च इत्यादि
रीत्या व्यवहरतीत्यथ । सुषुप्तावन्त करण आत्मप्रतिफलनमपि नास्ति
अहमं च इत्यादिव्यवहारोपि नास्ति । एव स्वप्न प्रतिफलनसत्त्वेपि
चक्षुरादौ आभासतेजसा अन्त करण न तिष्ठति स्वप्न बाह्यकरणगणस्य
लयादित्यपि वेदितव्यम् । तेनैव स्वप्नपि अघत्वादिद्वयवहार जाग्रतीव
नास्तीति भाव ॥१०५॥

एव बाह्य सर्व ससार अन्तःकरणमूलक आत्मन इत्युक्त्वा कर्तृत्व-
सुखदुःखादिक आन्तर तस्यैवेत्याह । अहकार इति ।

अहकार स विज्ञेय कर्ता भोक्ताभिमान्यम् ।
सत्त्वादिगुणयोगेना-वस्थानितयमश्नुते ॥१०६॥

एव चित्प्रतिबिम्ब-विशिष्टमन्तःकरणमेव चक्षुरादौ शरीरेच अह-
मित्यभिमानेन वर्तमान अहकार इति विज्ञेय । स इति विधेयप्राधान्या-
द्भिर्देश । अयमेव कर्ता भोक्ता इत्यभिमानि । अस्य सत्त्वरजस्तमोरूप-
गुणत्रयमय-प्रकृतिकार्यत्वात् सत्त्वादिगुणयोगेन अवस्थात्रितय जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्तिरूपावस्थात्रय अयं अश्नुते प्राप्नोति रजोगुणयोगेन जागर,
सत्त्वयोगेन स्वप्न, तमसा सुषुप्तिरिति भेदः । सर्वदा गुणत्रयसत्त्वेऽपि तदा
तदा तस्य औत्कट्यं ज्ञेयम् ॥१०६॥

एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे आन्तरे तद्धर्मावित्युक्त्वा सुखदुःखयोरपि तद्धर्मत्व-
माह । विषयाणामिति ।

विषयाणामानुकूल्ये सुखी दुःखी विपर्यये ।
सुखं दुःखं च तद्धर्मं सदानन्दस्य नात्मनः ॥१०७॥

विषयाणां शब्दादीनां आनूकूल्यं स्वकीयेच्छानुसारेण संप्राप्तीं सुखी,
अहं सुप्नोति प्रतीति । विपर्यये प्रातिकूल्येन स्वेच्छाविरोधेन प्रसक्तो
दुःखी, अहं दुःखीत्यभिमानः । अतः सुखं दुःखं च तद्धर्मं तदिच्छानुरोधित्वा-
त्तयो, तदा सर्वदा आनन्दस्य आनन्दस्वरूपस्य ' आनन्दो ब्रह्म " " विज्ञान-
मानन्द ब्रह्म " रतो वै स ' यदेव आकाश ' इत्यादिभूतिभ्यः,
आत्मनः न धर्म इत्यनुपपद्यते । युज्यते चैतत् विचार्यमाणे कालांतरे य-
शब्दं मुखमजीजनत् स एव कालान्तरे दुःखं जनयतीति प्रसिद्धं लोके । तत्र
मनोभेदं विना नान्यस्य हेतुत्वं सुवचं विषयस्यैकरूपत्वात् कालस्य च ।
तेनैव शब्देन पुरुषान्तर-सुखोत्पत्तेर्दर्शनात् तस्मिन्नेव काले अहेतुत्वा-
योगात् । मनस्तु पूर्वमिमं शब्दं अनुकूलं व्यजानात् इदानीं तु प्रतिकूलं
मन्यते इति तस्यैव सुखं दुःखं च धर्मं इति ॥१०७॥

इदानीं श्रुतिप्रसिद्धं सदानन्दत्वं आत्मनः युक्त्या प्रतिपादयति ।
आत्मार्यत्वेनेति ।

आत्मार्थत्वेन हि प्रेयान् विषयो न स्वतः प्रिय ।
स्वत एव हि सर्वेषां आत्मा प्रियतमो यत ॥१०८॥

हि यस्मात्प्राणान् प्रियं स्वतः विषयत्वेन हेतुना न प्रियं प्रीति-
गोचरं विन्दु आत्मार्थत्वेन आत्मनः सुखं दुःखनिवृत्तिं वा जनयतीति प्रेयान्
प्रेमविषयः । यदि स्वतः एव विषयत्वेन शब्दादिरूपत्वेन प्रेयान्मत्वात् वदापि
प्रेयस्त्व न व्यभिचरेत् । त्यजति पूर्वमिष्टत्वेन ज्ञातमपि शब्दादिव पुत्रमिष्ट-
बलत्रादिव च । शरीरमपि दृष्टयन्नि प्राणं निरन्वन्नि मनश्च न्यमापादयन्ति
विमन्यते, आनन्दमयबोधत्वेन प्रमिष्टं अज्ञानमपि भजयन्ति । तत्र कारण-
इतरं आनन्दरूपत्वाभाव आनन्द-प्रयोज्यत्वस्याप्यनियतत्वम् । आत्म-
नस्तु आनन्दरूपत्वस्य स्वतः मिद्धत्वान् सर्वदा प्रियतमत्, उच्यते हि
“ गा नभूय हि भूयानमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते ” इति । वदापि गाम्भूयमिति
न, अपितु सर्वदा भूयासमिति तदर्थं । तत्तु आत्मनः एकस्यैव युज्यते,
स्थूल स्वप्ने न भासते सूक्ष्म सुषुप्तौ न, कारणं न समाधौ । शब्दादि-
विषयाश्च न सुषुप्तिममाधौ । यदा स्थितिस्तेषां जागरन्स्वप्नयो तदापि
नैवत्येन आनन्दजनकत्वाभावः । इदमुपपादितमद्यन्तात् । अतः सर्व-
वस्थामु अनुवर्तमानं विषयाद्यभावेऽपि सकलप्राणिमिद्धतया सुषुप्तौ,
ज्ञानानुभवेन समाधौ च आनन्दरूपत्वेन अनुभवगोचरं आत्मा स्वतः एव
निरुपाधिकतया सर्वेषां प्राणिनां प्रियतमो मतः, हि यस्मात् ॥१०८॥

तत आत्मा सदानन्दो नास्य दुःखं कदाचन ।
यत्सुषुप्तौ निर्विषय आत्मानन्दोऽनुभूयते ।

श्रुतिं प्रत्यक्षमेतिह्य अनुमानं च जायति ॥१०९॥

ततः सर्वदा सर्वप्राणिप्रियतमत्वात् आत्मा सदानन्दः सर्वदाप्यानन्द-
स्वरूपः । अस्य दुःखं आनन्दस्वरूपस्य, वदान्नं वदापि नास्तीत्यर्थः । तत्रा-
नुभवप्रमाणयति यदिति । यस्मात्सुषुप्तौ अवस्थायां, निर्विषय आनन्दहेतु-
त्वेनाभिमत-शब्दस्पर्श-रूपरस-गन्धादि-सकलविषय-सदन्धनिर्मुक्तः, आत्मा-
नन्दस्वरूपानन्दस्वभावसिद्धः अतुभूयते, सर्वैरपीति शेषः । अस्यानुभवस्य
देहात्मानुभववन्नान्तित्वं वयतव्यमित्याह श्रुतिरिति । “ एषोऽस्य परमं
आनन्दं ” “ एषास्य परमा सत्पत् ” इति मौपुत्तानन्दस्यैव अज्ञानि-

परमानन्दत्वसकीर्तनात् । युक्तं ह्येतत् वैषयिकानन्द सामय अय निरामय इति । अत एव किल सार्वभौमोपि सहस्रश विषयान् लब्धु भोक्तु समर्थोपि निद्रा विना जीवितु न प्रभवति । तत्र कारण स्वरूपानन्दस्य दु खालिप्तत्व । तदुक्तं “को ह्येवान्यात् क प्राप्न्यात् । यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् ” इति । आकाश आकाशवन्निलिप्त इत्यर्थः । सुषुप्ती यद्यपि तमसा आग्नियते सुख, अथापि जाग्रतस्वप्न-सुखापेक्षया तस्य परमत्वे, किं यत्तव्य तस्मिन् तमस्यपि ज्ञानेन नाशयमाने आवरणनिवृत्त्या मिहिका- विगमे भ्राजमान सूर्य इव स्वय प्रकाशमान आत्मानन्द ईदृगिति । एव, श्रुति, प्रत्यक्ष साक्षिप्रत्यक्ष सर्वजनसिद्ध, ऐतिह्य अभियुक्ताना वचन, अनुमान आत्मा सदानन्दस्वरूप सदा निरतिशयप्रेमास्पदत्वात् यद्यैव तन्नैव, यथा शब्दादि इत्यादि च जायति प्रमाणात् आत्मन सदानन्दत्व- विषये ॥१०९॥

एवमित्या प्रबन्धेन अनात्मन स्थूलदेह शब्दादिविषयान् सूक्ष्मदेह च विभज्य तद्वमश्च निर्धर्मकासगात्म-तत्त्वप्रतिपत्यर्थं विविच्य इदानी उक्ताना अनात्मना हेतु कारणदेह निरूपयितुमारभते । अव्यक्तेति । अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्ति अनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा । कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत्सर्वमिद प्रसूयते ॥११०॥

अव्यक्तमिति नाम यस्या, तस्या प्रत्यक्षत अनुपलभात् । तत्र हेतु रूपादिरहितत्व । परमेशस्य परमेश्वरस्य ब्रह्मण, शक्ति अचिन्त्याद्- भुतशक्ति न विद्यते आदि यस्या अनादि सा च सा अविद्या च । वस्तुत न विद्यते इत्यविद्या अनाद्यविद्या । त्रयो गुणा सत्त्वरजस्तमासि यस्या तथाविध आत्मा स्वरूप यस्या त्रिगुणात्मिका । यद्वा त्रयो गुणा त्रिगुणा त एव आत्मा यस्या गुणत्रयस्वरूपेत्यर्थः । परा हिरण्यगर्भादि-स्ववार्थेभ्य परा उत्कृष्टा तत्कारणत्वात् । अव्यक्तनामत्वे हेतुमाह कार्यानुमेया रूपाद्य- भावेन प्रत्यक्षगोचरत्वाभावेपि शब्दादिभि गगनादिकमिव कार्यलिङ्गेनानु- मेया । एतच्छक्त्यतमीकारे निर्गुणस्य ब्रह्मण स्रष्टृत्वायोगात् निष्कारण कार्यात्ययोयोगात् खादिसचलविचारहेतुत्वेन श्रुत्या प्रतीयमानेशान- सकल्पादि-परिणामित्वेन मायाया सिद्धिरिति भावः । अशब्दशरणा

अन्यथान्यथा जगदुत्पत्तिं तर्कयन्ति तदसगतमिति सूचयति मुधिषेति ।
 सुष्टुता च धियि श्रुत्यनुसारित्व, तत्सूचित परमेशाशक्तिपदेन । तेन
 सास्यैरुच्यमान जड स्वतन्त्र प्रधान सय जगन्मूलमित्यादिक-मपास्तम्
 वेदितव्यम् । अत्र श्रुतिरप्यस्ति “माया तु प्रवृत्ति विद्यान्मायिन तु
 महेश्वरम्” “जीवेशावाभासेन करोति माया ज्विद्या च स्वयमेव
 भवति” “इन्द्रो मायाभि पुररूप ईयते” इत्याद्या । तथाच सुष्टु शोभना
 श्रुत्यनुसारिणी धी यस्य स सुधी तेन मुधिया कार्यानुमेया माया यया इदं
 सर्वं जगत् महत्तत्वादि ब्रह्माण्डान्त प्रसूयते तत्कारणनाम शरीरमात्मन
 इति व्यवहितेन सवन्ध ॥११०॥

तरया स्वरूपमाह । सन्नापीति ।

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
 सागाप्यनगाप्युभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥१११॥

श्लोके तावत् अवाधितस्य सत्त्व वाध्यमानस्य असत्त्वत्व प्रसिद्ध
 यथा ऋतस्यानृतस्य च । कदापि कस्यापि अप्रतीयमानस्य असत्त्व
 शनविपाणगगनबुमुमादे । इय तु माया ‘भूयश्चान्ते विश्वमाया-
 निवृत्ति’ “तरत्यविद्या क्वितता हृदि यन्मिन्निरवशिते । योगी मायाममेयाय
 तस्मै विद्यात्मने नम” । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते”
 इत्यादिश्रुतिसंगृतिभ्य ज्ञानवाध्यत्वेनावगम्यते । अत तस्या आत्म-
 वत्मत्व दुर्वचम् । “नाभावो विद्यते सत्” इति गीतायाश्च प्रतीय-
 ज्ञानानन्तर अभावावश्यभावात् न मत्त्व । ज्ञानात्प्राक् कार्यरूपेण प्रतीय-
 मानत्वेन तत्कारिणामित्वेन अनुमितिविषयत्वेन च न शनविपाणवदसत्त्व
 सुवचम् । सत्त्वासत्त्वयो व्याप्यवृत्तित्वेन कालभेदेन एकत्र स्वीकर्तुं-
 मनुचितत्वेन नोभयात्मकत्व तस्या । एकैकरूपत्वाभावे उभयात्मकत्वस्य
 अत्यतासम्भावच्च । यथा स्वाग्निषपदार्याना ऐन्द्रजालिषपदार्याना च
 दृष्टान्तस्वरूपत्वान्मिथ्यात्व मदसद्विलक्षणत्वस्य तथा अस्या अपीति
 भाव । उक्तं हि “नामतो विद्यते भाव नाभावो विद्यते मत । उभयो-
 रपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभि” इति गीताया । यद्यपि लौकिका
 पूर्वमुत्पत्ते अत्यन्तममत घटादेर्भावि, उत्पत्यनन्तर सत्त्वेन अभ्युपगतस्य
 तस्य नामे अभाव चागीबुवंन्ति तदनगनमिति सर्वत्रेन भगवतैवाकृतम्

अनयोर्भयो अन्त निर्णय तत्त्वदर्शिभि दृष्टइति वक्ष्यता । इत्यच
इय माया सत् सद्वस्त्वपि न, असद्वस्त्वपि न उभयात्मिका सदसदात्मिका
नो । अपितु सत्वागत्वाभ्या निर्वक्तुमशक्यत्वात् अनिर्वचनीयरूपा । यथा
सत्त्वेन वा असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्या एव ब्रह्मणो भिन्नत्वेन अभिन्नत्वेन च
अनिर्वचनीयेत्याह । ब्रह्मणोत्यतभिन्नत्वे अद्वैतबोधक-श्रुतिविरोधात्
लोकेपि शक्ते शक्तिमतोत्यत-भेदाभावाच्च । एवमभिन्नत्वे तस्या
वाधायोगात् ब्रह्मण कालत्रयावाध्यत्वात् । भिन्नाभिन्नत्वे विरुद्धे अत
भिन्नापि न अभिन्नापि न उभयात्मिकापि नो भवतीत्यर्थ । एव अनादित्वेन
सागा सावयवा न भवति सावयवत्वे जन्यत्वापत्ते । निरवयवत्वे परिणामा-
सम्भवात् तदपि वक्तुमशक्यम् । अत अनगा अनवयवापि न । उभया-
त्मिकापि नो सावयवत्व-निरवयवत्वयो एकत्र विरोधादेव । अत
सत्वासत्वाभ्या भिन्नत्वाभिन्नत्वाभ्या सागत्वानगत्वाभ्या निर्वक्तुमशक्य
रूप यस्या सा अनिर्वचनीयरूपा महाद्भुता अत्यताश्चर्यरूपा ॥१११॥

अस्या अत्यतनिवृत्तिहेतु-सत्वाच्च नासत्वमित्याह । शुद्धाद्वयेति ।

शुद्धाद्वय-ब्रह्मविवोधनाश्या

सर्पभ्रमो रज्जुविवेकतो यथा ।

रजस्तमस्त्वमिति प्रसिद्धा

गुणास्तदीया प्रथितं स्वकार्यं ॥११२॥

शुद्ध निगुण अद्वय सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदगून्व यद्ब्रह्म तस्य
विवोध अभेदेन साक्षात्कार तेन नाश्या तज्जन्यध्वस-प्रतिपोगिनी ।
तत्र दृष्टान्तमाह सर्पभ्रम रज्जा जात अय सर्प इति भ्रम, रज्जुविवेकतो
यथा कल्पित-सर्पाधिष्ठानभूतरज्जुसाक्षात्कारेणैव नाय सर्प किंतु रज्जु-
रित्पाकारेण । तेन निगुणे अद्वितीये कल्पिताया मायाया अधिष्ठानतत्व-
साक्षात्कारवाध्यत्वमुक्तम् । यदुक्त पूर्वं कार्पाणुगेया गुधमेव मायेति
तद्विषयति, तद्धर्म-गुणकार्य-प्रतिपादनमुपेन रजइत्यादिना । तदीया
तस्या इमे तदीया मायासवधिन गुणा धर्मा रज तन सत्त्वमिति
प्रसिद्धा । तेपामप्रत्यक्षत्वात् पार्यमुत्वेन प्रसिद्धिमाह प्रथितंरिति ।
प्रसिद्धे तत्तद्गुणकार्ये वक्ष्यमाणे ॥११२॥

रजमेण रजस्तमस्त्वगुणाना कार्याणि विवक्षन् आदौ रजोगुण-
कार्याण्याह । विक्षेपेति ।

विक्षेपदाकती रजस क्रियात्मिका

यत प्रवृत्ति प्रसृतापुराणी ।

रागादयोऽस्या प्रभवन्ति नित्य

दुःखादयो ये मनसो विकारा ॥११३॥

नायाया सन्ति तिस्र शक्तयः । विक्षेपशक्ति आवरणशक्ति
ज्ञानशक्तिश्चेति तत्राद्ययो बन्धकर्तृत्व, तृतीया मोक्षहेतु । तत्र विक्षेप-
शक्ति रजस रजोगुणस्य, क्रियात्मिका कार्यरूपा । यदा उद्विच्यते रज
तदा विक्षेपा बहुधा भवन्तीति ज्ञेयमित्यर्थः । यत रज कार्यभूत-विक्षेप-
दाकतेरसंवाशात् पुराणी अनादिनालमिद्धा प्रवृत्ति सरागहेतुभूता प्रवृत्ति
प्रसृता विस्तृता, सा जीवीया वा प्रपञ्चमृष्टिहेतुभूता ईश्वरीया वा
भवतु प्रपञ्चमृष्टिरेपि विक्षेपशक्तिवर्त्यत्वात् । तत्रेश्वरस्य शुद्धसत्त्व-
प्रधान-मायोपहितत्वात् तस्या स्वाधीनत्वाच्च न बन्धस्य प्रसक्तिरिति ।
जीवस्य तु मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकत्वात् ज्ञानशक्त रजस्तमोभ्या
प्रतिहन्यमानत्वात् उपाध्यधीनत्व तत्कृततन्वयत्व चेति । रागादय
इत्यादिव जीवविषये ज्ञेयम् । अस्या रज कार्यविक्षेपशक्ते सवाजात्
रागादय रागद्वेषादिवोपा प्रवृत्तिहेतव नित्य जीवस्य प्रभवन्ति । तत
येमनसो विकारा दुःखादय, दुःखहर्षतर्पामर्षादय मनस एव ननु
कदाचिदपि निर्विकारस्यात्मन इति बोधयितु मनस इत्युक्त, “काम
सकल्पो विचिक्वित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृति ह्रीर्धीर्गौरित्येतत्सर्व मन
एव” इति श्रुते । तत्तादात्म्याध्यासात् जीवे कल्प्यते न वस्तुत एव
सन्ति “राक्षी नेता केवलौ निर्गुणश्च” “नान्यतोस्ति इष्टा”
“निष्कल निष्क्रिय गान्तम्” इत्यादिश्रुते ॥११३॥

इदानीं रागादय इत्यत्र आदिपदग्राह्यान् रज कार्य-विक्षेपशक्ति-
कार्यत्वेन राजमान् धर्मान् तेषा धोरत्वेन दुःखहेतुत्व तेषा गततत्प्रवृत्ति
हेतुत्वेन तन्मूलस्य रजस बन्धनत्व चाह । काम इति ।

काम क्रोधो लोभदम्भाम्यसूयाऽहकारेर्ष्या-मत्सराद्यास्तु घोरा ।
धर्मा एते राजसा पुप्रवृत्तिर्यस्मादेतत्तद्रजो बन्धहेतु ॥११४॥

काम विषयेच्छा क्रोध तदभिघाते जायमान-मानसवृत्ति कोपाख्या । लोभ अर्थस्य प्राप्तौ तत्सरक्षणमति । दम्भ धर्मध्वजित्व । अभ्यसूया परोत्कर्षासहन । अहकार स्वोत्कृष्टत्वज्ञान । ईर्ष्या गुणेषु दोषाविष्वरण । मत्सर अक्षीयमाण-वस्त्वपरित्यागेच्छा । यथा राजकीयोदपानात् नोदक पा इति वृत्ति । आदिपदेन मद-दर्पादि-परिग्रह । एते लोकद्वयेषु भयहृतव अत एव घोरा इत्युक्तम् । यस्मात्कामक्रोधादिविशिष्ट पुमान् न प्रवृत्तौ विरगति वदाच्चिदपि, सर्व-दापि यत्किञ्चित्कुर्वाण एवावतिष्ठते अत एते धर्मा राजसा । रज बर्मणि भारत सजयति इत्युक्तत्वाद्गीताया सर्वदा यत्किञ्चित्कर्महेतूना एतेषा राजसत्व । प्रवर्तनालक्षणा दोषा ' इति न्यायसूत्र । सर्वतो निवृत्तौ हि सुख । अत्र यस्यापि निवृत्तिप्रयोजकत्वभावाच्च । "लोभ प्रवृत्तिरारम्भ वमणामशम स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ " इत्यपि गीता । यस्मात् पप्रवृत्ति एतन् सर्वजनानुभवसिद्धे तत् मायागुणत्वेन कथित रज बन्धहेतु । धार्यकरणसघाताध्यासस्यैव बन्धव-त्वात् अध्यास विना कर्मासभवात् रजस बन्धहेतुत्व विशेषम् । न हानध्यस्तात्मभावन देहन वद्विचदध्याप्रियते इत्यध्यासभाध्यात् ॥११४॥

इदानी तमस शक्ति आवृत्ति विक्षेपशक्ति प्रसरहेतु सक्त्-शरारादि-वारण निरूपयति । एषति ।

एषावृत्तिर्नाम तमोगुणस्य शक्तिर्यथा वस्त्ववभागतेऽन्यथा ।
संया निदान पुरपस्य ससृते विक्षेपशक्ते प्रसरस्य हेतु ॥११५॥

यथा शक्या वस्तु अन्यथा अवभागते सच्चिदानन्दरूप वस्तु अन्न करणदेहादिरूपेण भागते एषा आवृत्ति आवरण नाम तमोगुणस्य शक्ति । पुरपस्य मनुते दुग्जन्म-जरामरणादिरूपाया, निदान आदि-वारण । भ्रान्त्या विनामात्मधर्मान् अगमार्तिणि मन्यते । अत अयथा-वस्त्ववभागरूप-भ्रान्तिहे-वावरणशक्तिरेव समारनिदान । एषान्या

यस्य दुरत तच्च तत्तमश्च तस्य अनयंपर्यवसायिन तमोगुणस्य आवृत्ति महती शक्ति सत्वोत्कर्षं विना दुर्निरसा । विक्षेपशक्त्यपेक्षया प्रबला अत्यत मोहहेतुत्वादिति भाव । आवृत्ति आवरणम् नाम ॥११६॥

श्रवणमनन-निदिध्यासन-अन्यज्ञाननाशयत्वं तस्या वक्तुं तत्रितय-निरस्यदोषहेतुरिय प्रत्यगभिन्न-ब्रह्मणि असभावना अनात्मनि शरीरादौ विपरीतात्मत्वभावना श्रुत्याचार्योक्तार्थे सद्यसाश्चोत्पाद्य बहुधा मन विक्षिपन्ती पुनास अभासमानरयस्वरूप कुर्वती नाशयतीत्याह । अभाव-नेति ॥

अभावना वा विपरीतभावना सभावना विप्रतिपत्तिरस्या । ससर्गयुक्तं न विमुचति ध्रुव विक्षेपशक्ति क्षपयत्यजस्रम् ॥११७॥

अभावना शास्त्रेणोच्यमानं जीवब्रह्मैक्यं प्रपञ्चमिव्यात्व च न सम्भवतीति भावना । नास्तीति भावना वा नास्तिक्यमिति यावत् । विपरीतभावना शरीरादौ आत्मत्वभावना । विप्रतिपत्ति विरुद्धप्रतिपत्ति । सभावना सद्यभावनेत्यर्थः । एकधर्मि विक्षेप्यक-विरुद्धानाधर्म प्रकाशक-ज्ञान सद्य इति तत्लक्षणात् । एतत्प्रय अस्या आवरणशक्ते ससर्गयुक्तं सवध-युक्तं नर । ध्रुव न विमुचति नैव विमुचतीत्यर्थः । तादृश पुनास विक्षेप-शक्ति अजय सर्वदा क्षपयति अज्ञदचाश्रद्धधानश्च गद्यात्मा विनश्यति ' इति गीतोक्ते ॥११७॥

इदानीं तमोगुणवर्षाणि विशदयति । अज्ञानेति ।

अज्ञानमालस्य-जडत्वनिद्रा-प्रमादमूढत्वमुखा-स्तमोगुणा । एतं प्रयुक्तो नहि वेत्ति किञ्च-निद्रालुवत्स्तम्भदेव तिष्ठति ॥११८॥

अज्ञान उक्तस्याप्यर्थस्याप्रतिपत्ति गीतोक्तः एतज्ज्ञानमिति प्राक्च अज्ञानं यदतीत्याया " इति मानिन्वादिष वा । आत्म्य अनुद्यम, जडत्व कार्यकरणेष्वपाठव । निद्रा प्रमिद्धा, " अभावप्रत्ययाल्पना वृत्तिनिन्देति " सूचिता । यतिप्रान्तराखे तमणि गति यन्मन्माय प्रतीयने तत्तमाभाव-प्रत्यय-त विषयोऽनुवंते वृत्तिनिद्रा । प्रमाद यन्मन् यन्मन् शक्त्यादि आवरण तस्य, अज्ञानरुता " प्रमाणेनवपानना " इति गोणान् । मूढ-य

यथावस्थितविषये अयथावत्प्रतिपत्ति । आलस्य-जडत्व-निद्राप्रमाद
मूढत्वानि मुखानि येषां ते सशयादीनां ते तमोगुणा तम कार्याणि ।
तदुपपादयति, एतैः अज्ञानादिभिः धर्मैः प्रयुक्तं विशिष्टं किञ्चिदपि नहि
वेत्ति जानाति । निद्रालुवत् यथा सुप्तो न किञ्चिद्वेत्ति तथा स्तभवदेव
तिष्ठति श्रेयसैः किमपि न चेष्टत इत्यर्थः । प्राप्तज्ञायमानताकस्य अज्ञान
प्रमाद, प्राप्तकर्तव्यताकस्य अकरणमालस्य इति वा भद ॥११८॥

एव राजसानां तामसानां च धर्माणां अत्यन्त श्रेयोविधातकत्वकथनेन
सत्त्व गुण सम्बन्धाश्रित्य तयोर्द्वयोरपि गुणयोः अत्यन्त परित्यागं वार्थं
इत्युक्तं भवति । अधर्मोपि जिज्ञास्य परिहारायेति न्यायेनैव तेषामप्य
विवरणं । इदानीमुपादेयत्वाय सत्त्वकार्याणि वक्तव्यं सत्त्वस्वभाव वर्णयति ।
सत्त्वमिति ।

सत्त्व विशुद्धं जलयत्तथापि
ताम्या मिलित्वा सरणाय कल्पते ।
यत्रात्मविव प्रतिविवितं सन्
प्रकाशयत्यर्क इवाखिल जडम् ॥११९॥

तथापीत्युत्तरत्र सत्त्वात् आदौ यद्यपीति पठितव्यम् । यद्यपि जलवत्
यथा जल स्वभावतो निर्मलं तथा सत्त्वगुणं विन्दुद्वयं निर्मल एव । तथापि
ताम्या रजस्तमोभ्यां मिलित्वा सरणाय ससाराय कल्पते प्रभवति ।
तस्य विशुद्धिं स्पष्टयति यत्रति । आत्मविव आत्मैव विव मुखादिवत् ।
यथा निर्मलं जल साधनक्षत्र आकाशं प्रतिपलितं स्पष्टं भासते यथा वा
निर्मले दर्पणे मूला तथा शुद्धे सत्त्वे प्रतिविवितसत्रात्मा अर्वावत् सूर्यवत्
निर्मलदर्पणे प्रतिविवितसूर्य इव वा अखिल जड सर्वमनात्मानं प्रकाशयति
ज्ञातस्वरूपं करोति " सत्त्वात् सजायते ज्ञान " इति स्मृते । ' सर्वद्वारेषु
देहस्मिन् प्रवाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं मत्त्वमित्युत "
इति च ॥११९॥

रजस्तमसो मत्त्वेपि ताम्यामनभिभूयमानस्य सत्त्वस्य गुणानात् ।
मिश्रस्येति ।

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्मास्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः ।

श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च दैवी च सपतिरसन्निवृत्तिः ॥१२०॥

मिश्रस्य सर्वात्मना तमदशून्यस्य ईषद्रजोगिश्रस्य सत्त्वस्य इत्यर्थं । ताभ्या अभिभूयमानत्वे वक्ष्यमाण-गुणसत्त्वानुपपत्ते । तुराब्द इतरगुणद्वयस्य ताभ्यामभिभूयमानसत्त्वस्य च व्यावर्तक । अमानिता आद्या येषा अदभित्वादीना तै, तै कथिता गीताया “अमानित्व-मदभित्व-महिंसा-क्षान्तिराज्व । आचार्योपासन गीच स्वैर्यमात्मविनिग्रह । इन्द्रियार्थेषु वैराश्यमनहकार एवच । जन्ममृत्युजरव्याधि-दुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिप्यग पुत्रदारगृहादिषु । नित्य च समचित्तत्व-मितिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्त-देशसेवित्व-मरतिर्जनसरादि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्व सत्त्वज्ञानार्थदर्शन ” इति । तत्र अमानित्व, विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणै आत्मन श्लाघारूप-समान मानित्व तद्राहित्यममानित्व । त्यातिलासपूजार्थं स्वधर्मप्रवर्तन दम तद्रहितत्व अदभित्व । त्रिकरण्या परपीडावर्जन अहिंसा । परैरभिभूय-मानस्यापि तान्प्रत्यविक्रुतचित्तत्व क्षान्ति । मनोवाक्कायाना एव रूप्य-मार्ज्व । प्रणिपात-परिप्रदन-सेवादिभि आचार्यानुवर्तन आचार्योपासन । बाह्यमलाना मूत्रलाभ्या अतमलाना रागादीना मंत्र्यादिवासनया विषय-दोषदर्शनाभ्यासेन च प्रक्षालनया बहिरतस्तुचित्व । स्वैर्यं मुक्तिसाधन-प्रवृत्तस्य विघ्नसभवेपि तदपरित्यागेन पुन पुनर्यत्नाधिक्यम् । आत्म-विनिग्रह आत्मन देहेन्द्रियादे मोक्षसाधनप्रातिवृत्त्य-न्यभावनिरोधनेन तदनुकूलतया व्यवस्थापन । इन्द्रियार्थेषु शब्दस्पर्श-रूपादिषु दृष्टानुश्रविकेषु वैराग्य । अनह्वार अहमेव सर्वोत्कृष्ट इति गर्वराहित्य । जन्ममृत्यु-जरेति, गर्भवासवांनिद्वारा निम्सरण जन्म, मृत्यु सर्वममच्छेदनरूप, जरा बुद्धिवल्लतेजोनामसर्वपरिभवरूपा । व्याधयो ज्वरादय । दुःखानि अनिष्ट नशोगेष्टप्रियोग-जान्यान्वाध्यात्मिकादीनि । दांपत्यन्तु वातपित्तश्लेष्माण, मलमूत्रदुर्गन्धरूपाश्च तेषामनुदगंन पुन पुनरालोचन । अस्ति पुत्रादिषु प्रीतित्यागः । तेष्वनभिप्यग तेषा मुने दुःखे अहमेव मुग्दी दुःखीलध्यामाभाव । दृष्टानिष्टयोग्यपत्तिषु प्राज्ञिषु । निन्य गर्वदा समचित्तव त्पविषादमून्यतः । अनन्ययोगेन अप्यवनमापिना अहमेव

भगवान्बामुदेव इति निश्चयन अत एव स्वात्मभूते मयि अव्यभि
 चारिणी ऐकान्तिकी भक्ति । विविक्त शुद्ध चित्तप्रसादको यो देश
 तस्तेवित्त्व जनाना वैपयिकाणा ससदि रत्यभाव । आत्मानमधिकृत्य
 प्रवृत्त आत्मानात्मविवेकज्ञान अध्यात्मज्ञान तस्मिन्नित्यत्व तत्रैव निष्ठा ।
 त्वपदार्यगोधनैकपरत्वमिति यावत् । पदार्थविवेकपरस्य वाक्यार्थ-
 ज्ञानाधिगमात् । तत्त्वज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानरूपस्य योर्थ फल मोक्ष नस्य
 दर्शनमालोचनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचन हि तत्साधने प्रवृत्ति स्यादिति
 भाव । अत्र यद्यपि यमघटकीभूताया अहिंसाया नियमघटकस्य शोचस्य
 च घटनमस्ति तथापि उत्तरत्र नियमायमाद्या इत्यन तदुभयातिरिक्तस्यैव
 ग्रहण राभवतीति बोध्यम् । नियमा " शौचसतोप-स्तपस्वाध्यायेश्वर-प्रणि-
 धानानि नियमा " इति मूत्रानुसारेण शौचादय जन्महतन् काम्यधर्मांश्चर्वणं
 मोक्षहेतौ निष्कामे धर्मे नियमयन्ति प्रेरयन्तीति नियमा इत्युच्यन्ते । तत्र शौच
 पूर्वं निरक्त । सतोप यथालाभपरितुष्टि । तप कायशोषण तदुक्त योगयाज्ञ-
 वल्क्ये ' विधिनोक्तेन मार्गेण वृच्छचान्द्रायणादिभि । शरीरशोषण प्राहु
 तापसा तप उत्तम इति । स्वाध्याय प्रणवगायत्रीप्रभृतीना मन्त्राणा
 जप । ईश्वरप्रणिधान अभिहिताना अनभिहिताना च सर्वासा त्रियाणा
 परमेश्वरे फलानपक्षतया समर्पण । तदुक्त कामतोज्वामतोवापि यत्न रोमि
 शुभानुभ । तत्सर्वं त्वयि विन्यस्य त्वत्प्रयुक्त बरोम्यह इति । फलाभिमध
 उपघातकत्वमभिहित महद्भिः अपिप्रयत्नरापत्र कामेनापहत तप । न
 तुष्टये महेश्वर इवलीडमित्वा पायसम् ' इति । एतानि पच नियमा ।
 यमा " अहिंसामत्यान्तेषु ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा " इति मूत्रानुसारेण
 अहिंसादय पच । तत्र अहिंसा विपृता । सत्य सर्वदा अनन्ताननि-
 भाषणम् । अस्तेय परस्वानपहार । ब्रह्मचर्यं अष्टविधमधुनत्प्राग ।
 अपरिग्रह शरीरस्वतिमात्र-शुच्यतित्वित-भोगसाधनास्वीकार । यमा
 आद्या येषा जसन्न प्राणायाम प्रत्याहारधारणाध्यान-मनाधीना तेषि
 समाध्यतानि योगागानि आदिपदेन गृह्यते । श्रद्धा सर्वथयोनित्वान
 आस्तिक्यबुद्धि । भक्ति मा परापरभेदेन द्विविधा अपरैव गाधनभक्ति
 रित्युच्यते ' भक्त्या गजातया भक्त्या विभ्रत्युत्तुलवा तनु ' इति
 भागवतोक्ते । ' श्रवण कीर्तन विष्णा स्मरण पादसवन । अर्चन
 वदन दास्य सत्यमात्मनिषेदनम् । " इति नवविधा भक्ति परमप्रम-

लक्षणामा परमक्तेस्साधन । मुमुक्षुता स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण आविद्य-
 काना अहकारादि देहान्ताना बन्धाना निवृत्तीच्छा । दैवीरापत्ति सापि
 गीतानु षोडशाध्याये “अभय सत्वसशुद्धि ” इत्यादिना कथिता । (‘अभय
 सत्वसशुद्धि ज्ञानयोगव्यवस्थिति । दान दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप
 आर्जव । अहिंसा सत्वमक्रोधस्त्याग शान्तिरपैशुन । दया भूतेष्वलोलुप्त्व
 गादिव ह्यारचापल । तेज धामा धृतिश्शौच अद्रोहो नातिमानिता ।
 भवति सपद दैवीमभिजातस्य भारत ।’ इति) तत्राभय नाम इष्टानिष्ट-
 सयोग वियोगहेतु दर्शनजन्य यददु खभय तद्वाहित्य, यद्वा शास्त्रोपदिष्टार्थो
 सदेह विनानुष्ठाननिष्ठत्व) सत्वस्यात करणस्य सम्यक्शुद्धि निर्मलता
 सत्वसशुद्धि । शुद्ध सम्यक्त्व नाम भगवत्तत्त्वस्फूर्ति-योग्यत्व । शास्त्रा-
 चार्योपदेशान्या आत्मतत्त्वावगति ज्ञान । अवगतस्याथस्य चित्तवायतया
 स्वानुभवारूढत्वापादन योग । तयोर्विशेषणावस्थिति सदा तन्निष्ठता
 ज्ञानयोगव्यवस्थिति । पथाधिकार स्वद्रव्यस्य पात्र प्रतिपादन दान ।
 बाह्येन्द्रिय-सयमो दम । श्रौत अग्निहोत्रदर्शपूणमासादि स्मातंश्च
 देवयज्ञ पितृयज्ञ भूतयज्ञ मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधो यज्ञो यज्ञ, ब्रह्मयज्ञस्य
 स्वाध्यायपदेन पृथगुक्ते । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञ अदृष्टार्थमृश्वेदाद्यध्वयन-
 रूप । तत्र शारीरादिभवेन त्रिविध । ‘देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजन मौनमार्जव ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीर तप उच्यते । अनुद्वैगवर वाक्य सत्य प्रियहित
 च यत् । स्वाध्यायाम्यासन चैव वाङ्मय तप उच्यते । मन प्रमाद
 सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रह । भावसशुद्धिरित्यतत्तपो मानसमुच्यते ”
 इति) अवयवमार्जव मनोवाक्यायवृत्तीना-भैवरूप्यमिति यावत् ।
 परपीडावर्जनमहिंसा । यथादृष्टवचन सत्य । परैराशौचे ताडन वा
 हृते सति सद्य प्राप्तस्य क्रोधस्य तत्कालमुपशमन अक्रोध । दानस्य
 प्रागुक्ते त्यागो दुःखसंगपरित्याग । शान्तिरतरिन्द्रियोपरति । पर-
 दोषप्रवादान पैशुन तदभावोऽपैशुनम् । दुःखितेषु भूतेषु तदीयदुःखा
 सहिष्णुत्व दया । अलोलुप्त्व अलोलुप्त्व इन्द्रियाणा विषयगन्निधानेष्य-
 विद्रियत्व इति यावत् । पदगलोप आपे । अलोऽलुप्त्वमिति वा पाठ ।
 मुदुत्व भार्दव साधुजनसदश्रेयाहंतेत्यर्थ । अकार्यकरणे रज्ज्वा ह्नी ।
 यथाक्षेप्टाराहित्य अचापल । प्रागल्भ्य तेज स्त्रीवाल्पादिमूढजनं
 अनभिभवनीयन्वमित्यर्थ । मत्पि सामर्थ्य परिभवहेतु प्रति प्रोधानुत्पत्ति

क्षमा । उत्पन्नस्य प्रोधस्य सद्यश्शमनमन्नाथ इति ततो भद्र । दुःखादिभि
 सोदत चित्तस्य स्थिरीकरण घृति । बाह्यातरगुडि गौच । परजिघासया
 शस्नाद्यग्रहण अद्रोह । आत्मनि पूज्यत्वातिशयभावना अतिमानिता
 तदभावो नातिमानिता । तथा च तत्वाय पूज्यपुनःमत्त्वमुपन्द्यते । त
 एते पण्डितशक्तिरभयादयो धर्मा देवयोग्य-सात्विक शुभवासनारूपसर्पात्
 शरीरारभकाल पुण्यकर्मभि अभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य भवति
 निष्पद्यन्ते । त विद्यापमणी समचारभते पूवप्रज्ञा च पुण्य पुण्य
 कर्मणा भवति पाप पापनति श्रुतेरिति भाव । असन्निवृत्ति असत्
 ब्रह्मव्यतिरिक्तता निवृत्ति । यद्वा नाविरतो दुश्चरितात् इतिश्रुते
 अवृजिनत्वमथ ॥१२०॥

एव रजस्तमसो सन्नेपि ताभ्यामनभिभवनीय-सत्वधमानुक्वा
 ताभ्या मुतराममस्पश्यमान मत्वधर्मानाह । विगुडिति ।

विशुद्धसत्वस्य गुणा प्रसाद

स्वात्मानुभूति परमा प्रशान्ति ।

तृप्ति प्रहृष परमात्मनिष्ठा

यया सदानन्दरस समुच्छति ॥१२१॥

विशुद्धत्व च रजस्तमोसवलितव । कवलमवस्य गुणा काय
 भूतधर्मा प्रसाद मनोनमन्य । आवरकम्य तमस विक्षपकस्य रजगश्च
 अभावात् अप्रतिबन्ध स्वात्मानुभूति । यदातमसाक्रियते आत्मतत्व तदा
 तस्य स्पष्टमभानात् अन्नमयादीना भान । कवलमवे तु स्वस्वरूप
 निष्प्रहृष अनुभूयत इति भाव । अत एव परमा निरतिगाया प्रकृष्टा
 शान्ति । वक्ष्यते चोत्तरन कस्ता परानन्दरसानुभूति उत्तमज्य गूयपु
 र्मत विद्वान् । चद्र महाह्लादिनि दीप्यमान चित्रदुमालोचयितु
 क इच्छन् इति । पूव माधकदगाया प्रयत्न सपाद्यमाना शान्ति
 आत्मदशन स्वभावभूता भवतीति भाव । अत एव फल्युपपन्न सचारा
 भावात् मनस तन्ति अत्रबुद्धि निरक्ता । प्रहृष साधनानधीन स्वय
 सवदा स्फुरन्नाद । यद्वा कुत दृश्य प्रापणीय प्राप्त इयव स्वाभान
 धय मवा हृष्यतीति प्रकृष्टो ह्य । यया सदानन्दरस समुच्छति सम्यगश्नते

सा परमात्मनिष्ठा परमात्मान्येव नितरा स्थिति । स्वरूपानन्दविलोकनेन मनो व्यत्यातुमशक्त लीन निर्विकल्पक-समाधिमनुभवतीति भाव ॥१२१॥

इदानीं गुणत्रयमयस्य मायाविद्यादिशब्दैरभिहितस्य अव्यक्तस्य कार्यानुमेयस्य स्थूलसूक्ष्मादिसकलकार्यहेतुत्वात् ज्ञाननाशयत्वाच्च शीयंत इति व्युत्पत्त्या कारणशरीरत्व च वदन् अव्यक्तनाम्नीत्यादिना उपक्रान्ता भग्यामुपसहरति अव्यक्तमेतदिति ।

अव्यक्तमेतत्त्रिगुणै-निरुक्त तत्कारण नाम शरीरमात्मन ।

मुपुप्तिरेतस्य विभक्त्यवस्था प्रलीन-सर्वेन्द्रिय-बुद्धिवृत्ति ॥१२२॥

अव्यक्त स्वरूपत साक्षादस्पष्ट । एतत्त्रिगुणै त्रयश्च ते गुणाश्च त्रिगुणा एते च ते त्रिगुणाश्च एतत्त्रिगुणा, कामत्रोधाज्ञाना-लस्या-मानित्वादिभि-धर्मैरनुमेये रजस्तमस्मत्वगुणै, निरुक्त त्रिगुणात्मिका कार्यानुमेया इति पूर्वं कथित कृतनिर्वचनमित्यर्थ । तत् अव्यक्त अविद्यादि शब्दवाच्य आत्मन कारण नाम शरीर । शास्त्रे कारणशरीरमिति प्रसिद्धमित्यर्थ । अस्यासाधारणीमवस्थामाह मुपुप्तिरिति । एतस्य कारणशरीरस्य अव्यक्तस्य । प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्तिरिति मुपुप्ते-विशेषण । सर्वाणि चतानोन्द्रियाणि च सर्वेन्द्रियाणि तानि च बुद्धिश्च सर्वेन्द्रियबुद्ध्य तासा वृत्तय सर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्तय प्रलीना यस्या मुपुप्ती सा प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्ति । एतेन सर्वेन्द्रियवृत्तिमत्या जाग्रदवस्थाया केदलबुद्धिवृत्तिमत्या स्वप्नावस्थायाश्च व्यावृत्ति कृता । विभक्त्यवस्था विभाजकावस्था । अज्ञानस्य अवस्थात्रये मत्वेपि इतरावस्थयो स्वेत-रसाधारणत्वात् स्वमात्रस्य मुपुप्तिरसाधारण्यवस्थेति भाव ॥१२२॥

अन्तिमपादार्थं अनुभवेन स्पष्टयति । सर्वेति ।

सर्वप्रकार-प्रमिति-प्रशान्ति-

र्वीजात्मनावस्थितिरेव बुद्धे ।

मुपुप्तिरत्रास्य किल प्रतीतिः ।

किञ्चिन्नेद्भीति जगत्प्रसिद्धे ॥१२३॥

सर्वे प्रवारा प्रत्यक्षत्वानुमितित्वाद्य यासा प्रमितीना तासा प्रकषेण शान्ति प्रशान्ति उपरम यत्र सुपुप्ती सा सर्वप्रकार-प्रमिति-प्रशान्ति । तर्हि परदिने व्यवहार कथमिति चेत् तत्राह वीजात्मनेति । बुद्धेरत करणस्य वीजात्मना सस्कारात्मना कारणाज्ञानात्मनेत्यर्थ । अवस्थितिरेव न स्वकार्यवृत्त्यात्मनावस्थिति तदेत्येवकारेण प्रतीयते । सैव सुपुप्ति । तदा सर्वप्रकारज्ञानाभावे सर्वानुभव प्रमाणयति । अत्र सुपुप्तिविषये । अस्य सुप्तप्रवृद्धस्य जीवस्य किञ्चिन्न वेद्मीति ज्ञानामीति प्रतीति । किल प्रसिद्धा इत्यर्थ । यदि वृद्धिकार्यभूता वृत्ति स्यात् तदा किञ्चिन्न वेद्मीति प्रतीतिर्नस्यात् जाग्रत्स्वप्नयोस्तथाप्रतीतिरभावादिति भाव । अनुभवे विवदमान प्रत्यह जगत्प्रसिद्धेरिति । तथाच सर्व-प्रसिद्धप्रतीती विवादांसगत इत्यभिप्राय ॥१२३॥

इदानी आत्मानात्मविवेचनार्थं प्रतिपिपादयिष्यति अनात्मान-मुपसहरति । देहेति ।

देहेन्द्रिय-प्राणमनोहमादय

सर्वे विवारा विषया सुखादय ।

व्योमादिभूतान्यखिल च विषय

अव्यक्तपर्यन्त-मिदह्यानात्मा ॥१२४॥

देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च मनश्च अहं च देहेन्द्रिय-प्राणमनोहम आदय येषा बुद्ध्यादीना विवाराणा ते सर्वे विवारा भौतिका पदार्था । विषया शब्दस्पर्श-रूपरसगन्धा । सुखादय सुख आदियेषा दुःखमोह-मबल्यादि-वृत्तीना भयाताना मन परिणामाना ते सुखादय । व्योम आकाश आदि येषा तानिपृथिव्यन्तानि-भूतानि । किं बहुना इदं परिदृश्य-मान अव्यक्तपर्यन्त अखिल समस्त, विद्व जगत्, अनात्मा । एतेन बोधावनात्मैत्यस्य उत्तर दत्तम् ॥१२४॥

अन्तिमवार्थ-प्रभृति आदिमपग्निाम्युपादान-पर्यन्तं सर्वं अनात्मै-त्युक्तम् । तद्वैपरीत्येन आदिम-परिणाम्युपादानान् अन्तिमवार्थ-पर्यन्तं सर्वं तथेति दाट्यर्थं वदन् तस्य मिथ्यात्वमपि कथयति । गायेति ।

माया मायाकार्यं सर्वं महदादि देहपर्यन्त ।

असदिदमनात्मतत्त्व विद्धि त्व मरुमरीचिकाकल्पम् ॥१२५॥

माया मूलप्रकृति, महत् महत्तत्त्व “तदैक्षतेति” श्रुतिसिद्ध ईक्षण तदादि यस्य देहपर्यन्तस्य मायाकार्यस्य तन्महदादि । अहकार ईश्वर-सकल्प “सोऽकामयतेति” श्रुतिसिद्ध । तत् पञ्च सूक्ष्मभूतानि, तत् पञ्चोक्तानि स्थूलभूतानि, तत् ब्रह्माण्ड, तत्र चतुर्दशभुवनानि तदतर्वन्ति-स्थूलदेहादय एतत्सर्वं देहपर्यन्त मायाकार्यं त्व इदं माया मायाकार्यं च अनात्मतत्त्व आत्मव्यतिरिक्तपदार्थं कोसावनात्मेति प्रश्नोत्तरविषय असत् सद्रूपात्मभिन्न । अत एव पूर्वोक्त-शुद्धादय-ब्रह्मविवोध-नाशस्वत्वादि-हेतुना मरुमरीचिकाकल्प मृगतृष्णिकासदृश दृष्टनष्टस्वरूपत्वेन मिथ्या-भूतं विद्धि जानीहि । घर्मकाले मरुभूमी मिहिरमरीचय पतित्ता महावारिप्रवाह-वृद्धि जनयन्ति । वस्तुतस्तु विशेषदर्शने तत्र जल किञ्चिदपि नास्ति । तथा ब्रह्मजानात्प्राक् माया तत्कार्यं च भासते । तत्साक्षात्कारे च प्रवीधे स्वप्नवत् सर्वं सहमूलं विनश्यतीति दृष्टनष्टस्वरूपत्व तेषां, ततो मरुमरीचिकावनिश्चयात् । मरुपु मरीचिका मरुमरीचिका । उक्तार्थ-मिदं पदम् ॥१२५॥

एवमनात्मानं निरवशेषमुक्त्वा परमं क आत्मा इति प्रश्नस्य उत्तरवक्तुमारभते । अर्थेति ।

अथ ते सप्रवक्ष्यामि स्वरूपं परमात्मनः ।

यद्विज्ञाय नरो ब्रह्मण्यमुक्तं कैवल्यमश्नुते ॥१२६॥

अथशब्द अनात्मप्रतिपादनानन्तर्यार्थकः । यत्परमात्मस्वरूपं विज्ञाय साक्षात्कृत्य, नर विद्याधिनारो पुण्य, बन्धात् अहकारादिदेहान्ताद् बन्धान् मुञ्चन् त्यक्ततात्तादात्म्याध्यासं, कैवल्यं सर्वोपाधिसवध-विनिर्मुक्तत्वेन कैवल्यद्वेषूपत्व निर्भेदसन्निधानन्दरूपत्वं च अश्नुते प्राप्नोति । तत् परमात्मनः स्वरूपं यायात्स्य ते तव सप्रवक्ष्यामि सम्यक् स्पष्टं प्राप्येण विस्तरेण वक्ष्यामि वक्षयिष्यामीत्यर्थं ॥१२६॥

आत्मानं यानु प्रव्रभते । अस्तीति ।

अस्ति कश्चित् स्वयं नित्यमहप्रत्यय-लवन ।
अवस्थात्रय-साक्षी सन् पचकोशविलक्षण ॥१२७॥

स्वयं, सत्तास्फूर्तिविषये परानपेक्ष, अहप्रत्यय-लवन अहमाकार-
वृत्तिमन्मनस्तदात्म्यापन्नतया अहवृत्तेराथय । अहप्रत्यय अहवृत्ति लवन
विवगाहिणी यस्य स अहप्रत्यय-लवन अहवृत्तिविषय इत्यप्यर्थः ।
अवस्थानयसाक्षी सन् जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिरूपावस्थानय-साक्षाद्द्रष्टा सन् ।
पचकोशविलक्षण अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमय-व्यति-
रिक्त । स नित्य सर्वदा कश्चिदस्ति न एव आत्मेति शेषः । अत्र कालत्रया-
वाध्यत्वरूप-सद्रूपत्वमुक्तं ॥१२७॥

अवस्थानय-साक्षित्वमुपपादयति । य इत्यादिना ।

यो विजानाति सकल जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिषु ।

बुद्धि-तद्बुद्धि-सद्भाव अभावमहमित्ययम् ॥१२८॥

इदमिदं पश्यामि अनुमिनोमि शब्दात् प्रत्येभि स्मरामीत्यादि-
प्रकारेण जाग्रत्स्वप्नयो बुद्धितद्बुद्धिसद्भावः । नकिञ्चिदवेदिपमिति
सुषुप्त्यनन्तरकालि-स्मृत्यनुसारेण सुषुप्तौ बुद्धितद्बुद्ध्यभावः च यो
विजानाति सकल जाग्रद्भावान् स्वप्नपदार्थान् सुषुप्तावज्ञानं च अहमह
इदं जानामि अजामि ज्ञास्यामीत्यनुभवात् । अयमात्मा इत्यन्वयः
॥१२८॥

इतराद्येद्यत्वेन सर्वद्रष्टृत्वेन च ज्ञानस्वरूपत्वमाह । य पश्यती-
त्यादिना ।

य पश्यति स्वयं सर्वं यं न पश्यति किञ्चन ।

यश्चेतयति बुद्ध्यादि न तद्य चेतयत्ययम् ॥१२९॥

य पश्यति स्वयं सर्वं " नान्योतोस्ति द्रष्टा " इति श्रुतेः । य न
पश्यति किञ्चन " न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः " " न
चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैः " " नैव वाचा न मनसा प्राप्नु
शक्यो न चक्षुषा " इत्यादिश्रुतिभ्यः । य बुद्ध्यादि जड चेतयति स्वप्रति-
फलनेन चेतनवत्करोति । तत् बुद्ध्यादि यं न चेतयति स्वतः चेतनत्वात् ।

जड हि स्वकार्यार्थं चेतनमपेक्षते न चेतनस्य पराकाशा । अयमात्मा
इत्यन्वय ॥१२९॥

येन विश्वमिदं व्याप्तं यं न व्याप्नोति किञ्चन ।

अभारूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्ययम् ॥१३०॥

सर्वोपादानतया येन सर्वान्तरेण इदं विश्वं जगत् व्याप्तं विशेषेणाप्तम्
संबद्धं । किञ्चन किमपि वस्तु यमात्मानं न व्याप्नोति अस्य सर्वस्य
वाह्यत्वात् “ विष्टभ्याहृमिदं कृत्स्न एकाशेन स्थितो जगत् ” “ विकारावर्ति
च तथाहि स्थितिमाह ” “ पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ”
इति स्मृतिसूत्रश्रुतिभ्यः, “ ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायानेभ्यो
लोकैभ्यः ” इत्यादिश्रुतेभ्यः । अभारूपं अप्रकाशरूपं जडमित्यर्थं । इदं
सर्वं चिद्रूपं यं भान्तं अनुभाति “ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं ” इति श्रुते
अयमात्मा इत्यन्वयः । अत्र सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तं आनृत्य
देशपरिच्छेदशून्यत्ववक्तव्येन कथितं बोध्यम् ॥ १३० ॥

यश्चेतयति बुद्ध्यादि इत्युक्तं विवृणोति । यस्पेत्यादिना ।

यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः ।

विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव ॥१३१॥

“ केनेपित पतति प्रेषितं मनः केन प्राणं प्रपद्यते प्रीतिं युक्तं ।
केनेपिता वाचमिमा यदति चक्षुश्रोत्रं वडं देवो युनक्ति ” इति पृष्ट्वा
“ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो महाचो हवाच स उ प्राणस्य प्राणं चक्षुषश्चक्षुः ”
इत्युत्तरितमर्थमाह यस्य आत्मनः सन्निधिमात्रेण अभिमानरूप-मज-
यगात् । देहेन्द्रियमनोधियः अत्र देहनाब्देन वाक्प्राणिपदादीनि चर्मेन्द्रियाणि
गुह्यते । इन्द्रियपदेन श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि मनः अन्तःकरणं । धीः कर्मा
न बुद्धिः । स्वकीयेषु विषयेषु स्वचनादानशमनादिषु श्रवणदर्शनस्पर्शनादिषु
सामान्यविकल्पनादिषु लोकिष्वेदिना-कार्येषु च प्रेरिता इव स्पष्टं जडानां
स्वतो व्यापारभावात् । वर्तन्ते स आत्मा इत्यन्वयः ॥१३१॥

अहंकारादिदेहान्ता विषयाच्च मुरादयः ।

वेद्यन्ते घटबद्धेन नित्यबोधस्वरूपिणा ॥१३२॥

दृश्यस्य द्रष्टृधर्मत्वाभावात् अह्वारादि-देहान्ता पचकोशा ।
विषया शब्दादयः, मुखादयस्तत्प्रयोज्याश्च । नित्यबोधस्वरूपिणा स्वत-
स्सिद्ध-ज्ञानस्वरूपेण येन घटवत् घट इव वेद्यन्ते ज्ञायन्ते । स आत्मा इत्यन्वयः ।
तेन मुखादीना दृश्यत्वात् द्रष्टृधर्मत्व नास्तीत्यसगतत्वमुक्तमात्मनः ।
अह्वारादि-देहान्ताना पचाना कोशाना धेद्यत्वकथनेन सूत्रस्यानीय-प्रथम-
श्लोकोक्त पचकोशविलक्षणत्व सग्रहेण वक्षितम् । इदमुत्तरत्र स्पष्ट-
यिष्यते “ देहोयमन्नभवन ” इत्यादिना ॥

एपोन्तरात्मा पुरुष पुराणो निरन्तराखण्ड-मुखानुभूतिः ।
सदैकरूप प्रतिबोधमात्रो येनेपिता वागसवश्चरन्ति ॥१३३॥

येन इपिता सन्निधिमानेण प्रेरिता वाक्नामवश्च वागसवः ।
इदं सर्वस्य कार्यवरणसघातस्योपलक्षणः । वाक् असव इति भिन्न वा पदः ।
वागिन्द्रिय प्राणाश्चरन्ति शब्दोच्चारणोच्छ्वास-निस्वामादीनि कर्माणि
स्वकीयानि कृवंन्ति । एष अन्तरात्मा लोकसिद्धाना श्रुत्यापि ब्रह्म-
प्रतिपत्तिहेतुत्वेन अन्नमयाद्यानन्दमयान्ताना कोशाना कल्पिताना बाह्याना
कल्पनाधिष्ठानत्वेन सर्वानुगततया भूच्छिद्र-सर्प-दण्ड जलधारादिष्विध
रज्जुर्भासमान अन्तरात्मा । पुरुष पूर्णं पुरि शरीरे शेते इति वा पुण्यः ।
पुराणं पुत्रापि नव एष सनातनः । निरन्तराखण्डमुखानुभूतिः निरन्तर
निरवधिक अत एव अखण्ड अपरिच्छिन्न मत्सुख आनन्द वा च निरन्तरा
अखण्डा च अनुभूतिः “ यत्माक्षादपरोधाद्ब्रह्म ” इति श्रुते तत्स्वरूपः ।
सदैकरूप निर्विकार इत्यर्थः । प्रतिबोधमात्र बोधे बोधे प्रतिबोध मीगत इति
मात्र सकलबुद्धि-वृत्तिषु अनुगततया काष्ठादिष्विवाग्नि ज्ञात इत्यर्थः ।
“ प्रतिबोधविविधित मत ” इति श्रुते । ज्ञानस्वरूपत्व निरन्तराखण्ड-
मुखानुभूतिरित्यत्रोक्तम् । गुरुपदेशजन्यबोधो वा प्रतिबोध तत्र विषय
इत्यर्थं गुरुणाप्रतिबोधित इति प्रसिद्धे । मुक्त-प्रतिबुद्ध इति प्रसिद्धे
अविद्यास्वाप-भाशक महावाक्यजन्याखण्डाकार-वृत्तिरूपबोध प्रतिबोध
तत्र विषय इति वार्थः ॥१३३॥

“ सर्वानि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते ”
इत्यादिश्रुत्यनुसारेण “ अवस्थितेति काशट्टत्न ” इति सूत्रानुसारेण

श्रीविवेकबूडामणि सव्याख्य.

च परमात्मन एव जीवभावेनावतिष्ठमानत्वात् शोधितत्वपदार्थत्वेन
आत्मानमभिधाय तत्पदार्थत्वेन "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इत्यादि-
श्रुत्यभिप्रेतमर्थमाह । अत्रैवेत्यादिना ।

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहाया

अव्याकृताकाश उरुप्रकाश ।

आकाश उच्चै-रविवत्प्रकाशते

स्वतेजसा विश्वमिद प्रकाशयन् ॥१३४॥

अत्रैव साधकशरीर एव सत्त्व आत्मा यस्या धीगुहाया सा सत्त्वात्मा
सत्यप्रधाना या धी संघ गुहा । गूहू सवरणे इति धातुना, विज्ञानमप-
कोशत्वेन आत्मानं सवृणोतीति तस्या धीगुहाया । उपादानत्वेन अनुस्यूत
य अव्याकृताकाश माया तस्मिन् अव्याकृताकाशे । उरुप्रकाश उरु
अधिक प्रकाश ज्ञानरूपतया सर्वावभासकत्वात् "तद्देवा ज्योतिषा
ज्योति" इति श्रुते । आकाश परमात्मा स्वतेजसा सूर्यादि-सकल-ज्योति-
रवभासक-ज्ञानरूप-प्रकाशेन "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्" इति श्रुते । इदं
विश्वं दृश्यं सर्वं । प्रकाशयन् स्फोरयन् रविवत् सूर्यवत् । उच्चै प्रकाशते
सर्वोत्कर्षेण भासते । उच्चै-रविवदिति वान्दय आकाशमध्यवर्ति-सूर्य-इव
इत्यर्थं । एतेन पूर्वश्लोके "एषोत्तरात्मा पुरय" इत्ययं कथितं पुनः
शरीरे जेत इत्यर्थं अत्रेति स्थूलशरीरे धीगुहायामिति मूढमशरीरे
अव्याकृताकाश इति कारणशरीरे प्रकाशते इति कथनात् विवृत ।
सकलदिगवस्थित-वस्तुभासकत्व गगनतलमध्यवर्ति-रवे प्रमिद । तद्वत्
सर्वान्तर आत्मा सकलवस्त्ववभासक इति भाव ॥१३४॥

ज्ञाता मनोहृत्ति-विप्रियाणा देहेन्द्रिय-प्राणकृत-प्रियाणा ।

अयोग्निवत्ताननु वर्तमानो नचेष्टते नो विकरोति किञ्चन ॥१३५॥

मनोहृत्तिविप्रियाणा मनश्च अहृत्तिदत्त मनोहृत्ती तपोविप्रिया
तासा ज्ञाता वामसयत्पादीना मनोविप्रियाणा गर्बदादीना अह्वार-
विषाराणा आन्तराणा ज्ञाता । तथा बाह्याना देहेन्द्रियप्राणकृतप्रियाणा
देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च देहेन्द्रियप्राणा तं वृत्ता प्रिया । देहान्देन
मनेन्द्रियाणा विवदितत्वात् कथनादीना चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियध्यापाराणा

दर्शनश्रवणादीना प्राणव्यापारस्य उच्छ्वास-निरवासादेश्च जाता इत्यर्थः । सकलातरबाह्य-विकारसाक्षिणस्तस्यनिर्विकारत्वमाह अयोमि- बदित्यादिना । अग्निरिवान्निवत् यथाग्नि दीर्घ वा यत्तुलं वा अयः अनुवर्तमानः तथा तथा व्यनह्नियते न वस्तुतः दीर्घवर्तुलतादिभाक् एवं तान् मनोहकृति-बेहेन्द्रियप्राणान् अनुवर्तमानं व्यापित्वेन स्वच्छत्वेन च सर्वत्र प्रतिबिम्बमानोपि तत्तद्व्यापारत्वत्वेन व्यवहियमाणोपि वस्तुतः न चेष्टते । स्वयं न विक्रियते । नो विकरोति क्वचन कृत्रापि विक्रियां नोत्पादयति च । सूर्यरथेव सानिध्यमात्रान् जटप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मन न तु किञ्चिद्व्यापारवत् इति भावः ॥१३५॥

तमेवार्थं सहेतुकं विनदयति । न जायत इति ।

न जायते नो अक्रियते न वर्धते

न क्षीयते नो विकरोति नित्यं ।

विलीयमानेषु वपुष्यमुष्मिन्

न लीयते कुम्भ इवावर स्वयम् ॥१३६॥

जायतेस्ति विपरिणामते वर्धते अपक्षीयते नश्यतीति जनन-स्थिति- विपरिणाम-बुद्ध्यपक्षयविनाशा शरीरादे दृष्ट्या पङ्क्तिविकारा । अय परमात्मा नित्य उत्पत्तिविनाशादिगून्य अत न जायते नोत्पद्यते, नो अक्रियते न नदयति अत आद्यन्तविकारशून्यत्वात् न वर्धते न वृद्धिरूपविकार- वान्भवति, एव न क्षीयते अपक्षयरूप-विक्रियावाद्भवति । उत्पत्ते- रभावात् तदनन्तरकालिक-स्थितिरपि नैवास्ति । नित्यत्वेन निरवयव- त्वात् विपरिणामो नास्तीति भावः । स्वयं विक्रियावत् एव अन्यत्र विकारहेतुत्वात् सर्वविध-विकारगून्यं नो विकरोतीति पूर्वश्लोकार्थं सहेतुकतया कथितोत्रेति मन्तव्यम् । अन्यत्र विक्रिया नोत्पादयतीत्यर्थः । अमुष्मिन्वपुषि शरीरे विलीयमानेषुपि नश्यत्यपि कुम्भे नश्यलावरमिव आकाशमिव स्वयं न लीयते स्वतः परतोवा विकारो नास्तीति भावः ॥१३६॥

सम्यज्ज्ञानार्थं
ब्रूतीति ।

विज्ञानात्म-परमात्मनो

स्वरूपमेकीकृत्याह ।

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्यः

प्रकृति-विकृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः
सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः ।
विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्था
स्वहमहमिति साक्षात्साक्षिरूपेण बुद्धे ॥१३७॥

प्रकृतिरविद्या, विकृतय आकाशादय तद्भिन्नः कार्यकारणव्यतिरिक्त
इत्यर्थं । शुद्धबोधस्वभाव शुद्ध निर्विषय य बोध, ज्ञान तदेव स्वभावः
स्वरूप यस्य स केवलद्वारूप इत्यर्थं । इदं प्रत्यक्षादिप्रमेयं सत् तेजआदि मूर्तं
असत् अमूर्तं आकाशवाय्वादिकं अशेषं समस्तं भासयन् प्रकाशयन् निर्विशेषं
निर्धर्मकं । परमात्मा जाग्रदादिषु जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त्यादिषु अवस्थामु
बुद्धे साक्षिरूपेण सुषुप्तावपि बीजात्मना बुद्धे सत्त्वात् । अहमहमिति
साक्षात् प्रत्यक्तया विलसति प्रकाशते ॥१३७॥

अभेदेन परमात्मविज्ञाने मनो-नियमनं तद्वारा बुद्धिप्रसादं च हेतुबुद्धं
“ब्रह्मसत्त्वोमृतत्वमेति” इति श्रुत्यर्थं शिष्यं प्रत्युपदिशति । नियमितेति ।

नियमित-मनसामु त्वं स्वमात्मान-
मात्मन्ययमहमिति साक्षाद्बुद्धि बुद्धिप्रसादात् ।
जनिमरणतरंगापार-ससारसिंधु
प्रतरं भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण सस्य ॥१३८॥

त्वमात्मानं नियमितमनसा पचम्यः कोशेभ्यो व्यावर्तितं परमात्मन्येव
श्रवणमनननिदिध्यासनं स्थापितं यन्मन तेन करणेन मनरीवेदमाप्तव्य-
मिति श्रुतेः । बुद्धिप्रसादात् असंभावना-मशयभावना-विपरीतभावना-रूप-
दोषनाशेन विद्युद्वा सकलविषयोपगूण्या या बुद्धि तस्याः प्रसादात्
अनुग्रहात् “इक्षते त्वग्रथमा बुद्ध्या गूढमया” इति श्रुतेः “ज्ञानप्रसादेन
विद्युद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानं” इति श्रुतेः च ।
स्यस्वरूपभूत आत्मानं परमात्मानं “म आत्मा तत्त्वमसि” इति श्रुतेः
“असन्नेव म भवति अमद्ब्रह्मेति वेदं जेतुं” इति श्रुतेः च परमानन्द एव
मुक्त्यावात् । अयमहमिति साक्षाद्बुद्धि अन्योपावन्नाह इत्येतावन्तं चालं
न्यिता बुद्धि विहाय अभेदेन माशाङ्गुलवैत्यर्थं । तत्र त्रमाह जनिमरण-

तरगापार-ससारसिधु प्रतरेति । पुनरपि जनन पुनरपि मरण इतिरीत्या
 ब्रह्मज्ञानालाभे अविरततया प्रसज्यमान-जन्ममरणरूप-तरगविधिदृष्ट
 अपार ब्रह्मरूपपाराज्ञानात् अपार य ससार स एव सिधु समुद्र त, प्रतर
 प्रकर्षेण तर सद्योमुक्तिमानुहीत्यर्थ । सततमपि ब्रह्मरूपेण सस्य कृतार्थो
 भव कर्तव्यान्तररहितो भवेत्यर्थ । ' शानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य
 योगिन । नैवास्ति किञ्चिन्कर्तव्य अस्ति चेन्न स तत्त्ववित् " ॥ इति
 प्रमाणात् ॥१३८॥

एतावता ग्रन्थन अस्ति कश्चित्त्वय नित्यमित्यारभ्य एकादशमि
 श्लोकं परम क आत्मा इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरमुक्त्वा को नाम वध
 इति शिष्यस्य प्रथमप्रश्नस्य उत्तरमाह । अत्रानात्मनीत्यादिना द्वाभ्या ।

अत्रानात्मन्यहमिति मति-बन्ध एगोस्य पुस
 प्राप्तोऽज्ञानाज्जननमरण-कलेशसपातहेतु ।
 येनैवाय वपुरिद-मसत्सत्यमित्यात्म-बुध्या
 पुप्यत्यु-क्षत्यवति विपयैस्ततुभि कोशबुद्धत् ॥१३९॥

अत्र पूर्वोक्तरीत्या वस्तुतः परमान्मन एव स्वरूपत्वेपि, अज्ञानात्
 अनादिसिद्धाविद्यावशात् प्राप्त अरम पुस अनात्मनि देहादौ अहमिति मति
 अह मनुष्य अह क्षुत्पिपासादिमान् इच्छामि करोमि भुजे इत्याद्या या मति
 एष बन्ध इत्यन्वय । तत्र हेतु अज्ञानात्प्राप्त इति । भ्रमगामान्यस्य
 दोषजन्यत्वात् शरीरादौ आत्मत्वभ्रमे स्वरूपज्ञानमव दोषत्वेनापि
 कारणमिति भाव । अत्र प्रत्यक्ष देहादावनात्मनि इत्यप्यर्थ ।
 सात्यादिमते मूलाज्ञानानुकारेण बन्धमोक्षव्यवस्थैवानुपपत्तेति ज्ञेयम् ।
 आज्ञानित्वे बन्धस्य अज्ञानस्य जानानिवृत्तौ तन्मूलकस्य बन्धस्यापि
 निवृत्ते, अन्यथा बन्धस्य मत्पत्वात् ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य दुयचत्वान्
 दोषाभावे भ्रमस्य उत्पत्तुमशक्यत्वान्त्व । बन्धस्य वार्यमाह जननमरण-
 कलेश-मपातहेतुरिति । जनन च मरण च जननमरणे ताम्या कला दुःख
 तत्र मग्नात् गमगत्व, तस्य हेतु । जननमरणत्युपलक्षण दुःखहेतुना
 क्षुत्पिपासादीना गर्वेषा, यद्वा जनन च मरण च कशाश्च जननमरण-
 कलेशा तेषा मपात स्वधमत्त्वेन ज्ञान तत्र हेतुरित्यर्थ । अधुना कलेशपद

अस्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशाना परिग्रह । पञ्चकलेशमध्ये आदिमवलेशस्यैव
 “अनात्मन्यहमितमितिवन्ध” इत्युक्तत्वात् । “अनित्यामुचिदु सा-
 नात्मसु नित्यशुचिसुखात्मत्वख्यातिरविद्या” इति योगसूत्रात् । तत्र देहे
 स्थूलैभिमानात् जननमरणसपात आनन्दमयादावभिमानात् रागद्वेषाभि-
 निवेशाना सपात इति सकलविधदुःखहेतुत्व आदिमवलेशस्य कार्या-
 विद्याया वधशब्दिताया इति बोध्यम् । येनैव अनात्मन्यात्ममतिरूप-बन्धनेनैव
 अयं पुच्छ इदमसद्वपु आत्मदुष्ट्या सत्यमिति वहमित्यभिमानेन । विषये
 वधकैरप्यनुकूलैरिव प्रतीयमानै रसादिभि पुष्यति वर्धयति उक्षति सिञ्चति
 अवति रक्षति । तत्रानुरूप दृष्टात् तदुभि कोशकृद्भदिति । यथा
 कोशकार त्रिमि स्वदेहगत-कालाव्ययेन ततून् वृत्वा तं रक्षितो भवामीति
 भ्रान्त्या तन्मध्यलग्न अन्यत्र गतुमशक्त वृथा म्रियते एव जीवोपि
 शरीरमात्मत्वेन मत्वा विषये पोषयन् तद्वया जन्ममरणादिसबलविध-
 दुःखमनुभवतीति भाव । उक्तं हि कोशत्रिमिस्ततुभिरात्मदेह आवेष्ट्य
 चावेष्ट्य च गुप्तिमिच्छन् । स्वयं चिनिर्गन्तुमशक्त एव सन् ततस्तदत-
 म्रियते च लग्न” इति ॥ तत्र अवन रक्षण स्थितस्य परिपालन पोषण
 तु तदुपचायवत् इति भेद ॥१३९॥

अधिष्ठानारोप्यो भेदग्रहे अध्यासागभवात् अज्ञानस्य मूल-
 कारणस्य अविशेषद्वारा बन्धहेतुत्व सदृष्टान्त विषादयन् अध्यास बन्ध-
 यब्दार्थमाह । अतस्मिन्निति ।

अतस्मिन्स्तद्वुद्धि प्रभवति विमूढस्य तमसा

विवेकाभावाद्भि स्फुरति भुजगे रज्जुधिपणा ।

ततो नर्चन्नातो निपतति समादातुरधिक्

ततो योसद्ग्राह स हि भयति बन्ध शृणु मते ॥१४०॥

तमसा अज्ञानेन विमूढस्य विवेकग्रहितचित्तस्य पुरगम्य अनग्निप्र-
 नात्मनि देहादौ तद्वुद्धि आत्मवुद्धि प्रभवति जायते । तद्यथा विवेका-
 भावान् स्फुरति भासमानो भुजगे मयै नैव रज्जुरिति भेदज्ञानाभावात् । यं
 एव, रज्जुधिपणा रज्जुरिति बुद्धि जायते । ता रज्जुवृष्यनन्तर उपा-
 देयतधिपा समादातु भुजगं न्यातुं अस्मिन् अनपमान मरणानन्तर

बहुविधदुःख-समुदाय निपतति प्राप्तो भवति । तत तस्मात्कारणात्
 योसद्ब्राह्म अन्यथावर्तमानस्य अन्यथाग्रहण स यद्य भवति हि
 निश्चय । सत्ते शृणु स्पष्टम् ॥ तत्र रज्जा भुजगधिपणामदृष्टान्तयित्वा
 भुजगे रज्जुधिपणा अनात्मन्यध्यासे दृष्टान्तीकृता अल्पन्तानर्थकरत्व-
 द्योतनाय ॥१४०॥

इदानी कथमेव आगत इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तर वक्तुमारभते ।
 अखण्डेति ।

अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् ।
 समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा तमोमयी राहुरिवाकांक्षिवम् ॥१४१॥

अज्ञानस्य द्वे शक्ती बन्धहेतुभूते आवरणशक्ति विक्षेपशक्तिरनेति ।
 क्रमेण तयो बन्धहेतुत्वमुपपादयति । अखण्डा अपरिच्छिन्ना अत एव नित्या
 उत्पत्तिनाशशून्या । अद्वया द्वितीयशून्या या बोधरूपा शक्ति
 “स्वाभाविकी ज्ञानवल्लभ्या च” इति श्रुते “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू”
 “सत्य ज्ञानमनन्त” “विज्ञानमानन्द ब्रह्म” “वृत्सन् प्रज्ञानघन एव”
 इतिश्रुतिभ्यश्च । तथा शक्त्या स्फुरन्त प्रकाशमान । अनन्तवैभव
 विभोर्भाव वैभव, तस्य गगनादिबदापेक्षिकत्व वारयति अनन्तेति ।
 अनन्त निरपेक्ष वैभव यस्य इति निरतिशय-महत्त्वमुक्तम् अतिपरिच्छिन्ने
 देहादौ अहमति अत्यन्तमयुक्तेति बोधयितु । एतादृशे परिच्छिन्नत्वा-
 नित्यत्व-सद्वयत्व-जडत्वादिक-मारोप्यते अज्ञानात् । तत्र हेतु स्फुटयति,
 तमनन्तवैभव अखण्डनित्याद्वयबोध-शक्त्या प्रकाशमानमात्मान तमोमयी
 तम प्रचुरा एषा विवेकिजनप्रत्यक्षा आवृतिशक्ति । अर्बुदिव महता
 प्रकाशेन भासमान सूर्यमण्डल तमोमयो राहुरिव समावृणोति अभासमान-
 स्वासाधारण-धर्माण करोति । यथा महाप्रकाशवानप्यर्बु राहुणावृत
 न भासत इत्युच्यते तथा तत्तादृशोप्यात्मा आवृतिशक्त्या समावृत
 अज्ञातवास्तवरूपो भवतीति भाव ॥१४१॥

पूर्वार्धेन आवरणकार्य उत्तरार्धेन विक्षेपशक्तिकार्यं च क्रमेणाह ।
 तिरोभूत इत्यादिना ।

शून्य देह स्थूलादिव आत्मान मत्वा अहमिति विजाय अय पुमान् भ्रमति
ससारदीर्घाटव्याम् ॥१४६॥

मुमुक्षुणा सुखबोधार्थं समूल समग्र ससार वृक्षत्वेन ह्ययति ।
बीजमित्यादिना ।

बीजं ससृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरकुर ,

रागं पल्लवमम्बु कर्मं तु वपुः स्कंधोसवशाखिका ।

अप्राणीन्द्रिय-सहतिश्च विषया पुष्पाणि दुःखं फलं ,

नानाकर्म-समुद्भव बहुविधं भोक्तान् जीव खग ॥१४७॥

ससृतिभूमिजस्य ससृतिरेव भूमिज वृक्ष तस्य बीजं मूलकारणं तत्र
अज्ञानं । तुरवधारणं अज्ञानमव मूलं नान्यदित्यर्थं । देहात्मधीरकुर
अनात्मन्यात्मधियं अज्ञानैकनिबन्धनत्वात् । रागं पल्लव विमलय
अकुरोत्पत्यनन्तर-कालिकत्वात् पल्लवरय । शरीरात्मधी-समनन्तर
शरीरानुकूले आत्मानुकूलत्वज्ञानात् रागं इच्छा वंपयिकी । अयं जल वृक्ष-
वृद्धिहेतु कर्मं तु कर्मवैत्यर्थं । तु पूर्ववत् । वृष्यते नर्मं भोगाय कर्म
कर्तुं च भुजते, इत्युक्ते । कर्मं पुण्यापुण्यात्मकं । वपुः स्कंधं यतश्शाखा
उत्पद्यन्ते स मध्यभाग वृक्षस्य स्कंध इत्युच्यते । अस्य पत्रं प्राणादयो
वायव स्कन्धतः प्रसृमरत्वात् शाखिका शाखा एव शाखिका ।
अप्राणीन्द्रियं सहति इन्द्रियाणां महति इन्द्रियसहति इन्द्रियसमुदाय
चक्षुरादीनां वागादीनां च इन्द्रियाणां प्रणाधीनस्थितित्वत्वात् । इदं तु
इन्द्रियप्राणसंबाधश्रुती प्रसिद्धं । अप्राणा शाखाधीनस्थितित्वत्वात् । इदं तु
विषया शब्दस्पर्शं रूपरसगन्धा पुष्पाणि अग्रमवन्धात् कुमुदानि । दुःखं
फलं विषयेन्द्रियं सवन्धानंतरकालिकत्वात् । शाखाप्रपु पुष्पोत्पत्यनन्तरं हि
फलं जायते । यद्यपि सुखमपि फलत्वेन वक्तव्यमिति प्रतीयत पूर्वं नर्म-
शब्देन पुण्यापुण्यरूपस्य नर्मण उपतत्वात् सुखस्यापि यदाचिदनुभवान्त्र
अथापि वंपयिनमुत्रमपि दुःखमित्येव परिगण्यते विवेकिभिः ।
तत्साधनार्थं तत्रागं च दुःखस्यैवानुभवात् “ये हि सम्पदंजा भोगा दुःख-
यो नप एव ते । आद्यन्तवन्त वीन्तेय न तेषुरमते वृष्ये” इति गीतायामुक्ते
अत एव एव विंशतिषु समध्ये पण्डिन्द्रियाणि पण्डिविषया पटवुद्भयं शरीरं

सुख दुःख चेति दुःखत्वेन मुखमपि परिगणित न्यायशास्त्रे । तच्च दुःख
नानाकर्म-समुद्भव नाना बहुविधानि यानि कर्माणि तैभ्य समुद्भवो यस्य
तत् नानाकर्म-समुद्भव । अतो हेतो यमंण बहुविधत्वात् फल स्वयमपि
बहुविध अनेकप्रकार । अत्र वक्ष्येवम पक्षी जीव भोक्ता दुःखरूप-फलानु-
भवीत्यर्थ । तथाच अज्ञानमूलक दुःखैवफलक अय ससारवृक्ष विप-
वृक्षवद्धेय इति भाव । अनेन देहात्मधीरूप-वधस्य रागद्वेषादिदोषोत्पादन-
द्वारा धर्माधर्म-रूपकर्महेतुताया, तेन च कर्मणा शरीरपरपरया तत्राहमभि-
मान इत्येव हृदमूलतया स्थितिरिति "कथ प्रतिष्ठास्य" इत्यस्य प्रदनस्य
उत्तर दत्त भवति ॥१४७॥

इदानीं वयं विमोक्ष इत्यस्य प्रदनस्य उत्तर वक्तुं पूर्वोक्त बन्ध
सहेतुक सफलमनुबदति । अज्ञानति ।

अज्ञानमूलोयमनात्मबन्धो

नैसर्गिकोनादिरनन्त ईरिति ।

जन्माप्ययव्याधि-जरादिदुःख-

प्रवाहताप जनयत्यमुष्य ॥१४८॥

अय सर्वलोचप्रसिद्ध अनात्मबन्ध शरीराद्यनात्मतादात्म्याभिमान
अज्ञानमूल अज्ञान स्वस्वरूपाज्ञान मूल हेतुयस्य न । नैसर्गिक पूर्व-
पूर्वाध्यास-जन्यमस्यारहेतुक । अनादि अनाद्यज्ञानरायत्वात् वस्मिन्तमये
उत्पन्न इति वस्तु ज्ञातु न असाध्य । अनन्त ज्ञान विना अत नाद्य न
वियते अम्येत्यनन्त । ईरिति अभियुक्तीरिति शेष । "नान्तो न चादि"
इति स्मृतिरन । एतादृशय बन्ध । अमुष्य जीवस्य जन्माप्यय-व्याधि-
जरादिदुःख प्रवाह-ताप जन्म उत्पत्ति शरीरस्य, अप्यय मरण, व्याधि
रोग, जरा काशंक्षय आदिपदेन आधिभौतिकवाधिदेविना तापपरिवह ।
तैर्जन्यानि यानि दुःखानि तेषां प्रवाह परतर उपर्युपरि नतिपात तेन
ताप उद्वेग जनयति उत्सादयति । पातमितिपाठे श्यष्टायं प्रवाहपाप
मनि ॥१४८॥

अस्य परमेस्वरानुपदत्तव्य-दुःखर-विशेष-जन्य-व्यस्य-ज्ञानानुभवमवग
येनाप्यनुष्ठेयव्यमात् । नाम्नेरिति ।

नास्त्रैर्न शस्त्रैरनिलेन वह्निना
 छेत्तु न शक्यो न च कर्मवोटिभिः ।
 विवेकविज्ञान-महासिना विना
 धातु प्रमादेन क्षितेन मजुना ॥१४९॥

अयं वक्ष्ये धातु प्रमादेन परमेश्वरस्यानुग्रहेण क्षितेन निक्षितेन तीक्ष्णन दृढेनेति यावत् 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुते । मजुना रमणीयेन, विवेकविज्ञानमहासिना विवेकात् आत्मानात्मविवेचनात् जातमद्विज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कारं स एव महाशक्तो अमिदं च खड्गं तेन विना । अस्त्रे आग्नेयादिभिः न छेत्तु नाशयितुं शक्यं शस्त्रं लाहमये वाणादिभिः न छेत्तु नाशयितुं शक्यं । एव अनिलेन वायुना न छेत्तु नाशयितुं शक्यं । वह्निना अग्निना न दग्धुं शक्यं । न च कर्मवोटिभिः वेदोक्तैरपि कर्मणा कोटय तैरपि न नाशयितुं शक्यं । अज्ञानमूलकत्वात् ज्ञानैकनित्यत्वं इति भावः । तथाच अस्य वक्ष्यस्य विमोक्ष ईश्वरप्रसादजनित परमात्म-भेद-साक्षात्कारादित्युक्तम् अथ विमोक्ष इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरम् ॥१४९॥

न च कर्मवोटिभिरित्युक्तत्वात् कर्मणा वैदिकानां नितरामनपक्षति-
 गकाया तेषां बुद्धिशुद्ध्यर्थं अपेक्षा वदन् तां बन्धोच्छेदकविज्ञानहेतुमाह ।
 श्रुतीति ।

श्रुतिप्रमाणकमतेस्वधर्मनिष्ठा-तयैवात्मविशुद्धिरस्य ।
 विशुद्धबुद्धे परमात्मवेदेन तेनैव ससारसमूलनाश ॥१५०॥

श्रुतिरेव प्रमाणं श्रुतिप्रमाणं 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्या-
 कार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि' इति
 गीतावचनात् । तत्र श्रुतिप्रमाणे एवा अनन्यसक्ता मुख्या मति बुद्धि-
 यस्य स श्रुतिप्रमाणकमति तस्य, स्वधर्मसे बलव्यकर्मविषये श्रुत्येक-
 शरणस्यत्यर्थं । स्वधर्मनिष्ठा स्वस्य धर्मं स्ववर्णस्य आधमस्य च विहित-
 कर्मकल्प स्वधर्म । तत्र निष्ठा नितरा स्थिति एवपर्येण अनुष्ठान-
 स्वधर्मनिष्ठा तयैव स्वधर्मं अनन्यासक्ततया स्थित्यैव । अस्य साधकस्य
 जीवस्य आत्मविशुद्धि आत्मन अन्तःकरणस्य, विशेषेण बुद्धि पापक्षय
 "ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मणः । कपायपक्ति कर्माणि ज्ञानतु

परमागति । कषाय कर्मभि पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते इतिप्रमाणानु-
सारेण विशुद्धा नष्टरागद्वेषादि-सकलविषयोपा बुद्धि यस्य तस्य विशुद्ध
बुद्ध । परमात्मवेदन अभदेन परमात्मसाक्षात्कार । तेनैव परमात्म
वेदननैव ससारसमूलनाश समूल नाश समूलनाश ससारस्य समूलनाश
ससाग्समूलनाश । अज्ञानादिदुःखान्तस्य बन्धस्य अत्यन्तमुच्छेद इत्यर्थं
॥१५०॥

विवेकविज्ञानमहासिन त्यन विवेकजन्य विज्ञानमित्युक्तम्
' तयोविवेक कथमतदुच्यता इति पूर्वं शिष्येण पृष्ट च । पूर्वं स्थूलसूक्ष्म
कारणशरीराणा सामान्यत कथनन सगृहीत तद्विस्तरेण प्रपञ्चितु
समारभते । कोशैरित्यादिना ।

कोशैरभ्रमयाद्यं पञ्चभिरात्मा न सवृत्तो भाति ।

निजशक्ति-समुत्पन्ने शैवलपटलैरिवावु वापीस्थम् ॥१५१॥

सलिलएको द्रष्टा इत्यादिश्रुतिभि निमलज्जडवत्स्वच्छम्य आत्मन
स्फुटतया कुतो न भानमिति शक्याया तत्रापि तदेव जल दृष्टान्तयन्
स्फुटाभानहतुमाह कोशैरिति । निजशक्तिसमुत्पन्ने निजा स्वकीया
स्वस्मिन्कल्पिता अविद्या तथा समुत्पन्ने जातं अग्रमयाद्यं वक्ष्यमाणं
पञ्चभि मासं अस काशयत्स्यते आवरकं आनन्दमयान्तं । स्वोपलब्धि
प्रतिबन्धवापलब्धि विषयै सवृत्त आवृत् आत्मा न भाति न विविक्ततया
स्फुट भासते । तत्र दृष्टान्त निजशक्तिममुत्पन्ने जगत्त द्रवत्वधम
समुत्पन्ने । शैवलपटलै शैवालशक्तिभि । वापीस्थ अन्विव । मया
वापीगत जगत्त एव जातं शैवालं सवृत्त आच्छादित न स्फुटतया
भाति तथा इत्यर्थं ॥१५१॥

दृष्टान्त स्फुटभान हतुमाह । तच्छैवालानि ।

तच्छैवालापनये सम्यक्मलिल प्रतीयते शुद्धम् ।

तृष्णामतापहर मद्यस्नीच्य-प्रद पर पुनाम् ॥१५२॥

तत् आवरकं यच्छैवाल तस्यापनय सम्यक्पकारेण शुद्ध निमल
मलिनं सम्यक् अप्रतिबन्ध प्रतीयते । तत्र परमात् तृष्णामतापहर

तृष्णया य सताप दुःख हरतीति हर तरय नाशक । पुस पुरुषस्य पावु
सयस्तौख्यप्रद दर्शनस्तान पानादिना प्रवर्षेण सतोपद । पर श्रेष्ठ
प्रतीयत इति पूर्वोणान्वय ॥१५२॥

दाष्टान्तिके तदाह । पचानामपीति ।

पचानामपि कोशाना अपवादे विभात्यय शुद्ध ।

नित्यानन्दैकरस प्रत्यग्रूप पर स्वयज्योति ॥१५३॥

पचानामपि अपिशब्द कात्स्न्येन निपाधार्य । वाशाना आवरकाना
अनमयाद्यानन्दमयान्ताना श्रुतिदत्त-युक्त्या अपवादे निषेध कृत मति ।
नित्यानन्दैकरस उत्पत्तिनाशमून्य दुःखासभिना-नन्दैकस्वभाव । प्रत्यग्रूप
सर्वान्तर स्वयज्योति पराप्रकाश्य कवलज्ञानस्वरूप । पर सर्वोत्कृष्ट
अयमात्मा शुद्ध स्वाभाविकागतुफ-मलासस्पृष्ट । विभाति विषयप भाति
अनात्मासस्पृष्टतया भासत इत्यर्थ ॥१५३॥

यत एव तत ,

आत्मानात्मविवेक कर्तव्यो बन्धमुक्तये विदुषा ।

तेनैवानन्दीभवति स्व विज्ञाय सच्चिदानन्दम् ॥१५४॥

विदुषा शास्त्रजन्यज्ञानवता पुरुषेण । बन्धमुक्तये अध्यासनिवृत्तये ।
आत्मानात्मविवेक आत्मा च अनात्मानश्च आत्मानात्मन तेषा विवेक
असक्रीणतया ज्ञान । कर्तव्य यत्नात् सपादनीयम् । तेनैव आत्मानात्म-
विवेचननैव स्व स्वस्वरूप सच्चिदानन्द कालनयावाध्य ज्ञान आनन्द
विज्ञाय साक्षात्कृत्य, उक्त हि द्वितीयश्लोक आत्मानात्मविवेचन स्वनुभव
इति, आनन्दीभवति आनन्द अम्यास्तीति आनन्दी निरतिशय-मार्षदिव-
मुखयान्भवतीत्यर्थ ॥१५४॥

विवेचनप्रकार दृष्टान्तेन बुद्धाधारोहयन् ब्रह्मात्मना सस्वितिरूप-
मुक्त्यै विवेचनानन्तरकतव्यमाह । मुजादिति ।

मुजादिपीकामिव दृश्यवर्गात्

प्रत्यच्चात्मान-भसगमत्रियम् । "

विविच्य तत्र प्रविलाप्य सर्वं

तदात्मना तिष्ठति यस्त मुक्त ॥१५५॥

मुजात् मुज तृणविशेष तस्मात् । इषीकामिव सन्मध्यवर्ती-मृणाल-
तनुनिभ-सूक्ष्माश इषीका तामिव । सा सूक्ष्मा परितस्तृणावृता तस्या
पृथक्करणे अत्यतमैकाग्रश्च श्रोतनादिक विना सपूर्णैषीकाग्रहणे फलविशेषश्च
अपेक्ष्यते तद्वत् “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रघुमा
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ” इतिश्रुत्या विहितकर्मभि उपासनमा च
संस्तुतया बुद्ध्या दृश्यवर्गात् अनात्मसमूहात् । प्रत्यच प्रातिलोभ्येन
अचतीति प्रत्यङ असज्जड-दुःसाहवारादिविलक्षणत्वेन सच्चित्सुख-रूपतया
प्रकाशत इत्यर्थः । त असग अद्वितीयतया सर्वसगरहित । अत्रिय
अपरिच्छिन्नतया प्रियारहित । आत्मान विविच्य पृथक्कृत्य तत्र
प्रत्यगात्मनि सर्वं दृश्यवर्गं प्रविलाप्य प्रकर्षेण विलाप्य अपुनस्मरण
प्रत्यगात्मव्यतिरेकेण विमपि नास्तीति विनिश्चिन्य । तदात्मना अधिष्ठान-
भूत-प्रत्यगात्मना यस्तिष्ठति सर्वदा वर्तते स मुक्त सकलविधात् बन्धात्
इति, ब्रह्मात्मना सस्थिति आत्मानात्मविवेकेन आत्मनि समागोपितानात्म-
वाधेन लब्धव्या इति प्रपञ्चप्रविलापन विवेकिना कर्तव्यमित्युक्तं भवति
॥१५५॥

इदानीं पञ्चसु कोशेषु अन्तिममपि प्रथमं स्थूलतया विवेकाहं
“अस्माल्लोकात्प्रेत्य, एतमन्नमयमात्मानमुपसन्नामति ” इति श्रुत्युक्तत्रमेण
सर्वान्तरमात्मानं प्राहयितुं विवेचयति देहोपमित्यादिना दशभिः श्लोकैः ।

देहोपमन्नमवनोन्नमयस्तु कोशो

ह्यन्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः ।

त्ववचमं-मासरधिरास्थि-पुतीपराशि

नाथ स्वयं भवितुमर्हति नित्यगुह्य ॥१५६॥

अन्नाद्भवन्मुत्पत्तिर्यस्य न अन्नभवनं मातापितृ-भुक्तान्नविकारादि
अभ्योत्पन्निरिति तथा । अयं देहः परितुश्यमानः स्थूलदेहः अन्नमयस्तु काशः,
तुगन्ध इतरव्यावांशः । पचाना कोशानां मध्ये स्थूलदेहः एव अन्नमय
कोशः नैव इत्यर्थः । “अन्नाद्देहं प्रजा प्रजायन्ते । अपो अन्नोऽन्नोऽन्नोऽन्नं ”

इतिश्रुति । न केवलमुत्पत्त्या अन्नविकारत्व उत्पत्त्यनंतरमपि अन्नेन जीवति धृतप्राणो भवति । तद्विहीन विनश्यति म्रियते उत्क्रान्तप्राणो भवतीत्यर्थ । अत अन्वयव्यतिरेकाभ्या अन्नाधीनस्थितिकत्व तस्य । हि निश्चय । न केवल पराधीनोत्पत्तिस्थितिकत्व अनात्मत्वे हेतु अशुद्धत्व चेत्याह त्वगिति । त्वक्चर्म-मासरुधिरास्थि-पुगीपराणि स्पष्टम् । अय देह नित्यशुद्ध "अजो नित्य " ' शुद्धमपापविद्ध " इत्यादिश्रुति-बोधित-नित्यशुद्धत्वादि-धर्मक स्वयमात्मा भवितु नार्हति । देहो नात्मा अनित्यत्वात् अशुद्धत्वान् केनादिवत् ॥१५६॥

अनित्यत्वमुपपादयति स्पष्ट पूर्वमिति ।

पूर्व जनेरपि मृतेरय नायमस्ति

जातक्षणक्षण-गुणोनियतस्वभाव ।

नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमान

स्वात्मा कथ भवति भावविकारवेत्ता ॥१५७॥

जने उत्पत्ते पूर्व मरणम्य अथ अनन्तर अपिरभयत्र मवध्यते "आदावते च यत्रास्ति वर्तमानेपि तत्तथा" इति माण्डूक्यकार्तिक्या अनिर्वचनीय दृष्टतत्त्वस्वरूपतया इत्यर्थ । तदेवोपपादयति जातक्षण-क्षणगुण इति । क्षणे क्षणे गुण क्षणक्षणगुण जात क्षणक्षणगुण यस्य स तथा प्रतिक्षण उपचयापचयरूपधर्मवानिति भाव । वायुसयोगादिना आध्यात्मिकवायुसचारेण अन्त शोपादिना च । अत एवहि पुन पुनराहरण जलपानादिक च । अत एव अनियतस्वभाव नियत स्वभाव यस्य म नियतस्वभाव न नियतस्वभाव अनियतस्वभाव एकस्वरूपतया न व्यवस्थित इत्यर्थ । नैक एकस्मिन्जन्मन्यपि वाल्ययौवनादिषु भिन्नत्वेन ज्ञायमान-श्चेत्यर्थ । घटवत्परिदृश्यमान । अत एव जडश्च पराधीनस्पृतिक । एतादृशदेह भावविकारवेत्ता इदानी वृथा उदानी स्थूल इत्यादिनाभाव-विकारवेत्ता ज्ञाता स्वात्मा कथ भवति स्वगतधर्मस्य म्वेनाज्ञायमानत्वान्, न हि घट एव घट पश्यति, अतो देहो नात्मा दृश्यत्वात् घटवदित्युक्त भवति । आत्मा तु नित्य निर्गुण. एवहप. एव द्रष्टा च ॥१५७॥

तत्रैव हेत्वतरमाह । पाणीति ।

पाणिपादादिमान्देहो नात्मा व्यगेपि जीवनात् ।
तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामक ॥१५८॥

पाणो च पादौ च तेषा समाहार पाणिपाद तदादि यस्येतरस्य
पक्षकुक्ष्याद्यवयवसामुदायस्य तदस्यास्तीतितद्वान् पाणिपादादिमान् । देहो
नात्मा व्यगेपि पाणिपादादिरहितेपि जीवनात् आत्मकार्यस्य प्राणधारणस्य
सत्वात् । जीवति हि लोके कुण्डलजादय । दारुचर्मनिर्मित-पाणि-
पादादिना आदानगमनादिकार्यं कुर्वन्तीति तत्तच्छक्ते पाणिपादादिशक्ते
अनाशाच्च । पाण्यादिमान् देहो नात्मा इत्यन्वय । उक्तं च चटोपनिषदि
“ न प्राणेन नापानेन मृत्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेता-
वुपाश्रितौ ” इति सर्वशक्त्याश्रयत्वमात्मन । न नियम्य आत्मा,
नियामक मर्षेणा देहेन्द्रियादीना । देहस्तु नियम्य जडत्वात् नियमकत्वा-
भाववाश्च । तत सावयवत्वात् नियम्यत्वाच्च निरवयव नियामक
आत्मा नेति समुदायार्थं ॥१५८॥

देहस्य आत्मभिन्नत्वमुपपाद्य आत्मन तद्विलक्षणत्व विवेक-
दादूर्मायोपदिशति । देहेति ।

देहतद्धर्म-तत्कार्म-तदवस्थादि-साक्षिण ।
सत एव स्वतस्सिद्ध तद्विलक्षणत्वमात्मन ॥१५९॥

तस्य देहस्य धर्मा रूपस्पर्शगन्धादय तत्त्वर्माणि हिताहितप्राप्ति-
परिहारार्थं प्रिया गमनादय, तदवस्था उपवेशनस्थानसमनादय आदि-
पदेन स्थौल्यपास्पर्शदिविवासर । देहश्च तद्धर्माश्च तत्त्वर्माणि च तदवस्थादि
च देहतद्धर्म-तत्त्वर्मास्तदवस्थादीनि तेषा गाथाद्रष्टा । तस्य मत एव
सर्वावस्थानु बाल्यादिषु भिन्नभिन्नतालिसाम्बपि अधिकारितया बाल-
प्रपेयवाध्यनया बर्तमानस्यैव आत्मन तद्विलक्षण्य तन्माद्वेदेषु तद्विलक्षण्य
देहादिविलक्षणत्व म्वत माक्षित्वादेव हेत्वतर विनैव गिद्ध निश्चितम्
इत्यर्थं । आत्मा देहादिविलक्षण तन्माक्षिन्यान् यत्रैव तत्रैव यथा
देहादि ॥१५९॥

एव देहस्य अनियमान् दृश्यन्वान् च अनात्म-प्रमुखादिन इदानी
अमुदत्वेन मनुष्यपादयति । नत्व्येति ।

शल्यराशि मासलिप्तो मलपूर्णोतिककमल ।

कथ भवेदय वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षण ॥१६०॥

गल्याना कीकसाना राशि यन स शल्यराशि मासलिप्त मासन लिप्त
उपदिग्ध मलपूर्ण मलेन पुरीषण पूर्ण दूषिका सिंघाण पित्रूपादिभि
सहितश्च । अत एवातिककमल अत्यन्त कडमल अतिककमल । स्वेद-
दुर्गधादिभूयिष्ठतया वह्नशुद्ध अय देह एतद्विलक्षण निर्मल स्वयमात्मा
कथ भवेत् इत्यन्वय । अनुगान तु पूर्व दग्धतम् ॥१६०॥

एवविवेकस्य फलमाह । त्वगिति ।

त्वडमासमेदोस्थपुरीषराशा-वहर्माति मूटजन करोति ।

विलक्षण वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूप परमार्थभूतम् ॥१६१॥

मूटश्चासौ जनश्च मूटजन विचारहीन भ्रान्तबुद्धि मनुष्य
त्वडमासमेदोस्थपुरीषराशा देह अहर्माति अहर्मातितादात्म्यबुद्धि करोति
बध्नाति । विचारशील पुमास्तु विलक्षण दहविलक्षण परमार्थभूत
कालत्रयपि वाधाद्योम्य निजस्वरूप वास्तविक स्वयाथात्म्य परमात्मानमेव
स्वात्मान जानाति ॥१६१॥

तत्रापि

देहोहमित्येव जडस्य बुद्धि

देहे च जीवे विदुपस्त्वहधी ।

विवेकविज्ञानवतो महात्मनो

ब्रह्माहमित्येव मति सदात्मन ॥१६२॥

जडस्य पामरस्य अह देह एव नतद्व्यतिरिक्त बद्धित इति
बुद्धि । विदुपस्तु शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानवत देहे च जीवे च अहधी
लौकिकव्यवहारेषु देह वैदिके स्वर्गाध्यागादिकरणार्थ देहव्यतिरिक्ते जीवे
अहधी । विवेकविज्ञानवत विवेकविज्ञान विवेकविज्ञान आत्मानात्मा-
विवेचनात् आत्मन्यनात्मप्रविलापनेन जात यद्विज्ञान साक्षात्कार तदम्या
स्तीति तत्रान् तस्य महान् परिच्छेदप्रयत्नान् आत्मा यस्य स महात्मा ।
पूर्व परिच्छेदतपु अनात्ममु बोधेषु आत्मत्वधिया अल्प आसीत् इदानी तु

सम्यग्ज्ञानवान् स्वात्मानं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं मनुते " यत्र नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा " " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
तत्कैने क पश्येत् " इति श्रुते । तादृशस्य गदात्मनि सदा सर्वदापि आत्मनि
स्वविषये ब्रह्माहमित्येव मति अनुभव इत्यर्थं ॥१६२॥

तन्मात्

अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे त्वद्मासमेदोस्थिपुरीषराशौ ।
सर्वात्मनि ब्रह्माणि निर्विकल्पं कुरुष्व शान्तिं परमा भजस्व ॥१६३॥

मूढबुद्धे विवेचनरहितान्तकरण, यदा मूढं बुद्धे अहतया ज्ञाते
अत्र त्वद्मासमेदोस्थिपुरीषराशौ अत्र स्थूलदेहे आत्मबुद्धिं अहमिति
मतिं त्यज विनूज । " इदं सर्वं यदयमात्मा " " सर्वं खल्विदं ब्रह्म " इति
इतिश्रुत्या सर्वोपादानत्वेन कल्पितसकलाधिष्ठानत्वेन सर्वस्य वस्तुन वास्त-
विकरूपे निर्विकल्पे विविधकल्पनाशून्ये ब्रह्माणि परमात्मनि इदानीं देहे
वर्तमाना आत्मबुद्धिं अहमिति मतिं कुरुष्व अहमेव परं ब्रह्मेति जानीहि ।
तत्फलमाह परमा मुक्तिमुखदा शान्तिं बुध्युपशान्तिं ब्रह्मासस्थामिति
यावत् भजस्व प्राप्नुहि । शान्तिं निर्वाणपरमामत्सस्यामधिगच्छतीति
स्मृते ॥१६३॥

देहादावभिमानत्यागं विना केवलशास्त्रजन्यज्ञानाप्तमुक्तिरित्याह ।
देहेन्द्रियेति ।

देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदिता

विद्वानहता न जहाति यावत् ।

तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्ता-

प्यस्त्वेव वेदान्तनयान्तदर्शी ॥१६४॥

विद्वान् विवेचनबुधाल । असति मिथ्याभते देहेन्द्रियादौ देहदह
इन्द्रियाणि च देहेन्द्रियाणि तानि आदीनि यस्य तत् प्राणमनोबुध्यादि
तस्मिन्, यावत् यावता बालेन भ्रमोदिता भ्रान्तिजनिता अहता आत्मबुद्धिं
न जहाति न परित्यजति तावत् तावत्कालपर्यन्तं तस्य पुंस विमुक्ति-
वार्तापि नास्ति कुतो विमुक्तिरितिभाव । एष पुमान् वेदान्तनयान्त-

दृश्यं प्यस्तु वेदान्ता एव नय शास्त्र तस्य अन्त पार त द्रष्टु शीलमस्यास्तीति
दर्शी वेदान्तनयान्तदर्शी । सोपि अभिमानत्याग विना न मुक्तिमर्हति ।
अत निरतरनिदिध्यासनेन विपरीतभावना त्यक्तव्येति भाव ॥१६४॥

तस्या त्यागे विचार सुलभोपायमाह । छायेति ।

छायाशरीरे प्रतिविवगाने

यत्स्वप्नदेहे हृदिकल्पितागे ।

यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित्

जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु ॥१६५॥

यत् यस्मात्कारणात् छायाशरीरे शरीरच्छायाया प्रतिविवगाने
दपंणादी प्रतीयमानगानप्रतिविवे स्वप्नदेहे स्वप्नावस्थाया दृश्यमानशरीरे
हृदि मनसि कल्पिताग कल्पित च तत् अग च कल्पिताग तस्मिन् जाग्रदव-
स्थाया मन कल्पितदेहे यथा तव काचित् आत्मबुद्धि अहमितिमति नास्ति
न विशते । तथैव जीवच्छरीरे च प्राणान्धरच्छरीर तस्मिन्नपि मास्तु ।
द्रष्टु स्वस्माद् भिन्नत्वेन प्रतीत सर्वत्र अविशिष्टत्वात् इति भाव ॥१६५॥

अत्रमयकोशमुपसजिहीर्षु सर्वानर्थक्ये देहात्मधीस्त्याज्यत्याह ।
देहात्मधीरिति ।

देहात्मधीरेव नृणामराद्धिया

जन्मादिदु खप्रभवस्य बीज ।

यतस्ततस्त्व जहि ता प्रयत्नात्

त्यक्ते तु चित्तं न पुनर्भवात् ॥१६६॥

यत यस्मात् अमत्सु ब्रह्मभिन्नेष्वनात्मसु धीयोगे ते असद्विद्य तेषा
नृणा मनुजाना देहात्मधीरेव देह एवात्मा इति धीरेव जन्मादिदु खप्रभवस्य
जन्म उत्पत्तिरादि योगे मरणादीना तानि जन्मादीनि तैर्यद्दु ख तस्य
प्रभव उत्पत्ति तस्या बीज कारण शरीरगतत्वान् जन्ममरणादे ।
तदेवाहमिति जानानस्य तत्सर्वं स्वकीयमवेति जानान् दु ख दुष्परिहरमिति
भाव । तत मर्दु खहतुत्वात् ता देहात्मधिय प्रयत्नात् श्रवणमनन-
निदिध्यामनरूप शास्त्रीयप्रयत्नान् जहि जहीहीत्यर्थ । नाशयति वा ।

देहादौ चित्ते त्यक्ते तु मनससचाराभावे वासनात्मनाप्यभिमानाभावे
पुन भवाशा ससाराशा नैवेत्यर्थः । 'अहभावस्य देहेस्मिन् निष्कोप-
विलयावधि । सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनय कुरु" इति वक्ष्यमाण-
त्वात् । "देहात्मज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञानवाधक । आत्मन्येव भवेद्यस्य
स जीवन्नापि मुच्यते" इति प्रमाणात् ॥१६६॥

अन्नमय निरूप्य तत आन्तर प्राणमय श्रौतक्रमेण अनात्मान
निरूपयति । कर्मेन्द्रियैरित्यादिना द्राम्या ।

कर्मेन्द्रियं पचभिरचितोय प्राणो भवेत्प्राणमयस्तु कोश ।
येनात्मवानन्नमयोनुपूर्णं प्रवर्ततेसौ सकलक्रियासु ॥१६७॥

पचभि वाक्पाणिपादपायूपरुष्वाख्ये कर्मेन्द्रियं वचनादानविहरणो-
त्सर्गनिन्द-रूपकर्मजनकं इन्द्रियं क्रमेण आकाशादिपञ्चभूतरजोसजातै
अचित्त विशिष्ट इत्यर्थः । भतपचक रामष्टिरज कार्य प्राण शरीरान्त-
स्सचारी वायु प्राणमय तच्छब्दशब्दित । कोश अशनापा-पिपासादि-
धर्म आत्मानमावृण्वन् अपिपास विजिघत्सात्मोपलब्धिप्रतिवधिवा या
अह पिपासार्तं धृत्वीडित इत्यादिरुपलब्धि तद्विषयो भवतीत्यर्थः ।
"तेनैव पूर्णं, सवा एव पुरुषविध एव, तस्य पुरुषविधता, अन्वय पुरुष-
विध" इति प्राणमय पर्यायस्थ-श्रुत्यर्थमाह, येन प्राणमयेन आनन्दमय-
विज्ञानमय-मनोमयद्वारा आत्मप्रतिफलनवत्त्वेन आत्मवता अन्नमय
'तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योन्तर आत्मा प्राणमय" इति श्रुते
आत्मवान् आत्मप्रतिफलनवान् । तत्र हेतु अनुपूर्णं इति, "स एव इह
प्रविष्ट आ नन्नाप्रेम्य" इति श्रुते प्राणस्य पूर्णतामनुपूर्णं "तस्य
पुरुषविधता अन्वय पुरुषविध" इति श्रुते । तयाविधसस्सु सकलक्रियामु
हिताहितप्राप्तिपरिहाराद्यानु प्रवर्तते । अचेतन चेतनाधिष्ठित कार्य
बरोतीति न्यायात् । यद्भागं प्राणसवन्धो नास्ति तत्र निर्व्यापारत्व
लोकसिद्धमिति प्राणसवन्धादेव शरीरे व्यापारः, मृते तदभावादेव आत्म-
सवन्धद्वाराभावात् अचेतनत्व । अत्र समष्टिव्यष्टिवायंत्वविशेषसत्त्वैपि
रजोगुणकार्यत्र समानमिति कर्मेन्द्रियाणां प्राणमयेन्तर्भाव इति मन्तव्यम्
॥१६७॥

इदानी तस्य अनात्मत्वमाह । नैवेति ।

नैवात्माय प्राणमयो वायुविकारो
गन्तागन्ता वायुवदन्तर्वहारेण ।
यस्मात्किञ्चित्कदापि न वेत्तीष्टमनिष्ट
स्व वान्य वा किञ्चननित्य परतन्त्र ॥१६८॥

वायुविकार वायुविकार वायुविकार वायुकार्य अय प्राणमय
नैवात्मेति प्रतिज्ञा । तत्र हेतु वायुवत् एण प्राणमय अन्त वहि गन्ता
आगन्ता निरवासे अन्तर्गन्ता उच्छ्वासे वहिरागन्ता । यथा बाह्यवायु ।
सक्रिय परिच्छिन्नश्चाय सर्वव्यापी निष्क्रिय आत्मान भवतीति भाव ।
सक्रियत्वात् परिच्छिन्नत्वात् बाह्यवायुवदिति सट्टान्तो हेतु । एव-
मचेतनत्व परतन्त्रत्व च अनात्मत्वे हेतुमाह उत्तरार्धेन । यस्मादय
प्राणमय इष्टमनिष्ट वा सुख दुःख वेत्यर्थं क्वापि परिमद्यपि काले देशे
वा स्व वा अन्य वा स्वात्मान पर वा न येन न जानाति नित्य परतन्त्र
जीवनयोनिमत्नजन्यसंचारकत्वात्, प्राणायामादिकाले तस्य निरुध्यमानत्व
प्रसिद्ध । अत सक्रियत्व-परिच्छिन्नत्वाचेतनत्व-पराधीनत्वहेतुभि एत-
द्विलक्षण आत्मान भवति । यद्ययमात्मा तर्हि मुपुप्तिदशया जागृक्त्वात्
चोरादिवाधा जानीयात् । आत्मन सर्वप्रधानत्वात् स्वभृत्येषु चक्षुरादिषु
स्वपत्सु स्वय व्यापारवानिति विरुद्ध च अत नैवात्माय प्राणमय ॥१६८॥

इदानी मनोमय निरूपयति । ज्ञानेन्द्रियाणीति ।

ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमय स्यात्
कोशो ममाहमिति वस्तुबिकल्पहेतु ।
सज्ञादिभेदवलना-कलितो बलीयान्
तत्पूर्वकोशमनुपूर्वं विजृम्भते य ॥१६९॥

श्रवणदर्शनदि-कार्यंवरणानि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रचक्षुस्त्वग्जिह्वा-
घ्राणानि मन यामसबल्प-बिन्विकित्वा-श्रद्धादिवृत्तिय मनश्च मनोमय
तथाशब्दित कोश म्यात् । सर्वेन्द्रियव्यापारस्यापि मनोधीनत्वात् इन्द्रिया-
भावेपि स्वप्ने सत्वाच्च मनस तत्प्रधानतया मनोमय इति सज्ञा न तु
श्रोत्रमय इति सज्ञा टति भाव । अत्रापि प्रत्येकायामादिपचभूत मत्व-

कार्यत्वात् जानान्द्रयाणा भूतपचकसत्य-समष्टिकार्यत्वाच्च मनस-
 एकस्मिन्बोधे घटनम् तेषामिति बोध्यम् । अहं शृणोमि अहं पश्यामि
 अहं स्पृशामि अहं रसये अहं जिघ्राणि अहं कामये सकल्पये इत्यादिना
 सर्वेन आत्मबुद्धे सत्वात् “ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् अन्योन्तर आत्मा
 मनोमय ” इति श्रुत्या अयमपि स्वोपलब्ध्या आत्मयाथात्म्योपलब्धि प्रति-
 बध्नातीति कोश इत्युच्यते । तस्य कार्यमाह गमाहमिति वस्तुविकल्पहेतु,
 देहेन्द्रियादौ गृहलोत्रादौ अहता ममता च मन एव सकल्पविकल्पात्मकत्वात्
 जनयतीति वस्तुपु देहगोहादियु अहममेत्यादय ये विकल्पा तेषा हेतुरित्यर्थ ।
 तस्य स्वरूपमाह सज्ञादिभेद-कलना-कलित इति । सज्ञा नाम, आदिपदेन
 रूप भिद्यत इति भेद सज्ञादिरूप यो भेद अस्य वस्तुन घट कलश
 कुम्भ इत्यादिसज्ञा, पृथुबुध्नोदराद्याकार रूप नीलपीतादिक च इति
 रीत्या सर्वपदार्थेष्वपि भिद्यमान-नामरूपादिविषयककलनया कलित विशिष्ट
 इत्यर्थ । सर्वा अपि वृत्तय शब्दविषयिण्य अर्थविषयिण्यश्च मन, आश्रित्य
 वर्तन्ते । अत शब्दार्थव्यतिरिक्त-प्रपचस्य अभावात् सर्वोपि प्रपच मनसि
 स्वविषयकवृत्तिमति वर्तत इति वलीयान्, बन्धस्य मोक्षस्य च एतदधीनत्वात्
 अन्नमये प्राणमये वा ज्ञानशक्त्यभावात् ततो बलिष्ठत्व अस्य । एतत्सवधा-
 भावे तन्नात्मसवधाभावाच्च । तदाह तत्पूर्वकोशमनुपूर्वं इति । तस्य
 पूर्वकोश तत्पूर्वकोश प्राणमय त अनुपूर्वं विज्ञानमयकोशेन स्वय पूरित
 तदनु प्राणमय व्याप्य यो विजृम्भते निरर्गल स्वकार्यं करोति स मनोमय
 इत्यन्वय । तत्पर्यायेपि श्रुति “ स वा एष पुरुषविद्य एव तस्य पुरुष-
 विद्यता अन्वय पुरुषविद्य ” इति ज्ञेया ॥१६९॥

तस्य बन्धकत्व विशदयति । पचेन्द्रियैरित्यादिना चतुर्भिः ।

पचेन्द्रियै पचभिरेव होतृभि

प्रचीयमानो विषयाज्यधारया ।

जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनै

मनोमयोग्नि दहति प्रपचम् ॥१७०॥

मुखप्रतिपत्तये मनोमयमन्त्रित्वेन श्रोत्रादीन्द्रियाणि होतृत्वेन पुन
 पुन सप्तत विषयानाज्यधारत्वेन विषयवासना इत्यतत्त्वेन रूपयति । पच

च तानि इन्द्रियाणि च पञ्चेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि तरेव
 पञ्चभिः होतृभिः हविरग्निःसयोमानुबूल-व्यापारवर्द्धिः प्रक्षेप्तृभिः । विप-
 याज्यधाराया विषया शब्दस्पर्श-रूपरसगन्धा त एव आज्य तस्य धारा तथा
 प्रचीयमानः सर्वधर्म्यमानः नैरतयेण तत्तदिन्द्रियं तत्तद्विषयाणां मनसि
 निपात्यमानत्वात्, इन्धनेषु सत्सु आज्यधारा चेत् ज्वलनमधिकं अत आह
 बहुवासनेन्धनैरिति बह्वध्य या वासना "दृढभावनयात्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।
 यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता" इति बन्धकत्वेऽपि विषयाणां मुख-
 करत्वं भ्रान्त्या तेषु उपादेयत्वभावेन ता एव इन्धनानि शुष्ककाष्ठानि
 इन्धनाभावे केवलाज्यधाराया बहूकालज्वलनहेतुत्वाभावात् वासनाभावे
 विषयाणां बन्धकत्वाभावाच्च । तै बहुवासनेन्धनैः जाज्वल्यमानं पौन-
 पुन्येन निरतरं ज्वलन् मनोमयं मनोरूपं अग्निं प्रपञ्चं दहति भस्मीकरोति
 सर्वान्पुरुषान् पुरुषार्थायोग्यान् करोतीति यावत् ॥१७०॥

अन्वयव्यतिरेकाम्या तस्य बन्धकत्वमाह । न ह्यगतीति ।

न ह्यस्त्यविद्या मनसोतिरिक्ता

मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतुः ।

तस्मिन्विनष्टे सकलं विनष्टं

विजृम्भतेस्मिन् सकलं विजृम्भते ॥१७१॥

सुषुप्तौ वारणाविद्यासद्भावेऽपि बन्धस्याभावात् तत्कार्यमनस एव
 बन्धकत्वं तदा तस्य लीनत्वात् बन्धाभाव इत्यभिप्रेत्य । मनसोतिरिक्ता
 अविद्या नास्ति इत्युक्तम् । हि निश्चितं । हि यत् भवबन्धहेतुः अविद्या
 तत्कार्यत्वात् मन एव । मनस्यत्वे देहादावभिमान-रूपवन्धात् तदभावे
 तदभावात् मनो-भयबन्धयोः अन्वयव्यतिरेकौ । तदेवोपपादयति
 तस्मिन्विनष्टे मनसि विशेषेण निर्वासनं नष्टे सकलं विनष्टं । स्पष्टं हि
 सुषुप्तौ जगदेव नास्तीति । अस्मिन्विजृम्भते वषट्माने सकलं विजृम्भते
 सर्वमपि बृद्धिमाप्नोतीत्यर्थः ॥१७१॥

तदेव विस्तरणोपपादयति । स्वप्न इत्यादिना ।

स्वप्नेऽर्थशून्ये सृजतिस्वशक्त्या भोक्त्रादि विद्म मन एवमर्थम् ।

तथैव जाग्रत्यपि नो विशेषः तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भणम् ॥१७२॥

प्रथमेनान्वयमाह, अर्थशून्ये शरीरान्तर्वर्तिनाडीषु मनस्सचार-दशाया
 स्यप्नावस्थेति श्रुत्या बोधितत्वात् केशतोपि सूक्ष्मासु तामु नाडीषु
 गिरिनदी-ममुद्गादीना तदा प्रतीयमानाना असभाविततया चक्षुरादीना तदा
 जगरतव्यापारत्वात् तद्वारा मनस वह्निगंमनाभावात् शरीराद्बहिर्वर्त-
 मानाना प्रतीयमानाच्च केवल मनोवर्तिवासनावशात् तदा अर्था बाह्या इव
 प्रतीयन्ते ननु वस्तुसत इति अर्थशून्ये इत्युक्त । तथाविधे स्वप्ने
 स्यशक्त्या वासनाभि केवल स्वस्मिन् आत्मप्रतिफलनसामर्थ्येन च सर्व
 भोक्त्रादि विद्यव जगत् मन एव सृजति निर्मिते । यद्यपि जीव भोक्ता
 वर्तत इति भोक्त्रादीति कथमिति वाका भवितुमर्हति । तथापि भोग्याभावे
 भोक्तृत्वाभावात् भोग्यसृष्टिहेतो मनस एव निरूपकदानेन भोवतृत्वात्त्व
 मन्तव्यम् । तथैव स्वप्नवदेव जाग्रत्यपि जाग्रदवस्थायामपि मन एव सर्व
 सृजति नो विशेष । तत् तस्मात् सर्वमेतत् जगत् मनसो विजृम्भण
 विलास ॥१७२॥

व्यतिरेकेण इममर्थं द्रढयति । सुषुप्तीति ।

सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किञ्चित् सकलप्रसिद्धे ।
 अतो मन कल्पित एव पुस ससार एतस्य न वस्तुतोस्ति ॥१७३॥

सुषुप्तिकाले सुषुप्त्यवस्थाया मनसि प्रलीने परिणामान् विहाय
 कारणालम्ना अवतिष्ठमाने नैवास्ति किञ्चित् जगत् । सकलप्रसिद्धे
 सर्वप्राण्यनुभवात् न किन्दिद्येदिपमिति । अत एतस्य वद्वस्य पुस ससार
 मन कल्पित एव । वस्तुत परमार्थत नास्ति मनस्सत्त्वे स्वप्नजाग्रतो
 ससारोपलब्धे मनस असत्त्वे सुषुप्तावनुपलभात् । मृदन्वयव्यतिरेकानु-
 विधायि-घट इव मृद्व्यतिरेकेण मनोव्यतिरेकेण ससारो नास्तीति
 तस्मिन्विनष्टे इति यदुक्त पूर्वं तदुपपादितम् ॥१७३॥

वायुदृष्टान्तेन एकस्यैव तस्य विरुद्धद्वयहेतुत्वमाह । वायुनेति ।

वायुना नीयते मेघ पुनस्तेनेव लीयते ।

मनसा कल्प्यते वन्ध मोक्षस्तेनेव कल्प्यते ॥१७४॥

रपटम् ॥१७४॥

दापटीन्तिके बन्धहेतुत्व मोक्षहेतुत्व च उपपादयति । देहेति ।

देहादिसर्वविषये परिकल्प्य राग
वध्नाति तेन पुरुष पशुवद्गुणेन ।

वैरस्यमत्र विषवत् सुविधाय पश्चा-
देन विमोचयति तन्मन एव बन्धात् ॥१७५॥

देह आदि यस्य स, सर्वंश्चानौ विषयश्च शब्दस्पर्शादि पुनर्दिश्व
देहादिश्चासौ सर्वविषयश्च । शब्दादौ रागस्यापि देहमूलकत्वात्
देहादीति । तस्मिन् देहादिसर्वविषये । राग परिकल्प्य दृढ जनयित्वा तेन
रागेण गुणेन रज्जा पशुवत् पशुमिव पुरुष वध्नाति स्वेप्सिन-परमपद-
प्राप्त्ययोग्य करोति । पश्चादनन्तरं तत् यद्वध जनयामास तत् मन
एव । अत्र देहादौ विषये वैरस्य वैराग्य अनासक्ति विषवत् विष इव
अनर्थकरत्वज्ञापनेन सुविधाय मुष्टूत्याद्य एन पुमास बन्धात् देहाद्यभिमान-
लक्षणात् विमाञ्जयति विशेषेण मोचयति । सदापि ब्रह्मणि मन्थया
पुनर्यथा देहादिक नाभिमन्थ्यते तथा करोतीत्यर्थं ॥१७५॥

बन्धमोक्षहेतुत्व उपपादित निगमयति । तस्मादिति ।

तस्मान्मन कारणमस्य जन्तो

बन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने ।

बन्धस्य हेतु मलिन रजोगुणे

मोक्षस्य हेतु विरजस्तमस्कम् ॥१७६॥

तस्मात् पूर्वोक्तहेतो अस्य जन्तो प्राणिन बन्धस्य मोक्षस्य च वा
विधाने उत्पादने । मन कारण "मन एव मनुष्याणा" इति श्रुते ।
एकस्य विरड्वयहेतुत्वकथिताया आह रजोगुणै, प्रवृत्तय बहुविधा रज-
कार्या इति बहुवचन । नानाविधतया बहिर्मुखत्वापादकं वामशोध-
लौनादि-रजोघर्मेरिति वा अर्थ । मलिन कलुषित मन बन्धस्य हेतु ।
मुद्ध निर्मल, तत्र हेतुमाह विरजस्तमन्वमिति । रजसा तमसा च नितरा रहित
मन मोक्षस्य हेतुरित्यर्थ । अतो मनम एवत्येपि गुणभेदान् विरड्वय-
हेतुत्व फालभेदेन अविरुद्धमिति भाव ॥१७६॥

मोक्षहेतुतया मनश्शुद्धिं कथं सपादनीयेति शक्यामुत्तरमाह ।
विवेकेति ।

विवेक-वैराग्य-गुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै ।
भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षोस्ताभ्या दृढाभ्या भवितव्यमग्रे ॥१७७॥

विवेकश्च वैराग्यं च विवेकवैराग्ये ते एव गुणौ सफलप्रदधर्मा
तयोरतिरेक अतिशय विवेकदाढ्यं वैराग्ये तीव्रतरत्वं च । तस्मात्
विवेकवैराग्यगुणातिरेकात् । ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येव निश्चये मिथ्या-
वस्तुनि कामानुदयात् आब्रह्मलोकं वैराग्यं प्रकृष्यते । नामानुपहृतेरेव
शुद्धिशब्दार्थत्वात् । तदुभयगुणयुक्तं मनः शुद्धत्वं निर्मलत्वं आसाद्य
प्राप्य विमुक्त्यै वहिर्मुखत्वशून्यतया ऐदपर्येण ब्रह्मसंस्थ आत्यतिकवन्ध-
निवृत्तये हेतुर्भवति । अतो विवेकवैराग्यातिरेक-विशिष्टमनसो विमुक्ति-
हेतुत्वात् । बुद्धिमतः बुद्धिरस्यास्तीति बुद्धिमान् तस्य उपायपुत्रालस्येत्यर्थं
मुमुक्षो मोक्षरूपफलेच्छावत् अग्रे आदौ ताभ्यां विवेकवैराग्याभ्यां
दृढाभ्यां आशिक्षिताभ्यां प्रकृष्यमाणान्भ्यां च भवितव्यम् उपायेच्छा
प्रति फलेच्छाया कारणत्वात् । मोक्षच्छावान् पुमान् विवेकवैराग्ये आदौ
प्रयत्नेन सपादयति चेत् फलमवर्जनीयमिति कथितं भवति ॥१७७॥

मोक्षार्थं मनो निर्विषयं कर्तुं विषयेभ्यः निवर्तयितुं विवेकवैराग्ये
हेतु उक्त्वा रत्ने यदि शिलाद्युद्धि जायते वा भयं ततः । समीचीनत्वधी-
नेति नोपादेयत्वधीरपि । इति वस्तुविचारवत् भयस्यापि यतो भयं ततो
निवृत्तिहेतुत्वात् तेषु भयमाह । मन इति । दयया भयोत्पादनद्वारात्
तेभ्यो निवर्तयति ।

मनो नाम महाव्यग्रं विषयारण्यभूमिगु ।

चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षवः ॥१७८॥

विषयारण्यभूमिगु विषया एव अरण्यभूगय अनेकानर्थसंकुलत्वात्
“विषयास्तेषु गोचरान्” इति श्रुतेश्च । तामु मनो नाम महाव्यग्रं
मनस्सजक-चण्डपुण्डरीकं चरति सचरति । पराचि खानीति श्रुते
विषयप्रवणता मनस स्वभाव निम्नभूमिगमनमिव जलस्य । तत
“वन्धाय विषयासक्त” मिति श्रुते जीवस्य महाननर्थसम्भवति ।

तदुक्तं गीतायु सगात्सजायते वाम कामात्त्रोधाभिजायते । त्रौयाद्भुवति
समोहं नमाहात्स्मृतिविभ्रम । स्मृतिभ्रमाद्बुद्धिनाश बुद्धिनाशात्-
प्रणश्यति" इति । अत एव सायव सत्पुरुषा मुमुक्षय गाक्षवाक्षिण
ते अत्र विषयारण्यभमिपु न गच्छन्तु मागमन् । विषयस्य मना निवर्तयन्तु
गोक्षाय इत्यभिप्राय । वशिचक्षीर प्रत्यगान्मानमंक्षत् आपृतचक्षुरमृतत्व-
मिच्छन् इति श्रुतेरिति भाव ॥१७८॥

नह्यस्त्यदिद्या मनसोतिरिक्तेत्युक्त उपपादयन् तस्य बन्धवत्त्व
विशदयति मन प्रसूत इत्यादिना चतुर्भिः ।

मन प्रसूते विषयानुभोपान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तु ।
शरीरवर्णाश्रम-जातिभेदान् गुणक्रियाहेतु-फलानि नित्यम् ॥१७९॥

भोक्तु जीवस्य जाग्रदवस्थाया स्थूलात्मना तत्तद्देवतानुगृहीत-
तत्तदिन्द्रियजन्यानुभव विषयतया स्थूलात्मना स्वप्नावस्थाया इन्द्रियाणा-
मुपरते सूक्ष्मतया कथलाक्षिवेद्यतया च अनेपान सर्वान् विषयान भोग्य-
पदार्थान् मन प्रसूते उत्पादयति । ते विषया क इत्याकाशायामाह
शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् शरीर च वर्णाश्च आश्रमाश्च जातयश्च
शरीरवर्णाश्रमजातय तासा भेदा प्रकाश तान देवतार्यङ्गमनुष्यादि-
सन्ध्याभ्याश्रमान् देवमनुष्यादि-शरीर च देवत्वादिजातीश्च प्रसूते ।
मुपुप्त्यादा मनसोभावे एतेषा भेदाना अभावान् मवमिद मनसा कल्पित-
मेवेति भाव । एव गुणक्रियाहेतुफलानि गुणा शब्दादय निया उत्क्षेपणा-
दय हेतव तत्तत्कार्यनिमित्तोपादानानि । फलानि घटादीनि तत्तत्कार्याणि
एतत्सर्वं मन एव नित्यं सदा प्रसूते । नान्यनिमित्त इव मनसोभावे कस्याप्य
भावात् । तदेव सर्वस्य मलकारणमिति भाव । शरीरेत्यत्र भिद्यन्ते
इति भेदा इतिव्युत्पत्त्या समधारयो वा ॥१७९॥

असगच्चिद्रूप-ममु विमोहा देहेन्द्रिय-प्राणगुणैर्निबध्य ।

अहममेति भ्रमयत्यजस्र मनस्त्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु ॥१८०॥

मन वतु असगच्चिद्रूप असगा सर्वसगविधुरा या चित् अव्यञ्ज
ज्ञान तदेव एव यस्य स असगच्चिद्रूप त । अमु आत्मान । देहेन्द्रिय-

प्राणगुणं. विमोह्य स्ववास्तवरूप ज्ञातुसमर्थं कृत्वा तेष्वेव देहेन्द्रिय-
प्राणगुणेषुवेहेन्द्रियप्राणेषु अहमिति तद्गुणेषु तद्धर्मेषु ममेति नियध्य ।
अजस्रं सततं स्वकृत्येषु लौकिक-वैदिक-कर्मसु । फलोपभुक्तिषु तत्तत्कर्म-
जन्यफलभोगेषु भ्रमयति ऊर्ध्वमधश्च नयति । “ कुर्वते कर्म भोगाय कर्म
कर्तुं च भुजते ” इत्युक्ते । उक्तं हि श्रुत्या “ आत्मानं चेद्विजानीयात्
अयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सज्वरेत् ”
इति । अतः विज्ञातस्वकासग-चिदानन्दरूपं पुरुषं नैव किञ्चित्कामयते
न वा कर्माणि करोति । ततः कर्तृत्वं वा भोक्तृत्वं वा देहेन्द्रियाद्यभिमान-
निवन्धनम् । स चाभिमानं मनोमूलं सुषुप्तावदर्शनात् तदा मनसो
लीनत्वात् । अतः स्वरूपसत्या अपिद्याया मनो विना बन्धहेतुत्वा-
भावात् सर्वबन्धहेतुत्वं मनसा एवेति भावः ॥१८०॥

इदानीं तस्य बन्धद्वारा दुःखहेतुत्वमाह । अध्यासेति ।

अध्यासयोगात्पुरुषस्य समृति
अध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः ।

रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो
जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत् ॥१८१॥

रजस्तमोदोषवतः रजश्च तमश्च रजस्तमसौ ते एव दोषौ तावन्म्य-
न्त इति तद्वान् तस्य रजस्तमोदोषवतः आवरणविधोपहेतुभूत-दोषद्वय-
विशिष्टस्य अतः एव अविवेकिनः आत्मानात्मभेदज्ञानरहितस्य पुरुषस्य
अध्यासयोगात् अनात्मस्वात्मद्वययोगात्, समृतिं जन्ममरण-प्रबन्धा-
विच्छेदः । समृतिहेत्यध्यासं मनोमूलं इत्याह अध्यासावन्पुं इति । अध्यास-
रूपो यो बन्धः स तु सोपि, शरीरेन्द्रियादयः मनसा प्रसूयन्ते इति “ मन
प्रसूते ” इत्यशोकः । इदानीं तत्र अध्यासोपि अमुनैव कल्पितः जनितः
इत्यपिशब्दार्थः । ततः जन्ममरण-प्रबन्धाविच्छेद-लक्षण-मगूनिहेतुभूता-
ध्यास-हेतुत्वेन । एतत् मन एव जन्मादिदुःखस्य जन्ममरण-जग-रागादि-
जन्य-मषल-विषदुःखस्य निदानं आशिरारणम् ॥१८१॥

अतः प्राहुर्मनोऽपिद्या पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।

येनैव भ्राम्यते चिन्मं यापुनेवाभ्र-मण्डलम् ॥१८२॥

तदुक्तं गीतासु "सगात्सजायते वाम कामात्त्रोधोभिजायते । त्रयोधाद्भवति
समोहं नमोहात्स्मृतिविभ्रम । स्मृतिभ्रमाद्वुद्धिनाशं बुद्धिनाशात्-
प्रणश्यति" इति । अतः ये साधवः सत्पुण्या मुमुक्षवः मोक्षकाक्षिण-
ते अत्र विषयारण्यभूमिषु न गच्छन्तु मागमन् । विषयेभ्यः मनो निवर्तयन्तु
गोक्षाय इत्यभिप्रायः । कश्चिद्धीरः प्रत्यगान्मानमंक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्व-
मिच्छन् इति श्रुतेरिति भावः ॥१७८॥

नह्यन्त्यविद्या मनसोतिरिक्तेत्युक्त उपपादयन् तस्य वन्द्यवत्त्वं
विशदयति मनः प्रसूत इत्यादिना चतुर्भिः ।

मनः प्रसूते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोजन्तु ।
शरीरवर्णाश्रम-जातिभेदान् गुणक्रियाहेतु-फलानि नित्यम् ॥१७९॥

भोक्तुं जीवस्य जाग्रदवस्थायां स्थूलात्मना तत्तद्देवतानुगृहीत-
तत्तदिन्द्रियजन्यानुभव-विषयतायां स्थूलात्मना, स्वप्नावस्थायां इन्द्रियाणा-
मुपगते सूक्ष्मतया क्वलताक्षिवेद्यतया च अशेषान् सर्वान् विषयान् भोग्य-
पदार्थान् मनः प्रगृह्ते उत्पादयति । ते विषया के इत्याकाशायामाह
शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् शरीरं च वर्णाश्च आश्रमाश्च जातयश्च
शरीरवर्णाश्रमजातयः नामा भेदा प्रकारा तान् देवतयर्ष्यइन्द्रमुष्यादि-
शरीरानि ब्राह्मण-क्षत्रिय-वंश्य-शूद्ररूपवर्णान् ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-
सन्यास्याथनान् देवमनुष्यादि-शरीरं च देवत्वादिजातयश्च प्रसूते ।
मुषुष्यादीं मनमोभावे एतेषां भेदानां अभावात् सर्वमिदं मनसा कल्पित-
मेवेति भावः । एव गुणक्रियाहेतुफलानि गुणा शब्दादयः नित्या उत्क्षेपणा-
दयः हेतवः तत्तत्त्वार्थनिमित्तोपादानानि । फलानि घटादीनि तत्तत्कार्याणि
एतत्सर्वं मन एव नित्यं सदा प्रसूते । नान्यनिमित्तं इदं मनसोभावे कस्याप्य-
भावात् । तदेव सर्वस्य मूलवारणमिति भावः । शरीरेत्यत्र भिद्यन्ते
इति भेदा इतिव्युत्पत्त्या कर्मधारयो वा ॥१७९॥

असगचिद्रूप-ममु विमोह्य देहेन्द्रिय-प्राणगुणैर्निबध्य ।

अहममेति भ्रमयत्यजलं मनस्स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु ॥१८०॥

मनः कर्तुं असगचिद्रूपं असगा सर्वमगविधुरा या चित् अवष्ट-
जान तदेव एष यस्य स असगचिद्रूपः तः अमु आत्मानं । देहेन्द्रिय-

प्राणगुणं विमोह्य स्ववास्तवरूपं ज्ञातुसमर्थं कृत्वा तेष्वेव देहेन्द्रिय-
 प्राणगुणेषु देहेन्द्रियप्राणेषु अहमिति तद्गुणेषु तद्गर्भेषु ममेति निवर्धय ।
 अजरु सतत स्वकृत्येषु लौकिक-वैदिक-कर्मसु । फलोपभुक्तिषु तत्तत्कर्म-
 जन्यफलभोगेषु भ्रमयति ऊर्ध्वमघश्च नयति । “कुर्वते कर्म भोगाय कर्म
 कर्तुं च भुजते” इत्युक्ते । उक्तं हि श्रुत्या “आत्मानं चेद्विजानीयात्
 अयमस्मीति पूरुष । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सज्वरेत्”
 इति । अतः विज्ञातस्वकासग-चिदानन्दरूपं पुरुषं नैव किञ्चित्कामयते
 न वा कर्माणि करोति । ततः कर्तृत्वं वा भोक्तृत्वं वा देहेन्द्रियाद्यभिमान-
 निवन्धनम् । रा चाभिमानं मनोमूलं सुषुप्तावदर्शनात् तदा मनसो
 लीनत्वात् । अतः स्वरूपसत्या अविद्याया मनो विना बन्धहेतुत्वा-
 भावात् सर्वबन्धहेतुत्वं मनस एवेति भावः ॥१८०॥

इदानीं तस्य बन्धद्वारा दुःखहेतुत्वमाह । अध्यासेति ।

अध्यासयोगात्पुरुषस्य समृति
 अध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पितः ।

रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो

जन्मादिदुःखस्य निदानमेतत् ॥१८१॥

रजस्तमोदोषवत रजश्च तमश्च रजस्तमनी ते एव दोषो तावस्य
 स्त इति तद्वान् तस्य रजस्तमोदोषवत आवरणविशेषहेतुभूत-दोषद्वय-
 विशिष्टस्य अत एव अविवेकिन आत्मानात्मभेदज्ञानरहितस्य पुण्यस्य
 अध्यासयोगात् अनात्मस्वात्मबुद्धियोगात्, समृतिं जन्ममरण-प्रवन्धा-
 विच्छेदः । समृतिहेत्वध्यास मनोमूल इत्याह अध्यासग्रन्थ इति । अध्यास-
 रूपो यो बन्धः स तु सोऽपि, शरीरेन्द्रियादय मनसा प्रगूयन्ते इति “मन
 प्रसूते” इत्यत्रोक्तं । इदानीं तत्र अध्यासोऽपि अमुनैव बन्धिनः जनिनः
 इत्यपिशब्दार्थः । ततः जन्ममरण-प्रवन्धाविच्छेद-लक्षण-समृतिहेतुभना-
 ध्यास-हेतुत्वेन । एतत् मन एव जन्मादिदुःखस्य जन्ममरण-जरा-रोगादि-
 जन्मन्तबल-विघट्टु-स्य निदान आदिवारणम् ॥१८१॥

अतः प्राहुर्मनोऽविद्यां पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।

येनैव भ्राम्यते विजयं यायुनेयाभ्र-मण्डलम् ॥१८२॥

तत्त्वदर्शिन तत्र द्रष्टुं शीलं येषां ते । पण्डिता श्रुतवेदान्ता
 पुरुषधोरिया । अतः ससृतिमूल-कारणत्वान्मनस मन एव अविद्या प्राहुः
 अविद्याकार्यत्वात् केचन अविद्यायां समृतिहेतुत्वाभावाच्च । मन एवा-
 विद्येति वचनं युक्तमिति बोधयितुं प्रेत्युपमर्गं । तत्र हेतुं येनैव मनसैव
 विद्वत् सर्वजगत् सर्वे जीवा इति यावत् । भ्राम्यते अन्यथाग्रहणेन ऊर्ध्व-
 मधश्च नीयते । तत्र दृष्टान्तं वायुनेवाभ्रमण्डलं, मेघसमुदायं वायुना
 यथा सर्वासु दिक्षु भ्राम्यते तथा ॥१८२॥

इदानीं मुमुक्षुजनवर्तव्यमाह । तदिति ।

तन्मनश्शोधनं कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा ।

विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्तिं करफलायते ॥१८३॥

तत् पूर्वकथितकारणात् रजस्तमोदोषवत् पसं अध्यामद्वारा
 समृतिहेतुरितिरूपात् । मुमुक्षुणा मोक्षेच्छावता पुरुषेण प्रयत्नेन प्रकृष्ट-
 यत्नेन मनश्शोधनं मनोगतं रजस्तमोरूपं दोषापनयनं कार्यं विधेयं ।
 चकारो हेत्वर्थं यत इति । एतस्मिन् मनसि विशुद्धे रजस्तमोहीने
 केवलमत्वप्रधाने सति करफलायते करगणफलवत् मुष्टुं चेच्छा भवतीत्यर्थं
 ॥१८३॥

मनश्शुद्धिहेतुं प्रयत्नप्रकारमाह । मोक्षेति ।

मोक्षैकसक्त्या विषयेषु रागं निर्मूल्यं सन्यस्य च सर्वकर्म ।
 सच्छुद्धया यदश्रवणादिनिष्ठो रजस्त्वभावसं धुनोति बुद्धे ॥१८४॥

मोक्षे एकस्मिन् सक्ति आसक्ति तीव्रमुमुक्षा तया, विषयेषु
 देहादिषु रागं सुखजनवत्त्वञ्चान्त्या आसक्ति निर्मूल्यं अहतानिरसनेन
 परित्यज्य, सर्वकर्मं निष्कामवभाणि नित्यनैमित्तिकानि च, मन्वस्य स्वरूप-
 तोषि परित्यज्य । सच्छुद्धया सति कालत्रयावाध्ये ब्रह्मणि या श्रद्धा, सती
 अचञ्चला या याश्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्यविश्वासं तया य पुमान् श्रवणादि-
 निष्ठ श्रवणं आदि यद्यो मनननिदिध्यासनयो तेषु श्रवणादिषु निष्ठा
 नितरा स्थिति यस्य स श्रवणादिनिष्ठ रा पुरुष बुद्धे रजस्त्वभाव रजस-
 रवर्भावं विक्षेप-त् । धुनोति चालयति नितरा नाशयतीति यावत् ।

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

देहादिषु रागसत्त्वे कर्म करोति कर्मसत्त्वे विक्षेप । रागनिर्मूलनेन सर्वं
वर्मेत्यक्त्वा श्रवणादिभिः अन्तर्निष्ठस्य श्रद्धालो बुद्धिविक्षेपस्य नैवावसरः ।
अतो विरक्तेन सन्यासिना श्रवणादिकं श्रद्धया बुद्धिदोषनिवृत्तये कार्य-
मित्युक्तं भवति ॥१८४॥

इदानीं मनोमयस्य अनात्मत्वं निगमयति । मनोमय इति ।

मनोमयो नापि भवेत्परात्मा
ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात् ।
दुःखात्मकत्वात् विषयत्वहेतोः
द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्ट ॥१८५॥

मनोमयोपि परात्मा परमात्मा न भवदेत्यन्वयः । तत्र हेतवः
समूहान्ते आद्यन्तवत्त्वात् गुणपत्नी ल्यात् जाग्रदादौ उत्पत्तेश्च आद्यन्तज्ञस्य
आत्मा न भवति एव परिणामिभावात् परिणामित भाव परिणामिभाव
विवारवत्त्वं कामसवत्पाठात्मना परिणममानत्वात् अविवारी आत्मा
न भवति । दुःख आत्मा स्वरूप यस्य दुःखात्मक तस्य भावः तत्र । अत एव
निरुध्यते बोध्यते च । अध्यासद्वारा सर्वदुःखतुल्य उपपादित । अत आनन्द-
रूप आत्मा न भवति । विषयत्वमेव हेतु तस्मात् “अन्यत्र मना अभूव
नाद्राक्षम् अन्यत्रमना अभूव नाश्रौष” इति श्रुतेः । गाक्षिणा विषयीक्रियत
इति विषयत्वरूपहेतोश्च सर्वसाक्षी आत्मा न भवति । तदिदमाह
द्रष्टाहोत्यादिना, हि यत द्रष्टा पश्यतीति द्रष्टा ज्ञाता यः स दृश्यात्मतया
विषयतया न दृष्टः न लोबसिद्ध इत्यर्थः । अत गर्वदा मनश्चिन्तित्वात्
तदभावे च गाक्षिणा सद्भावाभावात् ज्ञायमानतया चतुर्वर्गैर्विरोधात्
स्वद्रष्टृत्वस्य स्वस्मिन् विरुद्धत्वाच्च दृश्य मनः न द्रष्टृत्वस्य आत्मा
इत्यनात्मत्व तस्य निश्चयम् ॥१८५॥

इदानीं विज्ञानमयतोनं निरूपयति । बुद्धिर्गतिः ।

बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियैर्गार्थं गच्छति गर्मेन्द्रक्षणः ।
विज्ञानमयतोनम्यात् पुनः गमात्तन्क्षणम् ॥१८६॥

बुद्धीन्द्रियं पनभि जनेन्द्रियं श्रानादिभि गार्धं मह । मरुति
 वृत्या निदृश्यानिमवया मह वनेन इनि मरुति बुद्धि वनृक्षण वनृक्षण
 जनेच्छावृनिमवय यम्य म वनृक्षण । विज्ञानमयरोश म्यान् तत्मजक
 कोणो भवति । तस्य वार्यमाह पुम इत्यादिना पुम आत्मन समाकरण
 ' म ममानम्मनुषो लोरागनुमचरति, मधी मय्या भूत्या ध्यायतीर
 लेलायतीव ' इत्यादिवृत्तिम्य पक्षमेवान्त वरण मशयात्मववृत्तिमन् मन
 इति, निरचयात्मववृत्तिमन् बुद्धिर्गति वध्यते । तत्र मनम वरणत्व
 बुद्धे वनृत्व । निदृशन्त्य हि वगति । अत पूर्वापरीभाववत्वेन मनोबुध्यो
 वहिरवभावं इति मगामयानन्तर बुध्यात्मव-विज्ञानमयस्य पार्थक्येन
 वयन । नो चेन् पचाना ज्ञानन्द्रियाणा उभयव्याविशिष्टत्वात् भदानापत्ते-
 रिति बोध्य । तस्मादा एतस्मान्मनोमयान् । अन्योन्तर आत्मा विज्ञान-
 मय ' इति श्रुतेरप्य । तत्राप्ययमेवाभिप्राय ॥१८६॥

अनुब्रजच्चित्प्रतिविवेकवित

विज्ञानसज्ञ प्रकृतोविकार ।

ज्ञानक्रियावान् अहमित्यजन्व

देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम् ॥१८७॥

भूतपचकमत्व-समष्टिकार्यत्वाद् बुद्ध स्वच्छनया तत्र चिदवश्य
 प्रतिनिवत इति अनुब्रजन् य चित्ते चिद्रूपस्य परमात्मन प्रतिनिव
 जीव तस्य शक्तिर्भावनत्वरूपा यस्य भासकप्रतिविवेकस्यापि भासकत्वात्,
 प्रमिद्ध हि लोके दण्डादिविधितमूर्यप्रतिविवेकस्यापि मूर्यप्रवशायोस्यान्व-
 कारावृत्-भूविवरादिगत-वस्तुभासकत्व इति । अनुब्रजच्चित्प्रतिविव-शक्ति
 चिदनुप्रवेगाच्चिच्छक्तिविशिष्ट अत एव विज्ञानसज्ञ विज्ञानमिति मज्ञा
 यस्य म ' विज्ञान यज्ञ तनुते " इतिश्रुते । प्रकृते मूलप्रवृत्ते अविद्याया
 विचार मूढमभूतपचक-सत्यसमष्टिकार्यत्वात् मूढमभूतपचकस्य अविद्या-
 कार्यतया परपरया अविद्याकार्यत्व अस्य कोशस्य । ज्ञानक्रियावान् ज्ञान-
 च वृत्यात्मक क्रिया च विषयविचार ध्यान लोचान्तरगमनादिरूपा ज्ञान-
 क्रिये ते अस्य स्त इति ज्ञानक्रियावान् देहेन्द्रियादिषु उक्त हि पूर्व
 "अन्त करणमतेषु चक्षुर्गादिषु वक्ष्यणि । अहमित्यभिमानन तिष्ठत्याभाम
 तेजसा " इति । अत जीवस्य योभिमान देहादी तस्य बुद्धि विना

असंभवात् जीवत्वस्यापि बुध्युपाधिनिबन्धनत्वात् अयं कोश एव
 आध्यासिकतादात्म्यापन्नतया जीवाभिन्नत्वेन विवक्षित इति अजम् सर्वदा
 जाग्रत्स्वप्नयो भृश अत्यन्त अहमित्यभिमन्यते। अहं मनुष्य स्थल
 गच्छामि तिष्ठामि लक्ष्यामि अहं पश्यामि अहं शृणोमि अहमुच्यसिमि
 निस्वसिमीत्यादिप्रकारेण तादात्म्याभिमानवान् भवतीति ज्ञानवत्वमुप-
 पादित ॥१८७॥

त्रिधावत्वमुपपादयति। अनादीत्यादिना।
 अनादिकालोयमहस्वभावो जीवस्समस्त-व्यवहारबोधा।
 करोतिकर्माण्यनु-पूर्ववासन पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि ॥१८८॥
 भुङ्क्ते विचित्रास्वपि योनिषु द्रजन् आयाति निर्यात्यथ ऊर्ध्वमेव।
 अत्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्था मुखदुःखभोग ॥१८९॥

यद्यपि प्रकृतेर्विकार इत्युक्तत्वात् सादित्वा वक्तव्यम्। अद्यापि
 महाप्रलयोपि कारणात्मना अव्यक्ततया वर्तमानत्वात् पूर्वकर्मवासनाश्रय-
 बुद्धे अत्यन्तनाशे पुनः सृष्टेरनुपपत्तेः सृष्टिबाल एव अनेन जीवनात्मना”
 इति परदेवतया नामरूपव्यापारणार्थं ईक्षणश्रुतेश्च आविदेहकवत्य
 आत्यतिकनाशो नास्तीति पुनः नसारकारणभूताया बुद्धेरपि अनादित्य
 अवश्य वक्तव्यमिति तत्प्रयोज्य-देहेन्द्रियाद्यभिमानोपि स्वप्रागभावकालत्व-
 व्यापक-स्वसजातीय कत्वरूपानादित्ववान् भवति। अनादि बाल
 यस्य अनादिकाल इदमिदानीं आरब्धमिति वक्तुमशक्यत्वात्। अयं
 देहेन्द्रियादिषु अहमित्यवभाव अभिमान वामना यस्य न अहस्वभाव
 जीवः समस्तव्यवहारबोधा “विज्ञान यज्ञ तनुते। बर्माणं तनुतेपि च”
 इतिश्रुते लौकिक-वैदिकसर्वव्यवहारवर्ता। तदुपपादयति अनुपूर्ववासन
 अनुगता पूर्ववासना यम अनुपूर्ववासन ‘त विद्यावर्गं ममन्वारभने
 पूर्वप्रज्ञा च” इतिश्रुते “पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन”
 इति च श्रुते। पुण्यानि शान्त्रविहितानि अपुण्यानि तन्निप्रिदानि विहित-
 निषिद्धान्यानि उदासीनानि भोजनस्वापादीनि च करोति। भोक्तृत्वं
 वदति। तत्फलानि तेषां कृतविहित-निषिद्धकर्मणा फलानि। विचित्राणु
 देवतियद्गुणानुप्यादिचतुरजोति-रूपाप्रभेदानु योनिषु द्रजन् भुङ्क्तेपि मुच-

दुःखानुभववा भवत्यपि । तदथ अयं नरत्वादौ आयाति आगच्छति,
ऊर्ध्वं स्वर्गादौ नियाति निगच्छति एष जीव इत्यथ । अहं जागमि अहं
स्वपिमि अहमस्वाप्स अहं मुषो दुःखीत्यादिरीत्या आत्मनि प्रतीयमान
धमा सर्वेषु एतत्तादात्म्याभिमानादिति निधमवमान्मान इता विवेचयति ।
अस्यैव विज्ञानमयस्य जाणस्वप्नाद्यवस्था आदिपदेन मुपुष्टिसमाधि
परिग्रहः । मुखदुःखभोग अनुभव भोग ॥१८९॥

देहादिनिष्ठाधम धमकम-गुणाभिमान सतत ममति ।
विज्ञानकाशायमतिप्रकाश प्रकृष्टसान्निध्य वशात्परात्मनः ।

अतो भवत्यप उपाधिरस्य यदात्मधो समरति भ्रमण ॥१९०॥

देहादीति । आदिपदेन चक्षुरादीन्द्रिय प्राणपरिग्रहः । तन्निष्ठा
य आश्रमा ब्रह्मचर्यादिय धर्मा मनुष्यत्व ब्राह्मणत्वादय कर्माणि
स्थितिगयादीनि शैविकानि मनोच्चारणादीनि बहिकानि गुणा
हृस्वत्वदोषत्वादय सौम्यवर्णुष्यादयो वा एतेषु मनत ममत्यभिमान
आत्मप्रतिफलानुबिद्धा बुद्धि इन्द्रियेषु प्राणेषु देह च मवध्यमाना
तदीयधर्मान्मात्मयारोपयति । स्वता ऊडाया अप्यस्या चेतनवदेवस्थितौ
निमित्तमाह परात्मन चेतनश्चेतनाना इति श्रुत्या कवर्गनिमलासग
चित्रपम्य परमात्मन प्रकृष्टसान्निध्यवशात् परमुखनिर्गमप्रतिफलन
महिम्ना अयं विज्ञानकोण बुद्धिरूपकोश अतिप्रकाशः । इतरेषु इन्द्रियेषु
साक्षाच्चतय-सवधाभावादियभिप्रायः । अतः प्रकृष्टसान्निध्यस्य
सत्वात् अस्य आत्मन एष कोश उपाधि जीवइति भदहदु भवति ।
वतत्व भोक्तृत्व निवासभूत जीवत्वधर्माश्रय मलहदु । यदात्मधो
यस्मिन्नुपाधो आत्मधो अहमिति मतिमान भ्रमण ध्याया ससरति
वतत्वादिदुःखमनुभवति ॥१९०॥

तदेवोपपादयति । योयमित्यादिना त्रिभिः ।

योय विज्ञानमय प्राणेषु हृदिस्फुरत्स्वयज्योतिः ।
कूटस्थस्सनात्मा कर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थ ॥१९१॥

पापाण वृक्षा इतिवत् मामीप्यसप्तमी । प्राणेषु चक्षुरादिसमीप ।
एतेन अहमिति प्रतीतिविषयत्वस्य बहुषु सत्वात् कतम आत्मा इति

जनकप्रश्नोत्तरवाक्ये "प्राणेषु" इति पदेन प्राणशब्दबोधितेन्द्रिय-मुग्ध-
प्राणत्व-मात्मनो नास्तीति कथितं भवति । प्राणतामीष्य बुद्धेरप्यस्ति अत
व्यावर्तयति हृदिस्फुरत्स्वयज्योतिरिति हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नबुद्धौ प्रकाश-
मानं पराप्रकाश्य यज्ज्योति चैतन्यं सर्वाविभासकं तद्रूपं योयं विज्ञानमयं
आमोक्षं बुद्ध्या न विना भूयतेऽनेनति तत्प्रचुरत्वात्तन्मयत्वम् । स्वार्थं
मयत्वात् विज्ञानस्वरूप इत्यर्थम् । इन्द्रगात्मा कूटस्थं कूटवत्तिष्ठतीति
कूटस्थं अयोधनवत् निर्विकारं सप्तपीति अपिगन्धो योजनीयः ।
उपाधिस्य उपाधौ ज्ञानक्रियावत्या बुद्धौ तादात्म्येन आविद्यकेन वर्तमानं
कर्ता भोक्ता भवति यथा स्फटिके लौहित्यं भ्रमात् तथा ॥१९१॥

तदेवस्फुटयति । स्वयमिति ।

स्वयं परिच्छेदमुपेत्य बुद्धे

तादात्म्यदोषेण परं मृपात्मनः ।

सर्वात्मकस्सप्तपि वीक्षते स्वयं

स्वतः पृथक्त्वेन मृदोघटानिव ॥१९२॥

मृपात्मनः मिथ्यास्वरूपवत्या बुद्धे, तादात्म्यदोषेण परं केवलं
न तु स्वतः इत्यर्थं स्वयं परिच्छेदे अल्पत्व उपेत्य प्राप्य स्वयं सर्वात्मक-
स्मत्प्रति इदं सर्वं यदयमात्मा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिभ्युक्ते ।
अबुद्धानामिति मृदं पक्वगी घटानिव यथा मृदुपादानवतया तदव्यतिरिक्तान्
घटान् पृथक्पश्यति भिन्नत्वेन वीक्षते तथा सर्वापादानतया स्वव्यतिरेकेण
वरपाप्यभावेपि स्वतः पृथक्त्वेन भेदेन वीक्षते अहं स इदं त्वं इत्यादिभेद-
बुद्धिमान्भवतीत्यर्थम् ॥१९२॥

इममर्थं निर्विकारस्य गविवाग्त्वं कूटस्थम्मान् आत्मा " इत्यत्रोच्यते
च गदृष्टान्तं वक्ष्यति । उपाधीति ।

उपाधिसम्बन्धवन्नात्परात्माप्यु-

पाधिधर्माननुभाति तद्गुणः ।

अयोधिवारानविराग्विद्विषन्

मदेषूपोपि परं म्याभावान् ॥१९३॥

अयोविकारान् अयम. विकाराः अयोविकारा. दीर्घत्व-वर्तुलत्वादयः
 तान् अविकारिवह्नियत् वस्तुतः तादृशधर्मदून्य-वह्निरिव अयमि दीर्घे
 दीर्घा वह्निरिति वर्तुले वर्तुल इति भ्राम्यन्ति लोके । तथा परमात्मापि
 परमात्मापि उपाधिसंबन्धवशात् स्वप्रकाशेनापि उपाधिना अविद्यया
 कल्पित य. तादात्म्यरूपमवश्यं तद्वशात् उपाधिधर्मान् कर्तृत्वभोक्तृत्वादीन्
 “ ध्यायतीव लेलायतीव ” इति श्रुते, बुद्धौ ध्यायन्त्या ध्यायतीव लेलायन्त्या
 चलन्त्या चलतीव इत्यर्थं श्रुते । अनुमृत्य तद्गुण उपाधिधर्मवानिव भाति
 अहं करोमि मुखी दुःखीत्यादिप्रकारेण । वस्तुतः मदा स्वभावात् स्वकीय-
 तन्निवदानन्दस्वरूपत पर नित्यगुण-बुद्धमुक्तस्वभाव । अत एकरूपोपि
 विकारधून्योपीति पूर्वं योजनीय । प्रकाशके पक्षी दृष्टान्ते परात्मनि
 च द्वाष्टान्तिके मन्त्रप्रकाशके विकारधून्यत्वेन एकरूपत्व समान ॥१९३॥

शिष्य उवाच ।

भ्रमेणाप्यन्यथावास्तु जीवभाव परात्मन ।

तद्गुपाधेरनादित्वात् नानादेर्नाश इष्यते ॥१९४॥

अतोस्य जीवभावोपि नित्यो भवति संसृतिः ।

न निवर्तेत तन्मोक्ष. कथं मे श्रीगुरो वद ॥१९५॥

‘परात्मन’ असंसारितया सर्वोत्कृष्टस्य परमात्मन जीवभाव-
 जीवत्व भ्रमेण वा भ्रान्त्या वा अन्यथापि वा वस्तुतो वा अस्तु तदुपाधे-
 जीवभाव. येनोपाधिना उच्यते तस्य उपाधेः विज्ञानमयकोशस्य “ अनादि-
 कालोयमहस्वभाव जीव ” इत्युक्ततया अनादित्वात् आत्मन इव अनादेः
 नाश. कस्यापि नैष्यते अत. जीवभावप्रयोजनोपाधेरनादित्वात् नाश-
 संभवाच्च अस्य परात्मन. जीवभावोपि नित्यो भवति न नश्यति संसृति-
 जीवभावनित्यत्वे नित्येति न निवर्तेत नैव नश्येत् तत् तस्मात् मोक्ष. कथं
 मे मम संसारनिवृत्तिः कथं श्रीगुरो वद उपदिश ॥१९५॥

श्रीगुरुस्वाच ।

सम्यक्पृष्टं त्वया विद्वन् सावधानेन तच्छृणु ।

प्रमाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना ॥१९६॥

हे विद्वन् बुद्धिमन् त्वया सम्यक्पृष्ट । तत् पृष्ट यद्वस्तु तत्
 सावधनेन विषयान्तर-संचाररहित-मनसा शृणु श्रुत्वावधारयेत्यर्थः ।
 भ्रान्त्या मोहितकल्पना मोहोऽस्य सजात मोहित मोहश्च प्राप्तज्ञाय-
 मानताक-वस्तुन, ज्ञानाभाव तामस धर्मः । वस्तुतः निर्मलज्ञानस्वरूपत्वेऽपि
 अज्ञानजनित भ्रान्त्याद्बुद्धीभूतया मोह पूर्वोक्त तद्विशिष्टस्य पृष्टस्य या
 कल्पना स्वस्य असंसारिणोऽपि सरारित्वकल्पना सा प्रामाणिकी न भवति
 यथार्था न भवति प्रमाणसिद्धा न भवतीत्येवमर्थः । भ्रमप्रयोज्यमोह-
 मूलकत्वात् मुग्धस्य सम्यग्ज्ञानासमर्थत्वात् ॥१९६॥

भ्रान्तिं विना त्वसगस्य निष्क्रियस्य निराकृते ।
 न घटेतार्थसंबन्धो नभसो नीलतादिवत् ॥१९७॥

तुरवधारणार्थं नत्रा सवध्यते । असगस्य वस्तुतः सगमून्यस्य
 “असगोह्यस्य पृष्ट” इति श्रुते सुपुप्तावनुभवाच्च । निष्क्रियस्य
 निष्कारिणस्य “निष्कल निष्क्रिय” इति श्रुते “अव्यक्तोपमचित्तयो
 अविवायोपमुच्यते” इति स्मृतेश्च । निराकृते ‘न तस्य कार्यं करणं च
 विद्यते, अस्थूल अनणु’ इत्यादि श्रुते । भ्रान्तिं विना स्थूलसूक्ष्म-कारण-
 शरीरेषु तादात्म्याभिमानं विना अर्थमवबन्धं दृश्यसवधं नैव घटेत् । नभस
 गगनस्य अमगस्य निष्क्रियस्य निराकृते नीलतादिवत् । उक्तं हि ‘अप्रत्यक्षे
 पिह्याकाने बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति” इति भाष्ये । अविशेषेण
 गगनमपि नीलं पीतं इन्द्रनीलकटाहं इति कल्पयन्ति इति गगनस्य यथा
 नीलत्वादिकं अप्रामाणिकं न घटेत् तथेत्यर्थः । एव परमात्मन्यपि जीव-
 भावः अप्रामाणिक इति भावः । नहि कल्पनामात्रात् गगनं नीलादिरूपं
 भवति एव प्रकृतेषु इति बोध्यम् ॥१९७॥
 तदेव स्फुटयन् ससारनिवृत्तिमुपपादयति द्वाभ्यां आत्मन-
 वास्तविवन्वर्ष्य श्रुतिसिद्धं विद्वदनुभवसिद्धं च वक्ष्यति । तत्र जीवन्म-
 मिथ्यात्वमिदमे । स्वस्येति ।

स्वस्य द्रष्टुर्निगुणस्याप्रियस्य
 प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धेः ।

भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभायो न मर्त्यो
 मोहापाये नान्यवस्तु म्वभावान् ॥१९८॥

द्रष्टु साक्षिण निर्गुणस्य केनापि धर्मेण रहितस्य अक्रियस्य
 निष्क्रियस्य विकारशून्यस्य प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य सर्वान्तर यो बोध
 स प्रत्यग्बोध सचासावानन्दश्च प्रत्यग्बोधानन्द स एव रूप यस्य
 स प्रत्यग्बोधानन्दरूप तस्य स्वस्य आत्मन दुष्टे भ्रान्त्या तादात्म्याभि
 मानन प्राप्त कल्पित जीवभाव न सत्य अवाध्य न भवति ।
 स्वम्बरूपविषयकसाक्षात्कारे भ्रान्ते नाशन वाध्यत्वात् । तदेवाह मोहापाये
 श्रुत्याचार्योपदेशजनित-तत्त्वमाक्षात्कारण अज्ञाननाशे तज्जनितभ्रान्ते-
 रभावात् तदभावं मोहस्य दूरपलायितत्वात् तस्य अपाय अवस्तु
 यत्कल्पित तत् स्वभावात् स्वधर्मत कल्पनाविषयत्वेन नास्ति । यद्वा
 स्वभावात् कल्पिताना मोहापाय अप्रतीयमानतया नास्ति त्वस्य स्वभावात्
 अयमेव स्वभाव आरोपिताना वस्तुना भ्रान्त्यभावे पूर्ववदप्रतीयमानत्वम्
 इत्यर्थं ॥१९८॥

पूर्वश्लोकचतुर्थं-नादार्यमुपपादयति । यावदिति ।

यावद्भ्रान्तिस्तावदेवाम्य सत्ता

मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात् ।

रज्जा सर्पो भ्रान्तिकालीन एव

भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोस्ति तद्वत् ॥१९९॥

पार्यस्य मिथ्यात्व यवन कारण विशिनष्टि मिथ्यति । मिथ्या-
 ज्ञानोज्जृम्भितस्य मिथ्याभूत अधिष्ठानमाक्षात्कारनिवर्त्य यदज्ञान
 तस्मादुज्जृम्भितस्य सजनितस्य अस्य अवगुण प्रमादात् अधिष्ठाना-
 रोप्याविवेकात् । यावद्भ्रान्ति विपरीतज्ञान तावदेव सत्ता अन्तित्वेन
 प्रतीयमानत्व । तत्र दृष्टान्त रज्जा सर्प रज्जुज्ञानात् रज्जुमाक्षात्कार-
 वाध्यात् प्रमादात् पुरोव्यक्ती नाय सर्प इतिविवेकभावात् उज्जृम्भित
 भ्रान्तिकालीन एव यावत्पर्यन्त अय सर्प इतिभ्रान्ति तावदेव अन्तितया
 प्रतीयते । नाय सर्प पितु रज्जुरितिबिज्ञेपदशने भ्रान्ते अय सर्पत्या-
 वारिकाया नाने वाध नैव सर्पोस्ति । तद्वत् अह प्रह्लामीति माक्षात्कार-
 पर्यन्त मूलाज्ञानजनित प्रमादात् ममारित्वभ्रान्ति वस्तुत सत्तार वदापि
 नाम्त्येव । रज्जा सर्प इव पूर्वं भ्रान्त्या प्रतीयते स्म । ज्ञाते च ज्ञाने

यथार्थं न प्रतीतिरपि तस्येति केवलं ब्रह्ममात्रमवशिष्यते स्वरूपसाक्षा-
त्कारस्य अज्ञानतत्कार्य-सकलनाशकत्वात् "अधिष्ठानावशेषो हि नाश
कल्पितवस्तुन" इतिप्रमाणात् ॥१९९॥

एतावतापि तदुपाधेरनादित्वाज्ञानादेर्नाश इष्यते इत्यस्य
स्पष्टमुत्तरमलभमानमिव शिष्य ज्ञात्वा तदेवानूद्य समादधाति श्रीगुरु
सार्धंश्लोकद्वयेन । अनादित्वमिति ।

अनादित्वमविद्याया कार्यस्यापि तथेष्यते ।

उत्पन्नाया तु विद्याया आविद्यकमनाद्यपि ॥२००॥

प्रबोधे स्वप्नवत्सर्वं सहमूलं विनश्यति ।

अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुट ।

अनादेरपि विध्वंस प्रागभावस्य वीक्षित ॥२०१॥

यदुक्तं त्वया उपाधरनादित्वमिति ततश्च अविद्याया कार्यस्यापि
विज्ञानमयकोशस्य तथा अविद्याया इव अनादित्वं इष्यते । अविद्याया
एकरूपत्वात् विचित्रसृष्टं विचित्रोपाधिनिवन्धनत्वात् सर्वसमस्य परम-
रूपालो ईश्वरस्य विचित्रकर्माश्रय-बुद्धिरूपोपाध्यपेक्षाया आवश्य-
कत्वात् बुद्धेरपि तत्कारणभूताया अनादित्वमकामनाप्यमीवर्तव्य इति-
भाव । इदानीं तस्य निवृत्तिमाह विद्याया उपनिषज्जन्माया अधिष्ठान-
साक्षात्काररूपाया प्रमाया उत्पन्नाया सत्यामिति शेष । तुल्यत्वं पशु
व्यावर्तयति अनादेर्नाशो नास्तीतिरूपम् । आविद्यकं अविद्याप्रयोज्यं ।
अनाद्यपि सृष्ट्यादिव्यवहारासिद्ध्यर्थं अनादित्वेनागीकृतमपि प्रबोधे निद्रा
त्यक्त्वा जागरे प्राप्ते स्वप्नवत् सहमूलं विनश्यति । न केवलं स्वयमेव
स्वप्न मूलभूता मार्जयिष्या तथा सह मूलभूतनिद्रया तावत् स्वाप्नवन्तु-
जातमिव जागरे सर्वं विनश्यति । तेजस्तमसोरिव विद्याऽविद्ययोरेव
साक्षाद्विरोधे तथा निद्राजागरयोः । अविद्याया विद्याया नाशिताया
"तत्र शो मोहं वदन्तीति एकत्वमनुपपद्यते" यत्र स्वप्नं सर्वमात्मैवाभूत्
तत्त्वेन न श्येत् "यत्र नान्यत्पश्यति नापच्छृणोति नान्यद्विजानाति
रा भूमा" इत्यादिभूत्वा तादृगाभूमविद्याया मगारहेत्वविद्याया ममूत्कार
नवित्तान् मूलेच्छिन्ने वृक्षान्येव अविद्यावाप्यं न्य वृष्यादेर्जानान् त्वेति

भाव । नहि निद्राया नष्टाया तत्कालप्रतिपन्नसुप्तदुःखादिक जायत ।
 तथा सम्पज्ज्ञानवत नाज्ञानकालिष ससारित्व निमित्तापायात् । अनादेरपि
 नागोस्ति इत्यत्र परमतरित्या दृष्टान्तमाह अनाद्यमीति । इव अविद्या
 तत्कार्यं च अनाद्यपि आदिग्रहितमपि नो नित्य नैव नाशाप्रतियोगि
 इतिस्फुट । यथा तार्किके उत्पत्तिगून्यत्वेन अगीक्रियमाणोपि तत्प्रति-
 योगिनि कार्यजाते नश्यतीत्यगीक्रियते एव प्रकृतमपि । यद्यपि अनादि-
 भावस्य नाशो नाम्तीति दृष्टान्ते प्रागभावे वैषम्यमापादयितुं शक्य-
 अविद्यातत्कार्यम्य अभावरूपत्वाभावात् तथापि प्रागवस्थायाम् भावरूपतमा
 तत्रैव कार्यमित्यवत्यनन्तर-मदृश्यमानाया उक्तार्थस्य वक्तुं शक्यत्वात्
 तार्किकैरपि प्रागभावनिरूपणावसरे " तथाप्यस्तु कश्चिदतिग्वित पदार्थ
 तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे मानाभाव ' इति स्वीकाराच्च । नाभावो
 विद्यते सत " इति गीतावचनात् । विनाशिना अविद्यातत्कार्याणां गत्व-
 रूपभावत्वस्य अनावश्यकत्वाच्च । श्रुत्यनुसारेण अविद्यादिक अनादित्वेन
 स्वीयुर्वंता लोकप्रसिद्धेनादरणीयत्वान्च इति दिक् । कस्मिन्चन पदार्थे
 उत्पत्तिगून्यत्वस्य नाशाप्रतियोगित्वस्य च शास्त्रमन्तरा ज्ञातुमशक्यत्वाच्च
 दृष्टान्तभूतात्मनि तादृशत्वस्य शास्त्रेणैव ज्ञातत्वाच्च " जीवेनावामेन
 करोति " " मायाऽविद्या च स्वयमेव भवति " इत्यनादित्वस्य भूयश्चान्ते
 विश्वमायानिवृत्ति " इतिनागस्य च अविद्यादौ श्रुत्यैवावगमितत्वाच्च
 नान सशयप्रसक्ति । एतावत काल अज्ञातमिद इदानीं ज्ञात इतिव्यव-
 हारात् कदा अज्ञातमिति प्रश्नाभावात् अज्ञानानादित्वस्य ज्ञानात-
 नागस्य च अनुभवमिद्वत्त्वान्च । अनादिभावत्वम्य आत्मनोऽन्यत्र कुत्राप्य-
 भावादिति सर्वभनाकुलम् । कार्योत्पत्ते प्राक् कार्यसमवायिकारणे इह
 कपाले घटे नास्तीति व्यवहारसाक्षिक अभाव प्रागभाव इत्युच्यते ।
 स च घटे उत्पन्ने नश्यति अत अनादेरपि उत्पत्ते प्रागनादितया स्थितस्य
 कार्योत्पत्त्यनन्तर प्रागभावस्य विध्वरा बोधित तथा ज्ञानोत्पत्तौ
 अज्ञान अनाद्यपि नश्यति । नष्टे तस्मिन् तत्कार्यं कुतस्त्यमिति
 भाव ॥२०१॥

उपार्थोनिवृत्तौ
 यदित्यादिना द्वाभ्याम् ।

श्रीपार्थिवस्य जीवत्वस्यापि निवृत्तिमाह ।

बहुव्युपाधिसंबन्धात् परिकल्पितमात्मनि ।
जीवत्व न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणम् ॥२०२॥

आत्मनि परमात्मनि बहुव्युपाधिसंबन्धात् बुद्धिरेवोपाधि बहुव्युपाधि
भूत तत अन्यत् सत्यभूत, स्वरूपेण असत्सारित्पादिरूपेण विलक्षण भिन्न
न-नु नैवेत्यर्थे ॥ भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभाव परात्मन इति शिष्ये-
णोक्तत्वात् अन्यथावास्तु इति वास्तविक जीवत्व यथा सुधामा हरिद्रायाश्च
योगे रक्तिमा वस्तुत तथा इत्यभिप्रेत्य प्रश्नस्य कृतत्वात् तगभिप्राय
निरसितु आत्मनि बहुव्युपाधिसंबन्धवशात् यत्परिकल्पित जीवत्व तद्विना
स्वरूपेण विलक्षण ततोऽन्यत्तास्तीत्युक्त श्रीगुरुणा ॥२०२॥

“असगोहाय पुरुष ” इति श्रुत्या अवस्तुभूत एवसबन्ध बुद्ध्या सह
तस्य वक्तव्य इत्याह । संबन्ध इति ।

सबन्ध स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरस्सर ।
विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा ॥२०३॥

स्वात्मन निरवयवतया सयोगादेवंक्तु-मशक्यत्वात् सयोगस्यले
परस्परसंभ्रमस्य परस्परसिग्न् प्रतीत्यभावान्च । अयोवन्तो सयोग-
संभवेपि अयो वहति बह्निर्दीर्घ इति व्यवहारस्य परस्पराध्यासेनैव
उपपाद्यमानत्वात् बुद्ध्यात्मनो कर्तृत्वचैतन्यादिघर्माणा प्रतीयमानाना
अन्योन्याध्यासमूलवत्त्वस्यैव वक्तव्यतया धर्मितादात्माध्यास धर्माणा-
मध्यासे कारणमित्याध्यासित्वादात्म्यमेव मिथ्याभूताज्ञानमूलव बुद्ध्या
साक संबन्ध इति भाव । तस्य अज्ञानमूलवस्य सत्यस्य सम्यग्ज्ञानेन
विनिवृत्तिर्भवेत् रज्ज्वादी प्रतीत-भ्रंशतादात्म्यस्य रज्जुप्रमया वाघदंशनात् ।
नान्यथा आज्ञानिवनिवृत्तौ प्रवारान्तर नास्तीत्यर्थे । मिथ्याज्ञानपुरस्सर
इत्यत्र मिथ्या च तदज्ञान च मिथ्याज्ञान तत्पुरस्सर पूर्वभावि यस्य इति
विग्रहे मिथ्याज्ञानमूलवत्य लभ्यते सत्यस्य । मिथ्याज्ञानपदेन भ्रमा-
परपर्यायस्य अध्यासस्य परिग्रहे स पुरस्सर पूर्व घटव यत्र इत्यर्थेन
आध्यासित्वादात्म्यरूपसंबन्धे पूर्वमध्यासस्य घटवत्त्वात् संबन्धे तद्विनोपण
योजनीयम् । अयं द्वयमपि सुवचम् ॥२०३॥

भ्रमप्रमादादि-दोषदूषितं पुरुषं इदमेव सम्यज्ज्ञानमिति ज्ञातु-
मशक्यत्वात् निर्दोषश्रुत्यनुसारेण सम्यज्ज्ञानं दर्शयति । ब्रह्मेति ।

ब्रह्मात्मैकत्व-विज्ञानं सम्यज्ज्ञानं श्रुतेर्मतम् ॥२०४॥

ब्रह्म च आत्मा च ब्रह्मात्मानौ तयोरेकत्व-भेदाभाव-तस्य विज्ञानं
अनुभव-सम्यज्ज्ञानं इति श्रुतेर्मतम् । "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि"
"अयमात्मा ब्रह्म" "प्रज्ञानं ब्रह्म" "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत्"
'स यश्चायं पुरुषे' 'यश्चासावादित्ये' स एकः । "एष त आत्मा
अन्तर्याम्यमृत" "एष त आत्मा सर्वान्तर-गान्योतोस्ति द्रष्टा नान्यो-
तोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति मन्ता नान्योतोस्ति विज्ञाता । स वा एष महानज-
आत्मा योयं विज्ञानमयं प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिं पुरुषं" इत्यादिश्रुतिभ्य
जीवब्रह्म-भेदनिराकरणात् ॥२०४॥

तत्र हेतुगाहः । तदात्मैति ।

तदात्मानात्मनो सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति ।

ततो विवेक-वर्तव्य-प्रत्यगात्मासदात्मनो ॥२०५॥

तत् सम्यग्विज्ञान-आत्मानात्मनो आत्मा च अनात्मा च जात्यैव-
वचन-आत्मानात्मानौ तयोरात्मानात्मनो सन्त्यक्-विवेकेन निरक्षीरवत्
विभेदग्रहणेनैव सिध्यति । भेदग्रहे अध्यासव्यापवस्य भेदाग्रहस्य अमभावात्
तदभावे भ्रमरूपस्य अध्यासस्य व्याप्यस्य अभावात् तदभावे विशेषग्रहण-
मन-बहिर्मुखत्वग्रहणस्य सत् श्रवणमनननिद्रिध्यासनं सर्वान्तर-ब्रह्म साक्षा-
त्करोतीति भावः । ततः विवेकस्य सम्यज्ज्ञानहेतुत्वात् । प्रत्यगात्मा-
सदात्मनो असन्निध्याभूत-आत्मा असदात्मा प्रत्यङ् सर्वान्तर-आत्मा
परमात्मा प्रत्यगात्मा च अमदात्मा च प्रत्यगात्मासदात्मानौ तयो-
श्रुत्याचार्यदत्तयुक्त्या पृथक्तया ज्ञानानुकूलव्यापार-मननरूप-वर्तव्य
॥२०५॥

तथावृत्ते तस्य स्फुटभानं सदृष्टान्तमाह । जलमिति ।

जलं पक्वदस्पाष्टं पकापाये जलं स्फुटं ।

यथा भाति तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभं ॥२०६॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

पकमस्यास्तीति पकवत् पक्विल जल अस्पष्ट विजातीयेन पार्थिवेन पकेन मिथितत्वात् । पकापाये पकस्यापाये तत् उद्धृत्यापनयने जल स्फुट इतरामिश्च शुद्ध यथा भाति तथा आत्मापि परमात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभ स्फुटा प्रभा प्रकृष्टा भा प्रभा अखण्डचैतन्यप्रकाश यस्य स स्फुटप्रभ 'सलिल एको द्रष्टा' इत्यादिश्रुते निर्मलजलवत् अनात्मा-विषयकतया भासत इत्यर्थं ॥२०६॥

तदेव स्फुटयन् अनात्माविषयकतया भानार्थं प्रयतितन्यमित्याह । असन्निवृत्ताविति ।

असन्निवृत्तौ तु सदात्मन स्फुटप्रतीतिरेतस्य भवेत्प्रतीच ।
ततो निरास करणीय एवासदात्मन साध्वहमादिवस्तुन ॥२०७॥

यत् एतस्य समीपतरवर्तिन प्रतीच सर्वान्तरस्य सदात्मन काल-त्रयेष्वबाध्यस्य आत्मन परमात्मन स्फुटप्रतीति इतरामिश्चणेन भान असन्निवृत्तौ तु असता अक्षमयादीना अनात्मना निवृत्तौ तु निवृत्तावेव भवेत् नतु तेषामपि प्रतीयमानत्वे । तत् तस्मात् कारणात् असदात्मन असन् मिथ्या आत्मा स्वरूप यस्य स असादात्मा तस्य अहमादिवस्तुन अह अहकार आदिर्यस्य तदाहमादि तच्च तद्वस्तु अहमादिवस्तु तस्य अहकारादिदेहान्तस्य आत्मत्वेन भ्रमविषयतया स्वरूपावरकस्य साधु यथा इत् पर अहतास्पदतया न प्रतीयते तथा निरास प्रतिकोश नायमात्मैति दृढतमविवेचनेन निरास बाध करणीय एव । उक्त हि पूर्व "पचानामपि कोशाना अपवादे विभात्यय शुद्ध । नित्यानन्दैकरस प्रत्यग्रूप पर स्वयज्योति " इति । सर्वथा मुन्यतामय जन इति बहुप्रकारे उपदिशति करुणानिधि श्रीगुरु । तत्र शंभालावृतजल द्रष्टान्ततया कथित । अत्र विजातीयपकमिश्च तत् सर्वप्रकारे अनात्मभेदस्य प्रतीचि सिद्ध्यर्थम् ॥२०७॥

इदानी विज्ञानमयस्य अनात्मत्व निगमयति । अत इति ।

अतो नाय परात्मास्यात् विज्ञानमयशब्दभाक् ।

विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुत ।

दृश्यत्वाद् व्यभिचारित्वान्नानित्यो नित्य इष्यते ॥२०८॥

अत वक्ष्यमाणहेतुभ्य विकारित्व-जडत्व परिच्छिन्नत्व-दृश्यत्व-
व्यभिचारित्व-रूपेभ्य विज्ञानमयशब्दभाक् विज्ञानमय इति शब्द भजत
इति विज्ञानमयशब्दभाक् अय कोश परात्मा मुख्यात्मा न स्यात्
मरुतोयवत् आभासमात्र-सत्ताश्रयत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् । "नित्यो
नित्याना" इत्यादिश्रुते, "नित्यत्वाच्च ताभ्य" इति सूत्रेण
नित्यमुक्त्यन्वयित्वायुक्त्या च नित्य आत्मा विचारित्वादिहेतुभि
अनित्य विज्ञानमयकोश नेप्यते । विज्ञानमयकोश आत्मभिन्न विकारि-
त्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात् स्थूलदेहवत्
इतिप्रयोग । हेतुवाहूल्य अनात्मत्वदाह्यार्थम् । एतावत्सु हेतुषु सत्त्वपि
तत्र मोहादात्मत्व कल्पितमिति पीन पौन्सेन बहुविधतया अनात्मत्व
द्रवनीयमिति वैभयम् । तत्र विचारित्व जन्मनाशत्व जडत्व अस्व-
प्रकाशत्व, परिच्छिन्नत्व असर्वगतत्व, दृश्यत्व चिद्विषयत्व व्यभिचारित्व
अभावप्रतियोगि च इति भेद ॥२०८॥

इदानी आनन्दमयकोश निरूपयति । आनन्देति ।

आनन्दप्रतिबिम्ब-चुम्बिततनु वृत्तिस्तमोज्ज्वलता
स्यादानन्दमय प्रियादिगुणक स्वेष्टार्थलाभोदय ।

पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूप स्वय
भूत्वानन्दति यत्र साधु तनुभून्मात्र प्रयत्न विना ॥२०९॥

आनन्दस्य परमात्मस्वरूपानन्दस्य प्रतिबिंब प्रतिफलन तेन चुम्बिता
व्याप्ता तनु शरीर स्वरूप यस्या वृत्ते सा आनन्दप्रतिबिंब चुम्बिततनु,
तमोज्ज्वलता तमसा अविद्यया ज्ज्वलता जनिता अविद्यापरिणामरूपा वृत्ति
आनन्दमयकोश स्यात् । स्फुटतया त बुद्धावारोहयति प्रियादिगुणक
इति । "तस्य प्रियमेव शिर मोदो दक्षिण पक्ष, प्रमोद उत्तर पक्ष, आनन्द
आत्मा, ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा" इतिश्रुत्या इष्टवस्तु-दर्शन-लाभ भोगजन्य-
सुखविशेषावयवक प्रियादि प्रमोदान्त गुण अवयव यस्य स इति विग्रह ।
तस्य वादाचित्कत्वमाह स्वेष्टेति । स्वस्य इष्ट स्वेष्ट स चासावर्थश्च
स्वेष्टार्थं पुत्रमित्रादि शब्दादिर्वा तस्य लाभे, लाभ इत्युपलक्षण दर्शन-
भोगयो । तदा उदय उत्पत्ति यस्य स कोश स्वेष्टार्थलाभोदय । वृत्तिना

धीमता पुण्यस्य प्राक्कृतस्य फलोन्मुखस्य अनुभवे फलानुभवकाले विभाति विशेषेण भाति । तमेवार्थं स्पष्टयति यत्र यस्मिन्काले तनुभूम्ना त सर्वोपि शरीरीप्रयत्न विना तात्कालिक-प्रयत्न विना इत्यर्थं पुण्यस्यानुभव इति पूर्वप्रयत्नस्य हेतुकृतत्वात् । स्वयमानन्दरूप भूत्वा यदा आनन्दरूपः भूत्वा साधु नन्दति तदा आनन्दमयकोशेन योग अवगन्तव्य इति भाव । यक्ष्मति च " देहप्राणेन्द्रियमनो-बुध्यादिभिरुपाधिभिः । यैर्वैवृत्तेस्समा-योग तत्तद्भ्रात्रोस्य योगिन " इति । तथा च पुण्यवशात् सुखाकारा जाग्रत्स्वप्नयोः सभवन्ती तामसी वृत्ति आनन्दमयकोश इत्युक्तं भवति । तस्यापि स्वरूपावर्कत्वमस्त्येव । न हि तद्योगे निरामय सुख नित्य निर-पाधिकं मुक्तान् । अत एव " न प्रहृष्येत्प्रिय प्राप्य " " आत्मानं हर्ष-शोकान्मया शत्रुभ्यामिव नार्पयेत् " हृष्टो हृष्यति हृष्टो धर्ममतिक्रामति " " हर्षमिर्षंभयोद्वेगं मुक्तो यस्स च भोगिय " इत्यादिप्रमाणैः हेत्येव तस्य । अत्र पुण्यशब्देन काम्यकर्मजन्यमपूर्वं ग्राह्य " मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मु-कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते " इति " नमं अशुक्लाकृष्ण योगिन त्रिविध-मितरेषाम् " इति " वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात्प्रथमादिभिः । अदृष्टाद्वा सद्बुद्ध्यास-संस्कारसन्निवाद्भवेत् " इत्यादिना योगज-पुण्यस्य ज्ञानद्वारा अनाद्वैतानन्दाभिव्यक्तत्वं आनन्दावगन्तमोभजकत्वं इति तादृशानन्दस्य कोशत्वाभावात् तदा तमोजुम्भितत्वाभावात् वृत्तेरिति बोध्यम् ॥२०९॥

तामसी सुखाकारवृत्ति आनन्दमयकोश इतिकृत्वा सुपुप्तौ तस्य उत्कटत्वं दर्शयति तदानीं पुण्याजन्यस्य स्वरूपमुखस्यैव अविद्यावृत्ति-विषयत्वात् प्रत्यह् आरब्धपुण्यक्षय एव दिनदिनप्रलयरूप-सुपुप्तिसंभवात् जगन् हि सूत्रभाष्ये " अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमिति " ।

आनन्दमयकोशस्य सुपुप्तौ स्फूर्तिरुत्कटा ।

स्वप्नाजागरयोरीपदिष्टसदशनादिना ॥२१०॥

उत्कटा अधिका स्फूर्ति स्फुरण सुपुप्तौ आनन्दमयकोशस्य, तदा सुखस्य दुःखासंभित्वादिति भाव । तथाप्यज्ञानेनावृत्तत्वात् न मुह्यानन्द-रूपत्व । स्वप्नजागरयो ईपत् स्वल्पा स्फूर्ति इष्टसदशनादिना आदिपदेन लाभभोगपरिग्रह । तदा भित्तविषयकवृत्तिभिः अस्या वृत्ते नाश्रयमानत्वात् सुपुप्तौ वृत्त्यतराभावात् उत्कटत्वमिति भाव ॥२१०॥

तस्याप्यनात्मत्र वदति । नैवेति ।

नैवायमानन्दमय परात्मा मोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात् ।
कार्यत्वहेतो मुकृतनिर्याया विकारसपात-समाहितत्वात् ॥२११॥

अयमानन्दमय परात्मा मुग्यात्मा नैव । तत्र हेतव मोपाधिकत्वात्
मनिमित्तत्वान् इत्यर्थं हाटमदमंनादिजन्यत्रान् प्रकृते मूलप्रकृते-
रविद्याया विकारात् विकारत्वान् इत्यर्थं तमोजुगितवृत्ते तथात्वात् ।
मुकृतनिर्याया पुण्यकर्मण कार्यत्वहेता वार्यत्वात् । 'पुण्यस्यानुभवे
विभाति' इत्युक्ततया मुग्याकाराविद्यावृत्तेरपि जागरम्बज्जवाल्क्याया
पुण्यजन्यत्वात् । विकारमघात-समाहितत्वात् त्रिषादिगुणक इत्यनेन
"तस्य प्रियमेव क्षिर" इत्यादिश्रुत्या दर्शन-रगाभोग-जन्य-मुग्यम्पावयव
ममुदापसजनितत्वात् । पुण्यवशात् इष्टाद्यंदर्मन लाने च तमोमिधमत्वोद्भव
जायमाना वृत्ति गुलाकारा अह सुकीतिरूपा एव भोगे 'कोन्योमि
सदृशोमया यश्चै दास्यामि मोदिप्ये' इत्यादिरूपा उत्कृष्ट्यमाणा तस्या
पुण्येष्टविषयादिविकारजन्यत्वादिति वा अर्थं ॥२११॥

कोशपञ्च-विवेकानन्तर-कृत्यमाह । पचानामिति ।

पचानामपि कोशाना निपेधे युक्तित कृते ।

तन्निपेधावधि साक्षी बोधरूपोवशिष्यते ॥२१२॥

पचानामपि कोशाना निपेधे प्रतिबोध नायमात्मा इति निपेधे
निराकरणे सति, तन्निपेधावधि तद्वाधाधिष्ठानभूत साक्षी यत्पर्यन्त
निपेध स अवधि सीमा इति यावत् । साक्षी साक्षित्वोपलक्षित ।
बोधरूप नैवलनिविषयज्ञानस्वरूप अवशिष्यते ॥२१२॥

स एव मुर्यात्मेति ज्ञेय इत्याह । योयमिति ।

योयमात्मा स्वयज्योति पचकोशविलक्षण ।

अवस्थात्रयसाक्षी सत्रिविकारो निरञ्जन ।

सदानन्द स विज्ञेय स्वात्मत्वेन विपश्चिता ॥२१३॥

य अविशिष्यते अयमात्मा इति पूर्वश्लोकेन सवन्ध । उपक्रमव-
वाक्यतया परमात्मनिरूपणमुपसहरति । "अस्ति कश्चित्स्वयं नित्यं अह-

प्रत्ययलबन । अवस्थात्रयसाक्षी सन् पचकोशविलक्षण " इत्यादिना उपश्रान्त एतावता कोशपचयनिर्घेन तद्विलक्षणतया उपपादित जाग्रदादि-साक्षी अवाध्य विकारशून्य निर्लेप सदा आनन्दस्वरूप स विपरिचिता विवेककुशलेन स्वात्मत्वेन स्वस्वरूपतया विज्ञेय येष्वात्मत्व कल्पित तेषा निरासे कृते तदधिष्ठान " ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठेति " श्रुत्या बोध्यमान पर ब्रह्मैव वास्तवस्वरूप । अत एवोक्त श्रुत्या असत्त्वे स भवति, असद्-ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेन ततो विदुरिति इति । ब्रह्मण स्वस्वरूपत्वे तदसदिति वेद चेत् स्वस्यासत्त्व तस्यान्यत्वे स्वनात्मत्वेन ज्ञाताना कोशाना निरासे नैरात्म्यमेव प्रसज्येत इत्यर्थ ॥२१३॥

शिष्य उवाच ।

मिथ्यात्वेन निपिद्धेषु काशेष्वेतेषु पचसु ।
सर्वाभाव विना किञ्चित् न पश्याम्यत्र हे गुरो ।
विज्ञेय किमु वस्त्वस्ति स्वात्मनात्र विपरिचिता ॥२१४॥
स्पष्टोर्थ ॥२१४॥

श्रीगुरुवाच ।

सत्यमुक्त त्वया विद्वन् निपुणोसि विचारणे ।
अहमादिविकारास्ते तदभावोयनप्यथ ॥२१५॥
सर्वे येनानुभूयते यस्स्वय नानुभूयते ।
तमात्मान वेदितार विद्धि बुद्ध्या सुसूक्ष्मया ॥२१६॥

हे विद्वन् त्वया सत्यमुक्त यथाज्ञात कथित । विचारणे निपुणोसि पूर्वमुच्चावचतया प्रतीतस्य सर्वस्यापि यथा नभान तथा विचारस्य वृत्तत्वात् इति श्लाघया तद्बुद्धिमुल्लास्य वक्तव्य सूक्ष्ममाह अहमादिति । ते पूर्वमनुभूता अहमादिविकारा अथ इदानी अय तदभावोपि पूर्व-प्रतीताना सर्वेषा अभावोपि । एते सर्वे येनानुभूयते पूर्वमनुभूता तादात्म्येन इदानी पृथक्तया तदभावो वा अनुभूयते । य स्वय नानुभूयते त वेदितार सर्वसाक्षिण सुसूक्ष्मया बुद्ध्या एकाग्रया अनन्यविषयकया बुद्ध्या आत्मान विद्धि जानीहि ॥२१६॥

तदेवोपपादयति स्फुटतया ज्ञानाय । तत्साक्षिकमिति ।

तत्साक्षिक भवेत्तत्तद्यद्येनानुभूयते ।

कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपपद्यते ॥२१७॥

यद्यत् येनानुभूयते अनुभवविषयीक्रियते तत्तत् स साक्षी यस्य तत् साक्षिक भवेत् । त्वया सर्वाभाव विना किञ्चिन्नपश्यामीत्युक्तत्वात् सर्वाभाव त्वं पश्यसीति सिद्धं भवति । त्वया दृष्टं स अभाव त्वत्साक्षिक इति तत्साक्षी त्वं आत्मेति भावः तत्र हतुमाह अननुभूतार्थे स्वकीयानुभवाविषये अर्थे कस्यापि पुरपस्य साक्षित्वं नोपपद्यते अफतुंत्वे मति बोद्धव्यस्यैव साक्षित्वात् ॥२१७॥ मामान्यत उक्त्वा प्रकृते त्वाह । असाविति ।

असौ स्वसाक्षिको भावो यतस्त्वेनानुभूयते ।

अतः परं स्वयं साक्षात् प्रत्यगात्मा नचेत्तर ॥२१८॥

असौ अहमादिसर्वविकाराणां अभावः स्वसाक्षिकः । स्व स्वयं साक्षी यस्य स स्वसाक्षिकः । तत्र हेतुः यत् यस्मात्कारणात् स्वेन पचानां कोशानां निषेधेन अवशिष्टेन स्वेन अनुभूयते । तत्र सर्वाभाव विना किञ्चिन्नपश्यामीत्युक्तिरेव मानं सर्वाभाव विना किञ्चिन्नपश्यामीत्युक्तौ सर्वाभाव पश्यामीत्युक्तमेव भवति इति तस्याभावस्य दर्शनविषयत्वं तत्र द्रष्टृत्वं अतः प्रत्यगात्मा स्वयं साक्षात् नित्यापरोक्षं "यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म" इति श्रुतेः परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैव इतरो न च ब्रह्मभिन्नं नैवेत्यर्थः ॥ २१८॥

उक्तमर्थं रूपं विस्तरेण कथयति । जाग्रदिति ।

जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिषु स्फुटतरं यासौ समुज्ज्वलन्मते

प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यतः स्फुरद्वेकधा ।

नानाकारविचार-भाजिन इमान् पश्यन्नहधीमुखान्

नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि ॥२१९॥

प्रत्यग्रूपतया सर्वान्तरतः सदा एषा एकरूपेण अहमहमिति अनिन्दन्तया स्फुरन् स्वयं प्रकृतमानं अहधीमुखान् अहंकारप्रमुखान्

श्रीविवेकचूडामणि मय्याख्या

देहान्तान् कोशान् नानाकार-विकारभाजिन नानाविधा ये आकारा
 अवयव-सस्यानविशेषा ते च विकारा जन्मस्थितिविपरिणामवृष्ट्य-मक्षय
 नाशरूपा ये नाना बहव विकारा तान् भजन्त इति नानाकारविकार-
 भाजिन तान्, अहकारस्याप्यन्त करणपदवाच्यस्य देहाद्याकारेण परिणम-
 मानत्वात् नानाकारत्व बोध्यम् । इमान् दृश्यपदार्थान् पश्यन् विपयीकुर्वन् ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु सज्जलप्राणिसिद्धासु तिसृष्वप्यवस्थासु, स्फुटतर
 अतिस्फुट योसौ अविबेदिन विप्रकर्षादिदशाब्दप्रयोग । समुज्जृम्भते
 पर्दनिरपेक्ष भासते । नित्यानन्दचिदात्मना स्वयंप्रकाशनित्यानन्दस्वरूपेण
 हृदि स्फुरति तमेत अविदुषा दूरमपि विदुषा प्रत्यक्तया प्रत्यातन्नतर
 स्त्र स्वात्मान विद्धि जानीहि ॥२१९॥

एव सर्वसाक्षितया स्फुटस्य कुनस्तया विविक्ततया अग्रहणमिति
 शकाया मौड्यमेव मूलमिति सद्गुणान्माह । घटोदक इति ।

घटोदके विवितमर्कविवम्

आलोक्यमूढो रविमेव मन्यते ।

तथा चिदाभासमुपाधि-सस्य

भ्रान्त्याहमित्येव जडोभिमन्यते ॥२००॥

मूढ घटोदके घटान्तर्वेतिजले विवित प्रतीयमान अर्कविव सूर्यमण्डल
 प्रतिविव आलोक्य दृष्ट्वा रविमेव मन्यते । न तन्य तत्र सूर्यं भिन्न
 अयत्तु तत्प्रतिविव इति ज्ञान, तथा उपाधिसस्य उपाधिषु बुद्ध्यादिषु
 प्रतीयमान चिदाभास चित्प्रतिविव भ्रान्त्या अविबेदेन अहमित्येव
 अभिमन्यते भ्राम्यति विपरीत प्रतिपद्यते इत्यर्थ ॥२००॥

यस्तुनस्तु

घट जल तद्गतमर्कविव

विहाय सर्वं दिवि चीक्ष्यते ।

तटस्थितस्तत्प्रितयावभामय

स्वयंप्रवागो विदुषो यथा तथा ॥२०१॥

घटमिति । घट जल, तद्गत घटगतजलगत अर्कविव मूर्यप्रतिविव सर्व विहाय । तटस्थित उदासीन, त्रीनेतान् अतिरिच्य वर्तमान । तत्र हेतु तत्त्रितयावभासक घट-तद्गत-जलतद्गत-प्रतिविवरूप-पदार्थ-त्रयप्रकाशय । स्वयप्रकाश स्वैतरवह्निर्ज्वोतिरनवभास्य यथा अर्क मूर्यं दिवि वीक्ष्यते अन्तरिक्षे अवलोक्यते तथा ॥२२१॥

देह धिय चित्प्रतिविवमेत
विसृज्य बुद्धौ निहित गुहाया ।
द्रष्टारमात्मानमखण्डबोध
सर्वप्रकाश सदसद्विलक्षणम् ॥२२२॥

नित्य विभु सर्वगत सुसूक्ष्म
अन्तर्वह्निश्चान्यमनन्यमात्मान ।
विज्ञाय सम्यङ्निजरूपमेतत्
पुमान्विपाप्मा विरजा विमृत्यु ॥२२३॥

देहमिति । देह घटवदवस्थित स्थूलदेह धिय स्वच्छतया सूक्ष्मतया च जलवत्तदन्तर्गता बुद्धि, गुहाया आवारवत्त्वेन अनेयानथसकुलाया गुहा-सदृश्या बुद्धौ निहित च एत भ्रन्न्या अहमिति प्रतीयमान चित्प्रतिविव विसृज्य त्यक्त्वा । पूर्ववत् तटस्थित तन्त्रितयावभासक द्रष्टार सर्व-साक्षात् आत्मान सर्वान्तर । अखण्डबोध अपरिच्छिन्नज्ञानस्वरूप अत एव सर्वप्रकाश सर्वस्य प्रकाश यस्मात् त । सदसद्विलक्षण सत् प्रत्यक्षा तेज आप अन्न च । असदप्रत्यक्षा वायुराकाश च । एद्विलक्षण तद्भिन्न व्यक्ताव्यक्तमितमिति वा अर्थ । नित्य कालपरिच्छेदमून्य विभु देहा-परिच्छेदमून्य सर्वगत सर्वोपादानतया अन्वयिन । अद्यापि सुसूक्ष्म रूपादिरहिततया दुर्ज्ञेयम् 'एष सर्वेषु भूतेषु गृहोत्सा न प्रयाचते' इति श्रुते । अन्तर्वह्निश्चान्य 'अनन्तरमवाप्तमिति' श्रुते । आत्मान अनन्य न अन्य अन्त्य आत्मान ग्रहण भेदरहित 'अयमात्मा ब्रह्मोति' श्रुते पूर्वोक्तपुक्तौचन । यद्वा अनन्य न विद्यते अन्य यस्मात् स अनन्य अद्वितीय इत्यर्थं तम् । आत्मान निजरूप वास्तविकस्वरूप विज्ञाय एतन् । पुमान् पूर्वमन्यया ज्ञातवान् एष एव पुमान् विपाप्मा विगतपाप 'ज्ञानाग्नि

सर्वकर्माणि " इत्यादिस्मृते । तत्र हेतु विरजा निर्गुणब्रह्मनिष्ठतया तत्स्वरूपतया च तापहेतुरजश्चून्य पापपद पुण्यस्याप्युपलक्षक तस्यापि बन्धकत्वेन मुमुक्षोरनिष्ठत्वात् अत एव जन्मनिमित्तकमंशून्यतया विमृत्यु-मृत्युसहितससार-रहित इत्यर्थं । स्वरूपव्यतिगून्य इति यावत् । भवतीति शेष । " प्रमाद वै मृत्युमह ब्रवीमि " इति सनत्सुजातोक्ते ॥२२३॥

अत एव

विशोक आनन्दघनो विपश्चित्
स्वय कुतश्चिन्न विभेति कश्चित् ।
नान्योस्ति पन्था भवबन्धमुक्ते

विना स्वतत्त्वावगम मुमुक्षो ॥२२४॥

विशोक निर्दोष अत एवानन्दघन आनन्द एवघन मूर्ति यस्य स आनन्दघन निरामयानन्दस्वरूप इत्यर्थं । विपश्चित् सर्वज्ञ इत्यर्थं सर्वोत्तमवब्रह्मनिष्ठत्वात्, स्वय कुतश्चित् न विभेति द्वितीयाभावात् । अत मुमुक्षो नित्यनिरतिशय-निरामयस्वयप्रकाश-मुखरूपमोक्षेच्छावत स्वत-त्त्वावगम विना स्वयायात्म्यावबोध विना भवबन्धमुक्ते पन्था अन्य कश्चित् नास्तीत्यन्वय ॥२२४॥

एव त्वपदार्थ अवस्याप्रयसाक्षित्वेन पञ्चोसाविल्क्षणत्वेन असगत्वेन विशोध्य सप्रपञ्चत्वेन ज्ञात तत्पदवाच्यार्थ परिशोध्य तयोरेक्य सर्वोपनिप-त्तात्पर्यविषयीभूत सप्रदायानुसारेण विस्तरेण वचन पातनिकामरचयति । ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञान भवमोक्षस्य कारणम् ।

येनाद्वितीयमानन्द ब्रह्म सपद्यते द्युध ॥२२५॥

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञान अहब्रह्मास्मीत्यपरोक्षानुभव भवमोक्षस्य ममारमुक्ते कारण येन विज्ञानेन अद्वितीय निर्भेद आनन्द मुरास्वरूप ब्रह्म द्युध सपद्यते प्राप्नोति भवतीति वा अर्थ "ब्रह्मविदाप्नोति" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इति श्रुते । "अगतो मा मद् गमय मृत्युर्वा अमत् मद्मृत मृत्योर्मा अमृत गमय अमृत मा कु इत्येवैतदाह" इति श्रुते ब्रह्मनाथ एव मोक्ष ॥२२५॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

सद्वितीयत्व रज्ज्वा । यदि जगदादे परमार्थत्व सदा भासेत तदभावात् न
वस्तुत्व । तदाह सम्यक्परतत्वप्रोचमुदशाया इति । इदानी अन्यथा अविवक्षया
ज्ञातत्वात् सम्यगिति । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुत्या परतत्वविषयक-
सम्यग्ज्ञान यदा तस्या शोभनायामवस्थाया । हि यस्मात् अन्यत्किंचि-
न्नास्ति अत स्वभिन्नवस्त्वभावात् इव सत् परमाद्वैतमित्यन्वय ॥२२८॥

अज्ञानावस्थायामपि ' तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य ' इतिन्याय-
निर्णीत प्रपचस्य ब्रह्माव्यतिरेकमाह यदिदमित्यादिना ।

यदिद सकल विश्व नानारूप प्रतीतमज्ञानात् ।

तत्सर्वं ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभायनादोपम् ॥ २२९ ॥

अज्ञानात् नानारूप सकल विश्व यत् इद प्रतीत कल्पित तत्सर्वं
प्रत्यस्ताशेषभायनादोप अशेषाश्च ता भावनाश्च अशेषभायना तद्रूप
दोप प्रत्यस्त निरस्त यस्मात् तत् प्रत्यस्ताशेषभायनादोप सकलकल्पना-
रूपदोपशून्य ब्रह्मैव ॥२२९॥

तदुपादयति मूढित्यादिना सदृष्टान्तम् ॥

मूढकार्यभूतोपि मूढो न भिन्न कुम्भोस्ति सर्वत्र तु मूढस्वरूपात् ।
न कुम्भरूप पृथगस्ति कुम्भ कुतो मूढा कल्पितनाममात्र ॥२३०॥

मूढकार्यभूतोपि मूढुपादेयोगि कुम्भ मूढो भिन्नो नास्ति सर्वत्र तु मूढे
अप्रे पाश्वर्योर्वा सर्वत्रापि मूढस्वरूपात् मूढभिन्नत्वात् पृथुवृन्दोदराद्यावार-
विशेषविशिष्टा मूढेव कुम्भइत्युच्यते न कुम्भरूप पृथगस्ति मूढपृथिव्यतिरेकेण
कुम्भस्य रूप नीलादिव नास्ति मूढावारव्यतिरेकेण कुम्भस्यापारो
नास्ति आकारविशेषविशिष्टा मूढेव कुम्भइत्युच्यते न तु कुम्भस्य
पश्चिदावार । " वाचारभण विकारो नामधेय " इतिश्रुत्या मूढावल्पित-
नाममात्र कुम्भ । तुत तस्माद्वैतो पृथगस्ति मूढपृथिव्यतिरेकेण नास्ति
मूढावारव्यतिरिक्तपारो नास्ति । कुम्भ इति शब्द पर कल्पित । तापता
एव एव देवदत्त नोचितस्तथाद प्रसारितहस्तपादरन यथा न निश्चते
तद्वत् कुम्भापि मूढ इत्यर्थ ॥२३०॥

सकृत्प्रतिपत्यर्थं पुनरुपपादयति । नेनापीत्यादिना ।
केनापि मृद्धिन्नतया स्वरूप घटस्य सदशयितु न शक्यते ।
अतो घट कल्पित एव मोहात् मृदेव सत्य परमार्थभूतम् ॥२३१॥

केनापि पुरपेण ब्रह्मणापीति वा । घटस्य स्वरूप मृद्धिन्नतया
सदशयितु न शक्यते यत् अतो घट मोहात् भिन्नतया कल्पित एव । मृदेव
सत्य परमार्थभूत घटशब्दस्य मुरवार्यभूतम् मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
श्रुते आदावन्ते च वर्तमानत्वात् ॥२३१॥

एव मृद्घटदृष्टान्तेन उपादानव्यतिरेकेण उपादेय कार्य नास्ती-
त्युक्त्वा घाट्टान्तिके तदाह । सद्ब्रह्मोति ।

सद्ब्रह्मकार्यं सकल सदैव

सन्मात्रमेतन्नततोऽन्यदस्ति ।

अस्तीति यो वक्ति न तस्यमोहो

विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्प ॥२३२॥

सब्रह्मण यद् ब्रह्म तस्य कार्यं सकल वियदादि सदैव सदापि ब्रह्मैव ।
परमते सत्त्वपालादिकार्यं घटादि भिन्नमपि सदेवोच्यते । तद्वन्नेत्याह
सन्मात्रमेतत् यथा घटो मृदेव एव वियदादि ब्रह्मैव न ततोऽन्यदस्ति ।
तत्तदुपादेयस्य तदुपादानव्यतिरेकेणासत्त्वात् सार्थोपादानत्वात् ब्रह्मण
तद्व्यतिरेकेण किमपि नास्तीत्यर्थं । अत एव श्रुती मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
इतिपदेन योगः । मृद्मय सर्वं सत्य चेत् मृत्तिकेत्येव मृत्तिवात्त्वेन सत्य
न स्वरूपत इत्यर्थं । एव मृद् तदुपादानरूपेण तस्या पचीकृतभूत-
कार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेणाभाव इति तद्रूपेण सत्यत्वम् । “यदाने रोहित
रूप तेजसस्तद्रूप, यच्छुक्लं तदपा यत्पृष्णं तदन्नस्य, अपागादग्नेरग्नित्व,
वाचाग्भ्यो विपारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्” इति श्रुत्यनुसारेण
तेषां भूतानां अपचीकृतभूतरूपेण पृथक्करणे पृथिव्या अद्रूपेण अपा
तेजोरूपेण तस्य वायुरूपतया तस्य वियत्त्वेन तस्य सत्त्वेन इति मद्रूपद्रव्य-
भिन्नतया किमपि सत्य नास्तीति सन्मात्रमेतदित्युक्तम् । ततोऽन्यन्नास्तीति
तदेव स्पष्टीकृतम् । एव स्थितेपि अस्तीति यो वक्ति ब्रह्मभिन्नतया

श्रीविवेकब्रह्मणि सव्याख्य

वियदादिकं जगत् अस्तीति यो ब्रवीति तस्य मोहं भ्रमं अज्ञानं वा न
विनिर्गतं नष्टो नाभूत् निद्रितवत् निद्रितस्येव प्रजल्पं यथा सुप्त
अनन्वितायकं किंवा किंवा असवद्धं वदति तद्वत् विचारजन्यज्ञानमन्तरा
कथनं उपादानव्यतिरेकेण कार्यमस्तीति ॥२३२॥

छान्दोग्यधृत्यनुसारेण कथितं अर्थं गतिसामान्याय आयर्वणिकश्रुत्या
आह । ब्रह्मैवेदमित्यादिना ।

ब्रह्मैवेद विश्वमित्येव वाणी

श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।

तस्मादेतद् ब्रह्ममात्रं हि विश्वं

नाधिष्ठानाद् भिन्नतारोपितस्य ॥२३३॥

श्रौती सामान्यतः वैदिकीति, विशेषतः आह अथर्वनिष्ठेति । अथर्व-
निष्ठा अथर्ववेदघटकीभूता अथर्वस्य ब्रह्मज्येष्ठपुत्रनिष्ठा वा श्रौती
वैदिकी अत्यन्तवरिष्ठा वाणी ब्रह्मैवेद विश्वमिदं वरिष्ठ इतिरूपा, इदं
ब्रूते सर्वं जगत्, ब्रह्मैव नातिरिक्तमित्येव एवकारेण पृथक् सत्ता निपिध्य
ब्रूते यस्मात् तस्मादेतत्सर्वं ब्रह्ममात्रं विश्वं । हि निश्चयं आरोपितस्य
कल्पितस्य अधिष्ठानाद् भिन्नता न । एतेन अज्ञानादेरनादे ब्रह्मोपादानक-
त्वाभावात् भिन्नत्वशका परास्ता ॥२३३॥

एवं श्रुत्या प्रपञ्चसत्यत्वनिरस्य युक्त्यापि तदनुसारिण्या निरस्यति ।
सत्यमिति ।

सत्यं यदि स्याज्जगदेतदात्मनोऽ

नतत्त्वहानि-निगमा-प्रमाणता ।

असत्यवादित्वमपीशितुं स्यात्

नैतत्त्रयं साधुं हितं महात्मनाम् ॥२३४॥

एतत् जगत् परिदृश्यमानं विश्वं यदि सत्यं अकल्पितं स्यात् आत्मनो
जननत्वहानिं अग्नोन्माभावाप्रतिषेधित्वम्प-यन्मुपनिच्छेदशून्यत्वं न स्यात्
अकल्पितेन जगता यन्मुभतेन परिच्छेद्यमानत्वात् । हीयतामनन्तत्वमिति

चेत् निगमाप्रमाणता "सत्यं ज्ञानमनतं ब्रह्मेति" वेदस्य वाधितार्थ-
बोधकता स्यात् । इष्टाप्रतिरितिचेत् ईगितुरपि परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य
परमेश्वरस्य असत्यवादित्वं अयथार्थवक्तृत्वं स्यात् । तदपि भवत्विति चेत्
महात्मना आस्तिकानां इत्यर्थं । महानात्मा येषां श्रुत्याचार्योपदेशेन
परिच्छिन्नं पञ्चकोशात्मवृद्धिं त्यक्त्वा कृतब्रह्मसाक्षात्कारतया अखण्डाकार-
वृत्तिमदन्तं करणानां वा तेषां । नैतन्नयं माघुं हितं मौमनस्यकरं मम्मत्-
मित्यर्थं । स्वानुभवविरोधात् ॥२३४॥

प्रपचमिध्यात्वे भगवद्गीता प्रमाणयति । ईश्वर इति ।

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाह तेष्ववस्थितः ।

न चमत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकथत् ॥२३५॥

अज्ञानाभावेन भ्रमादिदोषशून्यं वस्तुयाथात्म्यज्ञानवानीश्वर
"मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाह तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्यमे
योगमेश्वरम्" इत्येकस्मिन्वाक्ये मत्स्थानि सर्वभूतानि न च मत्स्थानीति
प्रतियोग्यभावयो एकत्र विरोधशवाया पश्य मे योगमेश्वरम्, इति ईश्वरस्य
मम अपठितघटनोपायरूपं योगं माया इत्यर्थं पश्येति मायिकत्वमुक्त-
वान् । तदेव मिध्यात्व प्रतिपन्नोपाधी अभावप्रतियोगित्वमैव मिध्यात्वात् ।
मत्स्थानि न च मत्स्थानीति पदाभ्यां अयमर्थ उक्तः । स्वाश्रयत्वनाभिमत-
यावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वप्रकाररक्षी विशेष्यताव्यापवात्तान्ताभाव-
प्रतियोगित्वपर्यंबसित प्रतिपन्नोपाधी इत्यादेरर्थः । तथा न मत्स्थानीत्यत्र
ईश्वर भूतानामाश्रय इति ज्ञातः । न च मत्स्थानीत्यनेन भूतानां तन्निष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमवगम्यते । तथाच "सर्वेषामेव भावानां स्वरूप-
त्वेन सम्मते । प्रतिपद्योगित्वमत्यन्ताभाव प्रति मृपात्मता" इति चिल्लुत्तानार्थ-
वचनेन पूर्वोक्तमिध्यात्व जगति सिद्धम् । घटवत्स्यां भ्रमविशेष्यनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वं परमतेष्वस्तोति अर्थान्तरवारणाय स्वप्रकारर-
क्षीविशेष्यताव्यापनेति । तथाच यन्मानतीति प्रमा तत्रापि स्वरूपत-
कल्पितत्वेनअभावान् यत्र यत्र स्वप्रकाररक्षीविशेष्यता तत्र सर्वत्र
घटादेवंस्तुतोऽभावान् तत्रप्रतियोगित्वं सूत्रपादमिति बोध्यम् । "मया तत्त-
मिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना" इति सर्वविष्णानतया इह सर्वं जगदव्यक्तं,

ननु तदधिष्ठानकत्वमम 'स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि,
यदि वा न महिम्नि' इति निराधारत्वमप्य कथितत्वात् । अत
जगदधिष्ठानकत्वमभ्रम निराकरोति न चाह तेष्ववस्थित' इति ।
धूमनेन व्याप्त गृहमित्यादौ गृहाधिकारणकत्वमप्यप्रतीयते तद्वद्विदमया
ततमित्यादिना ज्ञेयमिति । तथाच नाधिष्ठानाद भित्तारोपितस्यति
ब्रह्माधिष्ठानकत्वनारेपित तदव्यतिरेकेण नास्तीति मिथ्यत्वमप्यचीनयत्
अत्रोचदित्यर्थ ॥२३५॥

जगन्मिथ्यात्वे युक्तिमाह । यदिति ।

यदि सत्यमभवेद्विश्वमुपप्लुतावुपलभ्यताम् ।

यन्नोपलभ्यते किञ्चिदतोऽमत् स्वप्नवन्मृषा ॥२३६॥

मृत्यस्य सदा भानमात्रस्यक यथात्मन । यदि विश्वजगत सत्य
मभवेत् मुपुत्पन्नवस्थाया उपलभ्यताम् । यत यस्मात् किञ्चिदपि नोपलभ्यते
“न किञ्चिदवेदिष्यम्” इति स्मृते गत स्वप्नवत् नागरे अनुपलभ्यमान
स्वप्नमया असन् तथा । असदित्यस्याय मृषति । ननु नशविषाणवदसत्त्व
वितु दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् मिथ्या इति भाव ॥२३६॥

इदानीं ब्रह्मव्यतिरेकेण जगत् अभाव निगमयति । अत इति ।

अत पृथङ्नास्ति जगत्परात्मन

पृथक्प्रतीतिस्तु मृषा गुणाहिवत् ।

आरोपितस्यास्ति किमर्थवत्ताऽ

धिष्ठानमाभाति तथा भ्रमण ॥२३७॥

अत स्वप्नयत सदा उपलभाभावात् जगत् परात्मन ब्रह्मण
पृथक् नास्ति व्यवहारवदभावात् पृथक्पटादिरूपण प्रतीति गुणाहितम्
गुण रज्जु, अहि सर्प रज्यामागपितमया मृषा तथा जगदपि मृषा
तु मृषवेत्यर्थ । अर्थप्रियावारिभावात्पि मृषामत्वमाह आरोपितमेति ।
आरोपितस्य यन्नित्यमप्यवत्ता प्रयोजनवत्ता अर्थाप्रत्यागमिनि
यावत् अस्ति किं ? तन्नित्यमेति भाव । तद्विमुक्तप्रतीतिरनन्तम् अतीति,

चेत् निगमाप्रमाणता "सत्यं ज्ञानमनत ब्रह्मेति" वेदस्य वाधितार्थ-
 बोधकता स्यात् । इष्टापत्तिरिति चेत् ईशितुरपि परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य
 परमेश्वरस्य असत्यवादित्वं अयथार्थवक्तृत्वं स्यात् । तदपि भवत्विति चेत्
 महात्मना आस्तिकाना इत्यर्थः । महानात्मा येषां धृत्यानायोपदेवेन
 परिच्छिन्न-पञ्चबोधात्मवृद्धिं त्यक्त्वा कृतब्रह्मसाक्षात्कारतया अखण्डाकार-
 वृत्तिमदन्त करणानां वा तेषां । नैतन्नयं साधु हितं मीमन्मयकरं नम्मत्त-
 मित्यर्थः । स्वानुभवविरोधात् ॥२३४॥

प्रपञ्चमिथ्यात्वे भगवद्गीता प्रमाणवति । ईश्वर इति ।

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितः ।

न चमत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकथत् ॥२३५॥

अज्ञानाभावेन भ्रमादिदोषान्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानवानीश्वर
 "मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्यमे
 योगेश्वरम्" इत्येकस्मिन्वाक्ये मत्स्थानि सर्वभूतानि न च मत्स्थानीति
 प्रतियोग्यभावयो एकत्र विरोधशक्याया पश्य मे योगेश्वरम्, इति ईश्वरस्य
 गम अघटितघटनोपायरूपं योगं माया इत्यर्थं पश्येति मायिकत्वमुक्त-
 वान् । तदेव मिथ्यात्व प्रतियोग्यायो अभावप्रतियोगित्वमैव मिथ्यात्वात् ।
 मत्स्थानि न च मत्स्थानीति पदाम्ब्या अयमर्थः उक्तः । स्वाध्यायत्वेनाभिमत
 यावन्निरुद्धाभावप्रतियोगित्वं स्वप्रकाररूपी विशेष्यताव्यापकात्यन्ताभाव-
 प्रतियोगित्वपर्यवसित प्रतियोग्यायो इत्यादेरर्थः । तथा च मत्स्थानीत्यत्र
 ईश्वर भूतानामाश्रय इति ज्ञातः । न च मत्स्थानीत्यनन भूतानां तन्निरुद्धा-
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमवगम्यते । तथाच 'सर्वेषामेव भावानां स्वश्रय-
 त्वेन सम्गते । प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावात् प्रतिभूपात्मता" इति चित्तुलाचार्य-
 वचनेन पूर्वोक्तमिथ्यात्वं जगति सिद्धम् । घटवत्तया भ्रमविशेष्यनिरुद्धा-
 भावप्रतियोगित्वं परमतेष्यस्तौति अर्थान्तरवारणाय स्वप्रकाररूप
 धीविशेष्यता यापकेति । तथाच यनास्तीति प्रमा तत्रापि स्वरूपत
 वल्पितत्वेनअभावात् यत्र यत्र स्वप्रकाररूपीविशेष्यता तत्र सर्वत्र
 घटादेवस्तुतोभावात् तत्प्रतियोगित्वं सूक्ष्मपादमिति बोध्यम् । 'मया तत्त
 मिदं सर्वं जगदध्यवतमूर्तिना' इति सर्वाधिष्ठानतया इव सर्वं जगद् यत्न,

ननु तदविष्टानकत्वमम "स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि,
यदि वा न महिम्नि" इति निराधारत्वमन्य कथितत्वात् । अत
जगदधिष्ठानकत्व-भ्रम निराकरोति "न चाह तेष्ववस्थित" इति ।
धूमेन व्याप्त गृहमित्यादौ गृहाधिकरणकत्व धूमे प्रतीयते तद्वदिव मया
उतमित्यादिना ज्ञेयमिति । तथाच नाधिष्ठानाद् भिन्नतारोपितस्येति
ब्रह्माधिष्ठानक तत्रारेपित तद्व्यतिरेकेण नास्तीति मध्येत्येव व्यचीवयत्
अवोचदित्यर्थं ॥२३५॥

जगन्मिध्यात्वे युक्तिमाह । यदिति ।

यदि सत्य भवेद्विश्व सुपुप्तानुपलम्प्यताम् ।

यन्नोपलम्प्यते किञ्चिदतोऽसत् स्वप्नवन्मृषा ॥२३६॥

सत्यस्य सदा भानमावश्यक यथात्मन । यदि विश्वजगत् सत्य
भवेत् सुपुत्त्यवस्थाया उपलम्प्यता । यत् यस्मात् किञ्चिदपि नोपलम्प्यते
"न किञ्चिदवेदिपम्" इति स्मृते उत स्वप्नवत् जागरे अनुपलम्प्यमान
स्वप्न यथा असन् तथा । असदित्यस्यार्थं मृषति । ननु शशविषाणवदसत्त्व
वितु दृष्टनष्टस्वस्वत्वात् मिथ्या इति भाव ॥ २३६ ॥

इदानीं ब्रह्मव्यतिरेकेण जगत अभाव निगमयति । अत इति ।

अत पूयङ्नास्ति जगत्परात्मन

पूयकप्रतीतिस्तु मृषा गुणाहिवत् ।

आरोपितस्यास्ति किमयं यत्ताऽ

धिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण ॥२३७॥

अत स्वप्नवत् गदा उपलभाभावात् जगत् परात्मन ब्रह्मण
पूयन् नास्ति व्यवहारवशाया पूयण्यटादिरूपेण प्रतीति गुणाहिवत्
गुणं रज्जु, अहि सर्प, रजामागोपित यथा मृषा तथा जगदपि मृषा
तु मृषेवेत्यर्थः । अयं प्रियात्तारित्वाभावात्पि मृषात्वत्वात् आरोपितत्वैव ।
आरोपितस्य यथास्य अयं यत्ता प्रयोजनरत्ता अर्थापि यथास्य अर्थापि
यावत् अस्ति हि ? नास्त्येवेति भावः । तद्वि पुन प्रतीतिरत आत् अपीति,

अधिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण, नहि भ्रमस्थले प्रयोजनगवेषणा विफल-
प्रवृत्ते सिद्धत्वात् ॥२३७॥

दष्टान्तातरेण जगत ब्रह्माव्यतिरेक द्रव्यति । भ्रान्तस्येति ।

भ्रान्तस्य यद्यद्भ्रमत प्रतीत
ब्रह्मैव तत्तद्रजत हि शुक्ति ।

इदतया ब्रह्म सदेव रूप्यते
त्वारोपित ब्रह्मणि नाममानम् ॥२३८॥

भ्रान्तस्य भ्रमत यद्यत्प्रतीत तत्तत् अधिष्ठानभूत ब्रह्मैव हि
यस्मात् युक्त्यज्ञानात् युक्तौ भात रजत शुक्तिरेव तथा ब्रह्मण्यारोपित
वस्तुत विचार्यमाणे ब्रह्म सदेव इदतया रूप्यते तत्तु नाममात्र
'वाचारभणश्रते' इत्यर्थ ॥२३८॥

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन तत्कारणत्वमपि तत्प्रवृत्तिनिमित्त तादृश-
मवेति शोधित तत्प्रदार्थमुपमहरति अत इति चतुर्नि ।

अत पर ब्रह्म सदद्वितीय
विशुद्धविज्ञानघन निरजनम् ।

प्रशान्तमाद्यतविहीनमन्निय
निरतरानन्द-रसस्वरूपम् ॥२३९॥

निरस्तमायाकृत-सर्वभेद
नित्य ध्रुव निष्कलमप्रमेयम् ।

अरूपमव्यक्त-मनाख्यमव्ययम्
ज्योति स्वय किञ्चिदिद चकास्ति ॥२४०॥

ज्ञातृज्ञानज्ञेयशून्यमनन्त निर्विकल्पकम् ।
केवलाखण्डचिन्मात्र पर तत्त्व विदुर्वुधा ॥२४१॥

अहेयमनुपादेय मनोवाचामगोचरम् ।
अप्रमेयमनाद्यत ब्रह्म पूर्ण महन्मह ॥२४२॥

अत जगत पृथक्सत्ताशून्यत्वात् आरोपिततया नाममात्रत्वात् पर
 ब्रह्म अवाध्य विजातीयरहित निर्विषय-विज्ञानशरीर अज्ञानात्पुष्ट
 अपरिणामि जन्मनाशरहित अमूर्त अखण्डानन्दविषयह निरस्ता माया-
 कृता. सर्वभेदा यस्मात् यस्मिन्निति वा निर्भेद सजातीय-स्वगतभेदशून्य
 आद्यन्तविहीनत्वान्नित्य अत्रियत्वात् ध्रुव कूटस्थ निष्कल निरवय
 अप्रमेय फलव्याप्तिरहित अरूप "अगद्व्यमस्पर्शरूपमव्यय" इति
 श्रुते न चक्षुषा गृह्यते इत्यादेश्च। अत एवाव्यक्त। वागगोचरतामाह
 अनाख्यमिति नामशून्य प्रवृत्तिनिमित्ताना जातिगुणत्रियासबंधाना-
 मभावात्। अव्यय नव्येति इत्यव्यय अपक्षयरहित। ज्योति स्वय
 पराप्रकाश्य। किञ्चिद्व अपरोक्ष चकास्ति प्रकाशते। निश्चलतया तत्र
 बुद्धे स्थापनार्थं तत्र तत्र श्रुत्युक्तानि तावन्ति विशेषणानि पुनराह शानु-
 ज्ञानज्ञेयशून्य त्रिपुटीरहित। तत्रहेतु अनन्त परिच्छेदत्रयशून्यमिति।
 अत एव निर्विकल्पक। केवलासण्डिचिन्मात्र सर्वोपाधि-सवन्ध-विधुरा-
 परिच्छिन्न-ज्ञानैकरूप पर तत्त्व बुधा विदु। म्वात्मत्वेन अहेयमनुपादेय
 मनोवानामगोचर "यतो वाच" इति श्रुते अप्रमेय श्रवणमनन-निदि-
 ध्यासन-संस्त-मनोवृत्तिव्याप्य अनाद्यन्त कालदेशपरिच्छेदशून्य अत
 पूर्ण महत् सूर्यादिभासक मह ज्योति ब्रह्म इति तत्त्वदार्थनोपन॥

पदार्थं शोधयित्वा वाक्यार्थं वक्तुमारभते। तत्त्वमित्यादिना।

तत्त्वपदाम्यामभिधीयमानयो

ब्रह्मात्मनो शोधितयो-यंदिद्वयम्।

श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्य-

गेकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहु ॥२४३॥

तत्त्वमसीत्यत्र तत्त्वदेन त्वपदेन च जगत्कर्तृत्वादिर्विनिष्टत्वेन
 जापदायवन्ध्याविनिष्टत्वेन च अभिधीयमानयो एकया बोध्यामानयो
 ब्रह्मात्मनो ब्रह्म च आत्मा च ब्रह्मात्मानो तयोरीदपरजोषयो। इत्य
 पूर्वोनाप्रकारेण शोधितयो। तत्त्वमसीति श्रुत्या तयो केवचिन्मात्रयो
 एवमवमेव मुहु नवाञ्च छान्दाग्ने एनादुनायो भेदे मानाभावात्
 मन्मन्त्रनिपाद्यो, तदंशमिति उन्नेण मयथ ॥२४३॥

ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोः
निगद्यतेऽन्योन्यविरुद्धधर्मिणोः ।
खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः
कूपांबुराड्योः परमाणुमेवोः ॥२४४॥

किञ्चिज्जत्व-सर्वज्ञत्वविषये दृष्टान्तः खद्योतभान्वोरिति अति-
परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्रकाशवत्वात् । निधम्यनियामकभावविषये राज-
भृत्ययोरिति दृष्टान्तः भीष्मादित्यादिश्रुते । आनन्दलेशाप्यरानन्द-
विषये कूपांबुराड्योरिति । एकदेशगतत्व-सर्वगतत्वविषये परमाणुमेवो-
रिति । एव अन्योन्यविरुद्धी ऐक्यायोग्यौ यौ धर्मिणौ तयोः अन्योन्यविरुद्ध-
धर्मिणोः वाच्ययो तयोः जीवेश्वरयो ऐक्यं न निगद्यते वाधितत्वात् ।
किंतु लक्षितयो लक्षणावृत्त्या बोधितयो निगद्यते उपक्रमादिलगावगत-
तात्पर्यानुसारेण कथ्यत इत्यर्थः ॥२४४॥

अन्योन्यविरोधे कारणमाह । तयोरिति ।

तयोर्विरोधोऽय-मुपाधिकल्पितो
न वास्तव कश्चिदुपाधिरेपः ।

ईशस्य माया महदादिकारण
जीवस्य कार्यं शृणु पंच कोशाः ॥२४५॥

तयोर्वाच्ययो अयं विरोधः ऐक्यायोग्यत्वरूपः उपाधिना कल्पितः ।
न वास्तवः स्वाभाविकः कश्चित् । क उपाधिरिति चेदाह उपाधिरेप इति ।
तत्र तत्पदार्थस्य उपाधिमाह ईशस्य माया । तत्स्वरूपमाह महदादि-
कारण महत्तत्वाहंकार-पञ्चतन्मात्रादिसकलजगतकारणं माया ईश्वरस्य
उपाधिः । जीवस्य त्वंपदार्थस्य कार्यमुपाधिः । किं तदिति चेत् शृणु पंच
कोशाः । "कार्योपाधिरयं जीव कारणोपाधिरीश्वरः" इति श्रुतेः ॥२४५॥

एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः

सम्यङ्निरासे न परो न जीवः ।

राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकः

तयोर्लोहे न भटो न राजा ॥२४६॥

जीवपत्योः एतावुपाधी माया पंचकोशात् । "नात्र काचन
भिदास्ति" "नेह नानास्ति किचन" "असंगोऽहं न हि

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

सज्जते " इत्यादिश्रुतिभिः तत्त्वपदार्थशोधिकाभिः तयोस्पाध्योः सम्यङ्-
निरासे, न परो न जीवः केवलचिन्मात्ररूपत्वात् भेदकाभावात् । तत्र
दृष्टान्तमाह नरेन्द्रस्य राज्यमुपाधिः खेटक. आयुध-विशेषः भटस्य उपाधिः
भेदकधर्मः । तयोस्पोहे अभावे न भटो न राजा, स्पष्टम् ॥२४६॥

उपाधिनिरासः कथं करणीय इति चेदाह । अयेति ।

अथात आदेश इतिश्रुति-स्वयं

निषेधति ब्रह्मणि कल्पित द्वयम् ।

श्रुतिप्रमाणानुगृहीत-युक्त्या

तयोनिरास करणीय इत्यम् ॥२४७॥

"अथात आदेशो नेति नेति" इतिश्रुतिः स्वयं ब्रह्मणि कल्पितं
द्वयं द्वैतं वस्तु निषेधति । इति शब्दस्य इदमित्यर्थः । वीप्सा सकल-
दृश्यवर्गनिषेधार्था । इदमित्येति यद्यत्प्रतीयते तत्सर्वमपि अघिष्ठान-
श्रुतिरेकेण नास्ति स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यम् । एव श्रुत्येव साक्षात्त्रिपिध्य-
मानत्वात् सकलप्रमाणमूर्धन्य-श्रुत्यनुगृहीतयुक्त्या तयो मायाकोशपचक-
रूपोपाध्योः । इत्य वक्ष्यमाणरीत्या निरास करणीय ॥२४७॥

नेदं नेदं कल्पितत्वाच्च सत्यं

रज्जौ दृष्टव्यालवत्त्वपचकच्च ।

इत्थं दृश्यं साधुयुक्त्या व्यपोह्य

ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्गः ॥२४८॥

नेदमिति । प्रथमेदशब्देन ईशोपाधिर्माया, द्वितीयेदशब्देन कोशपचक
जीवोपाधिः ग्राह्य. प्रत्येकं निषेधुं नञ्द्वययोगः । कारणं वा माया, पार्श्वं
वा कोशपचकः कल्पितत्वात् न सत्यं "भूपश्चान्ते विदयन्मायानिपूति"
इतिमायानाशयवणात् । कोशपचनस्य दृष्टनष्टस्वरूपत्वमुपापादितमेव
अवस्थापत्रयेनूवृत्त्यभावात् । "मामेव ये प्रपद्यन्ते मामामेता तरति ते"
इति गीतावगन्नाच्च । "तेष्यालवोनागुमता अरुमन् देवात्मर्गिनः
स्वगुणनिगूहो" इति तस्या अपि दृश्यत्वप्रतीतिः । अत एदं कारणं माया-
रूपोपाधिः न वस्तुतोस्ति, सत्ये नियुक्त्ययोगात् "नामापो विदो ना"

एति गीतावचनात् । एव क्रोशपत्रकमपि निपुण विचारयतो नैवास्ति धीमता शिष्यण सर्वाभाव विना किञ्चित् परयामि इत्युक्तत्वात् । अत पूर्वक्तोपाधिद्वयमपि रज्जौ दष्टव्यान्वत् सपवत् स्वप्नवच्च न सत्यम् । इत्थं दृश्य साधुयुक्त्या श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या साधु व्यपोह्य निरस्य पश्चात् तयो अतपहितयो केवलयो चिमात्रयो य एकभाव भदाभाव स ज्ञय ॥२४८॥

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकरसत्यसिद्धय । नाल जहत्या न तथाऽजहत्या कितूभयार्थैकतयैव भाव्यम् ॥२४९॥

तत इति । तत एत दृश्यव्यग्रीहान्तर शब्दादव तथा एकत्व ज्ञय तत तत्प्रात्कारणात् तौ गद्दी लक्षणया शक्यसंबन्धो लक्षणा तथा अथ स्मत्पनुकूलपदपदाश्रयसम्बन्धरूपया वत्या सुलक्ष्यौ मभ्यगुपस्थापनीयो । अत्र स्वात्मनिरूपण गानान्तरोपरोधात् मुस्यायस्यापरिग्रह जाते । मुख्याविना धृतैर्ये वा वत्तिसव लक्षणा प्रोक्ता इयक्तम् । प्रमाणान्तरविरोधवगात् मुख्याश्रय वाच्याश्रय अपरिग्रह जाते वाच्याथविषयकावयबोधानुपपत्तौ नयामिति यावत् मुख्याविनाकृते वाच्यरावद्धर्षे या वत्ति सा लक्षणा इत्यथ । प्रकृते विशिष्टयोरस्य वाधित इति तत्त्वपदाम्या गुद्धी आत्मानौ लक्षणीयौ तत्र विशिष्टतादात्म्यरावधस्य सवात् लक्षणा शक्यसम्बन्धरूपा निवहति । तदपि तत्र स्पष्टमुक्त देहिद्रियादिधर्मानात्मयारोपयत् भदेन । कतृत्वाद्यभिमानौ बोधस्स्यात् त्वपदस्य वाच्योथ । देहस्य चेद्रियाणा साक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन । प्रतिभाति योवबोध प्रोवतोसौ त्वपदस्य लक्ष्योथ । वेदावसानवाचा सबेद्य सकलजगदुपादान । सवज्ञताद्युपत चतय तत्पदस्य वाच्योथ । विविधोपाधिविमुक्त विद्वा तीत विशुद्धमद्वत । अक्षरमनुभववेद्य चतन्य तत्पदस्य लक्ष्योथ इति ॥ प्रत्यक्चपरोक्षत्वे परिपूर्णत्व च सद्वितीयत्व । इतरेतर विरुद्ध ततश्च भवितव्यमत्र लक्षणया इति च ॥ त्वपदार्थे प्रत्यक्त्व तत्पदवाच्य परोक्षत्व अहमिति प्रतीत्यभावात् एवमीश्वरस्य परिपूर्णत्व जीवस्य सद्वितीयत्व अल्पत्वमिति यावत् । इतरेतरविरुद्ध कथ तयोरक्यावय वृत्तिमानात्तरोप रोध प्राप्ते उपपन्नमार्दित्रगावधत-तात्पर्यानुपपत्त्या गद्दी लक्षणया बोधनीयो । तत्र लक्षणा त्रिविधा जहत्लक्षणा अजहत्लक्षणा जहजदह

लक्षणा चेति । प्रकृते तु तृतीया ग्राह्या इत्याह । तथोरखण्डैकरसत्व-
 सिद्धये ससर्गाविषयक-प्रमाविषयत्वसिद्धये इत्यर्थः । उक्तं हि वाक्यवृत्तौ
 “ससर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र समतः । अखण्डैकरसत्वेन
 लक्षिता “निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा वृत्तिस्तदन्वितेऽन्यार्थे” । जहतीति
 लक्षणा स्यात् गगाया घोषवदिह न ग्राह्या ” इति । वाच्यार्थविषयिणी
 या वृत्ति पदपदार्थसवन्ध सा जहल्लक्षणा । यथा “गगामा घोष” इत्यत्र
 गगापदस्य प्रवाहसंयुक्त-तीरबोधकत्वः । तत्रापि यदि गगातीरे घोषइति
 बोधोभिप्रेत तदा अजहल्लक्षणैव । तीरेघोष इति चेत्, बोधे तज्जननघोष-
 स्थितो च वाच्यार्थस्याप्रवेशात् जहल्लक्षणा । प्रकृते नाल जहत्या इत्युक्त
 वाच्यैवदेशस्य विशेष्यस्य सप्रहात् “निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा”
 इत्युक्तलक्षणाभावात् । एव न तथा अजहत्या अखण्डैकरसत्वसिद्धये अजहत्या
 लक्षणयापि नाल न पर्याप्तः । तथाहि अजहल्लक्षणा नाम वाच्यार्थविषयिणी
 लक्षणायापि नाल न पर्याप्तः । तथाहि अजहत्या अखण्डैकरसत्वस्य वृत्ति ।
 तदुक्तं “वाच्यार्थं त्यजन्त्या यस्यावृत्ते प्रवृत्तिरन्यार्थे” । इयमजहतीति
 कथिता घोषो धावतिवदत्र न ग्राह्या ” इति शोणशब्दस्य वाच्यस्य रक्त-
 गुणस्य धावनकर्तृत्वान्वयासंभवात् तद्गुणविशिष्टे अद्वे लक्षणा । तत्र
 शोणगुणविशिष्टादवविषयकोपस्थितौ वाच्यार्थस्य शोणगुणस्यापि भानात्
 इय लक्षणा अजहती वाच्यार्थं न त्यजतीति । प्रकृते विशेषणानस्य
 वाच्यार्थस्य परित्यज्यमानत्वात् नाजहल्लक्षणा विन्तु उभयार्थनयैव
 भाव्य उभयोरर्थयो एवता यथा लक्षणया तथा जहदजहल्लक्षणया भाव्य
 तपोरखण्डैकरसत्वसिद्धये । तल्लक्षणमुक्तम् । “जहदजहतीति मा म्यान् या
 वाच्यार्थकदेशामपहाय । बोधयति चैव देन सोप द्विज इति वदाद्येदेनाम्” ।
 सोप द्विज इति वाक्यं त्यक्त्वा प्रत्यक्परोदादेनात् । द्विजमात्रशायक्यान्
 कथयत्येव वदाद्येरोदाभयो । तद्वत्त्वमनीति त्यक्त्वा प्रत्यक्परोदादादीनि ।
 “विद्वन्तु लक्षणाया घोषयतिष्पाटमनियदेनैक्यम्” इति तथान् विरि-
 ष्टावाप्यविषयिणी विनिष्ठावाप्यविषयिणी च या उपस्थिति तादृशोप-
 स्थिति-जनन-वाक्यमपहाया इति जहदजहल्लक्षणा । प्रकृते तथा

लक्षणया तत्त्वपदार्थयोः ससर्गाविषयक-यथार्थ-ज्ञानविषयत्वसिद्धये भाव्यम्
॥२४९॥

तद्दृष्टान्तपुरस्सारमाह । म इति ।

स देवदत्तोयमितीह चैकता विरुद्धधर्माशमपास्य कथ्यते ।
यथा तथा तत्त्वमसीति वाक्ये विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा ॥२५०॥
सलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनो अखण्डभाव परिचीयते बुधैः ।
एव महावाक्यशतेन कथ्यते ब्रह्मात्मनोरैक्य-अखण्डभाव ॥२५१॥

सोय देवदत्त इतीह तच्छब्दस्य तद्देशतत्कालवृत्तित्वविशिष्टोर्धं ।
अयमिति इदपदस्य एतद्देशतत्काल-वृत्तित्वविशिष्ट अर्थं । तत्र
विशेषणयोः अत्यन्तभिन्नत्वात् विशिष्टैक्यमनुपपन्नम् । बालातने देशान्तरे-
स्थित देवदत्त इदानीमनागत इत्यप्यर्थस्य ज्ञातत्वात् व्यक्तिमान-
विषयक-बोधतात्पर्येणोच्चरितादस्माद् वाक्यात् स्वघटवत्विदगदाभ्या
उभयत्र विरुद्धाश तद्देश-तत्काल-तद्देश-तत्कालरूप अपास्य हित्वा
देवदत्तहृदविशेष्याशामानुपस्थाप्यते । तत्र भेदो नास्तीति एकता यथा
कथ्यते तथा तत्त्वममिवाक्ये वारणोपाधि-कार्योपाधि-प्रत्यस्त्व-परोक्षत्व-
परिपूर्णत्व-सद्वितीयत्वादिरूपान् विरुद्धधर्मान् उभयत्र हित्वा चिन्मात्रतया
इंगजीवी सलक्ष्य तयोः अखण्डभाव वस्तुपरिच्छेदसून्यत्व बुधैः विद्विद्धि
परिचीयते अनुभूयत इत्यर्थं । एवमैक्यबोधप्रकार उपदिश्य अन्यत्राति-
दिशति, एव महावाक्यशतेन ब्रह्मात्मनोरैक्य तदर्थं अखण्डभाव कथ्यत
इति ॥२५१॥

विधिमूलेन जीवब्रह्मैक्यबोधक वाक्य उदाहृत्य निषेधमुखेन
तद्बोधक वाक्यमुदाहरति । अस्थूलमिति ।

अस्थूलमित्येतदसन्निरस्य सिद्ध स्वतो व्योमवदप्रतव्यम् ।
अतो मृपामानमिदं प्रतीतं जहीहि यत्स्वात्मतया गृहीतम् ।
ब्रह्माहमित्येव विशुद्धबुध्या विद्वि स्वमात्मानमखण्डबोधम् ॥२५२॥

“अस्थूलमनन्तहृदय-मदीर्घम्” इत्यादिवाक्यानि स्थूलशरीरादि-
नादात्म्याभिमानेन तथा न्वात्मानं जानान जीव तद्रूपत्व परिहाप्य ब्रह्म-

श्रीविश्वकर्मभूडामणि सत्याख्य

स्वरूप बोधयन्ति । तदाह एतत् दृश्यमान असत् स्थूल शरीरादि, अस्थूल-
मिति निरस्य निषिध्य, सकलनिषेधसाक्षित्वेन स्वत सिद्ध, व्योमवत्
आकाशवदप्रतर्क्य नह्याकाशस्य आयाम एतावानिति तर्कयितुं शक्यते,
तथा शास्त्रमन्तरेण तर्कानधिगम्यमित्यर्थं । तादृगं ब्रह्म अहमित्येव
विशुद्धबुद्ध्या मनननिदिध्यासन-सत्कृतबुद्ध्या, स्व आत्मान अरण्यविव
ज्जात मृषामात्र मिथ्याभूत जहीहि परित्यज इत्यन्वय ॥२५२॥

छान्दोग्यपष्ठाध्याये श्वेतकेतु प्रति उद्दालकेन कृतमुपदेन शिष्य-
मुखबोधाय सगृह्योपदिशति । मृत्कार्यमिति ।

मृत्कार्यं सकल घटादि सतत मृन्मानमेवाभित

तद्वत्सज्जनित सदात्मकमिदं सन्मात्रमेवाखिलम् ।

यस्मान्नास्ति सत् पर किमपि तत्सत्यं स आत्मा स्वयं

तस्मात् तत्त्वमसि प्रशान्तममल ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥२५३॥

मृत्कार्यं मृदुपादानव, घटादि षटशरावोदघनादि राजल, सतत
बालत्रयेपि उत्पत्ते. प्राक् उत्पत्त्यनन्तरं नाज्ञानन्तरं च, अभित सर्वेण प्रागुच्यं
पदचादप्यं पाश्वर्यो, मृन्मात्रमेव मृद्व्यतिरेकेण नास्ति विस्तरणेदमुपपादित-
मयस्तात् "मृत्कार्यंभूत" इत्यादिश्लोकाभ्याम् । तद्वत् "सदेव सोम्येदमग्रं
आसीत्, एतमेवाद्वितीयं, तदक्षत, तत्तेजोऽनूजत, तदपोऽनूजत, तदन्नमऽनूजत"
इत्यादिना "सन्मूला सोम्येमा सर्वा प्रजा सदायतना सत्प्रतिष्ठा"
इत्यन्तं श्रुत्या बोधितप्रकारेण सज्जनितं घटं सन् पटं सन् इति सामानाधि-
करण्यविषयप्रतीत्यान सदात्मकमिदमखिलं सन्मात्रमेव । यस्मान् मा
परप्रकृत्यं परं भिन्नं किमपि नास्ति तत् सर्वोपादानभूतं, मत्स्यं वायुप्रधा-
तस्माद्देवो अद्वयं स्यसत्ताव्यतिरिक्त्वा-नस्ताव-भ्रमार्थं नून्यं, प्रशान्तं निर्विकारं,
अमलं अज्ञानाद्यत्पृष्ठं, यत्परं ब्रह्म तदेव त्वमसि इत्यर्थं ॥२५३॥

निद्रा-नलित-वेदाबाल-विषयज्ञानादि मयं यथा

मिथ्या तद्वदिहापि जायति जगत्स्वाज्ञान-भार्यत्यतः ।

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

यत्पर सकलवागगोचर गोचर विमलबोध-चक्षुष ।
शुद्धचिद्धन-मनादि वस्तु यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५६॥

यदिति । यत्पर सर्वोत्कृष्ट, सकलवागगोचर 'यतो वाचो
निवर्तन्ते' इति श्रुते उपनिषद्भिरपि लक्षणावृत्या प्रतिपाद्यमानत्वात् ।
विमलबोधरूप यच्चक्षु तस्य गोचर 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व ततस्तु
त पश्यते निष्कल ध्यायमान' इति श्रुते । शुद्धा निर्विषया या चित् सैव
वच मूर्ति यस्य, यद्वा शुद्ध च तत् चिद्धन निरुपहितज्ञानस्वरूप, अनादि
वस्तु नित्य यथार्थं यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५६॥

पङ्क्तिर्मभिरयोगि योगिहृद्भावित न करणैर्विभावितम् ।
बुध्यवेद्यमनवद्य-भूति यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५७॥

पङ्क्तिरिति । श्रुतिपासे शोकमोहो जरामृत्यू ऊर्मियत् तरगवत्
उपर्युपरि सभवन्तीति एते पङ्क्तय इति कथ्यन्ते । तै पङ्क्ति ऊर्मिभि
अयोगि योगरहित सवन्धशून्य, क्रमेण प्राणमनश्शरीराश्रितत्वात् तेषा ।
योगिहृद्भावित विषयैर्म्यो निरुद्धचित्ता योगिन तेषा हृदा मनसा भावित
आदरेण ध्यातमित्यर्थं । न करणैर्विभावित "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा,
नैव वाचा न मनसा प्राप्नु शवयो न चक्षुषा, न तत्र चक्षुर्गच्छति न
वाग्गच्छति" इत्यादिश्रुतिभ्यः । शब्दस्पर्शरूपादिरहितत्वात् बुध्यवेद्य
तौहम्याद्यत्त्वहीनबुध्या वेत्तुमशक्य, अनवद्य भूति अनवद्या भूति महिमा
यस्य निर्दोषैश्वर्यमित्यर्थं "वैषम्यतेर्षुष्ये न सापेक्षत्वात्" इति सूत्रात्
"निरवद्यम्" इति श्रुतेश्च । तादृज यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि
॥२५७॥

भ्रान्तिकल्पित-जगत्कलाश्रय स्वाश्रय न सदसद्विलक्षणम् ।
निष्कल निरुपमान-मृद्धिमत् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५८॥

पादोस्य सर्वा भूतानीति श्रुते भ्रान्त्या कल्पिता या जगद्गुणा कला
अन तदाश्रय अधिष्ठान, "ग भगव यस्मिन् प्रतिष्ठित इति, म्वे
महिम्नि" इति श्रुते स्वमाश्रय यस्य अनाधार सत्यमित्यर्थं । नदगदि-
लक्षण प्रत्यक्षपरोक्ष-पञ्चभूतविलक्षण, निष्कल निरवद्य, निरुपमान

असदृश "न तत्समश्चान्यधिकद्वच दृश्यते" इति श्रुते । ऋद्धिमत् "एष सर्वेश्वर" इत्यादिश्रुते "सत्यकाम सत्यसकल्प" इत्यादिश्रुतेऽपि । एतादृश यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५८॥

जन्मवृद्धि-परिणत्यपक्षय-व्याधिनाशनविहीन-मव्ययम् ।

विश्वसृष्ट्यवनघातकारण ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५९॥

जन्म उत्पत्ति तदनन्तरकालिकस्थितेरुपलक्षण, वृद्धि अवयोपचय, परिणति विपरिणम पापादिना हृषातरोत्पत्ति आस्मादिपत्नादिषु अपक्षय अवयवापचय व्याधि रोग नानान अन्त्यधिकार तैविहीन पद्भावविवाररूपा इत्यथ । अत एव अव्यय न व्यतीत्यव्यय स्वतो वा परतो वा नाशरहित नित्य, विश्वसृष्ट्यवनघातकारण यतो वा इमानि भूतानि जायते येन जातानि जीवति, यत्प्रयन्त्याभिसंविदाति इद सर्व-मसृजत "आकाश परायण" आकाश प्रत्यस्त मन्ति इत्यादि-श्रुतिम्य सकलप्रपञ्च-सृष्टिस्थिति-संहारकारण यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भाव-यात्मनि ॥ २५९ ॥

अस्तभेद-मनपास्त-लक्षण निस्तरगजलराशि निश्चलम् ।

नित्यमुक्त-अविभक्तमूर्ति यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६०॥

अस्तभेद अस्त गत भेद यस्मात् एकमवाङ्मितीय इद सर्वं यदयमात्मा " इति श्रुते अनपास्तलक्षण अनपास्तमत्यक्त अनपायि सार्वैदिकमित्यर्थं लक्षण सच्चिदानन्दस्वरूप यस्य तत् । निर्गता तरगा यस्मात् सचासौ जलराशिश्च समुद्र तद्वन्निश्चल नित्यमुक्त भवापि बन्धरहित, अविभक्तमूर्ति सच्चिदानन्दस्वरूपत्वेऽपि तन्पदलक्ष्याराण्ड-स्वरूपभेदाभावात् अविभक्ता भवरहिता मूर्ति स्वरूप शरीर यस्य तत् अविभक्तमूर्ति निरवयवमिति वा यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६०॥

एकमेव सदनेव कारण कारणान्तरनिरासकारणम् ।

कार्यकारणविलक्षण स्वय ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६१॥

एकमेव सत् कल्पिताया अनकषा अधिष्ठानत्वेन कारण, कारणान्तर-निरासकारण "परास्य अक्षितविविधैव श्रूयते" इति श्रुते स्वभित्तकारण-

निरपेक्षमित्यर्थं । सकल-दृश्यनिषेधसाक्षित्वेन कारणात्तरस्य आकाशादे
निरातो नेति नेतीति निषेधे कारणमिति वा, कार्यकारणविलक्षण " तदेतद्
ब्रह्मापूर्व-मनपर " इति श्रुते कार्यं जगत् कारणं माया तद्विलक्षण " उत्तम
पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत " इति गीतोक्तेश्च । यद्यप्येकारण
इत्यस्मिन्नेव श्लोके कारणत्वमुक्तं तथापि तस्य मिथ्याकार्यनिरूपितत्वेन
मिथ्यात्वात् वस्तुतः कारणत्व नास्तीत्यपि मन्तव्यम् जगज्जन्मादि-
कारणत्वस्य तदस्यलक्षणत्वात् । यावल्लक्ष्यकाल मनवस्थित मदव्यावर्तक
तदेव तदस्यलक्षणं । स्वयं स्वतः सिद्धं ब्रह्म यत् तत्त्वमसि भावयात्मानि
॥२६१॥

निर्विकल्पक मनल्पमक्षर यत्क्षराक्षर-विलक्षण परम् ।
नित्य-मव्ययसुख निरञ्जन ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मानि ॥२६२॥

निर्विकल्पक मायिकत्वात् विकल्पानां वस्तुतः विवल्पान्य अनल्प
यो वै भूमा " ' ज्यायानाकाशात् इत्यादिश्रुते । अक्षरं न क्षरति
अश्रुते व्याप्नोतीति वा अक्षरं । यत्क्षराक्षरविलक्षणं द्वाविभौ पुरुषौ
श्लोके क्षरत्वाक्षर एव च । क्षरन्क्षरिणि भूतानि कूटस्थाक्षर उच्यते " इति स्मृते । पूर्वं कार्यकारणविलक्षण इत्युक्तं विवृतं पदात्तरेण जगन्माया-
विलक्षणं सत्यमित्यर्थं । अत एव परं सर्वोत्कृष्टं नित्यं अक्षरत्वात्प्रित्य
' नित्यो नित्याना ' इति श्रुते । परं नित्यमिति वा अवयवम् । अव्ययमुत्
यो वै भूमा तत्तुल्यं नात्मे सुखमस्ति इति श्रुते अगण्डगुणरूप निरञ्जन
तमदगुण्यं यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मानि ॥२६३॥

यद्विभाति सदनेवधा भ्रमाद्भामरूप-गुणचिद्रियात्मना ।
हेमवत्स्वय-भवित्रियं सदा ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मानि ॥२६३॥

यथा एव हेमं सुवर्णं पटव-गुणरूपत्वात्तानां विभाति स्वयमभ-
रूपं वात्यव्यापारमात्रेण एव सत् ब्रह्म स्वयं सदा अवित्रियं भ्रमात्
नामरूपगुणचिद्रियात्मना अनक्षया विभाति तद् ब्रह्म तत्त्वमसि भाव-
यात्मानि ॥२६३॥

यच्चकास्त्यनपर परात्पर प्रत्यगकरसमात्मलक्षणम् ।
सत्यचित्सुखमनन्त मध्यय ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६४॥

तद्वद ब्रह्मापूर्व मनपर इति श्रुते अनपर न विद्यते पर काय
यस्य वस्तुभूतवायूय परात् हिरण्यगर्भादिपि पर यद्वा सकाजकारणात्
अज्ञानात् पर अक्षरात्परत् पर इति श्रुत स एतस्माज्जीवधनात्
परात्पर पुरिषाय पुरुषमीक्षते इति श्रुते परशब्देन हिरण्यगर्भोपि ग्रहीत
शक्यते । प्रत्यगकरम जीवामित्र सर्वात्तर यच्चाप्नोति यदादत्त यच्चात्ति
विषयानिह । यच्चास्य सततो भाव तस्मादात्मा प्रकीर्तित इत्युक्तात्
लक्षणोपत्त सत्यचित्सुख अनन्त अपरिच्छिन्न अव्यय नित्य ब्रह्म तत्त्वमसि
भावयात्मनि ॥२६४॥

उक्तमर्थमिम मात्मनि स्वय भावय प्रथितयुक्तिभिर्धिया ।
सशयादिरहित कराबुवत् तेन तत्त्वनिगमो भविष्यति ॥२६५॥

उक्तमिति । इम एक्यरूप उक्तमथ प्रथितयुक्तिभि युक्तिपु
प्रथितत्व श्रुत्यनुसारित्व धिया निमलान्त करणन आत्मनि बुद्धा स्वय
भावय । तेन भावनन कराबुवत् हस्तगतजम् यथा निस्सशय स्पष्ट
गृह्यते एव तत्त्वनिगम तत्त्वनिगम सशयादिरहित यथा तथा भविष्यति ।
रहितपदस्य राहित्यमथ । सशयादीति विषयय आदिपदेन गृह्यते
असभावना च । असभावना-सशय विषयभावनाना राहित्य यस्मिन्
कमणि तद्यथा भवति तथा एति भविष्यतीत्यत्र भवनक्रियाविषयम्
॥२६५॥

स्व बोधमान परिशुद्धतत्व
विज्ञाय राघ नृपवच्च सैन्य ।
तदात्मनेचात्मनि सवदा स्थितो
विलापय ब्रह्मणि दृग्गजातम् ॥२६६॥

स्वमिति । मय बहुयोपपटिते मय छन्नादिविह्वन नृपमिव
मघ शरीरेन्द्रियप्राणाह्वार रूपवायवरणसघाते परिशुद्धतत्व परिशुद्ध
तत्व याथात्म्य यस्य स परिशुद्धतत्व त स्व आत्मान बोधमान सर्वादि-

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्य.

भासकज्ञानमात्रं दृश्यसबधरहितं विज्ञाय विवेकेनानुभूय, तदात्मनैव
ज्ञानात्मनैव सर्वदात्मनि स्थितं स्वरूपनिष्ठं, ब्रह्मणि दृश्यजातं विलापय
“पृथिव्यन्तु पयो वह्नौ वह्निर्वायो नभस्यसौ। नभोप्यव्याकृते तच्च
शुद्धे शुद्धोस्म्यहं हरिः” इतिरीत्या तत्तदुपादेयानां स्वोपादानव्यतिरेकेण
असंज्ञाव विनिश्चित्य सर्वस्य सर्वोपादानभूत-ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव
निश्चिनुहि इत्यर्थं ॥२६६॥

बुद्धौ गुहाया सदसद्विलक्षण
ब्रह्मास्ति सत्यं परमद्वितीयम्।
तदात्मना योत्र वसेद्गुहाया
पुनर्न तस्यागुहा-प्रवेश ॥२६७॥

सदसद्विलक्षणं सत्यं अद्वितीयं परं ब्रह्म गुहाया बुद्धो अस्ति “योय
विज्ञानमय-प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः” इति श्रुते “स वा एव आत्मा
हृदि” इति च, “प्रतिबोधविदितः” “वृथ्यतेत्वग्रथया बुध्या मूढमया” इति
श्रुते बुद्धिं विना वेतुमशक्यत्वात् दर्पणमिव मुखस्य बुद्धिवृत्तिरेव आवरण
भक्त्वा ब्रह्म गूह्यतीति सर्वगतमपि बुद्ध्यावस्तीति कथ्यते, मुपुप्तौ बुध्-
भावेन दुर्ग्रहत्वात् स्वरूपस्य। सामीप्यसप्तमी पापाणे वृक्ष इतिवत्।
यद्यपि पचापि मोक्षा गुहापदेन कथ्यन्ते तथापि तत्र मनोमयादीनां
बुद्धिद्वारज-संवन्धात् आनन्दमयकोशे बुद्धिं विना विवेकनुमनाक्यत्वात्
प्राधान्येन सत्यप्रधानबुद्ध्यावेव स्थितिरित्युक्तमिति बोध्यम्। तदात्मना
ब्रह्मात्मना यं पुरषं अत्र गुहाया स्थूलमूढमदेहात्मकगुहाया, वसेत् पुन
तस्य अगुहाप्रवेशेन अगमेव गुहा, अगतिं शिष्यसंशोधनं वा, अत्र प्रवेशः
तादात्म्याभिमानं न विद्यते। “न स पुनरावर्तते” इति श्रुते, “आत्मानं
चेद्विजानीयात् अयमस्मीति पूरुषः। विमिच्छन् पश्य कामाय पारीर-
मनुसज्वरेत्” इति च ॥२६७॥

एतावता प्रथमेन आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवः इत्येतत्प्रदर्शिनं ग्रन्थ-
द्वितीयपरलोचोक्तं, ब्रह्मात्मना मन्थितं मुक्तिरित्येवमर्थं मूढिनं विगदयितुं
उपक्रमते। ज्ञात इति।

ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरपा
 कर्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य ससारहेतु ।
 प्रत्यग्दृष्ट्याऽऽत्मनि निवसता सापनेया प्रयत्नात्
 मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनया वासनातानव यत् ॥२६८॥

वस्तुनि आत्मनि ज्ञातेषु पञ्चमोशविलक्षणतया ब्रह्माभिन्नतया च
 शास्त्रत युक्तितश्च ज्ञातेषु या वासना अस्य ससारहेतु वस्तुत्व भोक्तृ
 त्वादिरूप ससारकारण अह कर्ता भोक्तानीति दृढा दुर्बुद्ध्या अनादि
 बहुकालादनुवृत्ता एषा वासना बलवती सम्यक्प्रबुद्धोपि स्वप्नलयात् भीत
 कचित्कालं निराकुलितात् करणो न भवतीति दृश्यते हि । अत आत्मनि
 ब्रह्मणि प्रत्यग्दृष्ट्या बहिर्मुखत्वं नितरा दूरीकृत्य अतमुन्नतया निर्विकल्पक
 समाधिनिवृत्ततः । अभयज्ञानं निवसता नितरा स्थितिगता सा प्रयत्ना
 दपनया नाशनीया । यत् वासनातानव स्वकार्यानाघायकत्वं अनुत्कटव
 यत् तदेव लोक शास्त्र वा मुनय शास्त्राद्यमननशीला मुक्तिं प्राहुः ।
 अत ब्रह्मात्मना तस्थिति अप्रगादेन मस्थिति मुक्तिरिति दुर्बलम
 साधनचतुष्टयं संपत्तिं विना ज मातरमुकृतवशात् ब्रह्मविदोपि वासनाशय
 मनोनाशाय प्रयत्न निरतर-समाधिरूप आवश्यक एवेत्यक्तं भवति
 ॥२६८॥

प्रतिबन्ध सति प्रत्यग्दृष्ट्या आत्मनि निवास न सम्भवतीति तत्प्रति
 बन्ध तन्निरासोपाय च करुणानिधि भगवान् विस्तरेणोपदिशति । अह
 ममत्यादिना ।

अहममिति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।

अध्यासोय निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥२६९॥

अनात्मनि देहाक्षादौ अक्षाणि इन्द्रियाणि आदिपदेन प्राणमनो
 बुध्यादि तत्र अह मम इति यो भाव अहं ममता इत्यथ । अयमध्यास
 विदुषा धवणमननवता पुरुषश्रद्धेन स्वात्मनिष्ठया स्वात्मनि ब्रह्मणि
 नितरा स्थितिरूप निदिध्यासनं निरस्तव्यं समूलघातं हन्तव्यं इत्यथ
 ॥२६९॥

तत्प्रकारमुपदिशति । ज्ञात्वेति ।

ज्ञात्वा स्व प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्बृत्तिसाक्षिणम् ।

सोहमित्येव सद्वृत्त्याऽनात्मन्यात्ममतिं जहि ॥२७०॥

स्व बुद्धितद्बृत्तिसाक्षिणं प्रत्यगात्मानं ज्ञात्वा सोहमित्येव सद्वृत्त्या
कालत्रयेऽपि बाधायोग्यवस्त्वभेदज्ञानेन अनात्मनि बुद्ध्यादौ आत्ममतिं
अहता जहि नाशय ॥२७०॥

भ्रान्तिपरंपराहृत्याजनेन भ्रान्तिं त्याजयति । लोकेति ।

लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ।

शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनय कुरु ॥२७१॥

उक्तं हि साधनपत्रकं जनकृपानेच्छुभ्यंमुत्सृज्यताम् इति ' देहह
मतिरुद्ध्यताम् ' इति च । शास्त्रानुवर्तनं नाम मोक्षप्रयोजकं ग्रन्थपरिशीलनं
विना इतरग्रन्थाध्ययनादिकं दृढतरं कर्मांशु सत्यज्यता मित्युपदेशानुसारेण
शास्त्रपदं कर्मशास्त्रपरं वा । तत्रैव त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु
अहता ममता च नाशय ॥२७१॥

तत्कृत इत्यत आह । लोकवासनयति ।

लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयापि च ।

देहवासनया जान यथावन्नैव जायते ॥२७२॥

सर्वे जना यथा मा न निदन्ति यथा स्तुवन्ति तथैव सर्वदा चरिष्यामि
इत्यभिनिवेशं लोकवासना इयं वासना अत्यन्तं प्रतिबधिका तथा वैनापि
स्यानु अशक्यत्वात् । इदं तु जीवन्मुक्तिविवेके वासनादायप्रवरणं विद्यारण्य-
गुरुचरणैः विस्तरेणोपपादितं को लोकमाराधयितुं समर्थं ' विद्यते
न तस्यु वदिष्युगाम्य सर्वलोषपरितोषकरा यः । सर्वथा स्वहितमागरणोय
किं परिष्यति जनो बहुजल्प ' इति । अत एव तुल्यनिदास्तुतिं भगवद्-
भक्त इत्युक्तं गीतायाः । शास्त्रवासना त्रिविधा पाठ्यमाना शास्त्रव्यता
अनुष्ठाप्यमाना चेति भरद्वाज-दुर्वातो-दानुरदृष्टान्तं जीवन्मुक्ति-
विवेके नूपादिता । एष देहवाग्नापि आत्मव्यगुणापान-दोषावनयन-

भ्रान्तिभि रिविद्या इत्यादिना विद्वता । तत एव विज्ञेया । तिसृभि-
रेताभि वासनाभि ज्ञान यथावन्तं जायते ॥२७२॥

एतत्प्रथमेव सम्यग्ज्ञानप्रतिबधक इत्याह प्रामाणिकोक्ति मूली-
दृश्य सत्तारेति ।

ससारकारागृह-मोक्षमिच्छो ।

अयोमय पादनिबद्ध-शृखलम् ।

वदति तज्ज्ञा पटुवासनात्रय

योस्माद्विमुक्त समुपैति मुक्तिम् ॥२७३॥

तज्ज्ञा नह्यविद, पटुवासनात्रय तानवमयात शेषशास्त्रदेह-
वासनात्रय ससार एव कारागृह तस्मान्मोक्ष इच्छो पुरपस्य अयोमय
बहुदृढ पादनिबद्धशृखल पादयो निबद्ध शृखलमितिहाय यथा
आयत्तशृखलावद्धपादयुग्म गन्तु न शक्नोति एव लोपादिवासनात्रययुत
विष्णो परम पद नैव प्राप्तु शक्नोतीत्यभिप्राय । यो नर अस्मात्
पूर्वोक्तवासनात्रयात् विमुक्त तनुद्धतवामन ग मुक्ति समुपैति यथा-
वज्ज्ञानेनेति शेष ॥२७३॥

तत्र प्रतिबधकवासनापतयने सदृष्टान्त आत्मवामना-न्मोक्षेन वारण-
माह । जलादीत्यादिना ।

जलादिस्पर्श-वशात् प्रभूतदुर्गन्ध-धूतागर-दिव्यवासना ।

सघर्षणेनेव विभाति सम्पक् विधूयमाने मति बाह्यगधे ॥२७४॥

अगरो जलादिस्पर्शवशात् प्रभूत बटु म दुग्ध तेन धूतागर-
दिव्यवागना मोरम्भ, सघर्षणन ग्राह्यगध विधूयमाने अपतीयमाने
तिरस्त्रियमाण एव सम्यग्भिभाति इतिदृष्टान्त ॥२७४॥

अतश्चित्तानन्त-दुरतवामनाधूलीविलिप्ता परमान्मवागना ।

प्रजातिसघर्षणतो विशुद्धा प्रतीयते चन्दनगधवल्गुपुटा ॥२७५॥

अतश्चित्तता या जनता बहुविधा दुग्धता दुष्पुत्रा वानना अलात्म-
वामना मैव धूली तथा विघर्षेण लिप्ता विशुद्धा परमान्मवागना, प्रजया

श्रीविवेकचूडानि सव्याख्य

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञा कुर्वीत ब्राह्मण” इति श्रुत्या “ब्रह्मात्मनो. शोधितयो एकभावावगाहिनी। निविकल्पा च चिन्माना घृति प्रज्ञेति कथ्यते” इति वक्ष्यमाणया, यदतिसर्पण मनस योशासपर्केण स्थापन तत विशुद्धा अनात्मवासनाऽसंपृक्ता चदनगधवत् स्फुटा प्रतीयते इति दाष्टान्तिकम् ॥२७५॥

उदनमयं सगृह्णाति। अनात्मैति।

अनात्मवासनाजालं तिरोभूतात्मवासना।

नित्यात्मनिष्ठया तेषा नाशे भाति स्वयस्फुटा ॥२७६॥

अनात्मविषयिण्य या वासना लोकेदेहनास्त्रवासना “दभो दपोभिमानश्च क्रोध पारुष्यमेव च” इत्यादिना आसुरसपत्त्वेन द्रव्यमान-मानसवासनाश्च, तासा जाले समूहे आत्मवासना तिरोभूता न्यक्कृता। तेषा अनात्मवासनाजालाना नित्या या आत्मनिष्ठा ब्रह्मणि परिसमाप्ति. तथा नाशे स्वय स्फुटा विविवता भाति ॥२७६॥

“अस्मात्लोकान्नेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसंश्रमति” इत्यादिश्रुत्या “शनं शनैश्चरमेद् बुध्या घृतिगृहीतया। आत्मसस्य मन कृत्वा न विचदपि चिन्तयेत्” इतिस्मृत्या च कथितमर्थं धारणादायोपाय आह। यथायथेति।

यथा यथा प्रत्यगवस्थित मन

तथा तथा मुचति बाह्यवासना।

निश्शेषमोक्षे सति वासनाना

आत्मानुभूति प्रतिबन्धशून्या ॥२७७॥

यथा यथा प्रत्यक् अत मन अवस्थित अम्मासवैरान्याम्ना तथा तथा बाह्यवासना पुत्रादिषु ममता अन्नमयादो अहता च मुचति। वासनाना निश्शेषमोक्षे निविकल्पसमाधिर्नैर्गतयेण वेदान्तार्थ-विचार-पुरस्तर क्रियमाणेन “रसोप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते” इतिस्मृत्या निश्शेष यथा मूढमात्मनापि न तयान् तथा मूढाज्ञानेन आश्रयेण सह मोक्षे अत्यन्त निवृत्ती आत्मानुभूति. प्रतिबन्धशून्या निरर्गला ॥२७७॥

कार्यनाशनद्वारा कारण क्षण्णीय इति वासनाकार्य-भ्रान्तिनाश
वासनाक्षये कारणमाह नवभिः श्लोकैः । स्वात्मन्येवेत्यादिभिः ।

स्वात्मन्येव सदा स्थित्या मनो नश्यति योगिनः ।
वासनाना क्षयश्चात स्वाध्यासापनय कुरु ॥२७८॥

योगिनः चित्तस्य राजसी तामसीश्च वृत्ती निरुन्धत सत्वोत्कर्षेण
प्रदीपज्वाला-सतानवत् वृत्तिसतानरूपेण परिणाममान अन्तःकरण स्ववेग
त्यक्त्वा निरुद्ध भवति । ततः ब्रह्मसामोप्यबलेन शान्तिदान्तिरूप-शुद्ध-
वासनाया दुःखाया भवन्त्या वाह्यनिमित्ते सत्यपि त्रोधाद्यनुत्पत्ति वासनाना
क्षयः, पूर्वपरपरामर्शमन्तरेण सहसा उत्पद्यमानस्य त्रोधादिवृत्तिविशेषस्य
हेतोः चित्तगतसंस्कार-विशेषस्यैव वासनाशब्दार्थत्वात् । अतः स्वाध्या-
सापनय कुरु विपरीतभावना निवर्तय । पचसु कोनेषु सम्यग्निवच्यैः आत्म-
बुद्धिं परित्यज ॥२७८॥

राजसतामस-वृत्तिनिरोधरूप-योग एव कथमिति चेदाह । तम
इति ।

तमो ब्रह्म्या, रजः सत्त्वात्, सत्वः शुद्धेन नश्यति ।
तस्मात्सत्त्वमवष्टभ्य स्वाध्यासापनय कुरु ॥२७९॥

ब्रह्म्या रजस्सत्त्वाभ्या तमः नश्यति । प्रसिद्धं हि स्वाध्यासादिना
काव्यशास्त्र-विनोदादिना वा आत्मस्यनिद्रादि-तापमधर्मानु-साधयतीति ।
रजः सत्त्वात् चित्तैवाग्रचरूपसत्त्वकार्येण कर्मणि प्रवृत्तीश्च त्यजतीति ।
रजः सत्त्वात् नश्यति । तदपि सत्वः शुद्धेन निर्गुणेन नश्यति । निर्गुणप्राप्ती
सत्त्ववृत्तेः ज्ञानस्यापि नाशात् । तस्मात्सत्त्वमवष्टभ्य अवलम्ब्य तम-
कृतावरणकालिन्-रजः कृतयिक्षेप-रूपाणां स्वाध्यासाना धमणा अपनय
नाश कुरु ॥२७९॥

ज्ञानसाधनत्वात् शरीरस्य तद्रक्षायं तदभिमान आवगम्य इति
चेदाह । प्रारब्धमिति ।

प्रारब्धं पुष्यति वपुरिति निश्चित्य निश्चलः ।
धैर्यमालम्ब्य यत्नेन स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८०॥

श्रीविद्येकचूडामणि सव्याख्य

प्रारब्ध कर्मं वपु शरीरं पुष्यति रक्षतीति निश्चित्य निश्चल
निर्विकारचित्त धैर्यं विकारहेतावपि अविद्वक्तचित्तत्वं अवलम्ब्य यत्नेन
स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८०॥

तत्रकारं विशदयति । नाहमिति ।

नाहं जीव परब्रह्मेत्यतद्ब्यावृत्ति-पूर्वकम् ।

वासनावेगतं प्राप्त-स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८१॥

नाहं जीव किंतु परब्रह्म इति न तत् अतत् ब्रह्मभित्तं तस्य सर्वस्य
बुद्धिमन प्राणशरीरादे ब्यावृत्तिपूर्वकं 'नाहं देहो नेन्द्रियाण्यतरंग नाहंकार
प्राणवर्गो न बुद्धि । वारापत्यक्षेत्र-वितादिदूर साक्षी नित्य प्रत्यगात्मा
शिवोहं' इति निषेधपुरस्सरं वासनावेगतं पूर्वं प्राप्ता ये स्वाध्यासा
तेषा अपनयं कुरु । यद्वा वासनापदेन अनादिबालप्रवृत्तानात्मवासना
ग्राह्या तासां वेगतं प्राप्तस्वाध्यासानां अपनयं अतद्ब्यावृत्तिपूर्वकं अहं
परं ब्रह्मेति निरंतरानुसंधानं कुरु इति योजनीयम् ॥२८१॥

श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वार्थ्यमात्मनः ।
वचचिदाभासत प्राप्त-स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८२॥

आत्मवेदं सर्वं इत्यादिश्रुत्या यस्य स्फुरणं विना यत्र स्फुरति
तत्ततो नातिरिच्यत यथा मृदो घटं दुदुभि शय-वीणापद्य-सामान्यविशेषा
वा इति श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति' इति श्रुते, सर्वस्य आत्मभानभास्यत्वात् न तदति-
रिक्तत्वं सकल्पत्वनाधिष्ठानत्वाच्च नाधिष्ठानाद निप्रतारोपिताय'
इत्यादियुक्त्या, तदनुसारिण्या स्वानुभूत्या आत्मनः सार्वार्थ्यं ज्ञात्वा
कल्पितानां सर्वेषां वास्तवस्वरूपतां विदित्वा वचचित्तोनादौ आभासत
चैतन्यप्रतिफलनमात्रात् प्राप्त-स्वाध्यासापनयं कुरु अहता नाशय ॥२८२॥

अन्नादानविसर्गान्म्या ईपन्नास्ति त्रिया मुने ।
तदेवनिष्ठया नित्यं स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८३॥

अन्नादानेति । मुने सततं परमात्ममननशील्यं अन्नादानं
विसर्गान्म्या अन्यत्रा ईपदपि नास्ति, अतः नित्यं तदेवनिष्ठया तस्मिन्

परमात्मनि एवा अनन्यतया या निष्ठा नितरा स्थिति तस्मिन् एव स्मिन्
निष्ठा वा तथा स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८३॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ-ब्रह्मात्मैकत्वबोधत ।
ब्रह्मण्यात्मत्वदाढ्याय स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८४॥

तत्त्वमसीति । तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्य उत्थ जात, य ब्रह्मात्मनो
एकत्वस्यबोध तत तदप्रलन, ब्रह्मण्यात्मत्वदाढ्याय दाढ्यं च देहात्म-
ज्ञानयत् ब्रह्मात्मत्वज्ञान तस्मै स्वाध्यासापनय कुरु अनात्मभ्रान्तो
महावाक्येभ्य बोधस्वैवाजननात् ॥२८४॥

क्रियत्काल भ्रान्तिनिरासप्रयत्न वरणोप इति चेदाह । अहमिति ।

अहभावस्य देहेस्मिन् निश्शेषविलयावधि ।

सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८५॥

अस्मिन् स्थूलदेहे अहभावस्य निश्शेषविलयावधि वासनया सह
नाशपर्यन्त, सावधानेन युक्तात्मा अप्रमत्तान्त करण सन् स्वाध्यासापनय
कुरु ॥२८५॥ एव

प्रतीतिर्जीवजगतो स्वप्नयद्भाति यावता ।

तावन्निरतर विद्वन् स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८६॥

यावतेति । यावता कालेन जीवस्य जगतश्च प्रतीति प्रबुद्धस्य
स्वप्नयत् निश्चितमिथ्यात्वक भाति तावत्कालपर्यन्त निरतर विद्वन्
स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८६॥

एव नवभि श्लोकै अनात्मभ्रान्त्यपनयमपदिश्य आत्मनाशहेतो
विस्मृते विविदप्यवकाशो न देय इति विस्मृतिहेतु विशदनेन उपदिशति ।
निद्राया इति ।

निद्राया लोकवार्तायाश्शब्दादेरपि विस्मृते ।

वदचिन्नावसर दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥२८७॥

निद्राया पञ्चमी एव लोकवार्ताया शब्दादेरपि विपयात् प्रसज्यमाना
या विस्मृति आत्मविस्मरण तस्या नवचित नदाचिदपि अदसरमवनाश

श्रीविदेकबूदानि सव्याख्याः

अदत्त्वा आत्मानं परं स्वरूपं, आत्मनि बुद्धौ चित्तय । उक्तं हि “ दद्यात्प्रा-
वसरं किञ्चित्कामादीनामनामपि ” इति । यद्वा सर्वत्र पृथो निद्राया लोक-
वार्तायाः शब्दादेः विस्मृतेरपि क्वचिदप्यवसरमदत्त्वा चिन्तयात्मानमा-
त्मनीत्यर्थं । उक्तं हि मोक्षधर्मेषु “ अप्राशन-मसत्पशं-मसदशनमेव च ।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये निश्रेयसं वरम् ” इति ॥२८७॥

यदभिमाननिवयना सर्वे दोषा तं स्थूलदेहं मा वदाचिदप्यात्मत्वेन
मस्या इत्याह । मातापिनोरिति ।

माता-पित्रोर्गलोद्भूतं मलमासमयं वपुः ।
त्यक्त्वा चण्डालवद्दूरं द्रह्मीभूय कृतीभव ॥२८८॥

मातापियो मलोद्भूतं शुक्लशोणितजन्यं, मलमासमयं हेतुत-
स्वभावतश्च बीभत्समित्यर्थं । वपुः शरीरं चण्डालमिव दूरं त्यक्त्वा
तत्रात्मत्वाभिमानमकृत्वा, द्रह्मीभूय आशानिकं अन्नहृत्य विधूय स्वयं
ब्रह्मेति विज्ञाय, कृती कृतकृत्यो भव । वृत्ती धीमान्वा ॥२८८॥

त्यक्त्वा स्थूलाभिमानं तत्परिच्छेदात्परिच्छिन्नमिव भातमानं जीव-
मपि उपाधिप्रविलापनेन विलापयेत्याह । घटेति ।

घटाकाशं महाकाशं इवात्मानं परात्मनि ।
विलाप्यास्तण्डभावेन तूष्णीं भव सदा मुने ॥२८९॥

महाकाश एव घटेनावच्छिद्यमानं घटाकाशं उच्यते । एव
बुध्यादयुपाधिना परात्मा जीव उच्यते । धिया घटस्य पृथक्कारणे
घटाकाशो महाकाश एव । एव उपाधीना सर्वोपादान-मयं वत्पनाधिष्ठान-
ब्रह्माव्यतिरिक्तत्व-ज्ञानेन स्वरूपेण निषेधे तृते अस्तण्डभावेन परिच्छेदा-
पादवत्समाभावात् अपरिच्छिन्नाकारतया मुदा मुने तूष्णीं भव वरुणान्तरा-
भावात् । उक्तं हि गीतासु “ एतद् बुध्या बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च
भारत ” इति ॥२८९॥

स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयंभूय नदात्मना ।
दह्याण्डमपि पिण्डाण्डं त्यज्यता मलभाण्डवत् ॥२९०॥

स्वप्राकाशमिति । स्वप्रकाश चिद्रूपतया स्वतः सिद्ध, अधिष्ठान
सर्वकल्पनानां मायाविद्ययोश्च कल्पनाधिष्ठान, स्वयम्भूत्वात् सदात्मना,
ब्रह्माण्डं चतुर्दशभुवनात्मकं पिण्डाण्डमपि स्वशरीरमपि, मूलभाण्डवत्
मूलपूर्णघटवत् त्यज्यतां नेत्रं स्पर्शतामित्यर्थं "अधिष्ठानादज्ञेयो हि नाश
कल्पितवस्तुन" इति प्रमाणान् । सदात्मना त्यागो नाम नास्तित्वापा-
दानमेव ॥२९०॥

चिदात्मनि सदानन्दे देहाह्वामहधियम् ।
निवेश्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥२९१॥

चिदात्मनीति । देहाह्वामहधियं अहमितिमति सदानन्दे चिदात्मनि
स्वयंप्रकाशानित्यानन्दस्वरूपे परमात्मनि निवेश्य आधाय, लिङ्गं गूढमशरीरं
उत्सृज्य तादात्म्येनानभिमत्य सर्वदा केवलो भव असगो भव सजातीय-
विजातीय-स्वगतभेदरहितो वा भव । भेदस्याज्ञानित्वात् परमात्माहमिति
ज्ञाने तस्य नाशात् कैवल्यं सहजमभिव्यज्यत इति भावः ॥२९१॥

यत्रैषजगदाभास दर्पणान्तं पुरं यथा ।

तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥२९२॥

यत्रेति । स्वच्छे अच्छिद्रे दर्पणे अन्तं यथा पुरं जननिरिनदी
ब्रह्मणि एष जगदाभास मिथ्याभूतं जगत् भाति तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा
कृतकृत्यो भविष्यसि ॥२९२॥

यत्सत्यभूतं निजरूपमाद्यं चिदद्वयानन्द-मरूपमत्रियम् ।

तदेतत् मिथ्यावपुस्त्वृज्यैतच्छैलूपवद्वेषमुपात्तमात्मनः ॥२९३॥

यदिति । चित् अद्वयं च तत् आनन्दं च अद्वयानन्दं अरूपमत्रियं यदाद्यं
सत्यभूतं निजरूपं वास्तविकं तत्र स्वरूपं तदेतत्प्राप्य ज्ञानमेवात्र प्राप्तिं
ब्रह्मणामीवरवत्, एतत् मिथ्याभूतं वपुस्त्वृज्यं त्ववताहभावं पुरं ।
यथा शैलूपं नट आत्मन उपात्तं वेष उत्सृजति तद्वत् ॥२९३॥

पुनरात्मानं अहंपदार्थं शरीरादिभ्यो विवेचयन्नि ज्ञानदाद्वयम् ।
सर्वात्मनेति ।

श्रीविवेकबूडामणि सव्याख्य

सर्वात्मना दृश्यमिदं मूर्धैव
नैवाहमर्थं क्षणिकत्वदर्शनात् ।
जानाम्यहं सर्वमितिप्रतीति
कुतोहमादे क्षणिकस्य सिद्ध्येत् ॥२९४॥

अहंपदार्थं सत्यं नित्यश्च, इदं दृश्यं मूर्धैव क्षणिकत्वदर्शनात् क्षणे
अहं पश्यामीति क्षणे अहं श्रूणामीति एव अहं जिघ्रामि रसयामि गच्छामी-
त्यादिना यत्र यत्र अहंवृत्तिसाबन्धं रासं अहमहमित्यभिलष्यते नहि बहूना
अहत्वं सम्भवति आत्मन एकत्वात् । यदा अहंवृत्तिसम्बन्धं तदैषा भानं
भावात् अतः जडत्वेन क्षणिकत्वेन सर्वात्मना सर्वप्रकारंश्च इदं दृश्यं मूर्धैव
नैवाहमर्थं । तदुपपादयति अहं सर्वं जानामीति प्रतीति क्षणिकस्य
अहमादे कथं सिद्ध्येत् इति । नहि चक्षुः रसं जानाति श्रोत्रं वा रूपं अतः
“गन्धाय घ्राणं” इत्यादिश्रुत्या तेषां रूपाद्याकार-वृत्तिकरणत्वेऽपि नाह-
मर्थत्वम् । नहि मनो वा स्वयीयवृत्तीं ज्ञातुमीष्टे जडत्वात् कर्तुं-कर्म-
विरोधाच्च ॥२९४॥

अत आत्मा अन्यः । तत्स्फुटयति । अहमिति ।

अहंपदार्थं-स्त्वहमादिसाक्षी
नित्यं सुपुप्तावपि भावदर्शनात् ।
भूते ह्यजो नित्य इतिश्रुतिस्त्वयं
तत्प्रत्यगात्मा सदसद्विलक्षण ॥२९५॥

अहमादे दृश्यस्य अहंपदार्थत्वानावे वस्य तथात्वमिति चेत् आह
अहंपदार्थंस्तु तुशब्दं दृश्यनाम् अहंपदार्थत्वव्यावर्तय । अहमादिसाक्षी
अहमादीना सर्वेषां अज्ञानादिदृश्यानां साक्षी नित्यं वस्तु सुपुप्तावपि यदा
अहंवृत्तेरभावः सत्यं तस्या सुपुप्तावपि भावदर्शनात् “सुखमहं-मत्वाप्सु”
इति । अनुभवे विद्यमान आहं द्रव्यं इति । “अजो नित्यं साद्वत्तोयं
पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इत्यात्मा नित्यं इति भूते श्रुति
स्त्वयं, तत् तस्मात् वारणात् प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दरूप आत्मा
सदसद्विलक्षणं व्यक्ताव्यक्तभिन्नं इत्ययं ॥२९५॥

विकारिणा सर्वविकारवेत्ता
नित्योऽविकारो भवितु समर्हति ।
मनोरयस्यप्न-सुपुप्तिषु स्फुट
पुन पुन दृष्टमसत्त्वमेतयो ॥२९६॥

विकारिणा देहादीना जन्मादिनाशान्ता ये विकारा तेषा सर्वेषा
वेत्ता य नित्य अविकारश्च स भवितु समर्हति युज्यते अनित्यत्वे सर्व-
विकारवेत्तृत्वासम्भवात् । स्वस्य विकारवत्त्वे कर्तृ-कर्मविरोधेन तज्जाना-
सम्भवात् अनित्यत्वाच्च स्वविकारज्ञाने व्यापृतस्य इतरविकारि-विकार-
ज्ञानासम्भवाच्च । अत नित्यत्व अविकारत्व च वक्तव्यम् । एतेन बुद्धि-
मुषुदु खादिमत्त्वेन रवीन्द्रियमाणस्य ताविकात्मन नित्यत्व दुर्घटमिति
सूचितम् । पिण्डतदभिमानिनो आत्मत्व न सम्भवतीत्याह मनोरथेति ।
मनोरथे मनोराज्ये स्वप्ने सुपुप्ती च एतयो पिण्डतदभिमानिनो पुन
पुनरसत्त्व स्फुट दृष्ट प्रसिद्ध धारावाहिक्या कल्पनाया व्यासवतमनसा
वर्षवातातपादि-वाद्या न ज्ञायते तदा शरीरभानाभावात् । तत्सत्त्वेपि
तत्राभिमानाभावात् अभिमानिनश्च विशिष्टस्याभावो ज्ञेय । एव स्वप्ने
शरीरान्तरस्यैव सृष्टे तदभिमान्यपि अन्य एव । सर्वदा साक्षी एक
अत एवोक्त "स्वप्नेयंशून्ये मृजति स्वभावत्या भोमन्नादिविद्व मन एव
सर्व" इति । सुपुप्ती पिण्डाह्वारयो अभाव सिद्ध एव इति स्फुट
दृष्टमित्युक्तम् । एतेन सर्वभावाभावसाक्षी नित्य एकरूप इत्युक्त
भवति ॥२९६॥

अतोभिमान त्यज मासपिण्डे
पिण्डाभिमानिन्यपि बुद्धिकल्पिते ।
कालनयावाध्यमखण्डबोध
जात्वा स्वमात्मानमुपैहि शान्तिम् ॥२९७॥

अत अनित्यत्वात् विवाशित्वाच्च मासपिण्डे बुद्धिकल्पिते पिण्डा-
भिमानिन्यपि चित्प्रतिविवे अभिमान आत्मबुद्धि त्यज । तर्ह्यहं क इति
चेत् वाङ्मयावाध्य नित्यरोध स्व आत्मान ज्ञात्वा शान्ति आर्त्या-तफ-
दु खनिवृत्ति उपैहि मुक्ति लभस्व ॥२९७॥

श्रीविवेकबूझमणि सव्याख्य

त्यजाभिमान कुलगोत्रनाम-
रूपाश्रमेष्वार्द्र-शवाश्रितेषु ।
लिंगस्य धर्मानपि कर्तृतादी-
स्त्यक्त्वा भवाखण्ड-मुखस्वरूप ॥२९८॥

स्वाध्यासापनय कुच इत्यत्रोक्त अर्थ स्फुटयति । त्यजेति । आर्द्रश-
वाश्रितेषु स्थूलदेहाश्रितेषु कुलगोत्रनाम-रूपाश्रमेषु अभिमान ममता त्यज ।
एव लिंगस्य सूक्ष्मदेहस्य धर्मान् कर्तृतादीनिपि त्यक्त्वा अनित्यत्वात्
विकारित्वाच्च स्थूलसूक्ष्मयो अखण्डसुखस्वरूप भव इत्युपदेश
आशीश्च ॥२९८॥

सर्वानर्थहेतु आत्मानुभूतौ मुख्य प्रतिबन्धक आह यस्मिन्ननुमूलिते
इतरत्रैव जायते "सन्त्यन्य" इत्यादिभि प्रयोदशभि ॥

सन्त्यन्ये प्रतिबन्धा पुस ससारहेतवो दृष्टा ।
तेषामेषा मूल प्रथमविकारो भवत्यहकार ॥२९९॥

पुस पुण्यस्य ससारहेतव रागद्वेषादय अन्ये अहकारादन्ये प्रति-
बन्धा आत्मज्ञानानुत्पत्तिप्रयोजका दृष्टा । तेषामेषा अज्ञानप्रथमविकार
अहकार मूल भवति ॥२९९॥

यावत्स्यात्स्वस्य सबधोऽहकारेण दुरात्मना ।

तावन्नलेशमात्रापि मुक्तियार्ता विलक्षणा ॥३००॥

दुरात्मना सबलबन्धहेतुतया दुष्टस्वभाववता अहकारेण, यावत्स्वस्य
पुस. सबन्ध स्यात् तावत्पर्यन्त, विलक्षणा वधविरद-नित्यनिरतिभाव-
सुखस्वरूपा या मुक्ति तद्वार्ता लेशमात्रापि न सम्भवति । सर्वबन्ध-
मूलभूताऽहवारयान् न गुतरा मुक्तशब्दाहं इति भाव ॥३००॥

तदभावे मुक्तिमाह । अहकारेति ।

अहकारप्रहान्मुवत. स्वरूपमुपपद्यते ।

चन्द्रयद्विमल. पूर्णं. सदानन्दः स्वय-प्रभ ॥३०१॥

अहकार एव ग्रहं गृह्णातीति राहु तस्मात्स्वरूपतिरोधायकान्मुक्त
चन्द्रवत् स्वरूपमुपपद्यते प्रत्यक्त्वेन प्राप्नोति । स्वस्वरूप कीदृगित्यत
आह विमल शुद्ध पूर्ण अपरिच्छिन्न सदानन्द नित्यमुखरूप स्वयंप्रभ
चिद्रूपतया स्वयंप्रकाश इत्यर्थः । एतद्धर्मचतुष्टयं राहुमुपते चन्द्रेण
समान । तत्र सदानन्दो येन इत्यर्थो वाच्यः । स्वरूपप्राप्तेरेव मुक्तिवत्वात्
अहकारमोक्षे मुक्ति सिध्यतीत्युक्तम् ॥३०१॥

तस्य कल्पिततया नाम सभावयति । य इति ।
यो वा पुरैपोहमिति प्रतीत बुध्याऽविविक्तस्तमसातिमूढया ।
तस्यैव निश्शेषतया विनाशे ब्रह्मात्मभाव प्रतिबन्धशून्यः ॥३०२॥

तमसा अज्ञानेन अतिमूढया आत्मस्वरूप विविच्य ज्ञातुमसमर्थया
बुध्या अविविक्त पुरा एपोहमिति यो वा, वेति प्रसिद्धी प्रतीत परिच्छिन्न-
तया ज्ञात तस्य निश्शेषतया विनाश एव इत्येवकार भिन्नप्रभ,
ब्रह्मात्मभाव प्रतिबन्धशून्यः । नोचेत् विपरीतभावना यावत्पर्यन्त न
तावदपरिच्छिन्न-ब्रह्मात्मत्वज्ञान मूलभम् ॥३०२॥

तस्याहकारस्य नाश कथमिति चेदाह । ब्रह्मेति ।

ब्रह्मानन्दनिधि-र्महाबलवताऽहकारघोराहिना
सवेष्ट्यात्मनि रक्ष्यते गुणमयंश्चण्डैस्त्रिभिर्मस्तकैः ।
विज्ञानाल्ख्यमहासिना द्युतिमता विच्छिद्य शीर्षत्रयम्
निर्मूल्याहिमिम निधि मुखकर घीरोनुभोक्तु धम ॥३०३॥

मुखबोधार्थं रूपक कल्पयति । ब्रह्मानन्द एव निधि हिरण्यनिधिबत्
स महाबलवता विषयधीरूपानेन रुढमूलतया महाबलवता, अहकार एव
घोराहि भयानकरूपं तेन गुणमयै सत्त्वरजस्तमोरुपै त्रिभि चण्डै भीकरै
मस्तकै आत्मनि स्वस्मिन् स्थितै सवेष्ट्य आवृत्य रक्ष्यते अनुभोक्तुमनहं
क्रियते । विज्ञानाल्ख्यमहासिना निदिध्यासनजन्यानुभवनाम्ना महता लहृगेन
द्युतिमता निशितेन स्वयंप्रकाशात्मविषयवतया द्युतिमत्त्व, शीर्षत्रय सत्त्व-
रजस्तमोगुणात्मक विच्छिद्य अहि अहकाररूपं निर्मूल्य निरवशेष कृत्वा,

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

सुखकर इमं निधिं ब्रह्मानन्दाभिधं, धीरः दश्यात्मा अनुभोक्तुं क्षमः समर्थः ।
एतेन सम्पत्तिविवेकजनित-विज्ञाननाशयत्य अहंकारस्योक्तम् ॥३०३॥

यावद्वा यत्किञ्चिद्विषदोषस्फूर्ति-रस्ति चेद्देहे ।
कथमारोग्याय भवेत् तद्वदहंतापि योगिनो मुक्तये ॥३०४॥
वासनात्मनापि साहता नावशेषणीयेत्याह । पूर्वश्लोके निर्मूल्ये-
त्पुक्तं विन्नियते । यावदस्ति । देहे यावद्वा यत्किञ्चित् इषदपि इति-
पदद्वयस्यार्थः । विषदोषस्फूर्तिरस्ति चेत् कथमारोग्याय भवेद् । तद्वदहं-
तापि वासनात्मना वा यावदस्ति तावद्योगिनो मुक्तये प्रतिबधिका इति
भावः । अतः निरवशेषमुन्मूलनं कार्यं तस्याः ॥३०४॥

तदातु

अहमोक्त्यतनिवृत्त्या तत्कृतनानाविकल्प-सहृत्या ।
प्रत्यक्तत्त्वविवेकादयमह-मस्मीति विन्दते तत्त्वम् ॥३०५॥
अहम् अहंकारस्य अत्यन्तनिवृत्त्या अपुनस्त्याद नाशेन, तत्कृत-
नानाविकल्प-सहृत्या निमित्तापायाद्वैगित्तिकाना अपाय इति द्योतयति
तत्कृतेति । प्रथमयिनारभूताहंकारमूलकाना नानाविधाना कुलगोत्र-नाम-
रूपा-धनाद्याधिताना अभिमानाना विविधकल्पनारूपाणा सहृत्या, अनेन
विविच्य अनात्मामकीर्णतया ज्ञानात् अयमहमस्मीति तत्त्व विन्दते
अपरोक्षतया जानाति ॥३०५॥

अहंकारं यस्मिन् अहमिति-मतिं मुच्यं सहसा
विकारात्मन्यात्मप्रतिफलजुषि स्वस्वितिमुषि ।
यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरा-दुःखबहुला
प्रतीचदिचन्मूर्ते तव मुच्यतनोः संसृतिरियम् ॥३०६॥

अहमिति । प्रतीच अन्तरस्य निन्मूर्ते ज्ञानपरीरम्य, मुच्यतनो
आनन्दपदस्य, तव आत्मनः यदध्यागान् यस्मिन्नहमिति तादात्म्यप्राप्त्या,
जनिमृतिजरादुःखबहुला स्पष्ट, इयमनुभवमिज्ञा संनूनिः, प्राप्ता प्राप्तेव
भाति, अस्मिन् विनाशरत्नानि नूःमभूतगर्भे, आत्मप्रतिफलजुषि आत्म-

प्रतिविब्राह्मिणि, स्वस्थितिमुपि स्वस्य या सहजा स्थिति चिदानन्दरूपता
ता मुष्णातीति स्वस्थितिमुद् तस्मिन् पराक्त्वापादकत्वेन स्वस्वरूपच्यावकै
अह्वरैरि अह्वारे, अनात्मनि अहमितिमति, सहसा मुच इति परमोपदेश
॥३०६॥

जनमर्थं बुद्धौ सम्यगारोहाय कृपया पुनराह । मदेति ।

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभो-

रानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्ते ।

नेवान्यथा वचाप्यविकारिण्यते

विनाहपध्यास-ममुष्य मत्तृति ॥३०७॥

सर्वाणि विनोपणानि हेतुगर्भाणि अह्वाराध्यामेन नानारूपता जडता
परिच्छिन्नता दुःख दुःखेनस्य च प्राप्त इति द्योतयितुम् । मदा नित्य एव-
रूपस्य, सदैकरूपस्य उति या पाठ गालप्रयागाध्यैरुत्तरूपस्यैत्यर्थ ।
चिदात्मनो विभो अपरिच्छिन्नस्य आनन्दमूर्ते जनवद्यकीर्ते श्रुतिनिगरेषु
परब्रह्मस्वरूपतया बोध्यमानतया नित्यगुणमुद्रमुत्तरूपस्य अविकारिण
ते तय, अमुष्य परतन अह्वारस्य, अहमध्याग विना तादान्यभ्रान्ति-
मन्तरा अह्वारे अहमिति या बुद्धि ता विनेति यावत्, अमुष्येति पठो
सवन्पाथिका गमूति जनिमूतित्रयदु सजटिला अन्यथा प्रयागन्तरेण वस्तुन
इति यावन् नैव मभयति ॥३०७॥

यस्मादेव

तस्माद्ब्रह्मवाग्मिम स्वप्नम्

भोवनुसंखे कण्टकप्रतीतम् ।

विच्छिद्य विज्ञानमहामिना स्पुट

भुक्ष्वात्म-भासाञ्जगुम यथेष्टम् ॥३०८॥

भुजानन्त्र पठे कण्टकमिम प्रतिपन्न स्वप्नपानम्भान्-प्रतिपत्त्य
तग स्वप्नम् उम प्रत्यक्षमिद अह्वार, तस्माद्ब्रह्मवाग्मिनि मन्तारा-
पादकत्वात्, विज्ञानमहामिना पञ्चोभान्निवर्जित-विज्ञाननिमित्तपदमेन

श्रीविश्वेश्वरानुश्रुतिः सध्यास्याः

विच्छिद्य अपुनर्भवं विनाश्य आत्मसात्प्राप्त्यसुखं अनन्याधीननिरंतराखण्डा-
नंदं यथेष्टं निरगलं स्पृष्टं करतलामलकवत् भुङ्क्व अनुभव ॥३०८॥

अनन्तरपतव्यमुपदिशति । तत इति ।

ततोहमादे-विनिवर्त्य वृत्ति

संत्यक्तारागः परमार्थलाभात् ।

तूष्णी समास्यात्मसुखानुभूत्या

पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः ॥३०९॥

ततः अहंकारादौ तादात्म्यभ्रान्तिनाशानन्तरं, अहमादेः पंचमी,
अहंकारादेः सकाशात् वृत्ति विनिवर्त्य मनः पराङ्मुखीकृत्य, परमार्थ-
लाभात् नित्यस्वप्रकाशानन्दरूपोत्कृष्टप्रयोजनलाभात्, बहिः संत्यक्तारागः
विषयविमुख इति यावत्, आत्मसुखानुभूत्या निर्विकल्पः पूर्णात्मना ब्रह्मणि
तूष्णी समास्य ॥३०९॥

पुनःपुनः उपदिष्टस्योगदेशे कारणमाह । समूलकृतोपीति ।

समूलकृतोपि महानहं पुन-

व्युल्लेखित-स्स्यात्तदि चेतसा क्षणम् ।

संजीव्य विक्षेपशतं करोति

नभस्यता प्रावृषि वारिदो यया ॥३१०॥

महान् अनादिकालात् जालोपशाखतया वृद्धः अहं अहंकारः, समूल-
कृतोपि विषेकविज्ञानेन स्वमूलभूतेन अज्ञानेन सह छिन्नोपि पुनःचेतसा
यदि दार्ण व्युल्लेखितः प्रयुद्धेन पुरेषेण भीकरत्वात् इयं स्मृतः स्यात्,
संजीव्य पुनरुत्पद्य विक्षेपशतं करोति । तत्र दृष्टान्तः शरदादौ नष्टोपि
नामायसोपतां नीतोपि वारिदः मेघः, प्रावृषि वर्षतां नभस्यता वायुना नीतः
संभूतसलिलः यया वर्षति तथा ॥३१०॥

नष्टस्य क्वं जीवन्मिति चेत् पुनस्यागूनमेक इयं विषयानुचिन्तन-
मेघ तत्र हेतुरिति नष्टदृष्टान्तमाह । निगृह्णति ।

निगूह्य शत्रोरहमोवकाशं वचिन्नदेयो विषयानुचिन्तया ।
स एव सजीवनहेतुरस्य प्रक्षीणजवीरतरोरिवावु ॥३११॥

निगूह्य निग्रहं कृत्वा शत्रोरहमं सर्वंताशहेतो अहंकारस्य, विषयानु-
चिन्तया वचिन्नदेयवशात् न देय, स एव विषयानुचिन्तैव अस्य अहंकारस्य
सजीवनहेतुः । वक्ष्यति हि “न प्रमादादनर्थोन्वो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।
ततो मोहस्ततोहोपीस्ततो वन्धस्ततो व्यथा” इति, सजीवनहेतुरिति
विषयप्रधान्यात् विषयानुचिन्ताया म एवेति पुलिगव्यपदेशः । क्षीणस्य
पुनर्वृद्धौ दृष्टान्तमाह प्रक्षीणेति । प्रक्षीणजवीरतरो मुष्कस्यापि जवीर-
वृक्षस्य अबुजलवृद्धिहेतुभूत भवति । एव विवेकविज्ञानेन नाशितोप्यहंकार-
प्रमादाद्विषयानुचिन्ता यदि नियेत पुन प्राप्ताजीवनं सञ्चारयतीति भावः ।
विषयानुचिन्तायामपि नष्टस्याहंकारस्य वधमुज्जीवन इतिवाक्या
“विषयेष्वविदमन्चेत् सकल्पयति तद्गुणान् । सम्यक्सकल्पनात्काम वामा-
त्पुत्र प्रवर्तनं । तत स्वरूपविभ्रंश विभ्रष्टन्तु पतत्यधः । पतितस्य विना
नाश पुनर्नारोह इष्यते” इति प्रणालिक्रिया विषयेषु काम सकल्पजन्य
सकल्पश्च सम्यक्त्वबुद्धि आनन्दजनकत्वज्ञान, सत्तानन्द वैपर्ययक मनस
एव । यदि सतत स्वस्वरूपनिष्ठ तदा बुत विषयचिन्ता कुतस्तदा तेषु
सकल्प बुतस्तमा काम । तत स्वरूपविस्मृति विषयचिन्तया भवति ।
यदा विस्मृत स्वरूप तदा अहंकारमेव आत्मत्वेन मन्यते तनाहृदिय विना
देहानुबूलाया प्रतीयमानेषु विषयेषु कामानुत्पत्तेः । तत अहंकारद्वारा
मन प्राणस्थूलबेहादिय आत्मत्वेन मत्वा पूर्ववत् विषयान्वामयमान
ससरति, तदिदमुक्तं पूर्णं “ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरेषा, वर्ता
भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य ससारहेतुः । प्रत्यग्दृष्ट्यात्मनि निवसता
सापनेया प्रयत्नात्, मुक्ति प्राहुस्तदिह मुनयो वासनानातानव यत्” इति
सूत्रेण श्लोकेन । अनन्तरग्रन्थ तद्विवरणरूप ज्ञातवस्तुन पुरुषस्य निरनर
ब्रह्मनिष्ठाम् ब्रह्मयति ॥३११॥ तत्र याम्य ससारहेतुर्ग्लियस्यार्थमाह ।
देहात्मनेति ।

देहात्मना सस्थित एव कामी विलक्षणः कामयिता वध स्यात् ।
अतोर्थ-सञ्धानपरत्वमेव भेदप्रसक्त्या भववन्धहेतुः ॥३१२॥

श्रीविवेकचूडामणि सध्यास्य

दहत्तमना सस्थित एव कामी, निरतरानन्दस्वरूपेण स्थितौ कुत क्षणिकानन्दहेतुषु काम ? तेन स्वरूपभ्रंश कथित । तदिदमुक्त विलक्षण कामयिता कथं स्यादिति । “आत्मानं चेद्विजानीयात् अयमस्मीति पूरुष । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु नज्वरेत्” इति ध्रुते, आप्त-काम आत्मकाम अकाम शोकान्तरम्’ इति च । अतोर्धमधानपरत्वमेव विषयानुचिन्तनसप्तत्वमेव स्वरूपविभ्रंशनद्वारा देहादौ अहतामावध्य भेद-प्रसक्त्या भेदप्रसजनेन भववन्धहेतु, नो ज्ञेत् सदा स्वरूपनिष्ठस्य वाम्य-कामयितृ-कामनादिभेद कुतरत्य इति भाव ॥३१२॥

तावतापि नष्टस्याहकारस्य मजीवन कथमिति चेदाह । कार्येति ।

कार्यप्रवर्धनाद्वीज-प्रवृद्धिं परिदृश्यते ।

कार्यनाशाद्वीजनाशस्तस्मात्कार्यं निरोधयेत् ॥३१३॥

लोके कार्यप्रवर्धनात् वार्यस्याबुराद प्रकर्षेण म्कषशास्त्रोपशास्त्रादि-रूपेण वर्धनात् उपचयात् बीजप्रवृद्धिं परिदृश्यते बीजाभावे तथा वृद्धे असभवात् बीटादिभक्षिते बीजे अबुरादीनामनुत्पत्ते । अत एवमपि बीज धरण-सलिल-सयोग-दोहदादिना सम्यक्प्रवृद्ध अबुरपत्र-त्रघमात्रा-पुष्पफलरूपेण वृद्धिं प्राप्य सहस्रश बीजानि जनयतीति परिदृश्यते । वार्यं नाशान् बीजनाशोपि, अबुरादिनिमित्तस्य बीजस्यैव नाश पुन फलानुत्पत्त्या प्रथमो योहकार त विना नैव भवति विषयानुचिन्तनमुप्या बीजगूताह्वारो वृद्धो भेय । एव विवेकविज्ञाननाशितोप्यहकार अनादिकालप्रसूततया वासनात्मना शिष्यमाण सदा प्रत्यग्दृष्ट्या आत्मनिनिष्ठाभावे वृद्धिं प्राप्य पुन ससारमापादयेत् । अत निरतरग्रहानिष्ठ्या अप्रमादेन स्थितौ विषयानुचिन्तनादे-रनवनाशात् वासनात्मनानि न शिष्यते । तन्मात्वायं निरोधयेत् विषयानुचिन्तनं न कुर्यात् ॥३१३॥

तस्य ससारमापादकत्वमुपपादयति । वामनेति ।

वासनावृद्धित वार्यं वार्यवृद्ध्या च वामना ।

वर्धते सर्वथा पुन गमामे न निवर्तते ॥३१४॥

यथा एवोपि स्फुलिगः गूढमोपि शुष्यतृणसंयोगाद्बृद्धिं प्राप्य महा-
 नग्निर्भूत्वा गर्वं वनमेव दहेत्, एव चाननात्मना न्वितोप्यहंकारः विषयानु-
 चिन्तनेन आत्मानं स्वरूपतः प्रख्याप्य स्वयं तत्प्रतिफलनकालेन अनेकाकारेण
 परिणममानः जात विवेकमपि न्यस्तुवंन् विवेकान्तरागिव भ्रान्तिपरंपरा
 कामकर्मादीनि च वितन्वन् स्वयं प्रवर्धमानं निवृत्तप्रायमपि संसारं पुन
 प्रवर्तयेत् । अतः अप्रमादेन भवितव्यम् इत्यहं वासनावृद्धित इति ।
 कार्यं विपर्ययिन्ता । स्वरूपानन्दविरमूत्या विषयलाभार्थं प्रयत्नः अलाभे
 दुःखं, लाभे हर्षं, हर्षे दर्पं, दर्पे धर्मातिशयणं, तेन घियो मालिन्यं, तेन
 पुनरात्मग्रहणसामर्थ्याभावः, ततश्च सर्वदा देहाद्यात्मत्वः, तेन जरामरण-
 एन्मादिस्वप्नसाराविच्छेद इति पुनः, संसारो न निवर्तत इत्युक्तम्
 ॥३१४॥

तस्मात्

संसारबन्धविच्छिद्यै तद्द्वयं प्रदहेद्यतिः ।

वासनां प्रेर्यते ह्यन्तः चित्तया क्रियया वहिः ॥३१५॥

यतिः प्रयत्नशीलः पुमान् संसारबन्धविच्छिद्यै संसारहेतुभूत-
 देहात्मत्वादि-मकल-व्ययविनाशाय तद्द्वयं वासनातत्कार्यरूपं द्वयं प्रदहेत्
 प्रकर्षेण भस्मीकुर्यात् । यथा भस्मीभूतं बीजं न रोहति तथा कुर्यात् ।
 कर्मण्यया तद्बृत्तिनिमित्तं तन्नाशोपायं च कथयति वासनेति । वासनां
 चित्तया वहिः क्रियया च हि यस्मात् अन्तः प्रेर्यते अतः प्रदहेत् । पूर्वं
 कार्यंशब्देन कथितं स्पष्टयति चिन्तया मानस्यां वहिः क्रियया च इति ।
 अन्तश्चिन्ता वहिःशरीरादिना क्रिया । चित्प्रतिफलन-बलाभावे जडरस-
 मनसः क्रियाजनक-चित्तासामर्थ्यं नास्ति । तत्र चित्प्रतिफलनं च अहंकार-
 द्वारैव । जडस्य शरीरस्य कर्म-करणसामर्थ्यमपि मनआदिद्वारा चिदनु-
 प्रवेशादेव । तस्मात् चिन्तया वहिः क्रियया च सूक्ष्मात्मना स्थितं
 अहंकारः बृद्धिं प्राप्नोति इति विशेषम् ॥३१५॥

तान्यां प्रवर्धमाना सा सूते संसृतिमात्मनः ।

श्रमाणां च क्षयोपायस्सर्वाविस्थानु सर्वदा ॥३१६॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

सर्वत्र सर्वत सर्वब्रह्मात्रावलोकनम् ।
सद्भाव-वासनादाढ्यै तत्रय लयमश्नुते ॥३१७॥

ताभ्या चिन्तात्रियाम्या प्रवर्धमाना सा वासना, आत्मनः समृतिं सूते जनयति । पूर्वोक्तरीत्या प्रयागाच्च वासना-चिन्ता-त्रियारूपाणामपि क्षयोपायं सर्वावस्थामु सर्वदा सर्वत्र सर्वत कालतः देशतः वस्तुतश्च, जाग्रदाद्यवस्थामु ब्रह्मव्यतिरेकेण किमपि नास्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदं विश्वं" इत्यादिश्रुतिभिः "प्रकृतिश्च प्रतिजादृष्टान्तानुपरोधात्" "तदनन्यत्वमारम्भण-शब्दादिभ्यः" इत्यादिसूत्रं मूलोह-दुष्टुम्यादिदृष्टान्तैश्च यश्चोरः स स्याणु यद्रजतः सा शुक्ति इतिवत् सर्वत्र सर्वत वाधित्वा केवलाधिष्ठानभूतब्रह्मव्यतिरेकेण किमपि नास्तीति सर्वं ब्रह्मात्रावलोकनम् । एव यदि ज्ञानं तदा "यत्र त्वस्य सर्वमात्मंवाभूत् तत्त्वेन कं पश्येत्" इति श्रुत्यनुसारेण "रमोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते" इति स्मृत्या च क्व विषया क्वतरा तच्चिन्ता क्वतमा वहिः प्रिया । सर्वं ब्रह्मात्रावलोकनेन सद्भाव-वासनादाढ्यै तत्रय वासना-चिन्ता-क्रियारूपं त्रयं लयं नाशमश्नुते प्राप्नोति ॥३१७॥

तथा सर्वं ब्रह्मैत्यवलोकनासामर्थं प्रत्युपायमाह कार्यनिरोधेन कारणनिरोद्धव्यमिति । त्रियानाश इति ।

त्रियानाशो भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षयः ।
वासनाप्रक्षयो मोक्षस्तज्जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥३१८॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरजापवत्त्वं वा । धारणा विना चिन्तायाः सा तथाच नेष्कर्म्येणावस्थानपर्यन्तं प्रयत्नं पुराणानुमेयं इति भावः । प्रकरणेण क्षयं सिध्यत्येव तस्य मोक्षः स एव जीवन्मुक्तिरिष्यते अग्निप्रेक्षे यत्प्रविद्धिरिति शेषः । उक्तं हि "मुक्तिं प्राहृस्तदिह मुनयो वासनातानय यत्" इति । यस्तुलं गूढभावस्यैव वासना तस्या तानत्र नाश एव ॥३१८॥

सद्भाव-वागनादाढ्यै तत्रयं न्यमश्नुते इत्युक्तमर्थं गृह्यन्तमाह ।
गदास्तेति ।

सद्वासनास्फूर्ति-विजृम्भणे सति ह्यसौ विलीना त्वहमादिवासना ।
अतिप्रकृष्टाप्यरुण-प्रभाया विलीयते साधु यथा तमिस्रा ॥३१९॥

सद्वासनास्फूर्तिविजृम्भणे सति श्रवणमनननिदिध्यासन-संस्कृतस्य
मनस सदा सर्वत्र मद्भावनया सत्सास्कारस्फुरणवृद्धौ सत्या तु अती
विप्रकृष्टा अहमादिवासना आदिपदन देहन्द्रियविषयपरिग्रह । हि
निश्चयेन विलीना विगेषण नष्टा भवतीति शय । तत्र दृष्टान्त अति
प्रकृष्टापि तमिस्रा रात्रि तमोमयी दशादिदिनपु अरणप्रभाया अरण
सूर्यसारथि तस्य प्रभाया साधु विलीयते नश्यति यथा तथा इति पूर्वगान्वय
॥३१९॥

तत

तमस्तम कार्यमनर्थजाल न दृश्यते सत्युदिते दिनेशे ।
तथाऽद्भयानन्दरसानुभूतौ नैयास्ति वन्द्यो न च दु खगध ॥३२०॥

अरणोदयानन्तर दिनय भास्वरे उदिते सति उदयाचरमाहृते
सति तम शर्वत्र तम अन्वकार तत्त्राय अनर्थजाल चक्षु पीडा चोरबाधा
मागस्खलनादिजात-दु खदव न दृश्यते यथा तथा अद्भयानन्दरसानुभूतौ
सद्वासनास्फुरणवृद्धिवशात् सन्निवदानन्दैकरमप्रत्यग्रहानुभवे सति नैयास्ति
वध अनात्मन्यात्मवृद्धि न च दु खगन्ध हतोरध्यासस्य नाशात् । तत्र
को मोह व शोक एकत्वगनुपश्यत इति श्रुते ॥३२०॥

यदि प्रारब्धवशात् जगद भारेत तदापि

दृश्य प्रतीत प्रविलापयन्स्वय
सन्मात्र-मानन्दधन विभावयन् ।

समाहितस्सन् वहिरन्तर वा

काल नयेथा-स्सति कर्मवन्द्ये ॥३२१॥

“विपरीतार्थधीर्यावत् निरुपेय विनिवर्तते । स्वरूपस्फुरण यावत्
प्रसिध्यत्यनयत् । तावत्समाधिपटवन नयेत्काल निरन्तर’ इत्युक्तत्वात्
प्रतीत दृश्य नामरूपप्रविलापनन नयेत्कालनिष्ठानभूत तत्रा भावयन् स्वय
न स-मानमान दधन विभावयन वहिरन्तर वा समाहित मन् दाग नयेथा ।

श्रीदिवेकचूडामणि सध्याख्य

"इयं भूर्न सत्रापि तोय न तेजो न वायुर्नख नापि तत्कार्यंजातम् । यदेपा-
मधिष्ठानभूत विशुद्ध सदेव पर यत्तदेवाहमस्मि " इत्यादिरीत्या वहि
"न देहो नचाक्षाणि न प्राणवायुर्मनो नापि बुद्धिर्न चित्तं ह्यहधी । यदेपा-
मधिष्ठानभूत विशुद्ध सदेक पर यत्तदेवाहमस्मि " इत्यन्त शब्दानुबिद्ध-
वृक्ष्यानुबिद्ध-सविकल्पक निविकल्पकभेदेन ब्रह्मिहिरन्तर्वा समाहितमनसा त्वया
कर्मबन्धे प्रारब्धाद्विक्षये प्रसक्ते कालो नैव इत्यर्थं ॥३२१॥

कदापि कथञ्चिदपि शिष्यो दुःखभाक् माभूदित्यनुश्लेषेन जात
विवेकस्यापि दुःखप्रसवितमाग पुनराह प्रमाद इत्यादिना विस्तरेण ।

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठाया न कर्तव्य कदाचन ।

प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान् ब्रह्मणस्सुत ॥३२२॥

कदाचन कदापि ब्रह्मनिष्ठाया प्रमाद अनवधानता च्युति न
कर्तव्या नाश्रयणीया । यत् भगवान् सर्वज्ञ आजानसिद्ध ब्रह्मण सुत
रानत्सुजात धृतराष्ट्रप्रति प्रमाद व मृत्युमह द्रवीमि' इति प्रमादो
मृत्युरित्याह ॥३२२॥

तदुपपादयति न प्रमादादित्यादिना ।

न प्रमादादनर्थोन्वो ज्ञानिन स्वस्वरूपत ।

ततो मोहस्ततोहधी ततो बन्धस्ततो व्यथा ॥३२३॥

ज्ञानिन स्वस्वरूपत प्रमादात् प्रच्युते अन्य अनर्थं हानि न विद्यते
यस्मात् तत् स्वरूपप्रच्युतो सत्या मोह विरमरण ततोनात्मनि अहकारे
अहधी तत् बन्ध देहादावध्यास ततो व्यथा जरामरणादिजन्या ॥३२३॥

अज्ञानिन एवमस्तु ज्ञानिनोप्येव चि स्मात् इतिशक्यापामाह ।
विपपेति ।

विषयाभिमुक्त दृष्ट्वा विद्वांसमपि विस्मृति ।

विद्वेषयति धीदोषं योषा जारगिव प्रियम् ॥३२४॥

योषा प्रिय जारगिव जार अज्ञानक प्रियगिव स्मरतिगिव वा
विस्मृति प्रत्यविभृति विद्वांसमपि विपतिगमिन् विपतिगमिन्

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्यः

विषयेषु शब्दादिषु चेत् मन आविष्टत् सत् सज्जमान सत् तद्-
गुणान् तेषु भोगहेतुतया आनन्दजनकत्वादिगुणान् सकल्पयति चिन्तयति ।
सम्यक्सकलानात् काम तेषु इच्छा जायते कामात् पुस प्रयतनं तत्सपादने
यत्न । “यद्यद्धि कुरुते जन्तु तत्तत्कामस्य चेष्टितम्” इतिस्मृते ।
तत्तत्स्वरूपविभ्रंश स्वरूपात्प्रच्युति विस्मरणमित्यर्थः । विभ्रष्टस्तु अध
अनात्मसु कोशेषु तद्वारा दूरदूरेषु विषयेषु पतति गच्छति । पतितस्य
अतिदूर नीतस्य नाश विना, स्वरूपादर्शनमेव नाश स्वरूपादर्शने सर्वदा
देशादिव आत्मत्वेन मन्यमानस्य तस्य मरणादिसत्त्वात् । अस्यापि
सर्वमस्तीति भ्रान्त्या सततससारलानत्वमेव । पुनर्नारीह ब्रह्मलाम ईक्ष्यते,
सर्वानयस्य कारण सकल्प तस्माद्ब्रजयेत् न गुर्मात् यथा रोगग्रस्त वस्तून्-
पय्यानि उत्सृजेत् तथा । स्वरूपच्युती महाननयं नागपर्यन्त ॥३२८॥

अत प्रमादान्नपरोस्ति मृत्यु विवेकिनो ब्रह्मविद समाधौ ।
समाहित सिद्धिमुपैति सम्यक्समाहितात्मा भव सावधान ॥३२९॥

अत विवेकिन ब्रह्मविद समाधौ प्रमादात्तर मृत्युर्नास्ति ।
सम्यक्समाहित ब्रह्मसस्थ सिद्ध मुक्तिमुपैति । त्वमपि सावधान प्रमाद-
रहित समाहितात्मा निरतर ब्रह्मनिवेशितान्त करणो भव ॥३२९॥

जीवतो यस्य कैवल्य विदेहे च स कैवल ।
यत्किञ्चित्पश्यतो भेद भय द्रूते यजुश्श्रुति ॥३३०॥

यस्य पुस जीवत प्राणान्धरत कैवल्य सर्वोपाधि-नवत्य-
विनिर्मुक्तस्य, स पुरुषधारेय विदेहे च देहपातानन्तरमपि कैवल ।
यत्किञ्चिद्भेद पश्यत यजुश्श्रुति “यदा ह्येवैय एतस्मिन्नुदरमन्तरं पुत्रे,
अथ तस्य भय भवति” इति भय द्रूते उत् अपि, अर स्वल्प अन्तर भेद
स्वल्पमपि भेद द्रुस्ते पश्यति अथ तदा तस्य भय भवति इति । वैवल्ये
हेतुस्य निर्विकल्पकसमाधिनिष्ठैव । यद्यति “उपाधिभेदात्स्वयमेव
यद्येत्तदाऽऽनलसमाधिनिष्ठया” इति ॥३३०॥

“तत्त्वेव भय विदुषोऽप्यन्यथा” इत्यन्ययजुश्श्रुत्यर्थमात् । यदा
वदावेति ।

यदाकदा वापि विपश्चिदेप ब्रह्मण्यनन्तेष्यणुमानभदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भय तदेव यदीक्षित भिन्नतया प्रमादात् ॥३३१॥

एष विपश्चित विवेकी ब्रह्मवित अनन्ते निविधपरिच्छदशूय
ब्रह्मणि अणुमानभदमपि इषदपि भद यदा यदीत्यय कदा वापि
कदाचिदपि यदि पश्यति अथ तर्हि प्रमादात् अनवधानात् भिन्नतया
यदीक्षित तदवामुष्य विदुष अमवानस्य भय भयानक द्वितीयाहं भय
भवति इति श्रुते सव त परादात् योयत्रामन सव वेद यययातो विदु
अयराजान ते क्षय्यलोका भवन्तीति च ॥३३१॥

श्रुतिस्मृतिन्याय शतैर्निषिद्ध
दृश्यत्र यस्स्वात्ममतिं करोति ।
उपैति दु खोपरि दु खजात
निषिद्धकर्ता स मलिम्लुचो यथा ॥३३२॥

नति नति नह गानाम्नि किचन नान वाचन भिदास्ति
इत्यादिश्रुतिभि तदनुसारिणीभि स्मृतिभि अनादिमपर ब्रह्म न
सत्तन्नासादुच्यते इत्याद्याभि पचकोशविवेचनसमय दर्शित यायश्च
परश्चात् दृश्य दहादिन अहवारान्त नात्ना इति निषिद्ध अन दश्य दहादो
यस्स्वात्ममतिं अहमिति धिय करोति स निषिद्धकर्ता पापी अत एव
मलिम्लुच मलिनान्त करण यथा इतिकतव्यतामूढ दु खोपरि दु खजात
उपति तथा असज्जड दु ख्वात्मकाना मात्मत्वबुध्या दु खोपरि दु खजात
उपति ॥३३२॥

तत्स्फुटयति । सत्यति ।

सत्याभिसंधानरतो विमुक्तो महत्वमात्मीय मुपैति नित्यम ।
मिथ्याभिसंधानरतस्तु नश्यददृष्ट तदेतद्यदचोर चोरयो ॥३३३॥

सत्याभिसंधानरत एवपयण सत्यनिष्ठाया रत व्यस्य पुरुष
नित्यमात्मीय महत्त्व निविकारमनस्त्व सवपूज्यत्व च उपति । मिथ्या
पदाथार्भिसंधानरतस्तु नश्यत यस्याव उवन मिथ्याभूतमव तस्य कथ सत्व
स नश्यत्यथ । दष्ट तदेत यदचोरचोरयो उक्तमिद छादोग्य पष्ठाध्याय

श्रीविवेकचूडामणिः सख्यास्तः

तप्तपरशुप्रह्लाणदृष्टान्तेन सत्यवादी आरोपितचोरत्वकः तप्तपरशु गृह्णाति
न्यायस्थाने, तथापि सत्याबलं वनेन न दह्यते अयं मुच्यते । वस्तुतः चोरस्तु
नाह चोर इति अनृतमपि वदन् तदपरित्यजन् हरतनिक्षिप्वात्तप्तपरशुः
दह्यते अथ वध्यते इति एतादृशः मलिनम्लानशब्दार्थः । चोर्यमेव निषिद्ध
ततः अनृतवदनादि-निषिद्धपरंपरा, एवं कुर्वंतः मिथ्याभिसंधानरतस्य कथं
रात्यप्रतिपत्तिः स्यात् । अत दुःखोपरि दुःखजातं उपैतीत्युक्तम् लोक-
द्वयादपि अंशात् ॥३३३॥

तस्मात्

यतिरसदनुसंधि बन्धहेतु विहाय

स्वयमय-महमस्मीत्यात्मदृष्ट्यैव तिष्ठेत् ।

सुखयति ननु निष्ठा ब्रह्मणि स्वानुभूत्या

हरति परमविद्याकार्यदुःखं प्रतीतम् ॥३३४॥

ब्रह्मसंस्थत्वस्य सत्यासिन एव सभवात् यतिः सत्यागो बंधहेतु
असदनुसंधि अत्रह्यचिन्ता स्वयं विहाय अयं परमात्मा अहमस्मीति आत्म-
दृष्ट्यैव तिष्ठेत् । तत्र परमपुरुषार्थं फलमाह ननु यतः ब्रह्मणि निष्ठा अनन्य-
सक्ततया स्थितिः स्वानुभूत्या स्वस्वरूप-स्वय-प्रकाश-सादानन्दानुभवेन
सुखयति आनन्दयति । प्रतीतं पूर्वमनुभूतं अविद्याबाधदुःखं अज्ञानतत्कार्य-
प्रयोगदुःखं यद्वा अविद्यायां कार्यं यद्दुःखं तत् पर अत्यन्तं, हरति
तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः “यत्र नान्यत्तदयति म भूमा”
“यो वै भूमा सत्पुरुषः” इति च । तादृगब्रह्मणि सर्वदा तिष्ठत्य कुतो-
द्विया कुतः तत्कार्यदुःखं वा ॥३३४॥

समूलपानं दुःखमपहन् ब्रह्मणि समाधानाय पराङ्मुख्यं प्रातयति ।
वाप्येति ।

वासाभिर्गंधिः परिवर्धयेत्फलं

दुर्वागनामेव ततस्ततोधिक्वाम् ।

आरत्या विवेकैः परिहृत्य वासं

स्वात्मानुर्गंधि विदधीन निन्ध्यम् ॥३३५॥

वाह्याभिराधि विषयसग, ततस्ततोधिका दुर्वासना पुनर्जन्मकरो
मलिनवासनामेव फल परिवर्धयेत्। उक्त हि पूर्वं “वासनावृद्धित कार्यं
कार्यवृद्ध्या च वासना” इति। तज्ज्ञात्वा विवेके प्रमादस्य मृत्युताकथना-
वसरे कश्चिन् विषयसगस्य महानर्थहेतुत्वबोधकं हेतुभि वाह्यमनात्मान
परिहृत्य वाधित्वा म्वात्मानुसंधि ब्रह्मानुचिन्तन नित्य सर्वदा विदधीत
कुर्यात् ॥३३५॥

वाह्यानुसंधं बन्धकत्वमुक्त्वा तन्निरोधे क्रमेण परमपुरुषाथ फलमाह ।
वाह्य इति ।

वाह्ये निरुद्धे मनस प्रसन्नता मन प्रसादे परमात्मदर्शनम् ।
तस्मिन्सुदृष्टे भवबन्धनाश बहिर्निरोध पदवी विमुक्ते ॥३३६॥

अत्यन्त व्यवहर्तोपि सुप्तोत्थितस्य मन प्रसन्न तिष्ठति । अत
एव “सप्रसाद” इत्युच्यते सुपुष्टि सुपुष्टौ वाह्याभावात् । प्रयत्न-
पुरस्सरमेव बन्धके वाह्ये निरुद्ध आनन्दाविभावेन प्रसन्नताया किमु
भवतव्यम् । मन प्रसादे प्रसादे सर्वदा दुःखाना हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो-ह्यागु वृद्धि पयवतिष्ठते’ इतिगीतावचनात् दुःखमुक्त निर्मल
मन सूक्ष्म एवाय, परमात्मदर्शन-सगर्थ भवति । मनसंवेदमाप्तव्य,
मनसैवानुद्वष्टव्य, वृद्ध्यते त्वप्रभया बुद्ध्या सूक्ष्मया इत्यादिश्रुते । तस्मिन्
सुदृष्टे अनन्यतया निरतर साक्षात्प्रमाण, भवबन्धनाश ससारहेतूना
सर्वेषामध्यासाना समूलधात अत बहिर्निरोध वृत्तेर्वाह्यानाल्लवन विमुक्ते
पदवी प्रापिवा ॥३३६॥

एव बहुप्रकारे विषयचिन्ताया दोषान् दर्शयित्वा ततस्सर्वस्मिन्
निवर्तयितु तादृशाना लज्जायै कुत्सा करोति । च पण्डित इति ।

क पण्डित सन् सदसद्विवेकी श्रुतिप्रमाण परमार्थदर्शी ।
जानन्हि कुर्यादसतोबल्य स्वपातहेतो शिशुदन्मुमुक्षु ॥३३७॥

परमार्थं द्रष्टु शील अस्यास्तीति परमार्थदर्शी अत एव श्रुतिप्रमाण
श्रुतिरेव प्रमाण यस्य स, अतीन्द्रियायै तस्या एव मानत्वात्, तत “यो
यै भूमा तदमृत अतीन्यदात” इतिश्रुत्या सदसद्विवेकी ग्रहा सत्य

श्रीदिवेकचूडामणि सव्याख्य

जगन्मिथ्येति ज्ञानवान् तेन पण्डित पण्डा ज्ञान अस्य सजातेति पण्डित
वस्तुयाथात्म्य-ज्ञानवान्, मुमुक्षु बन्धनिवृत्ति कामयमान स्वपातहेतो
स्वस्य अधोघ पतनार्थं हि निश्चयेन जागन् असत् अनात्मन अवलम्ब
समाश्रयण क कुर्यात् । तत्र दृष्टान्त शिशुवदिति, शिशुहि अज्ञानात्
उपरिनागादध पतेत् सर्पदीपादिक गृह्णीयात् । अथ तु ज्ञानी । अत
दिवेकिना अप्रमादेन ब्रह्मसत्येन भवितव्यमिति भाव ॥३३७॥

पदार्यानिवबोधोधावबोध-रूपदिभिन्नधर्माश्रययो मुक्तिजागरणयो यथा
एकस्मिन् समानकालित्व नास्ति एव देहाद्यभिमानमुक्तयो इत्याह ।
देहादीति ।

देहादि-ससक्तिमतो न मुक्ति
मुक्तस्य देहाद्यभिमत्यभाव ।
मुप्तस्य नो जागरण न जाग्रत
स्वप्नस्तयोर्भिलगुणाश्रयत्वात् ॥३३८॥

“न स पुनरावर्तत ” इतिभ्रुत्या मुक्तस्य तु पुन देहादावभिमानो
नैव भवति । यदि भवति न स मुक्त विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं
न सृष्टि । अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो वहिर्मुत् ” इति हि वदयति ।
अन्वय स्पष्ट ॥३३८॥

मुक्तस्वरूपमाह । अन्तरिति ।

अन्तर्बहिस्त्व स्थिर-जगमपु
ज्ञानात्मनाधारतया विलोपय ।
त्यक्ताखिलोपाधि-रसण्डरूप
पूर्णात्मना यस्मिन् एव मुक्त ॥३३९॥

स्थिरजगमेपु पगपरेपु पगपुपु अन्तर्बहि प्राणात्मना आपात्तया
स्य स्वात्मान विलोपन नाधालुत्व त्यक्तागि-नोपाधि त्यक्ता गाधिता-
अगिला उपापम अज्ञानात्कारण्य येन ग त्यक्तागिलोपाधि । अ
ग्यात्तण्डरूप देवता-पगु-परिच्छेदेदू-य-मन्त्रिदा-द-य-रूप पूर्णात्मना

श्रीप्रिवेकचूडामणि. सव्याख्य.

देहात्मना तिष्ठत अत एव बाह्यार्थानुभवप्रसक्तमनस विपयानुभवे प्रकर्षेण सक्तमनसः, पष्ठीबहुव्रीहि, तेन विषयचिन्तन सकल्प. कामश्च कथिता । तत तत्तत्त्रिया कुर्वंत विषयलाभाद्यर्थं व्याप्रियमाणस्य दृश्यस्याग्रहण कथनु घटते युज्यते । अत सन्यस्ताखिल-धर्म-कर्म-विषयं धर्मश्च कर्माणि च विषयाश्च धर्म-कर्म-विषया अखिलाश्च ते धर्म-कर्म-विषयाश्च संन्यस्ता यैस्तै मन्वस्ताखिल-धर्म-कर्म-विषयं धर्म वैदिक कर्म लौकिक विषयाश्च शब्दादय नित्यात्म-निष्ठापरं नित्या या आत्म-निष्ठा तस्या परं आसक्तं सा परा प्रधानभूता येषा तै इतिविग्रहेणया तदासक्तं । तत्रहेतु आत्मनि सदानन्देच्छुभिरिति तै तत्त्वज्ञं, यत्नत. करणीय दृश्याग्रहणमित्यन्वय ॥३४१॥

नित्यात्मनिष्ठा सार्वान्य-मिद्विहेतुरित्यर्थं श्रुतिप्रमाणच इत्याह ।
मर्वेति ।

सार्वान्यसिद्धये भिक्षो कृतश्रवणकर्मण ।
समाधि विदधात्येषा ज्ञान्तो दान्त इतिश्रुति ॥३४२॥

ब्रह्मनिष्ठगुहमुक्त्वात् शृण श्रवणरूप वेदान्तयाग्य-तदग्रश्रवणरूप धर्म येन स, भिक्षु नन्यागो कृतश्रवणवर्मा तस्य सार्वान्यसिद्धये वैकल्पिक-सर्वात्मभावनिष्पत्तये एषा 'ज्ञान्तो दान्त' इतिश्रुति "तन्मादेव-विच्छान्तो दान्त उपरतमितिधु-ममाहितदश्रद्धाप्रितो भूत्वाऽन्ये-वात्मान पश्येत्" इतिश्रुति वहिरन्त वरुणनिरोधेन अनालवित्तबाहवृत्ति आत्मसाक्षात्कारार्थं निरन्तर ममाधि द्युर्थादिनि ममाहितगन्धेन ममाधि विदधाति वनंभ्यन्वेन बोधयतीत्यर्थं ॥३४३॥

तत्र युक्तिमाह । आरूढशक्नेरिति ।

आरूढशक्नेरहमो विनाश

फलुं न दास्य महगापि पण्डिते ।

ये निर्विगल्पाग्य-ममाधिनिष्कला

तानन्तराऽनन्तभया हि रामना ॥३४३॥

ये निर्विगल्पाग्य-ममाधिनिष्कला, ममाधि द्विषि गपिच-नर-निर्विगल्पाग्येति. "जायाद्यविल्लभेय मेवे दत्तानि भवेयं । तदायाग-

कारितया चित्तवृत्तेरवस्थिति । सद्भि स एव विज्ञेय समाधि
 सविकल्पक । मूढ एवावभानेपि मृग्मयद्विभानवत् । समाश्रयस्तुभानेपि
 त्रिपुट्टी भाति सन्मयी । समाधिरत एवाय सविकल्प इतीयेते । ज्ञानादि-
 भावमुत्सृज्य श्रेयमात्रस्थितिदुष्टा । मनसो निविकल्पस्स्यात् समाधियोग-
 सन्निव । जल निक्षिप्त ऋषण जलमात्रतया स्थित । पृथङ्-नभाति विन्त्वभ
 एवमेवावभानते । यथा तथैव सा वृत्ति ब्रह्ममात्रतया स्थिता । पृथङ्-
 नभाति ब्रह्मैवाद्वितीयमवभासत । ज्ञानादिवल्पनाभावान्मतोय निवि-
 कल्पक । वृत्ते सद्भावनाधाम्ना उभयोर्भेद इष्यते इति सदृष्टान्त
 तत्तल्लक्षण । निविकल्पेत्याद्या यस्य निविकल्पात्य सत्तासौ समाधिरव
 विना, आरुडराक्ते आरुडा प्रसूडा शक्ति नानाधर्मजनितया यस्य तस्य
 बहम बहवारम्य विनाश पण्डितैरपि वृत्तवेदान्तश्रयणैरपि सहसा यतुं न
 शक्य । हि यस्मात् वामना अनात्मसत्कारा अनन्तभवा अनन्ता
 क्षमस्यावा भवा जन्मानि यामा ता यदा अनन्तैर्बहुभि पदार्थे भवा
 उत्पन्ना । अत गय-विधवातनाशयार्थ निविकल्पवगमाधिरैव शरणम्
 ॥३४३॥

समूहमनष्टाया विक्षेपराक्ते ग्रन्थक उपप्रकारमाह । अहमिति ।
 अहबुध्यैव मौहिन्या योजयित्वावृत्तेर्बलात् ।
 विक्षेपशिवित पुरुष विक्षेपयति तद्गुणं ॥३४४॥
 यदानात्मनि आमगृह्णति वनोति तदा स्वल्प तिरोहित भवति
 "यथापट्ट पंचार" इति पूर्वोक्तरोग्या मौहिजा रत्नपञ्चादिवया
 बहुबुध्यैव योजयित्वा तत्रयाज्जावृत् स्वल्पप्राप्तम्य यत्नात् पुरुष
 पण्डितमपि, विधापयति भ्रमपरराजनिवा शरणवामादिवृत्तजनितवा
 च, तद्गुणं स्वपीपरायै मय सादिम्भं निक्षेपयति यत्नहृ यतिरानयति
 इरमात्मन नन्द्य ॥३४४॥

त्रिक्षेपशिवितविजया विपन्ना विधातु
 निम्नोपमाशरण शान्तिनियत्यभावे ।
 दृग्दृश्ययो स्फुटपयोजलयद्विभागे
 नन्द्येत्तदाशरण-मात्मनि च स्वभावात् ॥

श्रीविवेकचडामणि सव्याख्य

निस्सशयेन भवति प्रतिबन्धशून्यो
निक्षेपण नहि तदा यदि चेन्मृषार्ये ॥३४५॥

विक्षेपति । निश्शेषमावरणशक्तिनिवृत्त्यभावे विक्षेपशक्तिविजय
विधातु कर्तुं विषम असाध्य इत्यर्थ । दृग्दृश्ययो आत्मानात्मनो स्फुट
पयोजलवत् क्षीरनीरवत् भेदेन मनस्त्रोट्या हसं परमे कृते सति आत्मनि
तदा स्वभावात् अत्यन्त एव आवरण नश्येत् । तथा-विवेकानन्तर आवरण-
भगार्थ करणीयाश कोपि नास्ति । तदामृषार्ये मिथ्याभूते अनात्मनि
निक्षेपण मनस न चेद्यदि विक्षेपशक्तिविजय निस्सशयेन प्रतिबन्धशून्य
भवति ॥३४५॥

एतादृशविवेके स्फुटबोध हेतुमाह । सम्यगिति ।

सम्यग्विवेक स्फुटबोधजन्य
विभज्य दृग्दृश्यपदार्थतत्त्वम् ।
छिनत्ति मायावृत्त-मोहबन्ध
यस्माद्धिमुक्तस्य पुनर्न संसृति ॥३४६॥

स्फुट असाद्य, अविपर्यस्त यो बाध श्रुत्याचार्येप्रसादजनित
महावाक्यार्थानुभव तज्जग्य तदनन्तरबालि गम्यग्विवेक ' ब्रह्म सत्य
जगन्मिथ्या " इत्येवरूप दृग्दृश्यपदार्थतत्त्व आत्मानात्मयथात्म्य, विभज्य
क्षीरनीरवत्पृथक्कृत्य मायावृत्तमोहबन्ध मायया अविषया वृत्त यो मोह
स्वल्पतिरोधान, तेन या बन्ध अनात्म्यात्मबुद्धि त छिनत्ति समूलबाध
वपति । तत्र मानमाह यस्माद्धिमुक्तास्य पुनर्न संसृतिगिनि ' न स पुरा-
यतैते " इतिश्रुत, नहि क्षीराद्दुग्धतमाज्य पुन क्षीरोभवति तथा
स्वप्नप्रानन्दानन्दाकारता यात मन न पुनरनात्ममु गज्जत इति भाव
॥३४६॥

शुभं पादार्थ-मुक्तादयनि । गगवरेनि ।

परावरत्न-विवेकवर्ति दहत्यादिद्यागहन एतदेषम् ।
वि स्यात् पुनःसगरणम्य बीज अद्वैतभाय समुपेदुगोम्य ॥३४७॥

दुःखाहकारादिविलक्षणतया मच्चिदानन्दस्वरूपेण प्रकाशमानं सदानन्द-
घनं कालत्रयावाच्यानन्दस्वरूपं परात्मा इत्यात्मयाथात्म्यं कथितम्
॥३५२॥

इत्थं विपश्चित् सदसद्विभज्य
निश्चित्य तत्त्वं निजबोधदृष्ट्या ।
ज्ञात्वा स्वमात्मान-मखण्डबोध
तेभ्यो विमुक्तं स्वयमेव शाम्यति ॥३५३॥

इत्थं पूर्वोक्तप्रवारेण विपश्चित् श्रुतिप्रमाणं परमार्थदर्शीं मुमुक्षु-
सत् ब्रह्म असात् अविद्या-नात्पार्यं विभज्य सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन च निजबोध-
दृष्ट्या विचारजनित-स्वानुभयनेत्रेण, तत्त्वं विनिश्चित्य वस्तुयाथात्म्यं
निश्चयेन विज्ञाय स्वमात्मानं अखण्डबोधं ज्ञात्वा तेभ्यो विमुक्तं,
अनात्मभ्यः अविद्यादि-देहान्तेभ्यः शब्दादिभ्यो विषयेभ्यश्च विनोदेषु
मुक्तं, वासनाया अप्यभावं विशेषं मुक्तौ स्वयमेव शाम्यति अनावृत-
स्वच्छ-प्रकाश-रूपणायतिष्ठत इत्यर्थं ॥३५३॥

एवं वदा भवतीति ज्ञातव्यमत आह । अज्ञानति ।

अज्ञानहृदयग्रन्थोनिर्दोष-विलयस्तदा ।

समाधिनाऽविकल्पनं यदाद्वैतात्मदर्शनम् ॥३५४॥

अविकल्पनं निर्विकल्पेन समाधिना पूर्वं कथितलक्षणं यदा
ध्वंशेतात्मदर्शनं निर्भेदात्मसाक्षात्कारं तदा अज्ञानहृदयग्रन्थे अज्ञान-
प्रयोज्यं यं हृदयग्रन्थं चिज्जडतादात्म्यं तस्य निर्दोषविलयं वासनया
साकं नाश इत्यर्थं ॥३५४॥

स्वमहमिदमितीयं वत्पना बुद्धिदोषात्

प्रभवति परमात्मान्यद्वये निर्विशेषे ।

प्रविलसति समाधा-वस्य सर्वोविकल्प

विलयनमुपगच्छेद् वस्तुतत्त्वावधृत्या ॥३५५॥

बुद्धिदोषात् तमोरजोरूपान् एव अहं इदं इतीयं वत्पना प्रभवति
ब्रह्मे अत एव निर्विशेषे परमात्मनि भागते । अस्य विदुषः समाधी

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य.

प्रविलसति यस्तुतत्वावधृत्या वस्तुयाथात्म्यावधारणेन, सर्वं विकल्पः
विलयनमत्यन्तनिवृत्ति उपगच्छेत् प्राप्नुयात् ॥३५५॥

ससामग्रीक समाधि तत्फल च एकश्लोकेन विशद कथयति ।
शान्त इति ।

शान्तो दान्त परमुपरत क्षान्तियुक्तस्समाधि
कुर्वन्नित्य कलयति यति स्वस्य सर्वात्मभावम् ।

तेनाविद्या-तिमिरजनितान् साधु दग्ध्वा विकल्पान्
ब्रह्माकृत्या निवसति सुख निष्क्रियो निर्विकल्प ॥३५६॥

शान्त निगृहीतमना दान्त निरुद्धबाहोन्द्रिय, परमत्यन्त उपरत
अनालवितवाह्यवृत्ति, क्षान्तियुक्त इन्द्रसहिष्णु, समाधि निविशेपे ब्रह्मणि
चित्तस्य रास्यापन नित्य कुर्वन्वति स्वस्य सर्वात्मभाव केवलीभाव कलयति
अनुभवति, तेन निर्विकल्पसमाधिना, अविद्यैव तिमिर अन्धकार तेन
जनितान् उत्पादितान् विकल्पान् विविधकल्पना साधु दग्ध्वा भस्मीकृत्य
अत्यन्तगुच्छिद्य निष्क्रिय निर्विकल्प ब्रह्माकृत्या ब्रह्माकारेण सुखं
निवसति । एतेन " त्रियानासो भवेच्चिन्तानाशोत्सादासनाशय । वासना-
प्रक्षयो मोक्ष स जीवन्मुक्त इष्यते " इत्युक्त कथित भवति । तदर्थं
निष्क्रियो निर्विकल्प इति विशेषणद्वयम् ॥३५६॥

एव मुक्तिसिद्धये समाध्यर्थं अन्तर्बहि प्रपञ्च-प्रविलापन हेतु, न
केवल वाह्यशब्दैर्मुक्तिरित्याह । समाहिता इति ।

समाहिता ये प्रविलाप्य

वाह्य श्रोत्रादि चेतस्स्वमह चिदात्मनि ।

त एव मुक्ता भवपाशवन्धं

नान्येतु पारोक्ष्यकथाभिधायिन ॥३५७॥

ये पुरुषा वाह्य श्रोत्रादि, एतेन विपदादीना चिदात्मनि प्रविनापन
कथितमेव भवति । अह शृणोमीत्यादि-तादात्म्याध्यानविषयतया
श्रोत्रादीत्युक्त । आन्तर चेत. मनः स्व स्वर्गीय, अह अहंकारश्च, चिदात्मनि
प्रविलाप्य चिदात्मव्यतिरेकेण आन्तर वा वाह्य वा विमपि नान्नीति

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

उक्तमर्थं दृष्टान्ते विशदयन् दाष्टान्तिके योजयति । त्रिव्येति ।
क्रियान्तरासपितमपास्य कीटकौ

ध्यायन् यथा लि ह्यलिभावमृच्छति ।
तथैव योगी परमात्मतत्त्व

ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥३६०॥

कीटक क्रियान्तरासक्ति अपास्य त्यक्त्वा यथा अलि भ्रमर ध्यात्वा
स्वात्मानं हिनस्तीति भयादेव चिन्तयित्वा अलिभाव भ्रमरभाव स्वयमपि
भ्रमरत्वं ऋच्छति प्राप्नोति । तत्र पूर्वोदाहरण्य भेदएव पश्चादपि अयं
जनित-साक्षात्कारेण अज्ञान नष्टे भेदप्रसक्तेरेवाभावात् तथैव कीटक-
वत् एकनिष्ठया अनन्यसक्ततया परमात्मतत्त्व ध्यात्वा तदेव याथात्म्य
समायाति । नष्टाज्ञानिकभेद अभिव्यक्त-स्वतत्त्वस्वरूप भवतीति
भाव । अतएव समायातीति समुपसर्गं । ध्यानेन अत्यस्याप्यन्यभावे
संभवति स्वध्यानेन स्वस्वरूपात्तौ क प्रत्यह इतिमात्रे तत्रतत्र भ्रमर-
कीटन्यायोदाहरणमिति मन्तव्यम् ॥३६०॥

अतीव सूक्ष्म परमात्मतत्त्व

न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ।

समाधिनाऽत्यन्त-सुसूक्ष्मवृत्त्या

ज्ञातव्यमार्थै-रतिशुद्धबुद्धिभि ॥३६१॥

निर्गुणतया अतीव सूक्ष्म पर पञ्चरोशविलक्षण आत्मतत्त्व त्रिविध-
परिच्छेदेरहितं स्वप्रकाश-सदानन्दरूप आत्मयायात्म्य स्थूलदृष्ट्या
शरीरादि-स्थूलवस्तुत्रिविधेषु दृष्ट्या अन्तःकरणवृत्त्या प्रतिपत्तुं व्याप्तुं
नार्हति । अतिशुद्धबुद्धिभि "ज्ञानमूलक्यते पुगा क्षयात्पापस्य कर्मणः"
"वपाये कर्मभि परमे ततो ज्ञान प्रवर्तते" "इत्यने त्वग्यया बुध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि" "ज्ञानप्रसादेन विमुक्तमनः तन्मनु त परम्यने
निष्कल ध्यायमान" इत्यादिवरानुगारेण निर्मलान्तरणे आर्षे
श्रुतिस्मृत्युक्तमार्गै समाधिना अत्यन्तसुसूक्ष्मा प्रपञ्चितपञ्चमना
अपञ्चाकारा या वृत्ति तया ज्ञानव्य विगतोत्तमं व्यम् ॥३६१॥

सदृष्टान्त मनोनेर्मल्ये ध्यान कारणमाह । यथेति ।

यथा सुवर्णं पुटपाकशोधित
त्यक्त्वा मलं स्यात्सगुणं समृच्छति ।
तथा मनस्सत्त्व-रजस्तमोमलं
ध्यानेन सत्यज्यं समेति तत्त्वम् ॥३६२॥

सुवर्णं पुटपाकशोधित, स्वगुणतिगोघायकं मलापनयार्थं त्रियमाण-
पाकविशेषं पुटं निर्दिश्य रक्तमृदादिसंयोगेन त्रियमाणाग्निसंयोगे पुटपाक-
तेन शोधितं विद्योजितमलं यथा मलं त्यक्त्वा स्वात्मगुणं भास्वरत्वादिकं
समृच्छति गम्यगाम्पनोति तथा मनः अन्तःकरणं सत्त्व-रजस्तमोमलं यद्यपि
सत्त्वस्य रजसा तमसा वा अगिथितस्य मलत्वं दुर्घटं तस्मात्सत्त्वमवष्टभ्य
त्वाध्यासापनयं बुरु इत्युक्तत्वात् निर्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्यो भवेति
गीतोपदेशाश्च । तथापि सत्त्वं शुद्धं नश्यति इत्युक्तत्वात् 'स गुणान्
समतीत्येतान् ब्रह्मभूषाय कल्पते निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' उक्ति-
भगवद्भक्त्या च निर्गुणं ब्रह्म प्राप्नुमनोपि रजस्तमोविनाशार्थं
सत्त्वावलयेन त्यजतीति भावः । नास्वादयेदम तत्र निस्मग-
प्रज्ञया भवेत् "इतिगौडगादोक्ते सत्त्वकार्यं रसास्वाद त्यक्तव्यं इत्युक्ते
"येन त्यजमि तत्त्वज इत्युक्ते 'भृशचान्ते विश्यमायानिवृत्तिः"
इति शुद्धसत्त्वप्रधानाया मायायाश्च निवृत्तिश्रुते मिथ्यात्वेन शुद्ध-
सत्त्वस्यापि मलत्वं मन्तव्यम् । ध्यानेन मत्त्वज्यं, तत्त्वं ब्रह्मत्वं ('नेह
नानास्ति चिन्म' इति गुणगुणिभावस्यानिष्टत्वात्) समेति ब्रह्मण-
निर्गुणत्वात् मत्त्वगुणसत्त्वे सत्त्वप्राप्तेरमभवात् । नास्त्विकया अपण्ड्यापार-
वृत्तेरपि मूलज्ञानभजिनाया विलयेन अधिष्ठानमात्रावरोपत्वं भवतीति
भावः ॥३६२॥

निरन्तराभ्यासवशात्तदित्य
पक्वं मनो ब्रह्मणि लीयते यदा ।
तदा ममाधि स विवल्पवर्जित
स्वतोद्वयानन्द-रमानुभावक ॥३६३॥

श्रीविवेकचूडामणि सध्याख्य

इत्थ निरन्तरान्यासवशात् पक्व विपरीतभावनादि-दोषशून्य मन
यदा ब्रह्माणि लीयते निर्वृत्तिक ब्रह्ममात्रावशेष भवति तदा स्वतः अप्रयत्नेन
अद्वयानन्दरसानुभावक अद्वय य आनन्द ब्रह्मस्वरूपभूत स एव रस
“रसो वै स” इति श्रुते परमप्रेमास्पदत्वाच्च रसत्व । तदनुभवजनक
विकल्पवर्जित स अहमादि-सकलविश्ववास्तनाशयहेतु समाधि निर्वि-
कल्पाख्य इत्यर्थः ॥३६३॥

तत्फल वात्सल्यनोपपादयति । समाधिनाति ।

समाधिनानेन समस्तवासना-

ग्रन्थोर्विनाशोऽखिलकर्मनाश ।

अन्तर्वंहि सर्वत एव सर्वदा

स्वरूपविरूपीति-रयत्नत स्यात् ॥३६४॥

अतः निर्विकल्पकाख्यत समाधिना योगेन समस्तवासनाग्रन्थे
ग्रन्थिवद्दुर्बुद्धेद्यतया स्विताना समस्तवासनाना मिथ्याज्ञान-जनिताना
विनाश अत्यन्तमुच्छिन्न अखिलकर्मनाश मयिताना सर्वेषा कर्मणा
नाश ' भिद्यते हृदयग्रन्थि, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति श्रुते । अन्तर्वंहि
सर्वत एव सर्वदा स्वरूपविरूपीतिरयत्नत स्यात् स्पष्टम् ॥३६४॥

अतः

श्रुते शतगुण विद्यान्मनन मननादपि ।

निदिध्यास लक्षगुण अनन्तप्रिविविधत्वम् ॥३६५॥

श्रुते श्रवणान् स्पष्टम् ॥३६५॥

निर्विकल्पवासमाधिना स्पष्ट

ग्रह्यतत्वमवगम्यते ध्रुवम् ।

नान्यथा चान्यथा मनोगते

प्रत्ययान्तरविमिश्रित भवेत् ॥३६६॥

निर्विकल्पक-समाधिना ब्रह्मज्ञान स्पष्ट कर्मनाशकारण अग्रगम्यते
ध्रुव निरय । अन्यथा प्रयागन्तरण नावगम्यते । मनः संतुष्टा
मनोगतेदा-तया प्रत्ययान्तरविमिश्रित कृपा-तत्त्वोत्तं भवेत् ॥३६६॥

अतस्समाधत्स्व यतेन्द्रियस्सन् निरन्तर शान्तमना प्रतीचि ।
विध्वसय ध्वान्तमनाद्यविद्यया कृत सदेकत्वविलोकनेन ॥३६७॥

अत ब्रह्मतत्त्वस्फुटावगमार्थं सदा यतेन्द्रियं सन् यतानि निगूहीतानि
इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन स यतेन्द्रियं निरन्तरं सन्ततं प्रशान्तमना-
शान्तं निर्विकारं मनः यस्य स शान्तमना सन् प्रतीचि प्रत्यगात्मनि
समाधत्स्व मनः सत्पापयः, तज्जन्वेन सदेकत्वविलोकनेन गतसकलभेद-ब्रह्म-
साक्षात्कारेण, अनाद्यविद्यया अनादि या अविद्या सर्वसंसारमूलभूता
तया वृत्त ध्वान्त स्वरूपाप्रकाश विध्वसय विनाशय ॥३६७॥

निर्विकल्पक-समाधौ ज्ञेयतोपायानाह । योगस्येति ।

योगस्य प्रथमं द्वारं वाङ्मनरोधोपरिग्रहः ।

निराशा च निरीहा च नित्यमेकान्तशीलता ॥३६८॥

योगस्य बाह्यसंचलवृत्तिनिरोधस्य वाङ्मनरोधोऽथ प्रथमं द्वारं
कारणं व्यवहारेण मनोवृत्तीनां वर्धमानत्वात् । अपरिग्रहं शरीर-
स्थितिमान-साधनातिरिक्त-भोगसाधनास्वीकारं तत्स्वीकारे तद्रक्षणार्थं
व्याप्रियमाणचित्तस्य वृत्तिनिरोधस्यासभावितत्वात् । आशया वर्मणि
च चित्तं विक्षिप्यते जनसंधे स्थितौ च अतः निराशा च वंराग्यं, निरीहा
च कर्मण्युपरति, नित्यमेकान्तशीलता एकान्ते विजने देवे शीलं स्थिति
यस्य एकान्तशीलं स तद्भाव तत्ता च योगस्य हेतवः ॥३६८॥

एकान्तशीलतायां योगहेतुत्व उपपादयति । एकान्तेति ।

एकान्तस्थिति-रिन्द्रियोपरमणे हेतुदंमश्चेतसः

सरोधे वरणं शमेन विलयं यायादहंवासना ।

तेनानन्दरसानुभूतिरचला ब्राह्मी सदा योगिनः

तस्मान्चित्तनिरोध एव सततं कार्यं प्रयत्नान्मुने ॥३६९॥

एकान्तस्थिति विजनदेश-निवास इन्द्रियोपरमणे बहिरीन्द्रियाणां
निर्वापारताया हेतुः । बहिरीन्द्रियोपरम एव दमं स चेतसः अन्त वरणस्य
सरोधे वरणं " इन्द्रियाणि प्रमायीनि हरन्ति प्रसभं मनः " इति श्रुतौ कते ।

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

विजनदेशे शब्दादिविषयाभावात् श्रोत्रादिष्ववहिर्मुखेषु अन्त करण
 आत्माभिमुख्य विन्दत इति भावः । स एव शमः । शमेन अहवासना
 विलय यायात् प्राप्नुयात् तेन योगिन अनात्मभ्यो निरद्ववृत्तिकस्य सदा
 सर्वदापि ब्रह्मी आनन्दरसानुभूति अनावृत्तब्रह्मस्वरूपा-नन्दाभिव्यक्ति,
 अचला निश्चला च्युतिभूत्या । तस्मात् बाह्येभ्यश्चित्ते निरद्वे अहवासनाया
 अपि क्षयेण ब्रह्मानन्दानुभवस्य निरर्गलत्वात् मुने मननशीलस्य प्रयत्नात्
 सतत चित्तनिरोध एव कार्यः । निर्विकल्पक-समाधि सदानुष्ठेय इत्यर्थः ।
 ॥३६९॥

“योगस्य प्रथम द्वार वाङ्निरोध” इत्युक्तः । तत्र प्रमाण “यच्छे-
 द्वाद्मनसी प्राज्ञ तयच्छज्ज्ञानआत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत-
 यच्छे-च्छान्त आत्मनि” इति कठश्रुति तामर्थत आह । वाचमिति ।

वाच नियच्छात्मनि त नियच्छ
 बुद्धौ धिय यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।
 त चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे
 विलाप्य शान्ति परमा भजस्व ॥३७०॥

वाच वाग्निन्द्रिय आत्मनि मनसि नियच्छ निरन्धि, वाग्ब्यापार
 विहाय आदौ मनोमायेणावतिष्ठस्व इत्यर्थः । पशवादीनामिव यदा मोन
 दृढ भवति तत सकल्पविकल्पात्मक मनोरूपात्मान केवलाप्यवसाय-
 लक्षणाया बुद्धौ नियच्छ । तदा वास्यादिरहित तक्षेव चर्त्यपि बुद्धि
 वहिर्व्यापारेभ्य ज्ञान्ता भवति । ता ज्ञान्ता धिम बुद्धिसाक्षिणि बुध्युपहिते
 चैतन्ये बुद्धेरपाधित्व भवत्वा केवलावबोधमात्रे यच्छ । शोधितत्वपदार्य
 जानीहीत्यर्थः । तत्रापि पूर्णात्मनि त्रिविधपरिच्छेदज्ञान्ये निर्विकल्प्ये निर्गुणे
 तत्पदलक्ष्ये ब्रह्मणि विलाप्य एकीकृत्य परमा आत्यन्तिकी शान्ति मोक्षरूप
 भजस्व ॥३७०॥

वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपानन्दाभिव्यक्तत्व सोपपत्तिवमाह । देहेति ।
 देहप्राणेन्द्रियमनो-बुध्यादिभिरपाधिभिः ।
 यैर्व्युत्तेस्समायोग तत्तद्भावोस्य योगिन ॥३७१॥

तन्निवृत्त्या मुनेस्सम्यक्सर्वोपरमण सुखम् ।
सदृश्यते सदानन्द-रसानुभव-विप्लव ॥३७२॥

यथा स्वच्छोपि स्फाटिक नीलवस्त्रादियोगेन नीलादिरूपवत्त्वेन
भाति स्वयं स्वच्छ सन्नव, तथा अस्य आत्मन बह्व्राणन्द्रिय-मनोबुध्यादिभि
आदिपदेन आनन्दमययोश्च गृह्यते । यै यं वृत्त समायोग आकारताप्य-
सवन्य आन्तरैर्वा बाह्यैर्वा कोशै तत्तद्रूप तत्तत्तादात्म्य । तेन तदीयधर्मे
धर्मवत्त्वेन अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपा पञ्च क्लेशा । अस्वैव योगिन
बहिर्वृत्ती नित्यव्यत । तत्र ह्यु मुनिरिति कोशपञ्चविवेक प्रकारणोक्त
युक्तिभि ताननात्मत्वेन निपद्यते । तत्र अह्युत्तोरकुर्वन्त तन्निवृत्त्या
ब्रह्माणुपाधिनिवृत्त्या सर्वोपरमण सर्वेषा दुःखात्मकाना अनात्मना उपरमण
अमान यत्र सुख तत्सर्वोपरमण सुख सम्यग्भवतीति ३५ । तत्र मान
सदानन्दरसानुभवविप्लव सदृश्यत इति । विप्लव मग्नता पूर्णता वा,
निदाघतप्तस्यजाह्नवी ह्यदनिमग्नस्य यथा अतर्बहिरानन्दस्फूर्ति तथा सर्वो
पार्थिवनिमुक्तारय षवलीभूतस्य अक्षण्डानन्द-स्फूर्तिरिति भाव ॥३७०॥

एतस्मिन् निविकल्पकयोगे ह्युभूत सर्वोपाधिनिवृत्तौ वैराग्य
योगस्य प्रथम द्वार इति सूत्रस्थानीय श्लोक निराशानन्देन वधित
'विवेकवैराग्यगुणातिरेकात् इतिश्लोके मनश्शुद्धिह्युत्तया ताम्या
दृढाम्या भवितव्यमग्र' इत्युक्त तीव्रतम अन्तरासाधनमिति निरूपयति ।
अन्तस्त्याग इति ।

अन्तस्त्यागो वहिस्त्यागो विरक्तस्यैव युज्यते ।
त्यजत्यन्तर्बहिस्सग विरक्तस्तु मुमुक्षया ॥३७३॥
वहिस्तु विपयैस्सग तथान्तरहमादिभि ।
विरक्त एव शक्नोति त्यक्तु ब्रह्मणि निष्ठित ॥३७४॥

अन्तर्बहिर्बिन् वतमानाना सर्वेषा अनात्मना त्याग विरक्तस्यैव
युज्यते उपपद्यते । तत्र ह्यु विरक्तस्तु विरक्त एव मुमुक्षया कैवल्येच्छया-
अन्तर्बहिस्सग त्यजति । अहममभाव न करोति । सग विभज्य दसंगति
बहिरिति, वहिस्तु विपयै पुत्रादिभि शब्दादिभिश्च सग, तथा अन्त

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्या

अहमादिभि देहप्राणमतोबुद्धय आदिपदार्थं तै सग अवास्तव तादात्म्य-
रूपसम्बन्ध । इममुभयविधमपि सग विरक्त एव निष्काममनस्क एव त्यक्तु
शक्नोति । त्यागे बीजमाह ब्रह्माणि निष्ठित इति । ब्रह्माण्येव नितरा
सर्वदा स्थित अप्रच्युतमना इत्यर्थं ॥३७४॥

ब्रह्मात्मना सस्थितो वैराग्यवद् बोध कारणमाह । वैराग्येति ।

वैराग्यबोधौ पुरुषस्य पक्षिवत्

पक्षौ विजानीहि विचक्षण त्वम् ।

विमुक्ति-सौधायतलाधिरोहण

ताभ्या विना नान्यतरेण सिध्यति ॥३७५॥

ह विचक्षण त्व पुरुषस्य मुक्ति प्रप्तत वैराग्यबोधौ वैराग्य च
बोधश्च वैराग्यबोधौ वैराग्यमुक्त बोध आत्मनात्मविवेकजन्य आत्म-
स्वरूप-साक्षात्मानुभव पक्षिवत् पक्षिण इव पक्षिवत् पण्ड्यन्ताइति पक्षी
विजानीहि । तत्र हेतु विमुक्ति-सौधायतलाधिरोहण विमुक्तिरूप सौधाय-
तल रम्यरम्यमुच्चस्थान तस्याधिरोहण प्राप्ति, ताभ्या समुच्चिताभ्या
विना अन्यतरेण वैराग्येण वा बोधन वा एव न न सिध्यति । नहि पक्षी
एकेन पक्षेण अस्वरताल गाहितुमीष्ट तद्वत्प्रकृतेपीतिभाव ॥३७५॥

तदुपपादयति । अत्यन्तेति ।

अत्यन्तवैराग्यवत् समाधि

समाहितस्यैव दृढप्रबोध ।

प्रबुद्धतत्त्वस्य हि बन्धमुक्ति

मुक्तात्मनो नित्यमुत्तानुभूति ॥३७६॥

अत्यन्तवैराग्यवत् अत्यन्त मया मन पुन नैव सज्जते अनात्ममु
तथा तीव्रवैराग्य जुगुप्सा अस्वास्तीति अत्यन्तवैराग्यवान् तस्य समाधि
ब्रह्मनिष्ठा सम्भवति । समाहितस्यैव ब्रह्माणि सस्थापितमनस्स्यैव दृढ-
प्रबोध प्रत्ययान्तरामिश्रितब्रह्मप्रत्यय । प्रबुद्ध तत्त्व येन स प्रबुद्धतत्त्व
तस्य बन्धमुक्ति अनात्मनि आत्मबुध्यनुत्पत्ति । मुक्तात्मनो नित्य-
मुत्तानुभूति मुक्ता आत्मा यस्य स मुक्तात्मा अतस्मिन् तद्बुद्धिरहितान् ।

करणस्तस्य नित्यं यत् मुखं आत्मस्वरूपतदनुभूति आवरणविशेषधन्य-
ज्ञानवत्वा-न्निरर्णालात्मानन्दानुभव इति भावः ॥३७६॥

न मुखं देवराजस्य न मुखं चरवतिन । यादृजं वीतरागस्य
मुनेरेकान्तशीलिन । यच्च काममुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं ।
तृष्णाक्षयमुखस्यैते नाहंतं पोडवी कला । यावानर्यं उदपाने सर्वत
संफुल्लोदके । तावान्वेदेषु सर्वेषु ब्राह्मणस्य विजानत । 'श्रोनियस्यवा-
कामहतस्य' 'सोऽनुते सर्वान्नामान्त्सह' इत्यादिप्रमाणसिद्धमर्थं वैराग्यस्य
बोधस्य च फलं स्वानुभवसिद्धं प्रस्तौति । वैराग्यादिति ।

वैराग्यान्नपरं सुखस्य जनकं पश्यामि वश्यात्मन
तच्चेच्छुद्ध-तरात्मबोधसहितं स्वाराज्य-साम्राज्यधुक् ।

एतद् द्वारमजस्रमुक्तियुवते यस्मात्त्वमस्मात्परं
सर्वज्ञास्पृहया सदात्मनि सदा प्रजां कुरु श्रेयसे ॥३७७॥

वश्यात्मन वश्यं आत्मा कार्यकरणसघातं यस्य आरानप्राणा-
यामादिना देहन्द्रियादिवर्गीकारेण वैराग्यं विना मुखं नास्ति, अग्निनादि-
विभूतिषु सक्तानां वक्ष्यम्य अवजनीयत्वात् । अवगम्यते हि पुराणादीं
हिरण्यकशिप्यादयं महत् तप समास्थायापि वैराग्याभावात् गसारिण
बभूवुरिति । नहि तादृजं तप अस्थिष्वपि पिपीलिकासनारेण अच्युतत्वं
तपसं यस्यात्मत्वं विना सम्भवति । अतः वश्यात्मनोपि मुखं वैराग्यं
विना न सम्भवतीत्युच्यते । वेहादिव अवज्ञयत वैराग्यं नैव सम्भवति इति
वश्यात्मन इत्युक्तम् । तथाच हठयोगादिना वश्यात्मनोपि मुखस्य जनकं
वैराग्यात्परं न पश्यामि । तत् वैराग्यं शुद्धतरं य आत्मबोधं पचनोश-
विवेकजन्यात्म-स्वरूपावगमं तेन सहितं चेत् स्वाराज्य-साम्राज्यधुक्,
स्वयमेव राट् स्वराट् रागसत्तायां हि विषयगमनेन मनसः तदधीनता,
वैराग्ये अनन्याधीनं, तस्य भावः स्वाराज्य इतरानियम्यत्वं तच्च साम्राज्यं
सर्वनियामकत्वं ब्रह्मविद ईश्वरादप्यधिकत्वात् । ते स्वाराज्य-साम्राज्ये
दोग्धीति स्वाराज्य-साम्राज्यधुक् । यस्मात् एतत् वैराग्यं अजस्रमुक्ति-
युवते द्वारं, तत् "अत्यन्तवैराग्यवत् सर्वाधि" इति पूर्वश्लोके कथितं ।
अस्माद्धेतोः त्वं सर्वत्र विषयेषु परमत्यन्तं अस्पृहया, सदात्मनि सद्गुणे

श्रीविवेकचूडानणि सव्याख्य

ब्रह्मणि सदा निरतर, श्रयसे मुक्तये प्रज्ञा तत्त्वप्रबोधहेतु निर्विकल्पक-
समाधि कुरु इत्यर्थ । ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वेन कर्तुमशक्यत्वात् प्रज्ञा
समाधि तद्वतु ॥३७७॥

आशा छिन्धि विपोपमेपु विषयेष्वेवैव मृत्योस्सृति
त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिर्मति मुचातिदूरात्किया ।

देहादावसति त्यजात्मधिपणा प्रज्ञा कुरुष्वात्मनि
त्व द्रष्टास्यमलोसि निर्द्वय-परब्रह्मासि यद्वस्तुत ॥३७८॥

विपोपमपु विषयपु आशा छिन्धि एषैव आशैव मृत्यो स्वल्पा-
त्प्रच्युतिरूपप्रणादस्य सृति माग । जातिकुलाश्रमपु अभिर्मति त्यक्त्वा,
श्रिया जालादिनिमित्ता अतिदूरान्मुच । असति मिथ्याभूते देहादौ
आत्मधिपणा अहर्बुद्धि त्यज मा कार्पी । यत यस्मात्कारणात् त्व द्रष्टासि
देहादेदृश्यस्य अमलोसि दहाद समलत्वात् । वस्तुत निर्गतं द्वय यस्मात्
निर्द्वय अद्वैतं तच्च तत् परब्रह्म असि, तस्मात् आत्मानि ब्रह्मणि प्रज्ञा अह
ब्रह्मास्मीति ज्ञान कुरुष्व निर्विकल्पक-समाधिना सपादय ॥३७८॥

लक्ष्ये ब्रह्मणि मानस दृढतर सस्थाप्य बाह्येन्द्रिय
स्वस्थान विनिवेश्य निश्चलतनुदचोपेक्ष्य देहस्थितिम् ।

ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृत्त्यानिश
ब्रह्मानन्दरस पिवात्मनि मुदा दून्यै किमन्यैर्भ्रमै ॥३७९॥

प्रारब्ध पुप्यति वपु इति निश्चित्य देहस्थितिगतोपणादा-
वभिमान उपक्ष्य त्यक्त्वा निश्चन्तनु स्थिरमुखमासन इतियोग-
सूत्रानुसारेण निश्चन्तनु यस्य, सुखासने उपविश्य बाह्येन्द्रिय ज्ञानबर्मेन्द्रिय
ग्राम स्वस्थाने स्वत्वगोलके विनिवेश्य 'विविक्कन्देने व सुखासनस्य
शुचिस्वामश्रीवशिखरशरीर' । अत्याश्रमस्य सकलद्रव्याणि निरप्य भक्त्या
स्यगुरु प्रथम्य । हृत्पुण्डरीय विरज विद्मद् विचिन्त्य मध्येविनाद विशोह ।
अचिन्त्य-मध्यक्त-मनन्तरूप शिव प्रदान्तममृत प्रहायोनिम् । तदादि-
मध्यान्तविहीनमेक विभु चिदानन्द-मरूपमद्भुत । उमासहाय परमेश्वर
प्रभु शिलोचा नीलवण्ड प्रदान्त । प्यात्वा मुनिगच्छति भूतयोनि

समस्तसाक्षि तमम परस्तात् " इति संबन्धयथुते लक्ष्ये ब्रह्मणि मानस दृष्टतर
निश्चल सस्थाप्य ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य साक्षात्कृत्य अनिय च अखण्डवत्या
तन्मयतया ब्रह्मरूपतया आत्मनि, ब्रह्मानन्दरस मुदा पिव। शून्यै पल-
रहितै अन्तर्धैश्च अन्यै अनात्मविषयकै भ्रमै अयथार्थज्ञाने किम् ?
॥३७९॥

करुणातिरेकात् भगवान् आत्मनिष्ठा मुहुरपदिशति । अनात्मति ।
अनात्मचित्तन त्यक्त्वा कश्मल दुःखकारणम् ।
चिन्तयात्मानमानन्दरूप यन्मुक्तिकारणम् ॥३८०॥
कश्मल अशुचिविषययतया अशुचि अत एव दुःखकारण अनात्म-
चिन्तन त्यक्त्वा यत् मुक्तिकारण आत्यन्तिक-दुःखनिवृत्तिहेतु त आनन्द-
रूपमात्मान निन्त्य ॥३८०॥

चिन्तनप्रकारमुपदिशति । एष इति । धिय यच्छ च बुद्धि-
साक्षिणौत्यस्यार्थमाह ।

एषस्वयज्योति-रशोपसाक्षी विज्ञानकोश विलसत्यजसम् ।
लक्ष्य विधायैनमसद्विलक्षण अखण्डवृत्त्यात्मतयानुभावय ॥३८१॥

एष आत्मा स्वयज्योति इतराप्रकाश्य, अशोपसाक्षी सर्वद्रष्टा,
विज्ञानकोशे बुद्धौ विलसति अशोपेण भासते । असद्विलक्षण सर्वावरया-
स्वनुवर्तमानत्वेन स्वयज्योतिष्टवेन सर्वैसाक्षितया च गडदृश्यबुद्ध्यादि-
विलक्षण एव अजस्र, लक्ष्य विधाय तत्रैव मन रथापयित्वा अखण्डवृत्त्या
इतरप्रत्ययामिथया धारावाहिकया आत्मतया स्वस्वरूपतया अनुभावय
साक्षात्कुरु ॥३८१॥

वृत्तावरणशुद्धत्व स्फुटयति । एतमिति ।

एतमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया ।
उल्लेखयन् विजानीयात् स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥३८२॥
प्रत्ययान्तरशून्यया विजातीयप्रत्ययातिरस्कृतया अविच्छिन्नया
निर्मलवर्तितैलदीपज्वालावत् तैलभागवत् धारया बहन्त्या वृत्त्या एत

आत्मान उल्लस्यन् विपयीकुवन् स्वस्वरूपतया स्फुट विजानीयात्
॥३८२॥

अत्रात्मत्व दृढीकुर्वन् अहमादिषु सत्यजन् ।

उदासीनतया तेषु तिष्ठेद् घटपटादिवत् ॥३८३॥

अत्र परमात्मनि आत्मत्व स्वस्वरूपत्व दृढीकुर्वन् निश्चिन्वन्
अहमादिषु सत्यजन् तेषु कदानित्प्रतीतेष्वपि घटपटादिवत् घटपटादिविद्य
तेषु उदासीनतया अहताशून्यतया तिष्ठत ॥३८३॥

वाच नियच्छात्मनीत्यत्रोक्त तत्रापि पूर्णात्मनीति स्फुट प्रति-
पादयति । विशुद्धमिति ।

विशुद्धमन्त करण स्वरूप निवेश्य साक्षिण्यबोधमाने ।

शनैश्शनैर्नियत्तलतामुपानयन् पूर्णत्वमवानुविलोकयेत्त ॥३८४॥

विशुद्ध तमोरजोहीन अन्त करण अवबोधमात्र अनुपहिते साक्षिणि
स्वरूप साक्षित्वोपलक्षिते निवेश्य सस्याप्य शनैश्शनैर् निश्चयतामुपानयन्
तत्रैव स्थितौ यत्न कुर्वन् तत पूर्णत्वमवानुविलोकयेत् । दपणापनय प्रतिविब
मुक्तमिव सर्वांशु रूतिषु निरुद्धांशु चिदाभासोपि विवभूत प्रह्लां भवतीति
भाव ॥३८४॥

एवमखण्डाकारवृत्त्या भजिते सत्यज्ञानावरण तत्प्रतिविधाया दूर-
निरस्ता एव भवन्ति इतिभावेनाह । स्वज्ञानवल्परिति ।

देहेन्द्रिय-प्राणमनोहमादिभिस्स्वाज्ञान-वल्परित्तरिखिलैरपाधिभि ।

विमुक्तमात्मान-मखण्डरूप पूर्णं महावाशमिवावलोकयेत् ॥३८५॥

स्पष्टमन्यत् ॥३८५॥

तत्र षट्पदार्थमुपपादयन् दाष्टान्तिरमुपपादयति । घटति ।

घटकलत्र-शुसूल-सूचिगुन्यै-भंगनमुपाधिगतं विमुक्तमेवम् ।

भवति न विविध तर्पय दृढ परमहमादियिमुक्तमेवम् ॥३८६॥

कुम्भ यत्र पापर्यागि गच्छियत न महापरिमाण, सूचि अत्यन्त-
चिच्छा, अत्यं महद्दृश्य घटकलत्र-शुसूल-सूचिगुन्यं मुख्यदेव पाप-

कूपादिपरिग्रह उपाधिस्तै सूच्याकाश पाशायाग इत्यादिभिन्नमित-
व्यवहार प्रयोजकं परस्ताहस्रोपाधिभि विमुक्त गगन एव भवति महाकाश
इतिव्यवहिते न वस्तुत विविध अनेकप्रकार भवति । तथैव शुद्ध पर
ब्रह्म अहमादिविमुक्त एकमेव ॥३८६॥

दाष्टान्तिके मृपात्वाच्चवोपाधीना मुक्तभमेकत्वज्ञानमित्याह । ब्रह्मेति ।

ब्रह्माद्या स्तवपर्यन्ता मृपामाना उपाधय ।

तत पूर्ण स्वमात्मान पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥३८७॥

ब्रह्मा समष्टि लक्षणरीरागिमानो चतुर्दशभुवनाधिपति स आद्य
येषामुपाधीना ते ब्रह्माद्या, स्तव अणुतमो जन्तु स पर्यन्त अवधि
येषां ते स्तवपर्यन्ता उपाधय भदकदेहा मृपामाना सर्वाधिष्ठाने ब्रह्माणि
कल्पिता न वस्तुभूता वाधयोग्या इत्यर्थ । तत विमृश्यमान तेषा
मप्रतीयमानत्वात् एकात्मना कल्पार्णववतिस्थित पूर्ण विविधपरिच्छेदगून्य
स्वमात्मान स्वमुरयस्वरूप ब्रह्म पश्यत् साक्षात्तुयति ॥३८७॥

सोपपत्तिक ब्रह्म यतिरेवेण भेदकत्वेनाभिमत किमपि नास्तीत्याह ।
यत्रेति ।

यत्र भ्रान्त्या कल्पित यद्विवेक

तत्तन्मान नैव तस्माद्विभिन्नम् ।

भ्रान्तेर्नाशे भ्रान्तिदृष्टाहितत्व

रज्जुस्तस्माद्विद्वमात्मस्वरूपम् ॥३८८॥

यत्राधिष्ठान भ्रान्त्या यत्कल्पित आरोपित तत तन्मात्र अधिष्ठान-
मात्र भवति विवेके । विचार कृत्वा जातेन नाय सप इत्यादिनिषेधेन
भ्रान्ते अय सर्व इत्याकारिवाया नाश सति भ्रान्त्या दृष्ट यदहितत्व
सर्वस्वरूप रज्जुरेव तद्वत् । अथात आदेशो नैति नैति इत्यादिवाक्ये
जनितनिषेधज्ञानत विषय सर्व जगत अधिष्ठानभतात्पर्यस्वरूप पदवाच्ये
प्रतीयते रज्जुसर्ववदिति भाव ॥३८८॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

स्वयन्न्रह्मा स्वयविष्णु स्वयमिन्द्र स्वयशिव ।

स्वय विश्वमिद सर्व स्वस्मादन्यन्नकिंचन ॥३८९॥

“तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देव प्रतिपेदे, अह मनुरभव सूर्यश्च”
इत्यादिश्रुते, “सयश्चाय पुरुषं यश्चासावादित्ये स एक” इतिच, एकमेव
चेतन्य उपाधिभेदात् ग्रहणा विष्णु शिव इन्द्र इत्येव व्यवहियते । एवं च
रज्जु सर्पं दण्ड जलधारा भूतलच्छिद्र इति गया कल्प्यते तथा इद सर्वं
विश्व स्वयं ग्रहैव स्वस्मादन्यन्न किंचन सामान्ये विशेषाणा बल्पितत्वात्
स्वयमहं पश्यामि स्वयं त्वं पश्य स्वयं स अद्राशीत् इत्यादिव्यवहारेष्वपि
अहत्व-स्वत्व-तत्तादीना व्यायर्तमानत्वेपि स्वयन्त्वस्य सर्वानानुवर्तमानत्वेन
स्वयमपदार्थे आत्मनि सर्वे विशेषा कल्पिता तदतिरेकेण न सन्तीतिभाव
॥३८९॥

“ग्रहैर्वेदमगत पुरस्तात्ग्रह पश्चात् ग्रहादक्षिणतश्चोत्तरेण, अहमेवा-
धस्तात् आत्मैवावस्तात्” इत्यादिमुण्डकशान्दोग्यादिश्रुत्यर्थं ध्यानदाइयाय
ब्रूत्यालङ्घ्याय च उपदिशति । अन्तरिति ।

अन्तस्स्वयं चापि बहिस्स्वयं

च स्वयं पुरस्तात्स्वयमेव पश्चात् ।

स्वयं ह्यवाच्या स्वयमप्युदीच्या

तद्योपरिष्ठात्स्वयमप्यधस्तात् ॥३९०॥

तरगणेन भ्रमयुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण जलं गया तथा ।

चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत् सर्वं चिदेवैकरसं विमुद्गम् ॥३९१॥

भ्रम आवर्तं, तरगणेन भ्रमयुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण गया जलमेव
नातिरिक्तमस्ति तथा देहादि अहमन्त अहारागन्त एतन् सर्वं विमुद्ग
एकरसं चिदेव । यस्य स्फुरणं विना यत्र स्फुरति न तत्तत्तौर्गिम्बनी गया
रज्जुगर्भादि । “तमेव भान्मनुभानिमर्षं तस्य भान्म नर्षमिदं विभाति”
इतिश्रुते आत्ममानव्यतिरेकेण भान्माभारात् नर्षमाभयं ॥ ३९१ ॥

सदेवेद सर्वं जगदवगत वाङ्मनसयो
 सतोन्यत्रास्त्येव प्रकृतिपरसीम्नि स्थितवत् ।
 पृथक्कि मृत्स्नाया कलशघटकुम्भाद्यवगतम्
 वदत्येष भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया ॥३९२॥

सन्घट मन्पट सन्कुड्य इत्यादिवाचा सामानाधिकरण्यवत्या,
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयो शब्दयो एकस्मिन्नर्थे वृत्तित्व पदनिष्ठ सामानाधि-
 करण्यम् । एकत्र वृत्तिरर्थे शब्दाना भिन्नवृत्तिहृत्ना । सामानाधि-
 करण्य भवतीत्यव वदन्ति लाक्षणिका इतिस्वात्मनिहृत्पणोक्ते ।
 गनसा च तादृशवाङ्मन्यप्रत्ययेनच इद सर्वं जगत मदवेत्यवगत वाङ्मनसयो-
 रिति निमित्तसप्तमी वाङ्मनसाभ्यामित्यर्थे । यद्वा वाक् एतदात्ममिद
 मयं वाचारम्भाण विकारो नामवेय इत्यादिश्रुति मन प्रपचप्रबिलापन-
 मार्गेष जनिविपरीतरुम्भोनुध्या प्रबिलाप्य पचभतानि । परिशिष्टमात्म-
 तत्व पश्यन्नास्ते मुनिशान्त इतिरीत्या अधिष्ठानमानविपयिणी
 अराण्डावावृत्ति तयो वाङ्मनमया तन्या वाचि तस्या वृत्तो च ब्रह्म-
 व्यतिरेकेण जगन्वावगम्यत इति यश्चोर म म्भानुगतिवत् इद सर्वं
 जगत् सदव सद्ब्यतिरेकेण नास्ति यश्चोरत्वेन जात स स्थाणु इति
 चोरत्वे वाधिते तयो पदयो सामानाधिकरण्य एव ब्रह्मैवेद विश्व
 ऐतदात्म्यमिद सर्वं इत्यादिश्रुतिषु सर्वत्व वाधित्वा यत्सर्वत्वेन जात
 तद्ब्रह्मैवेति बोध्यते । इदमुपपादितमधस्तात । वाङ्मनसयोरित्युपगतमर्थ
 विशदयति सत इति । प्रकृतिपरसीम्नि प्रकृतीना उपादानाना परा या
 सीमा उपादानत्वविश्रान्तिभूमि सर्वापादान ब्रह्मेत्यर्थे । तत्र स्थितवत् ,
 यद्वा प्रकृते मूलप्रकृते मायाया परा या सीमा तस्या अपि कल्पनाधिष्ठान
 निर्गुण ब्रह्म तत्र स्थितवत् सतोन्यत्रास्त्येव “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
 तत्त्वेन क पश्येत्” इतिश्रुते । एतेन सर्वेषा वाध उपादानेन अज्ञानेन
 सह नाश उक्तो भवति । तमश दृष्टान्तेनाह, पृथगिति घटकलश-कुम्भादि
 पूर्वं पृथक्त्वेनावगत विचार्यमाणे मृत्स्नाया मृद पृथक्किम् ? वाचारम्भण-
 श्रुते । अयमश विस्तरेण मृत्कार्यभूतोपीत्यादिना स्वयमाचार्ये
 उपपादित । मायामदिरया भ्रान्त त्व एष अदिवेकी अहमिति एकमपि
 वस्तु पृथक्वदति । मायैव मदिरा विपरीतप्राह्वत्वात् ॥३९२॥

श्रीविश्वेश्वरचूडामणिः सध्याख्य.

अत आन्तिनाशार्थं अद्वैतवस्तु चिन्तनीयमित्याह श्रुत्यवष्टमेन ।
क्रियासमभिहारेणेति ।

क्रियासमभिहारेण यत्र नान्यदिति श्रुति ।
ब्रवीति द्वैतराहित्य मिथ्याध्यासनिवृत्तये ॥३९३॥

“यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छणोति नान्यद्विजानाति स भूमा”
इति श्रुति क्रियासमभिहारेण पौन पौन्येन द्वैतराहित्य द्वयोर्भाव द्विता
सौव द्वैत तस्य भेदस्य राहित्य अभाव ब्रवीति । किमर्थमिति चेत् मिथ्या-
ध्यासनिवृत्तये मिथ्याभूत य अध्यास भेदभ्रम तत्रिवृत्तये । यद्वा
अध्यासशब्देन प्रपञ्चपर्याध्यास ग्राह्य तस्य निवृत्तये तस्य अधिष्ठानाय-
शेषत्व-लक्षणनाशाय वाघायेति यावत् “अधिष्ठानावशेषो हि नाश
कल्पितवस्तुत” इत्यभियुक्तोपदे रज्जुसर्पादौ दृष्टत्वाच्च । यदि
चिद्व सत्य स्यात् यय दर्शन-श्रवण-विज्ञानादिविषयो नम्यात् । अत
ब्रह्मणि वर्तमानस्य पुनरप्य विश्वमानाभावात् मिथ्येति भाव ॥३९३॥

ब्रह्मस्वरूप सम्यक् चित्ते आरोह्यते प्यातुम् । आवागेति ।

आकाशवन्निर्मल-निर्विकल्प-
निस्सीम-निस्स्पन्दननिर्विकारम् ।
अन्तर्बहिःशून्यमनन्य-भद्रय
स्वय पर ब्रह्म किमस्ति बोध्यम् ॥३९४॥

अन्तर्बहिःशून्यमित्यन्त आकाशब्रह्मणो साधर्म्यं, अनन्य अद्वयमिति
ब्रह्मविशेषण, आकाशवत् निर्मल नद्यावाग घूर्त्वादिभि घूर्तरित भवति
तथा ब्रह्मापि अज्ञानाद्यम्पुष्ट वस्तुत निर्विकल्प एवम्प इत्यर्थे । निस्सीम
अनवधि, निस्स्पन्दन निःप्रिय, निर्विकार उत्पत्तिनाश-वृद्धिहासादिशून्य,
अन्तर्बहिःशून्य परिच्छिन्नम्य हि अन्तर्बहिःशून्य, पूर्णवान् अन्तर्बहिःशून्य
स्वयानभेदगति, अनन्यन् प्रत्ययभिन्न न अन्यन् अनन्यन्, अद्वय न विदने
द्वय यम्य अद्वितीय इत्यर्थे । विज्ञातीयशून्य, स्वय स्वयन्मिदं पर ब्रह्म
तस्मिन् युजे ति अस्ति बोध्य । एतस्मिन् विदिने सर्वं विदिन भवति इति
सर्वान्तो परमायनि विदिने न तस्मिन् बोध्यमवगतिपत्ता इति भावः ।

यद्वा अनन्यत् सर्वात्म्य अत एवाह्वय स्वव्यतिरिक्तद्वितीयशून्य परब्रह्मैव
स्वय जीव आत्मा अत अन्यत् बोध्य किमस्तीत्यर्थं । आकाशवदिति
श्रोतुबुद्ध्यारोहाय दृष्टान्त इषुरिव सविता धावतीतिवत् । नहि ब्रह्मण
सदृश वस्तु विद्यते "न तत्सम" इतिश्रुते । आकाशस्य "प्रतिज्ञाऽहानि
रव्यतिरेकाच्छब्देभ्य" इत्युत्पत्तिसाधनात् । लोके तदुत्पत्त्यादे अदृष्टत्वात्
तद्वन्निर्विकार ब्रह्मेति "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिवद्वपत्
शक्यत्वात् ॥३९४॥

वक्तव्य किमु विद्यतेन बहुधा ब्रह्मैव जीवस्त्वय

ब्रह्मैतज्जगदापराणु सकल ब्रह्माद्वितीय श्रुते ।

ब्रह्मैवाहमिति-प्रबुद्धमतय सन्त्यक्तवाह्या स्फुट

ब्रह्मीभूय वसन्ति सततचिदानन्दात्मनैव ध्रुवम् ॥३९५॥

अत्र ब्रह्मैवत्वविषये बहुधा अनेकप्रकारं वक्तव्य किमु विद्यते,
सम्यग्बुद्ध्यारोहाय बहूभि दृष्टान्तै सर्ववेदान्ततात्पर्यं विषयार्थं प्रति-
पादित त सग्रहेण कथयति । विस्तरसग्रहान्म्या उक्तोर्थे सम्यग्ज्ञात्
शक्यता इति वदन्ति 'श्लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभि ।
ब्रह्म सत्य जगन्निध्या जीवो ब्रह्मैव नापर" इति । ब्रह्मैव जीवस्त्वय
जीवत्वमेवौपाधिक ब्रह्मत्व तु जीव इतिज्ञातस्य वास्तविक स्वरूप रज्जुरिव
संप्रस्य । अत जीवस्त्वय ब्रह्मैव न व्यतिरिक्त । आपराणु परमाणु-
पर्यन्त सकलमेतत् जगत् विषदादि ब्रह्मैव तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वात्
च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति दान्त उपासीत" इतिश्रुते तज्जलान-
मिति भवितव्ये अवयवलोपशब्दान्दस परमे व्योमन् इत्यादिवत् ।
अनादि अज्ञानादिव मपि तत्राधिष्ठाने कल्पितमिति न ततोतिरिच्यते अत
ब्रह्म अद्वितीय स्वव्यतिरिक्तवरतुशून्य "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्म"
"इदं सर्वं यदयमात्मा" "आत्मेवेदं सर्वं" "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "एकमेवाद्वितीयम्"
इत्यादिश्रुते । ब्रह्मैवाहमिति-प्रबुद्धमतय प्रबुद्धा श्रुत्याचार्योपदेशेन जात-
ज्ञेया मति बुद्धि येषां ते प्रबुद्धमतय स्फुट वासनया सह सन्त्यक्तवाह्या
स्वरूपतस्यक्ताहमादय ब्रह्मीभूय, पूर्वमज्ञानात् अब्रह्मत्व स्वस्य कल्पित
तदभिप्रायेण चिप्रत्यय, साक्षात्कृतब्रह्मभावा सततचिदानन्दात्मनैव

श्रीजिवेकचूडामणि सध्याख्य

वसन्तीति विद्वदनुभव उक्त । एतत् ध्रुव निश्चय । यद्वा ध्रुव निश्चलतया
वसन्तीति योजना ॥३९५॥

स्फुट सन्त्यक्तवाह्यत्वात्,

जहि मलमयकोशेऽहृद्योत्थापिताशा,
प्रसभमनिलकल्पे लिंगदेहेपि पश्चात् ।

निगमगदितकीर्ति नित्यमानन्दमूर्ति,
स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥३९६॥

मलमयकोशे प्राचुर्याये मयद्, स्थूलदेहे अहृद्यया उत्थापिता जनिता
या आशा तस्मिन् पोषणार्थेण च, ता प्रसभ वलात्कारेण जहि नाशाय ।
मलमयेति हेतुगर्भं विशेषण अहृद्यय हानार्थम् । उपन हि " पिण्डाण्ड
त्यज्यता मलभाण्डवदिति । पश्चात् स्थूलबृहसम्बन्ध्यासानानाशानन्तर
अनिलकल्पे बाणुवददृश्ये लिंगदेहेपि सप्तदशावयवोपेते सूक्ष्मशरीरे अपि
अहृद्यया उत्थापिता या आशा मनोनुकूल-विषयेषु, ता जहि प्रथमत एव
भूक्ष्मत्यागस्य दुष्करत्वात् दूरदूर-स्थूलपदार्थत्यागेन सन्निहितभूक्ष्मत्याग
सुवर इति स्थूलपदार्थ-विषयाशा जहीत्यादायुक्तम् । तत्र हेतु अहृधी-
रिति-वचनेन दृष्टभीमस्यो अहृद्योभावे आशा नैव जायते निर्मित्ता-
पायात् इति सूचित । श्रुतिश्च अस्माल्लोकात्प्रेत्य, एतमप्रथममात्मान-
गुपसप्राप्ततीत्यादिना पुत्रमित्रादिषु बाह्येषु अहता त्यक्तया देहमात्र-
मात्मत्वेन गन्वीत, तत ततोन्तर प्राणमेव इति प्रतिपत्तुणा मोरपर्याय
उपदिदेश । तेनैव प्रमेण प्रथम देहाद्य-मुत्रादिविषयेषु आशापरित्याग
आशैव त्यक्तव्या इति यदा तदा वि वक्तव्य अहताया विषये । तत स्थूल-
शरीरे अहताया आशायाश्च त्याग, तत प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय-
घटिते सूक्ष्मशरीरे पञ्चवैशविकैव प्रवरणोक्तपुक्तिभिः अहृद्यय तत्प्रयो-
ज्याना च जहि नाशाय, मानभूव हि भूयाम इति परंप्रेमात्मनि सर्वम्यास्ति ।
स्थूलादावहृद्ययि अप्य प्रेमा तत्रैव भवतीति आशा दुर्निरगा । अत प्रमेण-
विचारेण जनितदृढ-विवेकज्ञानेन स्थूल-सूक्ष्मशरीरयो अहताया स्वप्रज्ञायां
प्रियमोदाद्यवयवोपेतानन्दमयवोने भावयवत्वाद् औपाधिकत्वाच्च
अनित्यत्वनिश्चयेन अहता नैव समवति । एव पञ्चवैशवान् अनामवेन

निश्चित्य निगमगदितकीनि निगमे वेदे गदिता कीति सर्वज्ञत्व-सर्व-
शक्तत्व - सर्वप्राणिप्राणयितृत्व - सर्वप्रणामनुत्व - विशिष्टमगुणाधिष्ठानत्व-
सच्चिदानन्दधरात्व-वाङ्मनसाभोचरत्व मिराधारत्व निर्गुणत्व - निष्कल-
निर्विकल्पत्व-निरजनत्व-मूढमतमत्त-नित्यशुद्ध-मुक्तपुष्ट-मत्मानन्द-स्वभाव-
त्वादिरूपा यस्य त नित्यमानन्दमूर्ति एतन् आनन्दमयबोधनिरास
तस्य नित्यत्वाभावात् परमात्मान स्वयमिति स्वस्वल्पमिति, परिचीय
निश्चित्य अनुभूय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ बोधाना पचाना अनात्मत्वेन
निपिद्धत्वान् ब्रह्मैवात्मत्पनगीवार नेगात्म्यवादप्रसगान् अन एव श्रुति
अमत्रव स भवति इत्यादि ॥३९६॥

शवाकार यावद्भजति मनुजस्तावदशुचि ,

परेभ्यस्स्यात्कलेशा जगनमरण-व्याधिनिरया ।

यदात्मान शुद्ध कलयति शिवाकारमचल ,

तदा तेभ्यो मुक्तो भवति हि तदाह श्रुतिरपि ॥३९७॥

मनुज यावत्काल स्थूलदहतादात्म्येन चैतन्यहीनतया तस्य शक्त्य,
पादागुष्ट-प्रभृति शिर पयन्त यच्छरीर तदेवाहमिति शवाकार भजति
तावत्काल तस्य मलमयतया अशुचित्वात् अपमपि स्वत शुचिरपि अशुचि ।
तथा परेभ्य शत्रुव्याघ्रादिभ्य कलश स्यात् । जगनमरण-व्याधिनिरया
अस्मिन्लोक जगनमरण-व्याधय, देहमात्मत्वेन मत्वा स्थितस्य पापवत्वात्
“योन्या सन्तमात्मान” इतिस्मृते दहपाते निरय । एव सदा
दुःखयत्वमेव ‘न ह वै सशरीरस्य सत प्रिमाप्रिययोरपहतिरस्ति इतिश्रुते
“न सापराय प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मडम् । अय लोको
नास्ति पर इति मानी पुन पुनर्वंशमागच्छते मे” इति यमवचनरूपश्रुतेश्च ।
यदा आत्मान साधनचतुष्टयसपन्न विधिवद् गुरुमुगमश तन्मुखारविन्द-
गलित-श्रुत्यन्त वाक्यं तदनुसारियुक्तिभिश्च शुद्ध देहत्यातोत् शिवाकार
आनन्दस्वरूप अचल अप्रमाद यथा तथा कलयति जानाति तदा तेभ्य
परकृतकलेशेभ्य जगनमरण-व्याधिनिरत्येभ्यश्च मुक्तो भवति । हि
निश्चय । तत् श्रुतिरप्याह, तदपि श्रुतिराह इति अपिश द भिन्नप्रमोवा ।
पूर्वार्धं समुच्चिनोति । यथाश्रुते अपिना अनुभव समुच्चयीयते गुरवश्च ।

श्रीविवेकबुद्धानि सव्याख्य

आहापीति वा अन्वय, "अशरीरवाक् सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत, आनन्द
ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन, तरति शोकमात्मवित्, ज्ञात्वा देव
मुच्यते सर्वपापै, तमेव विद्वानमृत इह भवति, क्षीणं क्लेशं जन्ममृत्यु-
प्रहाणि, ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति" इत्यादि 'समाने वृक्षे
पुरुषो निमग्नोजीशया शोचति गुह्यमान । जृष्ट यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोक' इति च । अनेन श्लोकेन पूर्वश्लोकोप-
दिष्टार्थं फलकथनेन उपपादित अनात्मज्ञाने दुष्फल आत्मयायात्मयज्ञाने
आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरिति ॥३९७॥

शुद्धशिवाकारत्वं कथमात्मन इति चेदाह । स्वात्मनीति ।

स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तु-निरासत ।
स्वयमेव पर ब्रह्म पूर्णमद्वय-मन्यम् ॥३९८॥

स्वात्मनि आरोपितानि केवलाज्ञानेन कल्पितानि यानि अज्ञापाभास-
वस्तूनि अनात्मतद्गमं रूपाणि तेषां निरासत श्रुतिश्रुतिभिर्निदिध्यासनेन
च विनाशानत स्वयमेव पर ब्रह्म पूर्णमद्वयमन्यम् । अन्वेष्टव्यात्म-
विज्ञानात् प्राक्प्रमातृत्वमात्मन । अन्वेष्टस्यात् प्रमातृत्व पाप्मदोषादि-
यजित । गौणमिथ्यात्मनोऽस्त्वे पुत्रदेहादिवापनात् । सद् ब्रह्मात्माहमित्येव
बोधे कार्यं कथं भवेत्' इत्यभियुक्तोक्ते 'अथायमशरीरोऽमृत प्राणो
ब्रह्मेव तेज इव" इतिश्रुतेश्च ॥३९८॥

आदौ प्रयत्नेन दृश्य निरुध्य समाधौ क्रियमाणे तत्र निष्ठस्य पूर्व
प्रतीतमपि दृश्य शशविपाणवद् भवतीत्याह । समाहितायामिति ।

समाहिताया सति चित्तवृत्तौ परात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
न दृश्यते कश्चिदय विकल्प प्रजल्पमात्र परिशिष्यते तत ॥३९९॥

सति अवाच्ये परात्मनि निर्विकल्पे ब्रह्मणि चित्तवृत्तौ समाहितायां
निश्चलतया स्थापिताया सत्या अयं विकल्प कश्चिदपि न दृश्यते । तत
प्रजल्पनमात्र परिशिष्यते "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुभूयो विषय" इति
सत्त्वशशात् । अज्ञानस्य समूलवाप कथितत्वेन वलिततादात्म्यमपि
नास्तीति शेषत्रयमप्यहं सन्निवदानन्दमात्रमस्तीति भावः । यथा अगत अर्थ-

त्रियाकारित्व नास्ति गगनकुमुमादे एव यत्पूर्व सुखदुःखरागभय-क्रोधादिक
उत्पादयामास तदपि प्रतीतमपि ब्रह्मनिष्ठ प्रति उत्खातदृष्टोरगवत
न स्वकार्यमाधत्त इति भाव ॥३९९॥

अनात्मवासनाना प्रलीणत्वात् एवमुपदेशधारया वासिताद्वैतान्त-
करण शिष्य प्रति द्वैतस्य अत्यन्तमसत्त्व सकलवेदान्त-तात्पर्यविषय अनुभव-
युक्ति-दृष्टान्त-श्रुतिभि उपदिशति । असत्कल्प इत्यादिना ।

असत्कल्पो विकल्पोय विश्वमित्येक-वस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विद्येये भिदा कुत ॥४००॥

विश्वमिति यत् अय विषयप्राधान्यात्पुनिल्लगम । विकल्प विविध
कल्प्यत इति चिक्त्व अज्ञानन कल्पित एव न वस्तुभूत इत्यर्थ । असत्कल्प
ईषदसमाप्तौ कल्पप्रत्यय । निरंतर ब्रह्मसमाहितमनसा राप्तमी
भूमिका गताना सर्वथा भानाभावाल ज्ञानविषाणवदव । तदितरेषा तु दृष्ट-
नष्टस्वरूपत्वात् शुक्तिरजतादिवत् प्रातिभासिक इति असत्तेवेत्यनुत्वा-
असत्कल्प इत्युक्तम् । तथाच मिथ्यात्वेन तेन वस्तुन ब्रह्मण सद्वितीयत्वा-
भावेन एववस्तुनि विकाराकार-विगपशून्ये गुणगुणिभावावयवावय-
विभाव-जातिव्यक्तिभावादिजन्य तादात्म्यस्याप्यभावेन भिदा कुत
॥४००॥

द्रष्टृदर्शन-दृश्यादि-भावशून्यैक-वस्तुनि ।
निर्विकारे निराकारे निर्विद्येये भिदा कुत ॥४०१॥

द्रष्टा प्रमाता दर्शनं प्रमिति, दृश्य प्रमेय, आदिपदेन प्रमाण-
परिग्रह । कर्तृकरणकार्याणि या । एतत्सर्वं अविद्यावस्थाया । वस्तुत
निर्विकल्पे केवलाखण्डचिन्मात्रे "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क
पश्येत्" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानावस्थाया अज्ञानाशात् तन्मूलवाना द्रष्टृ-
दर्शन-दृश्यादिभावानामभावात् द्रष्टृ-दर्शन-दृश्यादिरूपा ये भावा ते शून्य
यदेव वस्तु तन्मिन् निर्विकारे विकाररान्ये निराकारे अवयवस्थानशून्ये
भिदा भेद कुत गंवास्तीत्यर्थ । प्रवृत्तिविकारभावाद्यभावात् न भेद-
प्रवक्तिरपीति भाव ॥४०१॥

श्रीबिबेकपूडामणि सख्याख्य

कल्पार्णव-इवात्यन्त-परिपूर्णकवस्तुनि ।

निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०२॥

प्रलयकाले चत्वारोपि समुद्रा मिलिता द्वीपादिशून्यतया वेंपल
जलमय जगत् कुर्वन्तीति पुराणेष्ववगम्यते । तदा सर्वत्र जलमेव न भूभाग
कश्चित् विभाजकाभावात् । चतुर्णामपि समुद्राणा भूभागावस्थाया
विभक्ताना एकीभूतत्वात् कल्पार्णव इत्येकवचन । तदापि आकाशादिक-
मस्त्येव तथापि सर्वत्र जल पूर्ण श्रोतृबुध्यारोहाय, इषुरिव सविता
धावतीतिवद्दृष्टान्त । अत एव अत्यन्तपूर्णेत्युक्तम् । ज्यायानाकाशादि-
त्यादिश्रुत्या पाशेस्य सर्त्रा भूतानि, त्रिपादस्यामृत दिवि" इति श्रुत्या च
निष्पन्नमूमनि परमात्मन्येक-वस्तुनि निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा
कुत ॥४०२॥

पूर्वमपि भदाभावेपि भेदभ्रान्तिकारण अज्ञान अर्वात्तत् । तस्य
समूलघात हतत्वात् इदानी भेदभ्रान्तिरपि नेत्याह । तेजसीति ।

तेजसीव तमो यत्र विलीन भ्रान्तिकारणम् ।
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०३॥

तम अज्ञान अन्धकारश्च । यत्र परमात्मनि भ्रान्तिकारण तम-
अज्ञान तेजसि सूर्यादिप्रकाशे तम इव अन्धकार इव विलीन नष्ट तस्मिन्
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुत । " विभेदजनकेज्जाने नाश-
मात्मन्तिव गते । आत्मनो प्रज्ञानो भेद अगत व नरिष्यति" इति-
प्रमाणात् ॥४०३॥

एवात्मनो परे तत्त्वे भेदवातां यय भवेत् ।
मुपुप्तौ मुपमात्राया भेद वेनावलौकित ॥४०४॥

" यद्द तत्र पश्यति पश्यत्ये तत्र पश्यति ननु तद्विनीयमान् तनोन्व-
द्विमन् यत्पश्येत्" इति श्रुते । मुपुप्तौ प्रथम न पश्यतीति यत् तत्
ताविकमत इव जडताम्र पश्यतीति मा वेदी यत् मुपुप्तौपि निज-
ज्ञानस्वरूपस्य आत्मन म्यदप्रमाणस्य मत्वा । अत यद्द द्वितीय म्यात्
पश्येदेव ननु तद्विनीयमान् । अज्ञातत्वेपि तावताविकमतोरेतत्वात्

विभक्तत्वाभावात् । अत एव ततोऽन्यद्विभक्त इति पदद्वय । अज्ञानोपहित-
 नैतन्मत्स्यैव गुणुप्तिसाक्षित्वात् । तस्याज्ञानस्य अधिष्ठाने तत्रैव कल्पित-
 त्वात् कल्पिते अधिष्ठानभेदाभावात् । यद्यपीद सर्वदा समान तथापि
 कार्योपाधीना लीनत्वात् सुषुप्ती मुगममिति सुषुप्त्यवस्थामाश्रित्य श्रोतृ-
 बुद्ध्यारोहाय निष्प्रपञ्चत्वमात्मन प्रतिपाद्यते । यदि कश्चित् जाग्रतुल्य
 सुषुप्ति-स्थित चिन्तयन् मनसा अज्ञान विविच्यात् तदा अन्त करणवृत्तेरेव
 अज्ञानभङ्गत्वात् तदीय मन निष्प्रपञ्च ब्रह्माकार जातमेवेति तस्या
 एवावस्थाया ज्ञानावस्थात्वात् तदा केवल अपण्डब्रह्मैव मनसावाप्तमिति
 सिद्धम् समीहितमिति श्रुतेरभिप्राय । विदोपाभावस्य उभयत्र समत्वान्
 आवरणसत्त्वात्त्वान्यामेव सुषुप्तिमगाध्योर्भेदात् । अत एव ह्युक्त "निद्रा
 समाधिस्थिति" इति । इद वचन जाग्रता पुरुषण सुषुप्तयो सुषुप्ति
 चिर चिन्त्यते चेत् तस्य समाधि भवतीत्यभिप्रायेणैव । तथाच एवात्मने
 परे तत्त्वे भेदवार्ता इत्यनेन भेदो नैवास्ति तद्वातीपि कथं भवेत् विचार-
 वारविशेषानाभावात् यदाह्यवैप एतस्मिन्नदृश्येऽज्ञात्वेऽनिरक्त-
 र्जनित्यनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते । अधमोऽभय गतो भवति । 'यत्र
 नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भमा' इति श्रुते ।
 यदि भेद सत्य स्यात् सुषुप्तायवलोचयेत् । यद्यज्ञान न विचिद्वैशिप इति
 सुषुप्ती विन्नमित्युच्येत तस्यापि ज्ञानमात्राया समाध्यवस्थाया दग्धत्वात्
 न सत्यत्वमिति अज्ञानस्य तत्कार्याणा च अन्यन्त नष्टत्वात् आदावन्ते
 च यत्रास्ति वर्तमानेपि तत्तथा" इत्युक्त्या नास्ति नासीत् न भविष्यतीति
 वैकालिक निषेधप्रतिषेधो गित्यल्प मिथ्यात्वं सिद्धमिति भाव ॥४०४॥

तदुपपादयति । न ह्यस्तीति ।

न ह्यस्ति विश्व परतत्त्वबोधत्
 सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
 बालत्रये नाप्यहिरीक्षितो गुणे

न ह्यम्युविन्दु-मृगतृष्णिकायाम् ॥४०५॥

सम्यग्ज्ञान हि वस्तुसिद्धिहेतु । पूर्वतु, अज्ञानात् भ्रान्तिरास मनस ।
 विचार्यमाणे दीपकान्वाद्यमाने तम इव अज्ञान नष्टमिति सदात्मनि

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

निर्विकल्पे ब्रह्मणि विश्वं न ह्यस्ति नैवास्तीत्यर्थं । तत्र मानं परतत्त्व-
 बोधादिति । परस्य ब्रह्मण यत्तत्त्वं निष्प्रपञ्चत्वस्वरूपयात्म्यं श्रुतिबोधित-
 तस्य बोधात् अनुभवादित्यर्थं । नहि यथाप्रमाणं अनुभवानन्तरं सञ्ज्ञ-
 विपर्ययादिकं । अतः विश्वं नैवास्ति । तत्र दृष्टान्तं, हि यत्, कालत्रयैषि-
 गुणे रज्ज्वा अहिं सर्पं नेक्षितं, मृगतृप्णिक्काया मरुमरीचिकासु अयुविन्दुरपि
 न । तद्वत् पूर्वमज्ञानात् भ्रान्त्या प्रतिपन्नमपि वस्तु न सदिति भावः ।
 " नामावो विद्यते यत् " इतिगीतोक्ते विद्वदनुभवाच्च । युजितया हि
 रजतवदवभासते एव इन्द्रं सद्धितीयवत् इत्यादिलौकिकानुभवात्
 आरोपित-मिथ्यात्वे न विसबाद । अतः श्रुतिरपि ' यत्र हि द्वैतमिव भवति
 तदितर इतरं पश्यति । मृत्योरेव मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति "
 इति इवकारानुबन्धेन द्वैतस्य मिथ्यात्वं सूचयति ॥४०५॥

तद्विषये स्फुटार्थां श्रुतिमाह । मायेति ।

मायामात्रमिदं द्वैतं अद्वैतं परमार्थतः ।

इति ब्रूते श्रुतिस्साक्षात्सुपुप्तावनुभूयते ॥४०६॥

मायया मीयते प्रतीयत इति मायामात्रं इदं दृश्यं द्वैतं भेद इत्यर्थं ।
 परमार्थतः सत्यभूतं अद्वैतं निर्भेदं ब्रह्म इत्यर्थं । इति साक्षात् वाच्यवृत्त्या
 श्रुतिर्भेदः । सर्वैरपि साक्षात्सुपुप्तावनुभूयते अतः नात्र विवादावसरः
 इति भावः । अनुभवस्य अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्यनुसारित्वात् ॥४०६॥

अनन्यत्वमधिष्ठानादारोप्यस्य निरीक्षितम् ।

पण्डितैरज्जु-सर्पादौ विवल्पो भ्रान्तिजीवन ॥४०७॥

" सुपुक्तिबाले मन्त्रे चिलोने तमोभिभूतं मुगम्पमेति " इति-
 वेवल्पोपनिगदि तमोभिभूत इतिपाद्येन तममं निर्वृतिं श्रुते श्रुतिरिति चेत्
 तस्य तत्र वलितत्वात् यमापायम-वाच्च अवगन्तुमित्यार आरोप्यस्य
 अधिष्ठानादनन्तरं स्थितिवेचनाभाव रज्जुसर्पादौ पण्डितैः निरीक्षणं ।
 विवल्पो भेदग्रहणं भ्रान्तिजीवनं भ्रान्त्या जीवनीति भ्रान्तिजीवनं भ्रान्ति-
 मूला इत्यर्थं । भ्रान्त्यभावे भेदं नैव प्रतीकते भेदविपर्ययवत्प्रकाशा-
 माया ॥४०७॥

भ्रान्तिनिरासोपायमाह । चित्तेति ।

चित्तमूलो विकल्पोय चित्ताभावे न कश्चन ।

अतश्चित्त समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ४०८ ॥

अयं विकल्प चित्त बहिर्मुख मन मूल यस्य स चित्तमूल ।
चित्ताभावे मुपुप्तौ न कश्चन अतः स्वरूपसती अविद्यापि चित्ताभावे
न स्वकार्य-समर्था । सा जाग्रत्स्वप्नयो चित्तात्मना परिणममाना विश्व
जनयति । अतः चित्त प्रत्यग्रूपे तव स्वरूपभूते परात्मनि समाधेहि सस्थापय,
तेन अविद्याया साक सर्वेषा विकल्पाना बाध एवेति भाव ॥ ४०८ ॥

परमात्मनि मन समाधाययितुं शब्दैर्विध्यति । निमपीत्यादिना
त्रिभिः श्लोकैः ।

किमपि सततबोध केवलानन्दरूप
निरुपममतिवेल नित्यमुक्त निरीहम् ।

निरवधि गगनाभ निष्फल निर्विकल्प
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४०९ ॥

प्रकृति-विकृतिद्वय भावनातीत-भाव
समरसमसमान मानसबन्धदूरम् ।

निगमवचन-सिद्ध नित्यमस्मत्प्रसिद्ध
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४१० ॥

अजरमर-भस्ताभास-वस्तुस्वरूपम्
स्तिमित-सलिलराशि प्रत्यमाख्या-विहीनम् ।

शमितगुण-विकार शश्वत शान्तमेक
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४११ ॥

किमपि वागगोचर, सतत नित्यश्चामी बोधश्च त अखण्डज्ञानरूप,
केवलानन्दरूप दुःखासभिन्न-निरुपाधिक-मुखरूप, तेन मध्यप्रकाश-नित्य-
मुखरूपतया परमपुरपाथैत्वमुक्तम् । निरुपम "न तस्य प्रतिमास्ति" इति
श्रुते । वेदामतीत्य वर्तमान अतिवेल विश्वातीतमित्यर्थ । नित्यमुक्त

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

कदापि बन्धरहित निरीह निष्काम निष्प्रिय वा । निरवधि कालत
 देशत यस्तुतश्च अन्तःशून्य । गगनात् असग निर्मल । निष्कल निरवयव ।
 निर्विकल्प विविधकल्पनाशून्य । पूर्ण ब्रह्म विद्वान् समाधौ हृदि कलयति ।
 त्वमप्येय कलयेति भाव । नित्यत्वाभिरवयवत्वात् च " तदेतद् ब्रह्मापूर्व-
 स्वभाव यस्य तत् उपनिषद् विना केवलतर्केण अधिगन्तुमाशक्य इत्यर्थः ।
 तत् समस्त एकरूप असमान असदृश । मानसम्बन्धदूर अप्रमेय श्रुत्यापि
 लक्षणया बोध्यमानत्वात् । ' प्रमाता च प्रमाण च प्रमेय प्रमितस्तथा ।
 यस्य प्रसादात् सिद्ध्यन्ति तत्तिद्धौ किमपेक्ष्यते । ' इतिमुरेश्वराचार्य-
 वचनात्, स्वयं सिद्धे प्रत्यग्रूपे तस्मिन् वेद्यवेदितृ-वेदनादि-भेदापनाय-
 श्रुतेरपि ताटस्थ्यात् । यद्वा मान प्रत्यदादिप्रमाण तत्सम्बन्धदूर तत्सम्बन्ध
 मेयत्व तज्जन्यप्रमावियत्यव तद्दूर तद्ब्रह्मितीति यावत् । निगमवचन-
 सिद्ध सदा विद्वदनुभवगोचर । हृदीत्यादि पूर्ववत् । अजर अपक्षयशून्य
 अजर नाशरहित अस्ताभासवस्तु-स्वरूप अस्ता गता आभारा विवल्पा
 यस्मिस्तत् अस्ताभास तच्च तत् वस्तु च तत्स्वरूप । स्तिमितमलिलरानि
 प्रस्य निस्तरग-जलराजिनश्चल । आख्याविहीन नामरहित जात्यादि-
 प्रवृत्ति निमित्तविरहात् ' ते यदन्तरा ' इतिश्रुते । शमितगुणविकार
 हृदि कलयति विद्वान् समाधौ पूर्णं ब्रह्म ॥४११॥

समाहितान्त वरण स्वरूप

विलोक्यात्मान-मत्तण्डवैभवम् ।

विच्छिन्धि बन्ध भवगन्ध-गन्धिज

यत्नेन पुस्त्य सफलीकुरप्य ॥४१२॥

स्वरूपे परमात्मनि समाहितान्त वरण निश्चलतया म्यापिामना मन्
 अण्डवैभव अण्ड वैभव विभुत्वं यस्य त आत्मा अद्याहृतावाग्यापि
 कल्पनाधिष्ठान विलोचय माशास्तुम् । भवगन्ध-गन्धिज गमारवामा-
 पासित बन्ध अज्ञान विच्छिन्धि नाशय " अविद्यात्मनसो मोक्षान्ना प
 बन्ध उदाहृत " इत्युक्ते । यत्नेन " यत्नाभावात्तो लाभान्मुगाभार

भ्रान्तिनिरासोपायमाह । चित्तेति ।

चित्तमूलो विकल्पोय चित्ताभावे न कश्चन ।

अतश्चित्त समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ ४०८ ॥

अयं विकल्प चित्त बहिर्मुख मन मूल यस्य स चित्तमूल ।
चित्ताभावे सुषुप्तौ न कश्चन अतः स्वरूपसती अविद्यापि चित्ताभावे
न स्वकार्य-समर्था । सा जाग्रत्स्वप्नयो चित्तात्मना परिणममाना विश्व
जनयति । अतः चित्त प्रत्यग्रूपे तव स्वरूपभूते परात्मनि समाधेहि सस्यापयं,
तेन अविद्याया साक सर्वेषा विकल्पाणां बाध एवेति भावः ॥४०८॥

परमात्मनि मन समाधापयितुं शब्दैर्विध्यति । किमपीत्यादिना
त्रिभिः श्लोकैः ।

किमपि सततबोध केवलानन्दरूप

निरुपमगतिबेला नित्यमुक्त निरोहम् ।

निरवधि गगनात् निष्कल निर्विकल्प
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्ण समाधौ ॥४०९॥

प्रकृति-विकृतिगून्य भावनातीत-भाव

सगरसमसमान मानसबन्धदूरम् ।

निगमवचन-सिद्ध नित्यमस्मत्प्रसिद्ध

हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्ण समाधौ ॥४१०॥

अजरमर-मस्ताभास-वस्तुस्वरूपम्

स्तमित-सलिलराशि प्रत्यभारया-विहीनम् ।

शमितगुण-विकार शाश्वत शान्तमेव

हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्ण समाधौ ॥४११॥

किमपि वागबोध, सतत नित्यदचामी बोधश्च त अतएवज्ञानरूप,
बलानन्दरूप दुःखमभित्त-निरुपाधिक-मुखरूप, तेन स्वयंप्रकाश-नित्य-

मुखरूपतया परमपुण्यार्थत्वमुपेतम् । निरुपम "न तस्य प्रतिमास्ति" इति
श्रुते । बेलामतीत्य वर्तमान अतिबेला विद्यातीतमित्यर्थः । नित्यमुक्त

श्रीविवेकचूडामणि सप्याख्य

कदापि बन्धरहित निरीह निष्काम निष्प्रिय वा । निरवधि कालत
 देशत वस्तुतश्च अन्तश्च । गगनाभ असग निर्मल । निष्कल निरवयव ।
 निर्विकल्प विविधकल्पनाश्च । पूर्ण ब्रह्म विद्वान् समाधौ हृदि कलयति ।
 त्वमप्येय कलयेति भाव । नित्यत्वाभिरवयवत्वात् च " तदेतद् ब्रह्मापूर्व-
 मनपर " इत्यादिश्रुत्या प्रकृतिविकृतिश्च, भावना कल्पना अतीत भाव
 स्वभाव यस्य तत् उपनिषद् विना केवलतर्केण अधिगन्तुमशक्य इत्यर्थ ।
 तत् समरस एकल्प असमान असदृश । मानसम्बन्धदूर अप्रमेय श्रुत्यापि
 लक्षणया बोध्यमानत्वात् । ' प्रमाता च प्रमाण च प्रमेय प्रमितस्तथा ।
 यस्य प्रसादात् सिद्ध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्ष्यते । " इति सुरेश्वराचार्य-
 वचनात्, स्वयं सिद्धे प्रत्यग्रूपे तस्मिन् वेद्यवेदितु-वेदनादि भेदापनायक-
 श्रुतेरपि ताटस्थ्यात् । यद्वा मान प्रत्यक्षादिप्रमाण तत्सम्बन्धदूर तत्सम्बन्ध
 मेयत्व तज्जन्यप्रभावविषयत्व तद्दूर तद्रहितमिति यावत् । निगमवचन-
 सिद्ध सदा विद्वदनुभवगोचर । हृदीत्यादि पूर्ववत् । अजर अपक्षयशून्य
 अमर नाशरहित अस्ताभासवस्तु-स्वरूप अस्ता गता आभासा विवल्पा
 यस्मिन्नात् अस्ताभास तरुच तत् वस्तु च तत्स्वरूप । स्तिमितसलिलराशि
 प्रथम निस्तरंग-जलराशिनिश्चल । आख्याविहीन नामरहित जाल्यादि-
 प्रवृत्ति-निमित्तविरहात् ते यदन्तरा इति श्रुते । शमितगुणविचार
 निर्गुण निर्विकार शाश्वत अनादिसिद्ध शान्त अपरिणामि । एव अद्वितीय
 हृदि कलयति विद्वान् समाधौ पूर्णं ब्रह्म ॥४११॥

समाहितान्त करण स्वरूप

विलोकात्मान-मगण्डवैभयम् ।

विच्छिन्धि बन्ध भवगन्ध-गन्धिषु

यत्नेन पुस्तक सफलीकुरत्व ॥४१२॥

स्वरूपे परमात्मनि समाहितान्त करण विशालया स्वापितमना गन्
 अपण्डवैभय अगण्ड वैभय विभुष्य यन्म त आत्मा अस्माह्नावासात्सापि
 बलनापिच्छान् विलोचय गगनात् । भवगन्धगन्धिषु गगनात्वासा-
 यामित यन्म अज्ञा विच्छिन्धि नामर " अविद्यात्मनयो मोक्षम्ना च
 यन्म उगाह्य " परबुधो । यन्मो " यन्मभावापरा सानो यन्मुताप्रापर

सुखम् । यद्-गोधात्तपरो योऽस्तद् ब्रह्मेत्यत्र भाग्य' इति "आत्म-
लाभान्तर किञ्चिदस्ति' "जात्मानमन्विच्छ गुहा प्रविष्ट" इत्यादिवचनै
"गन्तुं युष्मा वृद्धिमान्ग्यान् वृत्तवृत्त्यध्वन भाग्य' इतिगीतोक्ते, "आत्मा
वा अरे द्रष्टव्य गन्तव्येने गन्तव्येने इति श्रुत्या न आत्ममाक्षात्कारस्यैव
परमप्राप्त्यान् तदर्थं यत्नेन पुंस्येन गन्तव्येने गन्तव्येने गन्तव्येने गन्तव्येने
स्वप्नप्राप्त्या रायैव कुरु पुनर्मा मगार्पोरिति भाव ॥४१२॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्त सच्चिदानन्दमद्वयम् ।

भावयात्मानमात्मस्य न भूय कल्पसेऽध्वने ॥४१३॥

आत्मान भावय विविध सर्वोपाधिविनिर्मुक्त स्वयंभूयमान-कारणरूप-
भेदहन्तुमि विनिर्मुक्त विज्ञेय नितरा वासनातोपि इत्यर्थे । मुक्त
अस्पृष्ट सच्चिदानन्द अद्वय आत्मस्य । एतेन न विप्रवृत्तत्वं तस्य "अत्र
वाच विर सत्योम्य न निभाग्यस इति श्रुते । सूक्ष्माया बुद्धौ भासमान
इत्यर्थे । स्वगहिमप्रतिष्ठया तद्भावेन भूय पुन अध्वने ससूतये न कल्पसे ।
"न स पुनरावर्तते मामुपेत्य तु कान्तैय पुनर्जन्म न विद्यते" इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिभ्य ॥४१३॥

आवृत्यभावमुपादयति । छायेवेति ।

छायेव पुस परिदृश्यमान-माभासरूपेण फलानुभूत्या ।
शरीर-माराच्छब्दवद्विरस्त पुनर्न सद्यत्त इदमहात्मा ॥४१४॥

महात्मा ब्रह्मभाव प्राप्त पुर्य फलानुभूत्या फल अखण्डानारवृत्त्या
अनावृततया अभि यत्त-स्वरूपचेतन्य तस्यानुभूत्या अनुभवेन हेतुना
आभासरूपेण संपत्यक्त-निर्मात्र इव संपरूपेण इतरदृष्ट्या पूर्ववत् पुस
छायेव आदेहपात परिदृश्यमान आराददूरे शब्दवद्विरस्त इव शरीर पुनर्न
सन्धत्त तत्राहतादिक न करोति प्रतीतावपि घटादाविव उदासीनस्तत्र
भवतीति भाव ॥४१४॥

सत्त-विमलबोधा-नन्दरूप स्वमेत्य,
त्यज जडमलरूपोपाधिमेत सुदूरे ।

अथ पुनरपि नैव स्मर्यता वान्तावस्तु,
स्मरणविषयभूत कल्पते कुत्सनाय ॥४१५॥

श्रीविवेकचूडामणि सप्त्याख्य

नित्यनिर्मलप्रकाशानन्दरूपं ब्रह्म स्वमेतत् प्रत्यक्ताया प्राप्य, जड-
मलरूप उपाधि एतत् स्थूलदेहं सुहृते त्यज । अथ स्वयं निर्मलचिदानन्दरूप
ब्रह्मैवेति ज्ञानानन्तरं पुनरपि नैव रमयंता दूरं मलभाण्डवत्यवतत्वात् ।
तत्र वृष्टान्तमाह वान्तवस्तु वमनकर्मभूतं वस्तु स्मरणविषयभूतं स्मृत-
मित्यर्थं कुत्सनाय स्वस्य जुगुप्सायै परकृते निन्दायैवा कल्पते । नहि
मलिनं वस्तु स्मरणीयं मनस विकारापत्तेः । निन्दन्ति च लोके त्यक्त-
दुष्टं वस्तु स्मरन्तम् ॥४१५॥

समूलमेतं परिदह्य ब्रह्मै
सदात्मनि ब्रह्मणि निविधत्से ।

ततस्स्वयं नित्यविद्युद्बोधोधा-
नन्दात्मना तिष्ठति विद्वरिष्ठ ॥४१६॥

सदात्मनि कालप्रयाजाध्य-स्वरूपं निविधत्से ब्रह्मणि ब्रह्मै एतत्
शरीरं समूलं अज्ञानं सह परिदह्य निरवशेषं दग्ध्वा । ततः विद्वरिष्ठ
विदन्तीति विदं तेषु वर्गिष्ठं विद्वरिष्ठं । स्वयं नित्यविद्युद्बोधोधानन्दा-
त्मना तिष्ठति न कदाचिदपि तस्य अनात्मप्रतिभासमिति भावः ॥४१६॥

प्रारब्ध-मूत्र-श्रयितं शरीरं
प्रयातु वा तिष्ठतु गौरिव सक् ।

न तत्पुनः पश्यति तत्त्ववेत्ताऽनन्दा-
त्मना ब्रह्मणि लीनवृत्ति ॥४१७॥

मूत्र-श्रयिता मत्स्यं मालां रज्जुर्नां अलवरणाद्यर्थं गन्तव्यं चडा,
प्रयातु तिष्ठतु वा, यथा गो तत्र न दृष्टिं तथा प्रारब्धमेव मूत्रं तेन श्रयितं
रचितं विदुषः अभिमानाभावात् तदीयतया इतरं ज्ञेयमानं तत्त्व-
साक्षात्परात्पर्यं तदीयमूत्र-दुस्मादात्तागवच्छ्रयत्वात् प्रारब्धमंगला
निर्मितं शरीरं ब्रह्मसाक्षात्परात्मनन्तरं प्रयातुं गिनतां तिष्ठतु वा प्राणान्
धारयतु वा । तत्त्ववेत्ता आत्मसाक्षात्पर्यदर्शी तत् शरीरं पुनः स्वस्य ब्रह्म-
ज्ञानान्तरं न पश्यति । तत्र हेतुः आनन्दमना ब्रह्मणि लीना वृत्तिः स्वस्य
सं लीनवृत्तिः । यत्तदेवैन्द्रियात्मनो हेतुः आनन्दमतेः । यदा अनानन्द-

नन्दात्मना मनोवृत्तिर्लोना कथं वृत्तोवा मनसः बहिर्मुखत्वं स्यात् ।
सर्वदापि मुखं मे भूयादिति या स्थिता इच्छा तस्याः विषयः प्राप्तः ।
ततः नित्यनिरतिशयमुखं प्राप्य तदात्मना लीनं मनः न बहिर्हृदेति ।
वक्ष्यति “कस्तां परानन्दरसानुभूति-मृतमृज्य दून्नेषु रमेत विद्वान् ।
चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने चित्रेन्दुमालोकयितुं क इच्छेत्” इति ॥४१७॥

न तत्पुनः परम्यतीत्याद्युत्तरार्धमुपपादयति । अखण्डेति ।

अखण्डानन्द-मात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः ।

किमिच्छन् कस्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति तत्त्ववित् ॥४१८॥

तत्त्ववित् अखण्डानन्दमात्मानं स्वस्वरूपत्वेन विज्ञाय किमिच्छन्
यदि किञ्चिदिच्छति तस्याप्राप्तस्य प्राप्तये प्रयत्नं कुर्यात् । देहं विना
प्रयत्नकरणासम्भवात् देहं पुष्णोयान्च । अत उक्तं कस्य वा हेतोः कस्मै
फलायेत्यर्थः । देहं पुष्णाति । उक्तं हि श्रुत्या “आत्मानं चेद्विजानीया-
दयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसज्वरेत्” इति
॥४१८॥

सम्यन्विदित-तत्त्वस्य लक्षणमाह । सतिद्वस्येति ।

ससिद्धस्य फलं त्वेतज्जीवन्मुक्तस्य योगिनः ।

बहिरन्तस्सादानन्द-रसास्वादन-गात्मनि ॥४१९॥

साधनचतुष्टय-संपत्ति-पुरस्सरं गुरुमुपसद्य तन्मुखात् वेदान्तवाक्यार्थं
श्रुत्वा मत्वा निर्दिष्ट्यास्य सम्यगात्मानुभववत् । योगिनः परमात्मन्वेव
स्थापितचित्तस्य जीवन्मुक्तस्य जीवतोपि सर्वोपाधि-संबन्धविनिर्मुक्तस्य तु
एतत् फलं यदात्मनि अन्तःकरणे बहिरन्त-स्सादानन्दरसास्वादनम् ।
व्युत्थानेपि नानन्दस्य तिरोधानं अखण्डाकारवृत्त्या आवरणस्य भङ्गितत्वात्
तदुक्तं बहिरिति । इतरैरपि तदीयमूर्तिदर्शनेन अयं पूर्णानन्द इति निरन्तर-
स्मित-स्मैरावलोकनादिना ज्ञायते इति तस्य पूर्णानन्दात्मना स्थितिः निरन्तरं
अविद्यानिवृत्तिरूप-नोदास्यापि दृष्टफलत्वात् ॥४१९॥

तत्र साक्षात्परण्या वा साधनानां विशिष्य फले विज्ञाते, पूर्णता
मुमुक्षुणा प्रयत्नेन तत्राधातुं शक्यते। तदर्थं वैराग्यबोधोपरतीना श्रेय
फल दर्शयति। वैराग्यस्यैति।

वैराग्यस्य फल बोध बोधस्योपरति फलम्।
स्वानन्दानु-भवाच्छान्तिरेयैवोपरते फलम् ॥४२०॥

विमुक्ति-सोपाप्तलाधिरोहणं तान्या विना नान्यतरेण सिध्यतीति
कथित, "वैराग्यात्पर मुखस्य जनकं पश्यामि यस्यात्मन, तच्छ्रेष्ठद्वन्द्वतरा-
त्मबोध-सहितं स्वाराज्यसाम्राज्यवृष्टम्" इति च। तेन मोक्षे तयोः सगतया
हेतुत्वमिव प्रतीयते। यद्यपि "एतद्द्वारमजस्रमुक्ति-युवते" इत्यस्ति
तथापि "सर्वत्रास्युह्या सदात्मनि कुरु प्रज्ञा निजयेयसे" इत्युत्तरार्धेपि
वैराग्यबोधयोः हेतुहेतुमद्भाव स्पष्टः न प्रतीयते। ततः स्फुटयति, यद्यपि-
विवेक-वैराग्य-सामादिवृत्-मुमुक्षुत्वरूप-ब्रह्मविचार-साधनमध्ये वैराग्य
उपरतिश्च घटनीकृते अथापि तेषां साधनानां अन्तरगतत्वात् विचारकाले
सामान्यतोऽवतमानानामपि श्रवणमननरूप-ज्ञानसाधनानुष्ठानेन उत्तमत्व
संभवेत् अत एव 'वाह्यानालवनं वृत्ते एवोपरतिरुत्तमा' इत्युक्तम्।
विचारदशायां निदिध्यासनमन्तरा विपरीतभावनायां अनिवृत्ते वाह्या-
नालवनत्वं दुर्घटं। अथापि शब्दादिविषयानालवनत्वेन वृत्ति-विचार
स्वनुभवे संपादिते अनात्माविषयत्व-असक्तोच्चेन बन्तु शक्यते अत-बोधस्य
उपरति-फलमित्युच्यते। अतः सामादिवृत्मध्ये शमपल-शमप-द्वयेन
वर्षितायां अप्युपरते उत्तमत्व-सिध्यन्तरमेव "स्वल्पे नियतावग्या
मनसदानम उच्यते इति लक्षितं नाम शान्तिपदेन स्वानन्दानुभवाच्छान्ति-
रैवोपरते फल इत्युक्तम्। पूर्वं प्रयत्नेन आप्तव्यत्वात् साधनवत्त्वं शमवर्तनीति
साधनानां विचारेण प्रवृत्त्युत्पत्त्यात् शमवृत्तित्वात् साधनवत्त्वं शमवर्तनीति
भावः। तथापि 'ब्रह्म मत्वं जगन्मिष्येत्येव-शमो विनिर्दयः। शमो
नित्यानित्य-यन्तु-विवेक-गमुदाहृत' इति शिवा विवेक-पूर्वं शमो-
ज्ञानस्य विचारसाधनान् अपरोक्षं प्राप्नोति। एत-वैराग्यस्यैति इत्यु-
क्तिपदेच्छाभावरूपं "स्वल्पेण पर-दृष्ट्या निर्वर्तते" इति शिवा-
स्वानन्दसाधनानां विषयेन शमवर्तनीति-गता न इत्यु-
क्तिपदेच्छाभावरूपं

असकुचित भवति । तस्मादन्यास-वैराग्याभ्या सम्यङ्मनो निरुध्य विचारे क्रियमाणे बोध अवश्यभावी यदि न जात वैराग्यरूप-साधन न पूर्ण-मस्तीति ज्ञातव्यम् । तत तद्वाद्द्वार्याय प्रयत्न कार्यं । एय बोधे उपनिष-ज्जन्ये आत्मसाक्षात्कारे जाते असदिधाविपर्यस्तात्म-परोक्षज्ञाने वा जाते उपरति तस्य बोधस्य फल । ज्ञात्वापि वाह्येभ्य निवृत्यभावे मनस दृढ ज्ञान न जातमित्येव ज्ञेयम् । तत्र च कारण वैराग्यापरिपूर्तिरेव । वैराग्य पूर्ण दृढ आत्मनिश्चयश्च नो चेद् विद्यावता भेद बोधा, विद्यावतामपि कुत अनुपरमण, उपरतौ च मनस स्वानन्दानुभवाच्छान्ति निष्पत्त्यात्मना-वस्थान एषं वफलमुपरते । " ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृत-कृत्यस्य योगिन । नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्य अस्ति चेन्न स तत्त्ववित् " इत्युक्ते । " यद्युत्तरोत्तराभाव पूर्वपूर्वं तु निष्फल " एव तत्तद्दृष्टफल-निष्पत्तिपर्यन्त तत्तत्साधन न पूर्णं भवतीति ज्ञाने प्रयत्न साधकेन मुष्टु कर्तुं शक्यत इति साधनपूर्णतायै सगुपन्यास ॥४२०॥

ब्रह्मविद्याया फलमाह । निवृत्तिरिति ।

निवृत्ति परमा तृप्ति आनन्दोनुपम स्वत ।

दृष्टदु खेष्वनुद्वेग विद्याया प्रस्तुत फलम् ॥४२१॥

निवृत्ति सर्वेभ्य कार्येभ्यो निवृत्ति निर्व्यापारत्वं कर्तव्यानवशेषता । परमा तृप्ति निरकुशा तृप्ति नर्तव्य कृत प्राप्तव्य प्राप्त इत पर करणीय प्राप्तव्य वा विमपि नास्तीति स्वस्य धन्यधन्यतया सुखविशेष स्वत अनुपम असदृश आनन्द विषयनिरपेक्ष नित्यनिरतिशय-सुख । प्रारब्ध-कर्मणा दृष्टदु खेषु अनुद्वेग, अज्ञानी तु दु खेषु प्रसवतेषु अह पापी धिड् मा दुरात्मान इत्यनुतापवान् भवति । यद्यप्यय विवेक इव भाति । तथापि पूर्वस्मिन् जन्मनि चेत् पापप्रवृत्ति-प्रतिबन्धकत्वात् सप्रयोजनो भवति स्म, इदानीतु निष्प्रयोजन इति भ्रान्ति तमोयिकार । दु ख तु रागादि-निमित्तवशात् रजोगुण-विकाररूपा सतापात्मिका चित्तवृत्ति इति दु खोद्वेगयोर्भेद । ज्ञानिन अयमुद्वेगो न भवतीति चत्वारि फलानि निवृत्ति, निरबुधा तृप्ति, अरादुशानन्द निर्विषय, दृष्टदु खेषुअनुद्वेग इवेति । विद्याया आत्मतत्त्वज्ञानस्य प्रस्तुत मुख्य दृष्ट फलम् ॥४२१॥

श्रीविवेकचूडामणि तव्याख्य

तत्र निवृत्तिमुपपादयति । यदिति ।
यत्कृत भ्रान्तिवेलाया नानाकर्म जुगुप्सितम् ।
पश्चान्नरो विवेकेन तत्कथ कर्तुं-मर्हति ॥४२२॥

विद्याफल स्यादसतो निवृत्ति
प्रवृत्तिरज्ञानफल यदीक्षितम् ।
तज्ज्ञा-जयोर्यन्मृगतृप्णिकादौ
नोचेद् विदो दृष्टफल किमस्मात् ॥४२३॥

अविवेक-विवेकयो एतावति बलक्षणे विवेकफलभूताया विद्याया
परमात्मविषयिण्या कि वपतव्यमिति भावेनाह । यत्कृतमिति । भ्रान्ति
वेलाया जुगुप्सित नाना कर्म यत्कृत तत् कर्म विवेकेन पश्चात् कथ
कर्तुंमर्हतीत्यनेन विवेकिन यथा जुगुप्सित-कर्मभ्यो निवृत्ति एव विद्यावत
प्राप्याभावात् ब्रह्मनिष्ठतया च सर्वकर्मनिवृत्तिरिति भाव । इदं फल लोक-
दृष्टमित्याह विद्यति । विद्याफल स्यादसतो निवृत्ति प्रवृत्तिरज्ञानफल तद्
ईक्षित दृष्ट तज्ज्ञागयो । यत् यस्मात्कारणात् मृगतृप्णिकादौ आदिपदेन
शुक्तिरजतादिक ग्राह्यम् । मृगतृप्णिकेति ज्ञानवान् न जलार्थं मरुभूमौ
प्रवर्तते । मरुभूमौ सूर्यकिरणपाते जलवद् भासते इति ज्ञानशून्यस्तु मरुभूम्य-
ज्ञानेन तत्र जलभ्रान्त्या प्रवर्तते नेष्ट लभते, विफलप्रवृत्तिमान्भवति । तत्
तस्मात्कारणात् विद्याफल असतो निवृत्ति अज्ञानफल प्रवृत्ति इतीक्षित
नोचेदेव विद ज्ञानिन अस्माद् असन्निवृत्तिरूपात् दृष्ट फल वि । प्रवृत्ते
ब्रह्मविद्याविषये तु असच्छब्देन अनात्मा गृह्यते गृह्यभिन्न सर्वं । पूर्व-
मज्ञानावस्थाया तत्र प्रवृत्तिरासीत् अलक्ष्यस्वरूपानन्दत्वात् । इदानीं तु
स्वात्मानं विदितवत् तत्र सर्वत्र गिष्यात्वज्ञानेन नैव प्रवृत्ति इति असन्नि-
वृत्ति विद्याफल ॥४२३॥

प्रवृत्तिवारणाभावाच्च निवृत्तिरित्याह । अज्ञानेति । अनिच्छोरित्य-
नेन परमा तृप्तिरप्युक्ता भवति ।

अज्ञान-हृदयग्रन्थे-विनाशो यद्यनोपत ।
अनिच्छोविदुष विनु प्रवृत्ते कारण म्वत ॥६२॥

अज्ञानप्रयोज्य य हृदयमग्न्य बुद्धौ साक्षिण तादात्म्याध्यास.
 तस्य अज्ञानाकारवृत्त्या मूलभूतज्ञाननाशेन अशेषत निर्वासिततया यदि
 विनाश सकारण नाश । तदा इत्यध्याहार्यं यदीति सत्वात् । स्वतः
 अनिच्छो इच्छारहितस्य विदुषः प्रवृत्ते कारण किन्तु ? सर्वत्र
 प्रवृत्तौ इच्छैव कारण, तदभावे प्रवृत्त्यभावात् वदन्ति हि "प्रयोजन-
 मनुद्दिश्य न मन्वोपि प्रवर्तत" इति अत एव साधनचतुष्टये मुमुक्षुत्वमपि
 घटयतीकृत । इच्छा च अन्तःकरणधर्म "काम सफल" इत्यादिना
 "इत्येतत्सर्वं मन एव" इति श्रुते । मनसोपि वहिरिच्छा आनन्दरूपात्मा
 दर्शनात् स्थिता । तत्र दोषदर्शनेन नित्यनिरतिशयानन्द-रूपात्म-श्रवणमनन-
 निदिध्यासनेषु शास्त्रीयेषु मुमुक्षया प्रार्थतिष्ठ । आत्मदर्शनेन तत्रापीच्छा
 प्राप्तफलत्वान्नास्ति । विचारकाल एव वहिरिच्छा सूत्रा नास्ति
 वैराग्यस्य परमसाधनत्वात् । तथाच तस्य इच्छासत्त्वे तत्तादात्म्याध्यासेन
 साक्षिणोपीच्छा इति वक्तव्य । आत्मेच्छापि आत्माज्ञानकालिकयेव ।
 अज्ञाननाशे तत्प्रयोज्य-चिज्जडतादात्म्याध्यास-नाशेन आत्यन्तिकी निवृत्ति-
 रिच्छाया इति सर्वथापि वहिरन्तर्वा प्रवृत्तिकारण विषय कोपि नास्तीति
 निष्प्रियात्मनावस्थान निवृत्तिसाध्यायं ब्रह्मविद्याया दृष्ट फल ॥४२४॥

वैराग्यबोधोपरतय पूर्णतया वदा ज्ञया इतिप्रश्ने तदवधि शिष्या-
 नुग्रहाय उपदिशति । वासनेति ।

वासनानुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदावधि ।

अहभावोदयाभावो बोधस्य परमावधि ।

लीनवृत्तेरनुत्पत्ति-मय्यदोपरतेस्तु सा ॥४२५॥

भोग्ये वासनाया अनुदय अनुद्वेष, अनुभूते विषये पुरस्थितेपि
 तत्संस्कारानुद्वेष यदा तदा वैराग्यस्य अवधि । तदीय मन विषयेषु
 नष्टमेव युते रागप्रसक्ति वैराग्यस्य परस्यैया परा वाष्ठा प्रदर्शिता ।
 अहभावस्य उदयाभाव अनुत्पत्ति बोधस्य परमावधि । अहं ब्रह्म इत्यपि
 वाषाया सामानाधिकरणम् । अतः सर्वात्मने अहन्त्वमपि कल्पितमेव ।
 अत एवोक्त "यदत्येव भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया" इति । यदहन्त्वे
 न ज्ञात तद् ब्रह्म इत्येवार्थं अहं ब्रह्मेत्यस्य, य चौर स स्वाणुरिति वत् ।

यद्वा कोशेष्वहभावस्य उदयाभाव इत्यर्थं । लीनवृत्तेरनुत्पत्ति मर्यादोपरस्तेस्तु सा, आनन्दात्मना लीना या मनोवृत्ति तस्या अनुत्पत्ति यथा आज्य पुन क्षीर न भयति तथा स्वतः अनुपम आनन्द अतः परमा तृप्ति ततः सर्वतो निवृत्ति इति हेतुहेतुमद्भावे ॥४२५॥

इदानीं निरूप्यमानानन्द ज्ञानिनो दर्शयति । ब्रह्माकारतयेत्यादिना ।

ब्रह्माकारतया सदा स्थिततया निर्मुक्त-बाह्यार्थधी

अन्यावेदित-भोग्यभोगकलनो निद्रालुबद्ध्वा लवत् ।

स्वप्नालोकित-लोकवज्जगदिदं पश्यन्ववन्तिलव्यधी

आस्ते कश्चिदनन्त-पुण्यफलभुग्धन्य स मान्यो भुवि ॥४२६॥

धियः निर्मुक्तबाह्यार्थत्वे हेतुः ब्रह्माकारतया सदा स्थिततयति । सदा प्रत्ययान्तररक्षणत्वेन अकिञ्चनतया ब्रह्माकारतया परमपुरुषार्थ-भूताखण्ड-सन्धिदानन्द-परमात्माकारतया स्थिततया निर्मुक्ता नितरा सवासनमित्यर्थं मुक्ता नष्टा बाह्यार्थी यस्या सा नतु यथेति स्वयमेव निवृत्तत्वात् विषयाणां प्रयत्नस्य अनपेक्षितत्वात् "रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते" इति ब्रह्मदर्शने विषयनिवर्तनार्थं प्रयत्नानपेक्षितत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाच निर्मुक्ता बाह्यार्थधी यस्य स निर्मुक्त-बाह्यार्थधी । कश्चिदित्यस्य विशेषणं अन्यावेदित-भोग्यभोगकलन अन्ये आवेदित यद्भोग्य शरीरस्थितिनिमित्त जनपानादिव तेन भोगस्य कलना सपत्ति घटना यस्य स । आत्यप्राप्तानभुगित्यर्थं । यथा निद्रालु-रन्ध्रे भोजित भुङ्क्ते चालवत् मात्रा भोज्यते तथा बहिर्मुखतयाभावेन निरभिमानतया च निद्रालुबद्ध्वा लवत् अन्यावेदित-भोग्यभोगकलन, प्रारब्धवर्मापत्त-भोगोपि परमुपेन शरीरस्थितिहेतुर्भवति इतिभावः । क्वचित्परमात्मनि सज्जपी लब्धा प्रतिष्ठिताः धी यस्य स लव्यधी, यद्वा कश्चित् षड्बद्ध्वा लव्यधी व्युत्पत्तमाना इदं जगत् स्वप्नालोकित-लोकवत् मिथ्यात्वेन पश्यन् कश्चित् ब्रह्मविद्भिर जनन्तपुण्यफलभुक् शन-कोटि-ब्रह्मगु वृत्तगुह्यत-परभूत-भोधानन्दानुभवो आन्ते म धन्य भुवि मान्य सन्लभूय । एतेन विषयान्धिनो स्वतः आनन्द अनुपम उक्त आरम्भविद्यापत्तः । "सोऽन्तुते सर्वान्नामान् मह", "बावानयं उदपाने

सर्वत सप्तुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत " इति-
 श्रुतिस्मृतिन्या "एतस्वैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति
 श्रुतेरत्र । लोके यावन्त पुरवा यावद्भिः पुण्यं यावन्ति सुखान्यनुभवन्ति
 अय परावरैकत्वज्ञानी युगपत् सर्वाणि सुखानि समुद्रस्थानीय-ब्रह्मा-
 नन्दानुभवाद्नुभवतीति वा अर्थे अनन्तपुण्यफलभुगित्यस्य "सोऽनुते
 सकलान्कामान् अक्रमेण मुरर्षभा । विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न
 सशय ' इति तैत्तिरीयपार्थविवरणाद् ब्रह्मगीतानु ग्वेषा सुखाना विषया-
 भिव्यग्याना ब्रह्मानन्द-सिन्धुविदु-वर्णिकायमानत्वात् । "स्नात तेन समस्त-
 तोर्थसलिले सर्वापि दत्तावनि यज्ञाना च सहस्रमिष्टमलिला देवाश्च
 सतपिता । ससाराञ्च समुद्धृतास्त्वपितरस्वैलोक्य-पूज्योप्यसौ, यस्य
 ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मन प्राप्नुयात् ' इत्युक्त्या ब्रह्मनिष्ठा
 यस्य सर्वदान्य मान्यताया किमुवक्तव्यम् । उक्त हि "कुल पवित्र जननी
 कुतार्था विभवभरा पुण्यवती च तेन । अपार-सवित्सुखसागरेस्मिन् लीन
 परे ब्रह्मणि यस्य चेत ' इति 'तस्मादात्मज्ञ हाचंयेद्भूतिकाम "
 इतिश्रुतेश्च ॥४२६॥

जीवन्मुक्त-लक्षणे ज्ञाते साधकं मुमुक्षुभि तथा स्यातु प्रयतितु
 शक्यत इति मुमुक्षुजनानुग्रहार्थं तल्लक्षण वक्तुं प्रक्रमते । स्थितप्रज्ञ इति ।

स्थितप्रज्ञो यतिरयं यस्सदानन्दमश्नुते ।

ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिष्क्रिय ॥४२७॥

ब्रह्मण्येव विलीनात्मा विलीन आत्मा अन्त वरण यस्य अत एव
 निर्विकार हर्षविषादाद्यान्तरविकाररहून्य । विनिष्क्रिय याह्यदेहादि-
 चेष्टारहून्य, "क्रिया रवाश्रयमविकुर्वन्ती नैवात्मान लभते" इति समन्यय-
 सूत्रभाष्यात् निर्विकारत्वे हेतु विनिष्क्रिय इति वा । य सदानन्द-
 मश्नुते अयं यति स्थितप्रज्ञ इति । सूत्रस्थानीयोयं श्लोक ॥४२७॥

तत्र स्थितप्रज्ञत्व व्याचुरते । ब्रह्मेति ।

ब्रह्मात्मनो घोषितयोरेवभावावगाहिनी ।

निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्ति प्रजेति कथ्यते ।

सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इत्येते ॥४२८॥

स्थिता सतत वर्तमाना प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञ इति विग्रहः । तत्र प्रज्ञाशब्दार्थमाह शोधितयो महावाक्यार्थकपनावसरे दक्षितदिशा तत्त्वपदलक्ष्ययो उपाधिविनिर्मुक्तयो, ब्रह्मात्मनो परमात्मप्रत्यगात्मनो, एकभावावगाहिनी ऐक्यविपयिणी निविकल्पा ससर्गादिमिथ्यापदार्था-विपयिणी चिन्मात्रा अखण्डचिदाकारा वृत्ति श्रवण-मनन-निदिध्यासन-सस्कृतमन परिणाम प्रज्ञा इति कथ्यते । स्थिताशब्दार्थमाह “सा सर्वदा भवेद्यस्यति,” सजीवन्मुक्त इष्यते अतस्मिस्तद्बुद्धरेव वन्द्यत्वात् सर्वदा अखण्डाकारवृत्तौ सत्या वन्द्यप्रसक्तेरभावात् ॥४२८॥

यस्य स्थिता भवेत् प्रज्ञा यस्यानन्दो निरन्तरः । प्रपञ्चो विस्मृतप्रायः स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४२९॥

सूत्रश्लोकस्थस्य यस्सदानन्दमश्नुते ब्रह्मण्यव विलीनात्मा इत्यस्य विवृतिः । अत्र सर्वं तस्य स्वरूपं अतः विशयणाना व्यापकत्वशका नकार्या । यद्वा यस्य स्थिता भवेत्प्रज्ञा स जीवन्मुक्त एव यस्यानन्दो निरन्तरः स जीवन्मुक्त यस्य प्रपञ्च विस्मृतप्रायः स जीवन्मुक्त इति योजना । उपदेशयन्ति ते ज्ञान जागिनस्तत्त्वदर्शिन इतिस्मृत्या शिष्य-बोधनार्थं शिष्यादृष्टेन व्युत्थानवशाया तदुपयोगि प्रमाणवाक्यादिरूप प्रपञ्च स्पश्येते नान्यत् किञ्चिदिति विस्मृतप्राय इति प्रायः पदम् ॥४२९॥

सुषुप्ते भवमाह । लीनधीरिति ।

लीनधीरपि जागर्ति यो जाग्रदभवंजितः । बोधो निर्वासनो यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३०॥

सुषुप्तौ मनस्य अज्ञाने लय, इदानीं ब्रह्मणि चिन्मात्रे, ततः तम-प्रसक्तेरेवाभावात् लीनधीरपि जागर्ति नष्टाविद्यानिद्र इत्यर्थः । अनाद्यतात्म-सबद्ध-सवरूपदार्थत्वात् स्वाव्यतिरेकेण सर्वमुपलभत इति वा । “इन्द्रियैर्योष-विपरिगन्तमिति” लक्षणं सुषुप्तौ । जागरेपि न पूर्ववत् स्पूलदेहाद्यभिमान इत्याह यो जाग्रदभवंजितः, “रागद्वेषविषुबनैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरत् । आत्मवशैर्विषयेयात्मा न शान्तिमधिगच्छति” इतिस्मृतिरीत्या अध्यासबाल एव शान्त्यर्थमेव प्रयत्नस्य वृत्तत्वात् ।

यस्य बोध पदार्थानां बोधोपि निर्वासन सक्तिरहित इत्यर्थं ।
 “यद्वृच्छोपन्तेष्वक्षि दिग्द्रव्येषु यथा पुन । नीरागमेव पतति तद्वद् भोग्येषु
 धीरयो इति वासिष्ठोक्ते ह्योपादेयबुद्धिरहित इति भाव । यदा
 लीनधोरपि जागर्ति चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वस्वगोलनेष्ववस्थानेन उपरत्य
 भावज्जगति । इन्द्रियसत्त्वैर्पि मनस ब्रह्मणि लीनत्वात् नेन्द्रियैरर्थानुपलभते
 यत तत जाग्रद्वगवर्जित । कदाचिदुपलब्धावपि दृढतमविवेकप्रकर्षात्
 रागद्वेषादिगून्यत्व निर्वासनबोधत्व । तेन निर्विकारत्व सूनश्लोकस्य
 विवृत ॥४३०॥

द्वादशभि श्लोकैर्निर्विकारत्व मुख्यतया उपपादयति, तस्मिन्तति
 प्रज्ञाप्रतिष्ठाया तस्या च सदानन्दस्य अयत्नासिद्धत्वात् ।

शान्तससारवलन कलावानपि निष्कल ।
 यस्सचित्तोपि निश्चित्त स जीवन्मुक्त इत्युक्ते ॥४३१॥

शान्ता ससारवलना यस्य न शान्तससार-वलन, इद विगोषण
 निश्चित्तत्वे हेतु । कलावानपि सकलविद्याविदपि निष्कल ब्रह्मवृत्ति-
 व्यतिरिक्तवृत्तिगून्यत्वात् । यदा आमोक्ष प्राणश्चर्यादि पोडशक-
 विधिष्टोपि तनाभिमानरूप-मगाभावात् परकीयप्राणादिभिरिव कलाससंग-
 नून्य इत्यर्थं । यस्सचित्तोपि स्वात्मना परिणत चित्तविशिष्टोपि निश्चित्त
 बहिर्वृत्तिगून्यत्वात् मुग्धादिवत् रागादिगून्यत्वाद्वा । स जीवन्मुक्त
 इत्युक्ते ॥४३१॥

वर्तमानेषु देहेस्मिदश्लयावदनुवर्तति ।
 अहताममताभावो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३२॥

छायावदनुवर्तति अस्मिन्स्थूलदह वर्तमानेषु अहताममतयोरभावात्
 परकीयशरीर इव जीवन्मुक्तस्य लक्षण । एतेन सर्वेषां विकाराणां राग-
 द्वेषादीनां जरामरणादीनां वा स्थूलदेहाभिमानमूलकत्वात् मूलाभावे
 निर्विकारत्व रणटमुपपादितम् ॥४३२॥

अतीताननु-संधान भविष्यदविचारण ।
 औदासीन्यमपि प्राप्ते जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३३॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

अतीतस्य अननुसंधान अस्मरण, भविष्यत आगामिन अविचारण
अचिन्तन, प्राप्तेषु वर्तमान इत्यर्थं औदासीन्य सगशून्यत्व जीवन्मुक्तस्य
लक्षणम् ॥४३३॥

गुणदोषविशिष्टेस्मिन् स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३४॥

गुणदोषविशिष्टे अत एव स्वभावेन विलक्षणे अस्मिन् षगति सर्वत्र
समदर्शित्व "न निपप्रति दोषधिया गुणबुध्या वा न किंचिदादते ।
आविद्यक-मखिलमिति ज्ञात्वोदास्ते यति कोपि" इत्यात्मविद्या-
विलासोक्तरीत्या हानोपादानरहितत्व । यत्रा सम ब्रह्म, "निर्दोष हि सम
ब्रह्म" इतिस्मृते सर्वत्र ब्रह्मदर्शित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३४॥

इष्टानिष्टार्थ-संप्राप्तौ समदर्शितयाऽऽत्मनि ।
उभयत्राविकारित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३५॥

इष्टस्य वा अनिष्टस्य वा अयंस्य संप्राप्तौ समदर्शितया इदमिष्ट
इदमनिष्ट इतिबुध्यभावात् आत्मनि उभयत्राविकारित्व हर्षोद्वेगशून्यत्व
जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् लोकदृष्ट्या इष्टानिष्टेति-कथन ॥४३५॥

ब्रह्मानन्दरसास्वादा-सक्तचित्ततया यते ।
अन्तर्वह्नि-रविज्ञान जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३६॥

ब्रह्मेति । स्पष्टम् ॥४३६॥

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहभाववर्जित ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत् स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३७॥

देहेन्द्रियादौ आदिपदेन प्राणमनोबुध्यहृत्परिग्रह । कर्तव्ये कर्मणि
च भवेद नर्तव्य मयेद कृतमिति वा मगभाववर्जित । देहेन्द्रियादौ
अह मनूष्य अह पश्यामि, मम देह, मम चक्षुरित्याद्यध्यासवर्जित् ।
य औदासीन्येन आध्यागिक्तादाम्बुन्यतया अमगनया तिष्ठेत् स ब्रह्म-
इष्यते ॥४३७॥

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभाव श्रुतेर्वलात् ।
 भवबन्ध-विनिर्मुक्त स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३८॥
 श्रुतेर्वलात् तत्त्वमसीत्यादि-वेदवाक्यमहिम्ना आत्मन स्वस्य ब्रह्मा-
 भाव ब्रह्मत्व यस्य विज्ञात साक्षादकारि । भवबन्धविनिर्मुक्त सकल-
 विघ्नान्तिशून्य मूलाज्ञाननाशात् स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३८॥
 भवबन्ध-विनिर्मुक्तत्व स्पृष्टमाह । देहेति ।

देहेन्द्रियेष्वहभाव इदभावस्तदन्यके ।
 यस्य नो भवत क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३९॥
 देहे इन्द्रियेषु च अहभाव, तदन्यके तदन्यस्मिन् घटादी इदभाव
 यस्य क्वापि कस्मिन्नपि काल न भवत स जीवन्मुक्त इष्यते । अनात्मत्वस्य
 समत्वात् देहेन्द्रियाणां घटादेश्च, स्वस्मिन्कल्पितत्वस्य च समत्वात् ।
 केवलपूर्ववासना-मूलक अहमिदभाव निर्वासनबोधवत् जीवन्मुक्तस्य न
 सम्भवतीति भाव ॥४३९॥

जीवेशोभय-ससाररूप-दुर्वासनोज्जिता ।
 सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
 नप्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेद कदापि ब्रह्मसंगयो ।

प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४०॥
 “विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते । आत्मनि ब्रह्मणो भेद
 असन्त फ करिष्यति” इतिप्रमाणात् प्रत्यग्ब्रह्मणो, जीवब्रह्मणो, सृज्यत
 इतिसंगं जगत् “ब्रह्मैवेद विश्व” इत्यादिश्रुत्या रज्जुसर्पवद् ब्रह्मणि
 कल्पितस्य अधिष्ठानभेदाभावात् । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवान्त् तत्केन
 क पश्येत्” इत्यादिश्रुत्या “यत्र नान्यत्पश्यति” इत्यादिश्रुत्या च “यदा
 ह्येवैप एतस्मिन्धुदर-मन्तर कुस्ते, अय तस्य भय भवति” इति श्रुत्याच
 अभयब्रह्मप्रतिष्ठस्य तस्य किञ्चिदपि भेदज्ञान नास्तीति भाव । तथा च
 भेदस्याभावादेव तस्य ज्ञानाभाव, शशविषाणवत् त्रैकालिबनिषेध प्रति-
 योगित्वात् । वस्तुसत अज्ञाने किञ्चिज्ज्ञत्व नत्वसत । न हि सर्वज्ञाना
 योगिता शशविषाणाद्यज्ञानाद-सर्वज्ञ-व किञ्चिदुपैति । तरमानिविकल्पया

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

सकलशास्त्र-सस्कार-ससंस्कृतमन परिणामरूपया चिन्मात्रया प्रज्ञया भेद न विजानाति शास्त्रस्य प्रयोजनव-दनधिगताबाधितार्थ-बोधकत्वेनैव प्रामाण्यात् । लोकाज्ञानसिद्ध निष्प्रयोजन उपादानेन अज्ञानेन सह निवृत्त भेद कथं अखण्डाकारवृत्तौ विषयभाव प्राप्तुमर्हं स्यात् । “प्रतीतिर्जीव-जगतौ स्वप्नवद्भाति यावता । तावन्निरतर विद्वन् स्वाध्यासापनयं कुरु” इत्युपदेशप्रकारेण अपनीतसकलभ्रमस्य न कदापि भेदज्ञान भवतीति एवलक्षण-सपन्नं यं स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४०॥

साधुभिः पूज्यमानेस्मिन् पीड्यमानेपि दुर्जने ।

समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४१॥

अस्मिन् शरीरे साधुभिः पूज्यमाने दुर्जने पीड्यमानेपि यस्य समभाव समत्यं हर्षामर्षादिशून्यत्वं स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४१॥

वि बहुना

यत्र प्रविष्टा विषया परेरिता

नदीप्रवाहा इव चारिराशौ ।

लिनन्ति सन्मात्रतया न विक्रिया

उत्पादयन्त्येव यतिर्विमुक्त ॥४४२॥

परेरिता परं अन्धं ईरिता अनेन स्वतः विषयोन्मुक्तत्वं नैवास्ती-
शितग्रहणं पुन इत्युक्तम् । परेरिता परवृत्त-स्तुतिनिन्दादयोपि परवृष्ट्या
साधुसाधु-शब्दाद्यात्मना विषया यत्र प्रविष्टा यमुद्दिश्य कृता चारिराशौ
प्रविष्टा नदीप्रवाहा इव लिनन्ति लीयन्ते न विषयामुत्पादयन्ति हर्षं
वा अमर्षं वा देय्यं वा । तत्र हेतुः सन्मात्रप्रेति अगण्डब्रह्मवाहमिति
निश्चित्य स्थितवत् शरीराद्याश्रित-स्तुतिनिन्दादिनां वि भवति । निगुणे
गवं आनागहननायं-सद्गताद्यामुष-प्रमुक्तिपद् व्यर्पेति भावः । एष मतिः,
यत्र प्रविष्टा विक्रियां मोहादयन्ति एष यतिः विमुक्ता क्षीणयामनत्वान्
नष्टमनसत्वात् ॥४४२॥

“तस्य तावदेव चिर यावत्प्रविमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये” इतिश्रुत्या
 “भोगेन त्वितरे क्षयित्वा सपद्यते” इति सूत्रेण च ज्ञानिनामपि प्रारब्ध-
 कर्मायत्त भोग स्वीकर्तव्यो भवति । तथाच सुखदुःखानुभवरूपत्वात्
 भोगस्य, कथं निर्विकारत्वं इति शकाया प्राह । विज्ञातेति ।

विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्वं न ससृति ।
 अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो वहिर्मुख ॥४४३॥

विज्ञातमनुभूत ब्रह्मतत्त्वं येन स विज्ञातब्रह्मतत्त्वं, तस्य मिथ्याज्ञान-
 नाशेन तत्कृताभिमानाभावात् यथापूर्वं अनुभवात्प्रागिव न ससृति सुख-
 दुःखानुभव स्पृहोद्वेगान्यत्वात् तदुक्तं गीतासु “दुःखेष्वनुद्विग्नमना
 सुखेषु विगतस्पृह । वीतरागभयक्रोध स्थितधीर्मुनिरुच्यते” इति ।
 इतरेषा नैवविधत्वं, दुःखेषु उद्विग्नान्ते सुखेभ्य स्पृहयन्ति च रक्ता भीता
 कोपितश्च । तदाह, अस्ति चेत् उद्वेगस्पृहादिकं न स विज्ञातब्रह्मभाव
 वहिर्मुख कोशेष्व्वात्माभिमानवान् ॥४४३॥

प्राचीनवासनावेगादसौ ससरतीति चेत् ।
 न सदेवत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना ॥४४४॥

ब्रह्मानुभवात्प्राक्कालिनी अगादिभयसन्निता या वासना तस्या-
 वेगात् असौ ब्रह्मवित् ससरति बन्ध भजत इति चेत् न, सदेवत्वविज्ञानात्
 अद्वितीयाखण्ड-स्वप्रकाशानन्द-ब्रह्मानन्द-साक्षात्कारात् वासना अल्पजड-
 दुःखात्मकत्वेन निश्चितानात्म-स्वात्मत्वभ्रमजनितवासना मन्दीभवति
 तनुभवति विधिषा भवतीत्यर्थं अरणोदयकालिकं तम इव ॥४४४॥

तत्र दृष्टान्तमाह । अत्यन्तेति ।

अत्यन्तकामुकस्यापि शक्ति कुण्ठति मातरि ।
 तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिण ॥४४५॥

पूर्णानन्दे अखण्डानन्दरूपे ब्रह्मणि, साक्षात्कृते मनीषिण विवेचिन-
 इत्यर्थं । जगति घृति कुण्ठति । वक्ष्यति हि “चन्द्रे महाह्लादिनि
 दीप्यमाने चित्रेन्दुगालोकयतु क इच्छेत्” इति ॥४४५॥

पूर्वोक्तश्रुति-सूत्रयो मन्दशवा-समाधानार्थत्वं विवक्षुः आदौ तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेष-विनाशौ इतिसूत्रानुरोधेन (तदधिगमे ब्रह्माधिगमे उत्तराधस्य अश्लेष पूर्वाधस्य विनाश इति सूत्रार्थ) क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इतिश्रुत्या च प्रारब्धव्यतिरिक्त-कर्माणि गृह्यन्ते इति भावेन ब्रह्मसाक्षात्कारस्य संचितकर्मनाशकत्वमाह । अहमिति ।

अहं ब्रह्मेतिविज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम् ।

संचित विलय याति प्रबोधात् स्वप्नकर्मवत् ॥४४८॥

संचित अनारब्धफलक पूर्व कर्म कल्पकोटिशतार्जित अकर्तृ-ब्रह्माभेद-साक्षात्कारात् प्रबोधात् जागरात् स्वप्नकर्मवत् विलय विनाश याति प्राप्नोति ॥४४८॥

दृष्टान्तमुपपादयति । यत्कृतमिति ।

यत्कृत स्वप्नवेलाया पुण्य वा पापमुल्लवणम् ।

सुप्तोत्थितस्य किं तत्स्यात् स्वर्गाय नरकाय वा ॥४४९॥

स्पष्टोर्थः । एव अविद्यानिद्राकालकर्मभि आत्मकत्व-दर्शन-प्रबोधवत् नष्टाविद्यत्वेन च औपाधिकेनापि कर्तृत्वेन शून्यस्य न फल-मारभ्यत इति भावः ॥४४९॥

संचितकर्मणा अनात्माध्यासनाशेन नाशमुक्त्वा आगामिना कर्मणा अश्लेषमाह । स्वमिति । पूर्व कर्माध्यानात्माध्यासात् कर्तृत्वज्ञान स्वस्मिन्नासीत् । कर्तृत्वज्ञानकाले कृतात्यपि कर्माणि कर्तृत्वज्ञाननाशा-प्रष्टानि इदानीं तु अकर्तृ-ब्रह्मात्मत्वबोधे आगामिकर्म-सद्वन्ध एव नास्तीति तदश्लेष इत्युच्यते

स्वमसगमुदासीन परिज्ञाय नभो यथा ।

न श्लिष्यते यतिः किंचित्कदाचिद् भाविकर्मभिः ॥४५०॥

स्व स्वात्मान असग एक उदासीन अकर्तार परिज्ञाय सम्यगनुभूय । यथा नभ गगन जलानलानिलादिभि न श्लिष्यते तथा आत्मविद्यति

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

कदांचिदपि किञ्चिदपि भाविकर्मणि आत्मानुभवोत्तरकालिके कर्मणि
शरीरादौ भवद्भिरपि न शिलष्यते । तत्र अभिमानरूपसमाभावात् कर्म-
धर्मितादौ तन्म्याध्यासे कर्माध्यासरूप-श्लेषे तस्य मूलाज्ञाननाशेन तद्वत्त्वात्
नानात्मधर्म-श्लेषे ॥४५०॥

उक्तमर्थं नभसि दृष्टान्ते उपपादयन् दार्ष्टान्तिके योजयति ।
न नभ इति ।

न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते ।

तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्म-नैव लिप्यते ॥४५१॥

जगद्व्याप्य वतमान नभ घटावच्छिन्नतया परिच्छिन्नमिष
लक्ष्यमाणमपि निमलत्वात् अमूर्तत्वात् अवच्छेदकघटगत-सुराया गन्धेन
न लिप्यते । एव आविदेहवैबल्य अनुवर्तमानैरपि उपाधिभि स्थूल-
सूक्ष्मशरीररूपे योगेन मिथ्यासगन्धेन तद्धर्म स्थूलसूक्ष्मशरीरधर्म देवता-
वन्दन-तारजपादिधर्म नैव लिप्यते ॥४५१॥

इदानी “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा मपद्यते” इति सूत्रार्थमाह ।
ज्ञानोदमादिति ।

ज्ञानोदयात्पुरारव्य कर्म ज्ञानान्न नश्यति ।

अदत्त्वा स्वफल लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टवाणवत् ॥४५२॥

अहग्रहात्मोक्ति-साक्षात्कारोत्पत्ते प्राक् आरव्य पञ्चदानाय प्रवृत्त
कर्म स्वफल गुणदु खान्यतररूप अदत्त्वा, लक्ष्यमुद्दिश्य उत्सृष्टवाणवत्, इदं
उत्तररत्ने स्पष्टीक्रियते, ज्ञानात् अवत्रात्म-साक्षात्कारात् न नश्यति
सचित्तवत् ॥४५२॥

लक्ष्यमुद्दिश्येत्यादिदृष्टान्त स्पष्टयति । ध्यायति ।

ध्यायन्नुध्या विनिर्मुक्तो बाण पद्मनात्तु गोमती ।

न तिष्ठति च्छिन्नत्येष लक्ष्य वेगेन निर्भरम् ॥४५३॥

“दृष्टोऽथ ध्यायन् गोमती” इति दृष्ट्वा विनिर्मुक्त आर्वाणामारुप्य
त्यत्र बाण पद्मनात् क्षान्त्यागतान्तर तु गोमती पुराध्यायित गौरिति

मतौ जातायामपि न तिष्ठति निवृत्तगतिर्न भवति । वेगेन निर्भर नियत
सम्यक् लक्ष्य पुरोवस्तु छिनत्येव हिनस्त्येव । एव फडदानाय
प्रवृत्तत्वात् ब्रह्मसाक्षात्कारोदयेपि स्वफल दत्तैव क्षीयते इति । इतरे
आरब्धफले पुण्यपापे भोगेन तत्फलानुभवेन क्षपयित्वा सपद्यते विदेहमुक्तो
भवतीति सुनार्थं । एव तस्य ज्ञानिन तावदेव विर तापानेव विलव
यावन्नविमोक्ष्ये प्रारब्धकर्माधीनतया शरीरात्तद्विमोक्ष्यते, अथ शरीर-
पातानन्तर सपत्ये सपत्यते विदेहमुक्तो भवति इति श्रुतेरर्थं ॥४५३॥

उक्तश्रुतिसूत्रार्थं सर्वं पूर्वाधेनं सगृह्य परमार्थमाह उत्तरार्धेन ।
प्रारब्धमिति ।

प्रारब्ध बलवत्तर खलु विदा भोगेन तस्य क्षय
सम्यज्ज्ञान-हुताशनेन विलय प्राक्संचितागामिना ।

ब्रह्मात्मैक्य-मवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्वदा सस्थिता
तेषां तत्त्रितयं नहि बवन्निदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम् ॥४५४॥

ज्ञानस्यैकरूपत्वेपि सगाधिप्रकर्षेण ब्रह्मवित्, ब्रह्मविद्वर, ब्रह्म-
विद्वरीयान्, ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति सत्त्वापत्यसत्तापिन पदार्थाभावना-न्युपगोति
भूमिकानुसारेण समुपजातब्रह्मसाक्षात्कारा व्यवहियन्ते । तत्र तुयंगास्य-
भूमिकागतस्य ब्रह्मविद्वरिष्ठस्य केवलनिर्गुणब्रह्मरूपत्वात् परकृतप्रबोधोपि
नास्तीति त्रिविधमपि कर्म नास्ति । ब्रह्मविद्वरीयम परकृतप्रबोधे प्रपन्नभान
तदा प्रारब्ध व्याप्रियेत यथा ब्रह्मादस्य महाविष्णु-मात्रजन्यरवश्रवणेन
समाधेर्व्युत्थान । ब्रह्मविद्वरस्य स्थितप्रज्ञस्यापि कर्मवशात् स्वय व्युत्थितस्य
सुखदुःखादिभान गीतानु स्पष्ट प्रतीयते " स्थितप्रज्ञस्य का भाषा "
इत्यर्जुन-प्रश्नरस्योत्तरेण । ज्ञानपरिपाकार्यं स्वीकृतसन्त्यासा स्वोपदेशेन
जनवादीना-मुत्पादित-ब्रह्मसाक्षात्कारा याज्ञवल्क्यादय ब्रह्मविद ।
साक्षात्कारा विदा ज्ञानिना ज्ञानप्रारब्धयोर्मध्ये प्रारब्ध बलवत्तर, खलु
प्रसिद्ध । तस्य प्रारब्धप्रभेण भोगेन क्षय नाश । सम्यज्ज्ञानमेव हुताशन
अग्नि तेन प्राक्संचिताना कर्मणा ज्ञानानन्तरकालिकाना आगामिना
विलय प्रमेण विनाशाश्नेपो । ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य साक्षात्कृत्य तन्मयतया
स्वार्थे मपद् ब्रह्मरूपतयेत्यर्थं ये सर्वदा सस्थिता तुयंगा भूमिगाहटा

तेषां तत् त्रितयं त्रिविधमपि कर्म नहि क्वचिदपि कदाचिदपीत्यर्थः । ते
निर्गुणं ब्रह्मैव । ततः सत्त्वादिगुणकार्याणां नैव प्रसवितरिति भावः
॥४५४॥

तत्स्फुटयति । उपाधीति ।

उपाधितादात्म्य-विहीन-केवल-
ब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुनेः ।
प्रारब्ध-सद्भाव-कथा न युक्ता,
स्वप्नार्थ-सबन्धकथेव जाग्रतः ॥४५५॥

अज्ञानदशाया आध्यात्मिक-मुपाधितादात्म्य जीवस्य आसीत् ।
इदानीं तु श्रुत्याचार्यप्रसादेन सम्पजात-परापरैकत्वविधेय-प्रकर्षेण
उपाधिभिः अहंकाराकिभिः यत्तादात्म्यतद्दिहीन यत् केवल ब्रह्म त्रिविध-
परिच्छेदशून्यं निर्विकल्प निष्प्रपञ्च ब्रह्मतत्तादात्म्येनैव आत्मानि तिष्ठतः
“स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि” इति श्रुते । पूर्वंमुपाधिपु-
स्थितिरासीत् तदिदानीं नास्तीत्यावेदयितुं आत्मानि तिष्ठत इति
कथितम् । स्वस्थस्य मुने प्रारब्धराद्भाव-कथा न युक्ता तत्र दृष्टान्त जाग्रतः
प्रबुद्धस्य स्वप्नार्थसबन्धकथेवेति ॥४५५॥

तत्स्फुटयति । नेति ।

न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे ।
करोत्यहन्तां ममतामिदंतां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण ॥४५६॥

न तस्य मिथ्यार्थ-समर्थनेच्छा न संग्रहस्तज्जगतोपि दृष्टः ।
तत्रानुवृत्तिरिति चेन्मूपार्ये न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम् ॥४५७॥

प्रबुद्धः स्वप्नादुत्थितः पुरपः प्रतिभासदेहे स्वप्नागले भासदेहे,
देहोपयोगिनि प्रपञ्चेपि प्रमेण अहंता ममता इदन्ता व न करोति । हि
निश्चयः सितु स्वयं जागरेण तिष्ठति । नहि स्वप्ने परवादिस्वप्ना स्वयं
दृष्ट्वा जाग्रत् गः तृणादिकं भक्षयति स्वर्गाय-नियमं वा रत्ननि ।
तस्य मिथ्यार्थमर्थनेच्छा स्वप्नमात-देहादिप्रदाय-ममर्थनेच्छा नास्ति ।

तत्काले भातजगत् तज्जगत् स्वापिनक जगदित्यर्थ । तस्य सग्रह स्वीकार
न दृष्ट । यदि तत्र मूपायें देहजगदादिरूपे अनुवृत्ति मनस जाश्रक्तालिक-
वस्तुनीव, न निद्रया भुवत इति ध्रुवमिष्यते ॥४५७॥

तद्वत्परे ब्रह्माणि वर्तमान सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते ।
स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थेतथाविध प्राशनमोचनादौ ॥४५८॥

तद्वत् सुप्तप्रबुद्धवत् परे ब्रह्माणि वर्तमान सस्थापितमना गुमान्
सदात्मना अवाध्यासागच्छिद्रूपेण तिष्ठति । अन्यत् नैक्षते अन्यस्यासत्त्वात्
“यत्र नान्यत्पश्यति” इत्यादिश्रुते यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क
पद्येत्” इतिश्रुतश्च । ब्रह्माविदोपि अप्रादानविसर्गादिकं कुर्वन्तीति मन्द-
शक्यायामुत्तरमाह स्मृतिरिति । प्रबुद्धस्य स्वप्नविलोकितार्थं यथा स्मृति
न तत्र रात्यत्यबुद्धि तथा विद ज्ञानिन प्राशनमोचनादौ, “नाप्रतीति-
स्तपोर्वाधि किन्तु मिथ्यात्वनिश्चय” इतिपचदश्या । स्वप्ने स्वात्मान
व्याघ्रमन्वानाणि प्रबुद्ध न तत्सत्यत्व भवते किन्तु स्मृति स्यात् तथा पूर्व
प्राशनमोचनादिकर्तुं शरीर अहृतया अमन्यत इदानी स्ववास्तविकत्वरूप
दृष्टवत अहता विना प्राशनादिकर्तुं शरीर प्रतीयेत पृथक्तया, भ्रुत्थानेपीति
भाव ॥४५८॥

आत्मन प्रारब्ध कर्म नास्तीत्यश युक्त्या समर्थयति । कर्मणेति ।

कर्मणा निर्मितो देह प्रारब्ध तस्य कल्प्यता ।

नानादेरात्मनो युक्त नैवात्मा कर्मनिर्मित ॥४५९॥

अजो नित्य इति ब्रूते श्रुतिरेषा त्वमोघवाक् ।

तदात्मना तिष्ठतोस्य कुत प्रारब्ध-कल्पना ॥४६०॥

आत्मनोनादित्वे प्रमाणमाह । अजो नित्य इति । “अजो नित्य
शाद्वतोय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इत्यादिवश्रुति ।
अमोघवाक् अमोघा अवाधितार्थेवा वाक् यस्या, घटकत्व पठ्यर्थ ।
तदात्मना स्ववास्तविकस्वरूपेण तिष्ठतोस्य ज्ञानिन प्रारब्धकल्पना कुत ?
देहात्मना स्थितौ प्रारब्धाद्यग-देहतादात्म्याध्यासेन तद्वर्ग-प्रारब्धाध्यामोषि
स्यात् न ज्ञानिनि सा कथा ॥४६०॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

तत्स्पष्टयति । प्रारब्धमिति ।

प्रारब्ध सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थिति ।
देहात्मभावो नैवेष्ट प्रारब्ध त्यज्यतामत ।

शरीरस्यापि प्रारब्ध-कल्पना भ्रान्तिरेव हि ॥४६१॥

यदा देहात्मना स्थिति तदा देहधर्म-प्रारब्ध कल्पनया वा आत्मन
सिध्यति । देहात्मभाव नैवेष्ट अध्यासम्लाज्ञानस्य नष्टत्वात् । अत
प्रारब्ध त्यज्यता आत्मनि प्रारब्धप्रसंग न कार्य इतिभाव । विचार्यमाणे
शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिरेव हि निश्चय ॥४६१॥

तदुपपादयति । अध्यस्तस्येति ।

अध्यस्तस्य कुतस्सत्त्व असत्त्वस्य कुतो जनि ।
अजातस्य कुतो नाश प्रारब्धमसत कुत ॥४६२॥

असत्त्वस्य न विद्यते सत्त्व यस्य तत असत्त्व तस्य असत इत्यर्थ ।
जनि उत्पात्ति कुत ? नास्तीत्यर्थ । अजातस्य नाश कुत ? सोपि न ।
उत्पत्त्यर्थं प्रारब्धस्वीकार, नो चेत लोकासिद्ध देवविषयं इमनुष्यादिवैषम्य
दुरुपपादमिति, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यमिध्यात्व यदा अवसित तदा
शुक्तिरजतादिवत् केवलाज्ञानत प्रतिभासमानस्य न वर्मनिमित्तत्व ।
“स्याणुमन्मेनु-सयन्ति यथावर्मं यथाश्रुत” इत्यादिश्रुतिरपि व्यवहार-
दृष्ट्या वदतीति भाव ॥४६२॥

इदानी “तस्य तावदेव चिरयापन्नविमोक्ष्ये अथ सात्स्ये” इति
श्रुतितात्पर्यमाह । ज्ञानेति ।

ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि ।
तिष्ठत्यय वय देह इतिशक्यावतो जडान् ।

समाधातु घास-दृष्ट्या प्रारब्ध वदति श्रुति ॥४६३॥

अज्ञानकार्यस्य विषयादिप्रपञ्चस्य अहंकारादिदेहान्तास्य च मात्सा-
र्यात्मणस्य समूलस्य मूलमज्ञान तेन गहितस्य, ज्ञानेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण
यदि लय बाध, अथ दोषागभौतिक वय तिष्ठति इति भाव एवामनीति

शकावत तान् जकावत जडान् प्राकृतान् मन्दान् समाधातु बाह्यदृष्ट्या
व्यवहाररीत्या प्रारब्ध श्रुतिवैदति "यावन्नविमोक्ष्ये" इत्यादिना ॥४६३॥

कर्मजन्य शरीरादि न शक्तिरजतादिवत् प्रातीतिक चित्तु सत्यमिति
वक्तुमिति कदापि न भ्रमितव्यमित्याह । नत्विति ।

नतु देहादिसत्यत्व-बोधनाय विपश्चिताम् ।
यत श्रुतेरभिप्राय परमार्थैकगोचर ॥४६४॥

विपश्चिता ज्ञानिनो यद्देहादि तस्य सत्यत्वबोधनाय प्रारब्ध नतु
वक्ति । विपश्चितामित्यस्य बोधनायेत्यनेन वा सवन्ध । ज्ञानेन तेजसा
तिमिरस्येव जगदुपादानभूताज्ञानस्य नाशेपि देह प्रारब्धनाशे नश्यति
तावान्विलव इत्युक्त्या तस्य आज्ञानिकत्व नास्ति किंतु कर्मजन्यतया
सत्यत्वमिति प्रतीयते, नत्वेव, ताकिवादिमते तन्तुपादानवस्य पटस्य
तन्तुनाशक्षणे निर्गमादानकतया स्थितिवन् "उपादाने विनष्टेपि क्षण
कार्ये प्रतीक्षते । इत्याहुस्ताकिकास्तद्वदस्माक किं न सभवेत् । ततूना
दिनसत्त्वाना तैस्तादृक् क्षण ईरित । भ्रमस्या-सरयकल्पस्य योग्य क्षण
इहेष्यताम्" । इति चिद्दीपोपतरीत्या अनादिकालप्रवृत्ताज्ञानोपादान-
कस्यापि देहादे अज्ञाननाशानन्तर वनित्काल स्थितैर्वक्तु दाक्यत्वात् ।
विजिगीषुवभायामेतादृश-समाधान "न निरोधो नचोत्पत्ति न वदो
न च साधक । न मुमुक्षुं चै मुक्त इत्येता परमार्थता" इतिश्रुत्यनुसारेण
ब्रह्ममात्रस्य परमार्थत्वात् । "ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि
तिष्ठत्यय कथं देह" इति जडाना शवासमाधानार्थं श्रुति प्रारब्ध वक्तीति
वस्तुस्थिति । यत श्रुतेरभिप्राय परमार्थैक-गोचर प्रमाणान्तरानधिगत-
प्रयोजनवदव्याधितार्थ-विषयक इत्यर्थ । नहि ज्ञानिना अज्ञाननाशानन्तर-
मपि कर्मसमाप्तिपर्यन्त शरीर तिष्ठतीति प्रतिपादनेन किंचित्स लमस्तीति
तस्य तावदेवेति श्रुति मन्दभाषासमाधानार्थमेवेतिभाव ॥४६४॥

इदानी श्रुतितार्थविषय परमार्थ सप्तभि श्लोकं सगृह्णाति ।
परिपूर्णमित्यादिभि ।

परिपूर्णमनाद्यन्त अप्रमेय-मविन्य ।

एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४६५॥

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

परिपूर्णं देशपरिच्छेदशून्य अनाद्यन्त उत्पत्तिनाशविधुर, अप्रमेयं फलव्याप्तिशून्य अविश्रय अपरिणामि एक स्वगतभेदरहित, एव सजातीय-भेदरहित अद्वयं विजातीयभेदरहित, इह ब्रह्मणि, किञ्चन किञ्चिदपि, नाना नानात्व भेद इत्यर्थं नास्तीतिश्रुति सकलविधभेदशून्य ब्रह्म श्रुते । “मन-संवानुद्वष्टव्य नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नागेव पश्यति” इति बृहदारण्यकश्रुति । एकमेवाद्वितीयमिति छान्दोग्यश्रुति. अर्थत उक्ता एकमेवाद्वयमिति ॥४६५॥

श्रीतशब्दं श्रुत्यथानुसारि-स्वशब्दश्च परमार्थतत्त्व श्रुते

सद्धन चिद्धन नित्यमानन्दघन-मक्रियम् ।

एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४६६॥

घन मूर्ति, सच्छरीर, चिच्छरीर, नित्य आनन्दशरीर, सच्चि-दानन्दस्वरूपमित्यर्थं । अत्रिय सृष्ट्यादित्रियाशून्यम् ॥४६६॥

प्रत्यगेकरस पूर्ण अनन्त सर्वतोमुखम् ।

एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४६७॥

सर्वात्मभूत व्यापि, नाशरहित, सर्वात्मभूतत्वादेव सर्वतोमुख “त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख” इतिश्रुते ॥४६७॥

अहेतुमनुपादेय अनाधेयमनाश्रयम् ।

एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४६८॥

स्वात्मत्वादहेय अनुपादेय च, निष्प्रपभत्वादानाधेय न विद्यते भाषेय यस्य । अनाश्रय न आश्रयो यस्य निराधार, अहेय निर्दोष अनुपादेय निर्गुणमिति वा अर्थ ॥४६८॥

निर्गुण निष्कल मूढम निर्विकल्प निरञ्जनम् ।

एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४६९॥

अनिष्कल्पान्तरमन्तोपात्तामगोचरम् ।

एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४७०॥

यत् मनोवाचा अगोचर, तत् तस्मात् अनिरूप्यस्वरूप वेचलानुभवैक-
वेद्यमित्यर्थः । 'वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तु' मिति वक्ष्यते
शिष्योक्तिमुखेन ॥४७०॥

सत् समृद्ध स्वतस्सिद्ध शुद्ध बुद्धमनीदृग्म् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥४७१॥

सत् अवाध्य समृद्ध अलण्डानन्दरूप, स्वतस्सिद्ध सर्वप्रमाणप्रवृत्ति-
हेतुत्वात् । शुद्ध दोषास्पृष्ट बुद्ध ज्ञानरूप अनीदृग् इदमिव दृश्यत इति
ईदृश न ईदृश निरपम बुद्धो धारया सूक्ष्मतगार्थं ग्राहयित एव श्रोतार्थस्य
कथनीयत्वात् ईदृशस्थलयु पीनरक्त्याशका नैव कार्या ॥४७१॥

निरस्तरागा निरपास्तभोगा
शान्तास्मुदान्ता यतयो महान्तः ।
विज्ञाय तत्त्व परमेतदन्ते
प्राप्ता परा निर्वृतिमात्मयोगात् ॥४७२॥

निरस्त राग यैस्तं निरस्तरागा द्वरीकृतविषयेच्छा निरपास्त-
भोगा अत एव निरपास्त भोग यैस्ते नितरा त्यक्तभोगा । यदृच्छा-
लाभसतुष्टा रागसत्त्वे हि भोग उक्तं हि पूर्वं 'अन्यायेदितभोग्यभोग-
कलनो निद्रालुब्ध्वालवत्' इति । यद्वा शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णव इति
तत्पदस्यार्थः । शान्ता ब्रह्मणि स्थापितामनसः, सुदान्ता निगृहीत-
बहिरिन्द्रिया, यतय प्रयत्नशोला । महान्त बहिरिन्द्रियद्वारा निर्गतस्य
मनस परिच्छिन्नविषयाकारेण परिणामे तदुपहित जीबोप्यल्पो भवति
न शान्ताना दान्ताना च तथात्वमिति । निरन्तरमन्तमूलमनसा महत्त्व
सहजमेव । तादृशा पुरपद्मरेया एतत् 'परिपूर्णमनाशान्त' इत्यादिना
निर्विकल्पकसमाधि तस्माद्धेतो परा निर्वृति नित्यनिरतिशयानन्दरूपा
मुक्ति अन्ते ज्ञानप्राप्त्यनन्तर, प्राप्ता अवापु । अन्ते प्रारब्धकर्मणो वा
अन्ते देहपात इति यावत् परा निर्वृति विदेहवैकल्य प्राप्ता, तदा आत्म-
योगाद्विज्ञाय इति सवन्ध ॥४७२॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्यः

“मागैष्ट विद्वस्त्व नास्त्यपाय ससार्सिधोस्तरणेस्त्युपाय ।
येनैव याता यतयोस्य पार तमेव मार्गं तव निर्दिशामि” इति यदुक्त
तत्समापयति । भवानपीत्यादिना ।

भवानपीद परतत्त्वमात्मन
स्वरूपमानन्दघन निचाद्य ।

विधूय मोह स्वमन प्रकल्पित
मुक्ता कृतार्थो भवतु प्रबुद्ध ॥४७३॥

भवानपि आत्मन भवत स्वरूप आनन्दघन इद परतत्त्व ब्रह्म
निचाद्य साक्षात्कृत्य स्वमन प्रकल्पित मोह अनात्मस्वात्मभ्रम विधूय
समूल विनाश्य प्रबुद्ध अविद्यानिद्रारहित मुक्त अध्यासरूप-बन्धान्मुक्त
कृतार्थो भवतु इत्याशीरूपोपदेश ॥४७३॥

समाधिना साधु सुनिश्चलात्मना
पश्यात्मतत्त्व स्फुटबोधचक्षुषा ।

निस्तसशय सम्यगवेक्षितश्चेत्
श्रुत पदार्थो न पुनर्विकल्पते ॥४७४॥

सुष्टु निश्चल आत्मा अन्त वरणपरिमितेन समाधिना निविकल्पनेन
स्फुट यद् बोधरूप चक्षु “ निविकल्पव-समाधिना स्फुट ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते
ध्रुवम् । नान्यथा चलतया मनोगते प्रत्ययान्तरविर्मिश्रित भवेत् ”
इत्युक्त । तेन बोधचक्षुषा रूप यथा बाह्यचक्षुषा तथा साधु असादिग्या-
विपर्यास, आत्मतत्त्व पश्य साक्षात्पुरु । श्रुत आप्तमतेन श्रुत पदार्थ
निस्तसशय त्रियापिसौषण साशयाविषय सन् सम्यगविपर्यस्त अवेक्षितश्चेत्
अनुभव-गोचरतामापादितश्चेत् पुनर्न विवल्पते नान्यथा मातीत्यर्थं
॥४७४॥

न्यस्याविद्या-बन्ध-मबन्धमोक्षात्
सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलन्यो ।

शास्त्र युक्तिर्देनिरुक्ति प्रमाण
यान्त मित्रा स्यानुभूति प्रमाणम् ॥४७५॥

स्वस्य आत्मन अविद्या-बन्ध-सबन्ध-मोक्षात् अविद्यया ये बन्धा
 अहंकारादिवेदान्ता तै य सबन्ध आध्यात्मिक-तादात्म्य तस्मान्मोक्ष-
 स्वस्वरूपावबोधेन वियोग, तस्मात् सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ सत्य-
 ज्ञानानन्दरूप य आत्मा स्वस्वरूप तस्य लब्धौ प्राप्ता विषये भास्य
 “अस्य महिमानमिति वीतशोक” “ब्रह्मविदाप्नोति पर” इत्यादि युक्ति
 कण्ठचामीकरन्याय, देमिकोक्ति “तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ-ब्रह्मात्मैकत्व-
 बोधत । ब्रह्मण्यात्मत्व-वाद्दर्शय स्वाध्यासापनय कु” इत्यादि प्रमाण
 अन्त सिद्धा शास्त्र-युक्ति-गुरु-न्यनुरूपा म्वानुभूतिश्च प्रमाणम् ॥४७५॥

उक्तार्थे दृष्टान्तार्थ अनुभवप्रमाणकानन्यानप्याह । बन्ध इति ।

बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्तारोग्य-क्षुधादय ।
 स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञान परेपामानुमानिकम् ॥४७६॥

अविद्या तदस्तमय अलवुद्धि चिन्ता आरोघ्य क्षुत् पिपासा, रोग
 कुक्षिगूलादि आदिपदार्थ । स्वेनैव वेद्या साक्षादनुभवगम्या यत् यस्मात्
 परेया ज्ञान आनुमानिक परोक्ष हेतौदृष्टत्वे भ्रमात्मक च स्यादिति
 भाव ॥४७६॥

तटस्थिता बोधयन्ति गुरवश्श्रुतयो यथा ।
 प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुगृहीतया ॥४७७॥

यथा नद्या नावि गच्छन्त एवमेव क्षेपणी क्षिपेति तर्हास्यत बोधयति
 स्वय क्षेपणाकुशल तथा गुरवोपि तथा श्रुतय उपनिषद तटस्थिता.
 परोक्षज्ञानजनका तथा मार्ग दर्शयन्ति । विद्वान् ईश्वरानुगृहीतया प्रज्ञयैव
 “ब्रह्मात्मनोऽशोषितयो” रिति लक्षितया चिन्मात्रवृत्त्यैव तरेत् सत्तार-
 वारिषिमिति शेष ॥४७७॥

स्यानुभूत्या स्वय ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् ।
 ससिद्ध मुमुक्षु तिष्ठेत्त्रिविकल्पात्मनात्मनि ॥४७८॥
 स्वमात्मान अखण्डित स्वय स्वानुभूत्या ज्ञात्वा, ससिद्ध आत्मनि
 निविकल्पात्मना मुमुक्षु तिष्ठेत् इत्यन्वय । स्पष्टार्थ ॥४७८॥

श्रीनिवेकब्रह्मणि तव्याख्य.

वेदान्तसिद्धान्त-निवृत्तिरेषा ब्रह्मैव जीव सकल जगच्च ।
अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्ष ब्रह्माद्वितीय श्रुतय प्रमाणम् ॥४७९॥

वेदान्तै सिद्ध य अन्त निर्णय तस्य निवृत्ति तज्जनक-सकुचित-
शब्द, एषा, जीव ब्रह्मैव सकल जगच्च ब्रह्मैव, मोक्ष अखण्डरूपस्थितिरेव
ब्रह्मस्वरूपेणावस्थान इत्यर्थ । ब्रह्माद्वितीय, तत्र प्रमाण श्रुतय । श्रुतीना
बहुत्वेपि सर्वाभिरपि जनिष्यमाणप्रमाया एकत्वात् प्रमाणमित्येकवचन ।
वेदान्ताना य सिद्धान्त निर्णीतार्थ, सिद्धान्तशब्दस्य तत्तच्छास्त्र-सिद्धान्त-
रूपतया परंब्याकृतत्वात् तस्य निवृत्ति निर्णयजनकसकुचितशब्द
निर्वचनमिति वार्थ । तत्वमसि, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ब्रह्मैवेद विदव,
एकमेवाद्वितीय, इत्यादिश्रुतय ॥४७९॥

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणात्
परमवगम्य सत्त्व-मात्मयुक्त्या ।

प्रशमितकरण समाहितात्मा
क्वचिदचलाकृति-रात्मनिष्ठितोभूत् ॥४८०॥

इति पूर्वं विस्तर-सग्रह्रूपेण कथितात् गुरुवचनात् श्रुतिप्रमाणात्
श्रुतय प्रमाणानि मस्य गुरुवचनस्य तत् श्रुतिप्रमाण तस्मात् । "शास्त्र
युक्ति देशिकोक्ति प्रमाण चान्त सिद्धा स्वानुभूति प्रमाण" इत्यत्र
शास्त्रस्य पुयककीर्तनात् श्रुतिरूपप्रमाणादिति वा अर्थ । आत्मयुक्त्या श्रुत्या-
चार्योपदिष्टार्य-मननेनेत्यर्थ । पर शतत्त्व पर ब्रह्म परमार्थतत्त्व अयगम्य
प्रशमितकरण प्रवर्षेण शमितानि वरणानि चक्षुरादीनि बाह्यानि येन ।
यद्वा आत्मयुक्त्या, युक्ति योग वृत्तिनिरोध आत्मन मनस पृत्ति-
निरोधेन वरणानि बाह्यानि प्रवर्षेण शमितानि इति गुणनम् । गम्यगाहि
ब्रह्मणि स्थापित आत्मा अन्त वरण येन तस्येति वा, मनोवृत्तिनिरोधेन
चक्षुराद्युपानामेपि नात्मनिष्ठा अत्र उक्त गमाहितात्मेति । परपिरेवाम-
प्रदेने अचलाहृति परंतपदप्रागम्य, आत्मनिष्ठित इति वा ॥४८०॥
आत्मनि स्थित आत्मनिष्ठित, ज्ञातात्मनिष्ठ इति वा ॥४८०॥

क्वचिन्नाल गमाभाव पने ब्रह्मणि मानमम् ।

द्व्युक्त्याय परमानन्दादिरे वचनमश्रयो ॥४८१॥

बुद्धिबिनष्टा गलिता प्रवृत्ति
 ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या ।
 इद न जानेप्यनिद न जाने
 कि वा कियद्वा सुखमस्य पारम् ॥४८२॥

ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या साक्षात्कारेण बुद्धिबिनष्टा, प्रवृत्ति-
 गलिता, इद प्रत्यक्षगत न जाने अनिदमपि परोक्षमपि न जाने । पूर्व
 तथा विभाग आमीत् पुरोवर्ति प्रत्यक्ष अपर परोक्षमिति, इदानी तथा
 नास्तीति कथन । किवा कियद्वा सुख, अस्य पार कि कियद्वा सुख ।
 एतावन्त काल अनुभूत अखण्ड सुख इति तत्र कालत देशत
 वस्तुतश्च अपरिच्छिन्नतय कथयति । इद न जानेप्यनिद न जाने इत्यनेन
 वस्तुत परिच्छेदो नास्तीत्युक्त । किवा कियद्वा सुखमस्य पारमिति कालतो
 देशतश्च स नास्तीत्युक्तम् ॥४८२॥

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तु नवा शक्यते
 स्वानन्दामृत-पूरपूरितपर-ब्रह्माबुधे-र्वैभवम् ।

अम्भोराशिविशीर्ष-वार्पिक-शिलाभाव भजन्मे मन.
 यस्याशाशयले विलीनमधुनाऽऽनन्दात्मना निर्वृतम् ॥४८३॥

वार्पिकशिला वर्षोपलस्तु करक इत्यमर ।

क्वगत केन वा नीत कुत्र लीनमिद जगत् ।

अधुनैव मया दृष्ट नास्ति कि महदद्भुतम् ॥४८४॥

कि हेय किमुपादेय किमन्यत् किं विलक्षणम् ।

अखण्डानन्दपीयूष-पूर्णो ब्रह्ममहार्णवे ॥४८५॥

नकिचिदत्र पदयामि नशृणोमि न वेद्म्यह ।

स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षण ॥४८६॥

पञ्च-कोशविलक्षण इत्यर्थ ॥४८६॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

प्लुष्टाज्ञान कृतकृत्य गुडु प्रणमति । नम इति । “भावाद्वैत
सदा कार्यं क्रियाद्वैत न कुत्रचित् । अद्वैत त्रिषु लोकेषु नाद्वैत गुरुणा सह”
इत्यनुशासनम् ।

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने विमुक्त-सगाय सदुत्तमाय ।
नित्याद्वयानन्द-रसस्वरूपिणे भूम्ने सदापार-दयाम्बुघाम्ने ॥४८७॥

सदुत्तमाय ब्रह्मविद्विरिष्ठाय भूम्ने ब्रह्मव्यतिरिक्तविषयक-दर्शन-
श्रवण विज्ञानशून्याय सदा अपारा च सा दया च संवाम्बु तस्य घाम्ने
निक्षेपस्थानाय कल्पाजलनिधय ॥४८७॥

यत्कटाक्ष-शशि-सान्द्रचन्द्रिका-पातधूत-भवतापज-श्रम ।
प्राप्तवानह-मखण्डवैभवानन्द-मात्मपद-मक्षयम् क्षणात् ॥४८८॥

निष्कल-निष्प्रिय शान्त निरवद्य निरजन परब्रह्म-निर्मग्न-मनस्स-
वलिततया शिशिर-शिशिरा जगदाह्लादका ये कटाक्षा अमृतसरभगा
अपागा त एव शशी तदीया सान्द्रचन्द्रिका । यद्वा त एव शशि-सान्द्र-
चन्द्रिका तस्या पातेन निर्गल प्रसरणेन घृत तिरस्कृत सरारतापजश्रम
यस्य मम स अह अखण्डवैभवानन्द निरतिशय-स्वप्रयाशनुस्र अक्षय
घास्वत आत्मपद विष्णुपरमपद क्षणात् प्राप्तवान तस्मै गुरवे महात्मने
नम इति पूर्वोणान्वय ॥४८८॥

गुरुप्रसादलब्ध स्वानुभवमाविष्यरोति ।

धन्योह कृतवृत्त्योह विमुक्तोह भवप्रहात् ।
नित्यानन्दस्वरूपोह पूर्णोह त्वदनुग्रहात् ॥४८९॥

असगोह-मनगोह-मर्लिगोह-मभगुर ।
प्रशान्तोह-मतन्तोह-मतान्तोह चिरतन ॥४९०॥

अतान्त अध्यान् इत्यर्थ ॥४९०॥

अवर्ताह-मभोस्ताह-मविदारोह-मत्रिय ।
गुद्वयोष-स्वरूपोह घैचलोह सदाशिव ॥४९१॥

श्रीविवेकबूडामणि सव्याख्य

मय्यखण्ड-सुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचय ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुत-विभ्रमात् ॥४९७॥

स्यात्मनिरूपण " मयि मुखवोधपयोधौ महति ब्रह्माण्ड-बुदबुद-
सहस्र । मायामयेन मरुता भूत्वा भूत्वा मुहुस्तिरोघत्ते इति स्पष्टम्
॥४९७॥

स्थूलादिभावा मयि कल्पिता

भ्रमादा-रोपितानुस्फुरणेन लोकै ।

काले यथा कल्पक-वत्सरायन-

त्वादिदो निष्कल निर्विकल्पे ॥४९८॥

' अष्टादशनिमेषास्तु वाष्ठा विशतु ता कला इत्यादिना अयण्ड
एवकाल निष्कले निरवयवे निर्विकल्प कलानाष्ठादिपरिणाम रहिते यथा
लोकं क्षणदिन मासस्वयंन-सवत्सर-कल्पादिभेदा वृत्तिता तथा
आरोपितानुस्फुरणत कल्पितस्फूर्तिमात्रेण स्थूलादिभावा स्थ-मूढम-
कारण-शरीर रूपपदार्था भ्रमात् मयि कल्पिता लोकं इत्यन्वय ।
नहि नादादिदु-बलातीत काल वा तद्भूदान वा पश्यति तद्वत् दशवाच्यन्तु-
परिच्छेदशून्य भूमान पश्यतो मम समू-वाप-वपिताज्ञानस्य नारोपितानु-
स्फुरण भ्रान्त्यभावादिति भाव ॥४९८॥

आरोपित नाश्रयद्रूपव भवेत् कदापि मूढमंतिदापद्रूपितं ।

नाद्रीररोत्यूपर-भूमिभाग मरीचिका-वारिमहाप्रवाह ॥४९९॥

मतिदोषद्रूपितं मूर्खरारोपित आश्रयद्रूपव निरधिष्ठाभ्रमावोगत
आश्रयस्य स्वाधिष्ठानस्य दोषावह कदापि न भवेत् । उक्त हि अध्याय-
भाष्य " तत्रैवसति यत्र यदध्यास तत्तृतेन गुणेन दोषेण वा अपुमात्रणपि
य न सम्बध्यते इति । तद् दृष्टान्तेन स्पष्टयति नति । मरीचिकावारि-
महाप्रवाह ऊपरभूमिभाग नाद्रीररोतीति । ऊपरभूमिभाग मरीचिका-
वारिमहाप्रवाह-वत्यानाश्रय ॥४९९॥

आवागवत् इत्यविद्वरगोह

आदित्यवद्भास्य- विप्रशयाहम् ।

अहार्यवन्नित्य-विनिश्चलोह
अम्भोधिवत् पारविर्जितोहम् ॥५००॥

‘आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य ” इत्यादिश्रुतेरर्थं अनुभूत इति
अनुभवप्रकाशनमिदं । कल्पविदूराय कालापरिच्छिन्न । “ स्वयज्योति ”
श्रुत्यर्थमाह आदित्यवत् माम्य-विलक्षणोह अहार्यवत् पर्वतवत् नित्यविनिश्च-
लोहम् । अम्भोधिवत् पारविर्जितोहम् ॥५००॥

न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायस ।
अत कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्न-नुपुप्तय ॥५०१॥

विहायस आकाशस्य मेघेन यथा सम्बन्धो नास्ति, ‘ धूमज्योति-
स्सलिलमरुता सन्निपात इव मेघ इतिकालिदासोक्ते पृथ्वी जलतेजो
वायुसघातरूपेण मेघेन यथाकाश न समृज्यते नवा नीरुत्पण्णेन आर्द्रान्द्रियते
निलिप्तस्वभावत्वात् अमतंत्वात् एव मे मम आत्मन पाचभौतिकेनापि
देहेन सम्बन्ध नास्ति उक्तहृत्तरेय । अत धमिसम्बन्धाभावात् तद्धर्मा
जाग्रत्स्वप्न-मुपुप्तय मे पुत इत्यन्वय ॥५०१॥

उपाधिरायाति स एव गच्छति
स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते ।
स एव जीवन् म्रियते सदाह
कुलाद्रिवन्निश्चल एव सस्थित ॥५०२॥

न मे प्रवृत्ति-नञ्च मे निवृत्ति
सदेकरूपस्य निरकुशस्य ।
एवात्मको यो निबिडो निरन्तरो
व्योमेव पूर्णं स कथं नु चेष्टते ॥५०३॥

“ उत्त्रान्ति गत्यागतीना ” “ तद्गुणसारत्वात्-द्व्यपदेशं प्राप्तवत् ”
“ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ” “ यथा च तक्षोभयथा ” “ चराचरव्यपाश्रयरतु
स्यात्तद्व्यपदेशो भावतस्तद्भावभावित्वात् ” इति त्रमेण तत्र तत्र सूत्राणि ।
सदाह कुलाद्रिवन्निश्चल एव सस्थित प्रवृत्तिनिवृत्त्यो योगपक्षे वा त्रिमिकत्वे

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्य

वा एकरूपत्व न सम्भवति, निरशकस्य निरख्यवस्य विप्रियासम्भवश्च ।
तदुपपादयति एकात्मको यो निबिड सान्द्र, निरन्तर निरवकाश
व्योमेव गगनमिव पूर्णं स कथं नु चेष्टते ॥५०३॥

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य
निश्चेतसो निधिकृते-निराकृते ।

कुतो ममाखण्ड-सुखानुभूते ब्रूते
हानन्वागतमित्यपि श्रुति ॥५०४॥

विहितकर्म-जन्य पुण्य, निषिद्धकर्म-जन्य पाप, कर्म च त्रिविध
शरीर मानस वाचिक चैति, उक्तं च गीतासु 'शरीरवाङ्मनोभि-यंतु
कर्म प्रारभते नर । न्याय्यं वा विपरीतं वा' इति । महानदी-मनान-
देवब्राह्मण-श्रद्धादीनि शारीराणि पुण्यानि, महामन्त्रजप-भगवत्प्राम-
सकीर्तन-तद्गुणकथनादीनि वाचिकानि पुण्यानि, ईश्वरध्यानस्वपरहित-
चित्तनादीनि मानसानि पुण्यानि, अगम्यागमन-परनिन्दा-नृतवदन-
निषिद्धध्यानादीनि क्रमेण शरीर-वाङ्मनोजन्यानि पापानि । उक्तं हि
"शरीरजं कर्मदोषैर्वाति स्थावरता नर । वाचिकं पक्षिमृगता मानसे-
रत्यजातिता" इति । वाक्पद चक्षुश्चोत्रायुपलक्षक । यद्वा वाक्पदेन
कर्मसाधनान्निद्रियाणि, मन पदेन ज्ञानसाधनानि तत्तत्पुण्यपापानि । एतत्परं
गृह्यन्ते । सदसत्वरण-दर्शन-श्रवणादीनि तत्तत्पुण्यपापानि । निरिन्द्रियस्य
इन्द्रियाणां चेतसो वा साकारस्य शरीरस्य वा स्मरस्य । निरिन्द्रियस्य
'न तस्य कार्यं वरणं च विद्यते' इति श्रुते । 'गन्धधुरिणोऽपि परदृष्ट्या
इयं गमना अपना इव गमनां प्राणो प्राण इवेति च । तत्तत्पुण्यपापानि । एतत्परं
सचक्षुरिव जीवनमुक्त्वा आध्यात्मिक-नामगन्धरहिततया निष्कर्मताया
तयाच सेन्द्रियवत् समनस्य शरीरस्य च मिथ्याज्ञाननिबन्धन आभिमान
सादात्म्य-सम्बन्धेन तत्तद्भिन्निष्ठत्वमेव । इत्युक्तं निरिन्द्रियस्य निष्कर्म
कुत अभिमान कुतश्च सादात्म्यं । तस्मान् निरिन्द्रियस्य निष्कर्म
निराकृते इतिपदत्रयेण वाङ्मनःशरीरस्य-पुण्यपाप-नापनर्गताय
षमित । तात्रिणा आत्मन एव पुण्य पाप च वर्धन्ते । निरिन्द्रियस्य
विहित-निषिद्ध-कर्मजन्ययोः पुण्यपापयोः विनाशनाय निष्कर्मताया
पर्यायस्यो अनित्यपदत्रयान् निरिन्द्रिय आत्मा उक्ता । उक्ता हि

श्रुतिसारसमुद्धरणे तोटकाचार्ये "न हि नित्यमनित्यगुणेन गुणि" इति।
 वियदधिकरणभाष्ये च अनित्यशब्दाश्रयत्येन गगनस्यानित्यत्वमिति।
 तथाच स्वतो निर्विकारतया मूलाज्ञाननागेन शरीरेन्द्रिय-चेतोस्त्वोपाधि-
 सबन्धाभावाच्च अखण्ड-मुखानुभूते अनावृतापरिच्छिन्न-स्वयप्रकाशा-
 नन्दस्वरूपस्य मम वृत्त पुण्यानि पुत्रस्तरा पापानि। तत्र श्रुति प्रमाणयति
 "श्रुते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुति" इति। "अनन्वागत पुण्येन अनन्वागत
 पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति" इति मुपुष्टिकाले
 मूलाज्ञानसत्त्वेपि तत्कार्याध्यासाभावात् पुण्यपापास्पृष्टत्व हृदयगत-सकल-
 शोकास्पृष्टत्व च बोधित। तथा सर्वैरनुभूयते च। सप्रति कारणज्ञानस्यापि
 नागात् पुण्यपापदुःख-सबन्ध सुतरा नास्तीति को मोह क शोक इति-
 श्रुताविव वृत्तशब्देन तेषा अभाव आक्षेपेण बोधित। यदि पुण्यपाप-
 दुःखाना आत्मधर्मत्व मुपुष्टावपि तदन्वय स्यात्। तदा स्वरूपमुत्तानुभव,
 ननु पुण्यफल परिच्छिन्न सुखमनुभूयते। तस्य सुखस्य विषयसबन्धा-
 जनितत्वात्। तदा दुःख तु नैवास्ति "एषोस्य परम आनन्द" इतिश्रुते
 अनुभवाच्च। तत पापानन्वय। हृदयस्य शोकान् इत्यनेन शोकशब्दित-
 दुःखस्य आत्मधर्मत्व नास्तीति कथित भवति। जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासात्
 तैः फलप्यन्ते स्म, इदानी तदभावात् षट्पना नास्तीति श्रुत्यर्थं ॥५०४॥

स्वतमर्थं वृष्टान्तेन विगदयति द्वान्धा,

छायया स्पृष्टमुष्ण वा शीत वा मुष्टु दुष्टु वा।

न स्पृशत्येव यत्किञ्चित् पुरप तद्विलक्षणम् ॥५०५॥

स्वशरीरच्छायाया, जलान्यादिसबन्धे सदसद्वस्तु-सबन्धे वा
 शरीरस्य यथा शीतोष्णादिगबन्धो नास्ति एव बुद्धौ प्रतिफलत जीवस्य
 उपाधेः प्रतिविब-पक्षपातित्वात् तद्वर्मे-पुण्यमुखादिसबन्धेपि अज्ञान-
 नाशेन जीवत्वविगमानन्तर तद्विलक्षण विवभूत पूर्णत्वात् पुरप यत्किञ्चिदपि
 न स्पृशति। छायापयधि पुष्टयगव्देन शरीर ग्राह्यम्। तद्विलक्षण छाया-
 विलक्षण। न साक्षिण साध्यपर्मा सत्पृशन्ति कदाचन ॥५०५॥

अविगारमुदासीन गृहधर्माः प्रदीपवत्।

देहेन्द्रिय-मनोधर्माः नैवात्मान स्पृशन्त्यहो ॥५०६॥

श्रीविवेकचूडामणि सव्याख्य

गूढधर्मा गूढप्रकाशक प्रदीप यथा न सस्पृशन्ति, एव साक्ष्यधर्मा
दृश्यवुद्धीन्द्रिय-शरीरधर्मा विलक्षण कदाचन दूररूप स्वयंप्रकाश
अविकार उदासीन साक्षिण न सस्पृशन्ति। देहेन्द्रिय-मनोवर्गा नैवात्मान
अविकारमुदासीन स्पृशन्तीति प्रदीपदृष्टान्तेन पुण्यानि पापानीत्यादि-
श्लोकार्थो विवृत ॥५०६॥

त्रिभि दृष्टान्तै आत्मनोऽसंगता प्रतिपादयति। खेरिति।
खेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो बह्वैर्यथा वाऽयसि दाहकत्वम्।
रज्जोर्यथाऽऽरोपितवस्तु-संग तथैव कूटस्थ-चिदात्मनो मे ॥५०७॥
कर्मसाक्षी जगच्चक्षुरिति प्रसिद्ध्या सकलप्राणिकर्मसाक्षित्व तादृश-
कर्मसिगिनो खेर्यथा तथा कूटस्थ चिदात्मनो मे निर्विकारचिद्रूपस्य मम
सकल-कर्मसिगिन साक्षित्व। एव बह्वर्दाहकत्व अयोदहतीति यथा
अयसि कल्पित एव बुध्यादिगत वर्तुत्व मयि। एव रज्जो कल्पितताप-
दण्डोदयारादि-वस्तुसंग तादात्म्यरूप यथा कल्पित तथा निर्विकार-
चिद्रूपस्य मम कल्पितदेहादि-सबन्ध। वस्तुत असंगत्व दृष्टान्तत्रयेण
॥५०७॥

स्वस्यानुभवाधिर्धर्मवत्वमाह। कर्तेति।

कर्तापि वा वारयितापि नाह

भोजयितापि वा भोजयितापि नाहम्।

द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाह

सोह स्वय-ज्योतिरनीदृगात्मा ॥५०८॥

“विज्ञान यत्र तनुते, एष ह्येव गाधु धर्मं वारयति” इति ध्रुवा
मुध्नुपहितस्य मायोपहितस्य च त्रयेण वर्तुत्व वारयित्व एव भोजयित्व
भोजयित्व च। द्रष्टृत्वस्यापि दृश्यमापेधात्वात् अङ्गिनीये तदपि कल्पितमेव
वस्तुतो नास्ति। चक्षुरादिप्रेरकत्वमपि स्वयहारावग्यायामेव न वस्तु।
अत दर्शयितापि नाह मोह अतीदृग् सत्त्वधर्मवर्जित “शाशी वेत्ता
वेद्यत्रो निर्गुणता” इति। स्वयज्योनि अत्रायामीगपरत्वा आत्मा
॥५०८॥

चलत्युपाधौ प्रतिविवलौल्य—
 मौपाधिक मूढधियो नयन्ति ।
 स्वविवभूत रविवद्विनिष्क्रिय
 कतास्मि भोक्तास्मि हतोस्मि हृति ॥५०९॥

ध्यायतीव ललायतीव इति श्रुति । बुद्धिशरीराद्युपाधि धर्मान्
 भासमानरविप्रतिविव प्रतीयमान चरन् नयन्ति कल्पयन्ति रविश्चरन्तीति
 तथा उपाधौ बुध्यादौ चलति औपाधिक तन्निमित्त तत्र प्रतिविवभूत
 जीवलौल्य विनिष्क्रिय स्वविवभूत आत्मन कर्तास्मि भोक्तास्मीति बुद्धि
 तादात्म्याध्यासात् हतोस्मीति स्पृष्टहृतादात्म्याध्यासात् नयन्ति । प्रति
 विवपि उपाधिधर्मा भ्रान्तिमिद्धा विव सुतरा न सन्ति । तथापि मूढधिय
 नयन्ति । अत श्रुत्या यन्त्या अनुभवेन च सिद्धनिगुणत्वस्य न कोपि विरोध
 ॥५०९॥

घटाकागदृष्टान्तेन स्थूलदहधर्मा नात्मन इयाह । जल इति ।

जल वापि स्थल वापि लुठत्वेप जडात्मक ।

नाह विलिप्य तद्धर्मे घटधर्मंगभो यथा ॥५१०॥

जडात्मक एष दह तत्र वापि स्थल वापि लुठतु । नभ आकाश
 यथा घटधर्मे अनियवादिभि पथु-युष्मोदराद्याकार नीलादिरूपश्च
 न लिप्यते तथा तद्धर्मे स्थूलदहधर्मे जलम्यालदि सवध प्रयुक्त । त्याग्नि
 घातादिभि नाह विलिप्य जराभरणादिभिश्च ॥५१०॥

वस्तुत्व भोग्यत्व खलत्व

मत्तता—जडत्व वदत्वविमुक्ततादय ।

बुद्धिविकल्पा न तु सति वस्तुत्व

स्वस्मित्यरे ब्रह्मणि कवलऽद्वय ॥५११॥

कवऽद्वय परे ब्रह्मणि स्वस्मिन् वत चादि विमुक्ततान्ता वध्वध्यास्त
 निवधना विविधवत्पना वस्तुतो न सन्ति ॥५११॥

स्वाराज्य-साम्राज्य-विभूतिरेषा भवत्कृपा-श्रीमहितप्रसादात् ।
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेस्तु पुनर्नमोस्तु ॥५१८॥

महास्वप्ने मायाकृतजनिजरामृत्युगहने
भ्रमन्त क्लिश्यन्त बहुलतरतापैरनुकलम् ।
बहकारव्याघ्रव्यथितमिममत्यन्तकृपया
प्रबोधय प्रस्वापात्परमवितवान्मामसि गुरो ॥ ५१९ ॥

नमस्तस्मै सदेकस्मै नमश्चिन्महसे मुहु ।
यदेतद्विष्णुस्वरेण राजते गुरुराज ते ॥ ५२० ॥

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्य
समधिगतात्मसुख प्रबुद्धतत्त्वम् ।
प्रमुदितहृदय स देशिकेन्द्र
पुनरिदमाह वच पर महात्मा ॥ ५२१ ॥

ब्रह्मप्रत्ययसतति जंगदतो ब्रह्मैव सत्सर्वत
पश्याध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।
एपादन्यदवेक्षितु किमभितश्चक्षुष्मता विद्यते
तद्वद्ब्रह्मविद. सत किमपर बुद्धेर्विहारास्पदम् ॥ ५२२ ॥

कस्ता परानन्दरसानुभूति-
मुत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान् ।
चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने
त्रिवेन्दुमालोकयितु क इच्छेत् ॥ ५२३ ॥

असत्पदार्यानुभवे न किञ्चि-
न्नह्यस्ति तृप्तिर्न च दुःखहानि. ।
तदद्वयानन्दरसानुभूत्या
तृप्त. सुख तिष्ठ सदात्मनिष्ठया ॥ ५२४ ॥

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुञ्जानः कालं नय महामते ॥ ५२५ ॥

अखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पे
विकल्पनं व्योम्नि पुरः प्रकल्पनम् ।
तदद्वयानन्दमयात्मना सदा
शान्तिं परामेत्य भजस्व मौनम् ॥ ५२६ ॥

तूष्णीमवस्था परमोपशान्ति-
बुद्धेरसत्कल्पविकल्पहेतोः ।
ब्रह्मात्मना ब्रह्मविदो महात्मनो
यत्राद्वयानन्दसुखं निरन्तरम् ॥ ५२७ ॥

नास्ति निर्वासनान्मौनात्पर सुखकृदुत्तमम् ।
विज्ञातादमस्वरूपस्य स्वानन्दरसपायिनः ॥ ५२८ ॥

गच्छंस्तिष्ठन्नपुपविशन् शयानो वान्वयापि वा ।
यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा मुनिः ॥ ५२९ ॥

न देशकालासनविग्नमादि-
लक्ष्याद्यपेक्षा प्रतिबद्धवृत्तेः ।
संसिद्धतत्त्वस्य महात्मनोऽस्ति
स्ववेदने का निपमाद्यवस्था ॥ ५३० ॥

षटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोन्वपेक्ष्यते ।
विना प्रमाणगुण्णुत्वं यस्मिन्सति पदार्थपीः ॥ ५३१ ॥

अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भागते ।
न देशं नापि वा कानं न शुद्धिं वाप्स्येक्षते ॥ ५३२ ॥

देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ।
तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥ ५३३ ॥

भानुनेव जगत्सर्वं भासते यस्य तेजसा ।
अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ॥ ५३४ ॥

वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ॥ ५३५ ॥

एष स्वयं ज्योतिरनतशक्ति-
रात्माप्रमेयः सकलानुभूतिः ।
यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धः
जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ५३६ ॥

न खिद्यते नो विषयैः प्रमोदते
न सज्जते नापि विरज्यते च ।
स्वस्मिन्सदा क्रीडति नन्दति स्वयं
निरन्तरानन्दरसेन तृप्तः ॥ ५३७ ॥

क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।
तथैव विद्वान्रमते निर्ममो निरहं मुखी ॥ ५३८ ॥

चिन्ताशून्यमदैर्न्यभैक्षमशनं पानं सरिद्वारिपु
स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने ।
वस्त्रं क्षालनगोपणादिरहितं दिग्वास्तु शय्यामही
संचारो निगमान्तवीथिपु विदा क्रीडा परेवह्यणि ॥ ५३९ ॥

विमानमालम्ब्य शरीरमेतत्
भुनक्त्यशेषान्विषयानुपस्थितान् ।
परेच्छया बालवदात्मवेत्ता
योऽव्यवतलिङ्गोऽननुपक्तबाह्यः ॥ ५४० ॥

दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा
त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थः ।

उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा
पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् ॥ ५४१ ॥

कामाक्षी कामरूपी सश्चरत्येकचरो मुनि ।
स्वात्मनैव सदा तुष्ट स्वय सर्वात्मना स्थित ॥ ५४२ ॥

क्वचिन्मूढो विद्वान्क्वचिदपि महाराजविभव.
क्वचिद्भ्रान्त सौम्य क्वचिदजगराचार कलित ।
क्वचित्पात्रीभूत क्वचिदवमत क्वाप्यविदित-
श्चरत्येव प्राज्ञ सततपरमानन्दसुखित ॥ ५४३ ॥

निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबल ।
नित्यतुष्टोऽप्यभुजानोऽप्यसम समदर्शन ॥ ५४४ ॥

अपि कुर्वन्नकुर्वाणदचाभोक्ता फलभोग्यपि ।
शरीर्यप्यशरीर्येषपरिच्छिन्नोऽपि सर्वंग ॥ ५४५ ॥

अशरिर सदा सन्तमिम ब्रह्मविद क्वचित् ।
प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे ॥ ५४६ ॥

स्थूलादिस्रबन्धवतोऽभिमानिन
मुञ्च च दुःखत्र शुभाशुभे च ।

विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुने
बुद्ध शुभ वाप्यशुभ फल वा ॥ ५४७ ॥

तममा प्रस्तवद्भ्रानादप्रस्तनोऽपि रविर्जनं ।

गस्तन इत्युच्यते भ्रान्त्वा एवमात्वा वस्तुलक्षणम् ॥ ५४८ ॥

तद्दष्टेरादिवन्धोभ्यो विमुक्त ब्रह्मचित्तमम् ।

पश्यन्ति देहिवन्मूडा नगीराभानदर्शनात् ॥ ५४९ ॥

अहिनिर्लव्यनीवाज्य मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ।
 इतस्ततश्चाल्यमानो यत्किञ्चित्प्राणवायुना ॥ ५५० ॥
 स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
 देवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥ ५५१ ॥
 प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभि
 ससारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेह ।
 सिद्ध स्वयं वसति साक्षिवदन तूष्णी
 चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्य ॥ ५५२ ॥
 नैवेन्द्रियाणि त्रिपयेषु नियुङ्क्त एष
 नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्य ।
 नैव क्रियाफलमपीपदपेक्षते स
 स्यानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्त ॥ ५५३ ॥
 लक्ष्यालक्ष्यगति त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलतात्मना ।
 शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तम ॥ ५५४ ॥
 जीवन्नेव सदा मुक्तं कृतार्थो ब्रह्मवित्तम ।
 उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति निर्द्वयम ॥ ५५५ ॥
 शैलूपो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ।
 तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठे सदा ब्रह्मैव नापर ॥ ५५६ ॥
 यत्र क्वापि विशीर्णं पर्णमिव तरोर्वपु पतनात् ।
 ब्रह्मीभूतस्य यते प्रागेव हि तन्निवदग्निना दग्धम् ॥ ५५७ ॥
 सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुने
 पूर्णाद्वियानन्दमयात्मना सदा ।
 न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा
 त्वडमासविट्पिण्डविसर्जनाय ॥ ५५८ ॥

श्रीविवेकचूडामणिः सव्याख्यः

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः ।
अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः ॥ ५५९ ॥

कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे ।
पर्णं पतति चेत्तेन तरोः किं नु शुभाशुभम् ॥ ५६० ॥

पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशव-
द्देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः ।
नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्या-
नन्दाकृते वृक्षवदास्त एषः ॥ ५६१ ॥

प्रज्ञानघनइत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् ।
अनूद्योपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् ॥ ५६२ ॥

अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रुतिरात्मनः ।
प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु ॥ ५६३ ॥

पापाणवृक्षतृणघान्यकटाम्बराद्या
दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव ।
देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यं
ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् ॥ ५६४ ॥

विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि ।
तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते ॥ ५६५ ॥

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम् ।
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम् ॥ ५६६ ॥

क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ।
संयुक्तभेगतां याति तयात्मन्यात्मविन्मुनिः ॥ ५६७ ॥

एव विदेहकैवल्य सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।
 ब्रह्मभावं प्रपद्येप यतिर्नावर्तते पुनः ॥ ५६८ ॥
 सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्षणः ।
 अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥ ५६९ ॥
 मायाबलृप्ती बन्धमोक्षौ न स्त स्वात्मनि वस्तुतः ।
 यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ५७० ॥
 आवृते सदसत्त्वाभ्या वयव्ये बन्धमोक्षणे ।
 नावृतिर्ब्रह्मण काचिदन्याभावादनावृतम् ।
 यद्यस्त्यद्वैतहानि स्याद्द्वैत नो सहते श्रुतिः ॥ ५७१ ॥
 बन्धश्च मोक्षश्च मृषैव मूढा
 बुद्धेर्गुण वस्तुनि कल्पयन्ति ।
 दृगावृति मेघकृता यथा रवौ
 यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम् ॥ ५७२ ॥
 अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ।
 बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुन ॥ ५७३ ॥
 अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि ।
 निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरजने ।
 अद्वितीये परेतत्त्वे व्योमयत्कल्पना कुतः ॥ ५७४ ॥
 न निरोधो न चोत्पत्ति नं बद्धो न च साधकः ।
 न मुमुक्षु नैवै मुक्तः इत्येपा परमार्थता ॥ ५७५ ॥
 सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्य
 परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य ।
 अपगतकलिदोषः कामनिर्मुक्तबुद्धि-
 स्तदतुलमसकृत्त्वं भावयेद मुमुक्षुः ॥ ५७६ ॥

धीविवेकचूडामणि सव्याख्य

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्य प्रश्रयेण कृतानति ।
 स तेन समनुज्ञातो ययौ निर्मुक्तबन्धन ॥ ५७७ ॥
 गुरुरेप सदानन्दसिन्धो निर्मग्नमानस ।
 पावयन्वसुधा सर्वा विचचार निरन्तर ॥ ५७८ ॥
 इत्याचार्यस्य शिष्यस्य सवादेनात्मलक्षणम् ।
 निरूपित मुमुक्षूणा सुखबोधोपपत्तये ॥ ५७९ ॥
 हितमिदमुपदेशमाद्रियन्ता
 विहितनिरस्तसमस्तचित्तदोषा ।
 भवसुखविमुखा प्रशान्तचित्ता
 श्रुतिरसिका यतयो मुमुक्षवो ये ॥ ५८० ॥
 ससाराध्वनि तापभानुकिरणप्रोद्भूतदाहव्यथा-
 खिन्नाना जलकाडक्षया मरुभुवि भ्रान्त्या परिभ्राम्यताम् ।
 अत्यासन्नमुधाम्बुधि सुखकर ब्रह्मद्वय दर्शय-
 न्त्येषा शकरभारती विजयते निर्वाणसदायिनी ॥ ५८१ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यस्य
 श्रीमच्छकरभगवत कृतौ विवेकचूडामणि
 शृंगगिरिजगद्गुरुधीचन्द्रशखरभारतीस्वाम्यनुगृहीतव्याख्यासनाय
 समाप्त ॥

श्लोकानुक्रमणिका

अवताहमभोवताहम्	२५१	अत्यन्तवामुकस्यापि	२३६
अहृत्वाद्दृश्यविलयम्	४२	अत्यन्तवैराग्यवत्	२०३
अहृत्वा शत्रुसंहारम्	४३	अत्रात्मत्व दृढीकुर्वन्	२०७
अखण्डनित्याद्वय	९४	अत्रानात्मन्यहमिति	९२
अखण्डबोधार्थमनि	२६१	अत्रात्मबुद्धि त्यज	१०७
अखण्डानन्दमात्मानम्	२२४	अत्राभिमानादह	६१
अजरमरमरस्ता-	२२०	अत्रैव सत्त्वात्मनि	८९
अजो नित्य इति ब्रूते	२४२	अथ ते सप्रबन्धानि	८५
अज्ञानमालस्यजडत्व	७७	अथ ते सप्रबन्धानि	१४९
अज्ञानमूलोऽप्रमनात्म	९९	अथात आदेश इति	११
अज्ञान योवात्वरमात्मन	३३	अधिकारिणमाशाले	२४३
अज्ञानसंपदप्यस्य	४२	अध्यस्तस्य कुत सत्त्वं	११७
अज्ञानहृदयप्रन्थनि-	१९४	अध्यातायोगालुरपस्य	२१९
अज्ञानहृदयप्रन्थवि	२२७	अनन्यत्वमधिष्ठानात्	२०६
अत पर ब्रह्म सद	१४६	अनामचिन्तन त्यक्त्या	१६३
अत पुण्यद नास्ति	१४५	अनामस्य वागना जालै	१२१
अत प्रमादात्त परो	१८३	आदिबालोऽप्रमदं	१२७
अत प्राहुर्मनोऽविद्यां	११७	आदिशिवमविद्याया	१२७
अत समाधत्स्व यते	२००	अनादेयी विषयग	२४५
आरतो मायया कृन्तो	२६५	अनिन्ध्यास्वरूपं यत्	५५
अर्थात्मस्त्वद्वुद्धि	९३	अनुक्षणं यन्परिहृत्य	१००
अतीतानुगंधानम्	२१२	अनुग्रहं विष्णोर्गतिविम्ब	१८
अतीव शून्य परमा	१९७	अन्तरात्मनो	१६२
अतो वाय पराया	१११	अत पिपातात्पुरत	२०९
अतोऽभिप्राय त्यज	१७०	अतश्च यानि	१८७
अतो विचार	१३	अतश्चिदं स्व त्पिद	२०२
अतो विमुक्तौ	६	अतश्चाना इति	९७
अतोऽपि जीवमशोऽनि	१२६	अतश्चाना इति	१६५

अपि कुर्वन्तकुर्वाण
 अभावनना वा विप
 जन्मृतत्वरप नामास्ति
 अथ स्वभाव
 अयनात्मा नित्य
 अयोऽग्नियोगादिव
 अयस्य निश्चयो
 अविकारमुदानौन
 अविज्ञाते परे तत्त्वे
 अविद्यावामकर्मादि
 अविनाशी वा अरे
 अव्ययवनाम्नो परमेदा
 अव्ययतमेतन्निगुणं
 अव्ययकादि स्थूल
 अराशोर सदा मन
 असङ्गचिद्रूपममुम्
 अमङ्गोऽहमगङ्गोहम्
 अमत्सलो विकल्पो
 असत्पदार्थानुभवे
 असतिवृत्तौ तु
 अग्नौ स्वमाक्षिणो
 अन्तभेदमगपास्त
 अस्ति नदिचस्ववपम्
 अन्तीति प्रत्ययोयस्व
 अस्तुपायो महान्
 अस्पृष्टमित्यतादय
 अहकतयोस्मिन्नहमिति
 अहकार स विज्ञेय
 अहकारप्रहामुक्त्वा
 अहकारादि देहान्तात्
 अहकारादि देहान्ता
 अह पदार्थस्त्यह्या
 अहबुद्धयेव मोहित्या
 अहब्रह्मति विज्ञानान्

२६३ अहभावस्य देहे
 ७७ अह ममेति प्रथित
 ५ अह ममेति यो भावो
 २७ अहमोज्यन्तनिवृत्त्या
 २६१ अह्निनिर्व्वयवीबाय
 १९२ अह्यमनुपादेय
 १० अह्येयानुपादेय
 २५६ आकाशवल्कल्पविद्
 ४१ आकाशवर्त्मल
 ३८ आत्मनात्मविवेक
 २६५ आत्मार्यत्वेन हि
 ७१ आदो नित्यागित्य
 ८३ आनन्दप्रतिविम्ब
 २५९ आनन्दभयकोमस्य
 २६३ आपातवैराम्यको
 ११६ आनतोक्ति सनन
 २५१ आरुढजबनेरहमो
 २१६ आरोपित नाश्वद्रूपव
 २६० आवरणम्य निवृत्ति
 १३१ आभूते मदमन्वाभ्या
 १३६ आना छिन्दि विपो
 १५६ एत कोम्यस्ति
 ८६ इति गुरुवचनाच्छु
 २६६ इति नामवलीक्य
 ३१ इति श्रुत्या गुरोर्वावद
 १५२ इत्य विगान्चित्यद
 १७३ इत्याचार्यस्य निष्पत्तय
 ६९ इव गरीर शृणु मूढम
 १७१ इष्टानिष्टार्थमप्राप्तौ
 २० ईश्वरो वन्नुत्पत्त्या
 ८७ उक्तमर्थमिममात्मनि
 १६९ उक्तमगनिषवाम
 १९० उद्धरणामना
 २३८ उपगीरेद्गुण प्राप्त

१६६
 ४८
 १६०
 १७३
 २६४
 १४६
 २४५
 २५३
 २११
 १०२
 ७०
 १५
 १३२
 १३३
 ५३
 ४३
 १८९
 २५३
 १९२
 २६६
 २०५
 ५
 २४९
 २६०
 २६७
 १९४
 २६७
 ६३
 २३३
 १४४
 १५८
 ५८
 ७
 २३

जलेवापि स्थले वापि	२५८	तमाराव्य गुरु	२४
जहि मलगयकोशे	२१३	तमो ह्याभ्या रज	१६४
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु	१३६	तयो विरोधोऽयमुपाधि	१४८
जातिनीतिकुल्लगोत्र	१५४	तरङ्गफेनप्रगवुद्बुद	२०९
जीवतो यस्य क्वचन्य	१८३	तस्मात्सर्वप्रयत्नेन	४४
जीवत्व न ततोऽन्यत्तु	१२९	तस्मादहंकारमिम	१७४
जीवन्नेव सदा मुक्त्वा	२६४	तस्मान्मन वारणमस्य	११४
जीवेगोभयसत्सार	२३४	ताभ्या प्रवर्षमाना सा	१७८
ज्ञाता मनोहृति	८९	तिरोभूते स्यात्तन्गमल	९५
ज्ञातुज्ञानप्रोयमून्य	१४६	तूष्णीमवस्था पर	२६१
ज्ञाते वस्तुन्यपि बल	१६०	तेजमीव तमो यत्र	२१७
ज्ञात्वा एव प्रत्यगात्मान	१६१	त्यजभिमान कुल	१७१
ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य	२४३	त्वद्भ्रमासमेदोस्त्व	१०६
ज्ञानिन्द्रियाणि न	११०	त्वद्भ्रमासत्त्वधिरत्नायु	५७
ज्ञानोदयात्पुरारब्ध	२३९	त्वमहमिदमितीय	१९४
तच्छैबालापनये	१०१	विगम्बरो वापि च	२६३
सदस्थिता बोधयन्ति	२४८	दुलंभ त्रयमेवै	५
तत श्रुतिरत्नमनन	४६	दुर्वात्समार	२६
तत स्वरूपविभंगो	१८२	दृश्य प्रतीत प्रवि	१८०
तत आत्मा सदानन्दो	७०	दृश्यस्याग्रहण	१८८
ततस्तनु ती लक्षणया	१५०	दृष्टुं श्वेष्वनुद्वेगो	२२६
ततो विकारा प्रकृते	१९३	देवदत्तोऽह्मिल्लो	२६२
ततोऽह्मादौर्बन्धि	१७५	देहं यिय वित्तप्रपिक्विम्ब	१३८
वस्त्व पदाभ्यामभि	१४७	देहनद्धर्मतत्परं	२०५
वस्त्वमस्यादिवाक्पोत्व	१६६	देहप्राणेन्द्रियमनो	२०१
तस्मात्तप्य भवेत्तत्ता	१३६	देहस्य मोदो नो	२६५
तथा वदन्ता शरणा	२९	देहात्मपीरेव	१०८
तदात्मानात्तमनो तस्य	१३०	देहात्मना सख्यता	१७६
तद्वत्परं ब्रह्मणि	२४२	देहादिनिष्ठाप्यम	१२२
तद्ब्रह्मादिव्यपगयो	२६३	देहादिव्यहृत्पर्यन्ते	१६
तन्निवृत्त्या मुने सम्यक्	२०२	देहादिसम्पत्तिमतो	१८७
तन्मन घोषन कार्यम्	११८	देहादिसर्वविषयो	११४
तमसा ग्रसनवद्भानाद्	२६३	देहन्द्रियप्राणगनो	८४
तमस्तम कार्यं	१८०	देहन्द्रियप्राण	२७७

श्लोकानुक्रमणिका

२७३

देहेन्द्रियादायसति
 देहेन्द्रियादौ कर्तव्यो
 देहेन्द्रियप्वहभाव
 देहोऽप्यमन्नभवनो
 देहोऽहमित्येव
 बोधेण तीक्ष्णं विषय
 द्रष्टुं श्रोतुं चतु
 द्रष्टुं दधानदुःखादि
 धयोऽसि कृत
 धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं
 धीमात्रकोपाधि
 न विचिदन्न पर्यामि
 न विद्यते नो विषयै
 न यच्छक्ति विना
 न ज्ञायते नो प्रियते
 न तस्य मिथ्याय
 न तु देहादिमत्यख
 न देशकालागन
 न नमो षटयोगन
 न निरोधो न चोत्पत्ति
 न प्रत्यग्रहणोर्भेद
 न प्रमादादमर्षोऽप्यो
 नमस्तस्यै सदेकरने
 न मे देहेन रावय
 न मे प्रवृत्तिर्न च मे
 नमो नमस्ते गुरवे
 न योगन न सांख्यन
 न छाशिय माय
 न हि प्रबुद्ध प्रतिभाय
 न ह्यस्ति विरव
 न ह्यरदविद्या
 नारायणोऽ नरत्नान्य
 तानि निर्वाणनामीनाम्
 नामनेन स्वनेर्धनम्

१०७	नाहं जीव पर ब्रह्म	११५
२३३	नाहमिदं नाहमदो	२५२
२३४	निगद्यतेन करण	६१
१०३	निगुह्य धानोरहमो	१७६
१०६	नित्यं विभु सर्वगन	१३८
५१	नित्याश्रयास्त्रिचिदेकस्वो	११३
२५२	निदिध्यासनसौलस्य	२३७
२१६	निद्राकल्पितदेश	१५३
३५	निद्राया लोकावर्तिया	१६६
२५१	नियमितमनसामु	९१
६६	निरन्तराभ्यामवशात्	१९८
२५०	निरस्तामायाकृत	१४६
२६२	निरस्तापगा निरस्ता	२४६
४२	निरपममनादितत्य	२५३
९०	निर्गुणं निष्कृतं सूक्ष्म	२४५
२४१	निर्धनोऽसि सदा	२६१
२४४	निर्विकल्पमनस्य	१५७
२६१	निर्विकल्पवगमाभिरा	१९९
२३९	निवृत्ति परमावृत्ति	२३६
२६६	निष्प्रगोऽस्यविवारोऽस्ति	२५९
२३४	नदं नदं वरिषतावात्र	१४९
१८१	नैवाताय प्राय	११०
२६०	नैवापमानं यय	११६
२५४	नैर्निद्राया विरवु	२६६
२५४	पञ्चगान्धर्वि	१०२
२५१	पञ्चगान्धर्वि	११६
३८	पञ्चगान्धर्वि	५३
२५६	पञ्चगान्धर्वि	१११
२४९	पञ्चगान्धर्वि	५
२३८	पञ्चगान्धर्वि	२०५
११०	पञ्चगान्धर्वि	१०
२००	पञ्चगान्धर्वि	२९
२०१	पञ्चगान्धर्वि	१११
२००	पञ्चगान्धर्वि	२६६

पाणिपादादिमान्	१०५	ब्रह्मात्मनो बोधितयो	२३०
पापाणवृक्षगुण	२६५	ब्रह्मादिस्तवपर्यन्ता	२०८
पुण्यानि पापानि	२५५	ब्रह्मानन्दनिधिर्महाबलताऽलवार	१७२
पूर्वं जनैरपि मृते	१०४	ब्रह्मानन्दरसानु	२८
प्रकृतिविकृतिभिन्न	९१	ब्रह्मानन्दरसास्वाद	२३३
प्रकृतिविकृतिदुल्य	२२०	ब्रह्माभिनन्दनविज्ञान	१३९
प्रज्ञानमन इत्यात्म	२६५	ब्रह्मवेद विद्वदभित्येव	१४३
प्रज्ञावानपि पण्डितोऽपि	७६	भवानपीव परतात्वमा	२४७
प्रतीतिर्बोव जगत्तो	१९६	भानुप्रभासजनिनाभ	९६
प्रत्यमेकसर पूर्ण	२४५	भुङ्क्ते पिचिवास्वपि	१२१
प्रबोध स्वप्नवत्संपम्	१२७	भ्रमेणापन्यथा वास्तु	१२४
प्रमादो ब्रह्मनिष्ठाया	१८१	भ्रान्तस्य वद्यदभ्रमत	१४६
प्राचीनवासनावेगात्	२२६	भ्रान्तिं विना त्वमङ्गस्य	१२५
प्राणायानम्यातोदान	६२	भ्रान्तितल्पित जगत्	१५५
प्रारब्ध पुप्यति वपु	१६४	मज्जास्थिमैद फल	४८
प्रारब्ध बलवत्तर	२४०	मन प्रकृते विपयानरायान्	११६
प्रारब्ध मिथ्याति तथा	२४३	मनो नाम महाब्जाज्ञो	११५
प्रारब्धकर्मपरिक्ल्पित	२६४	मनोमयो नापि भवेत्	११९
प्रारब्धमूषप्रथित	२२३	मन्दमध्यमरुपापि	२१
वन्द्यश्च मोक्षश्च	२६६	मन्यतण्ड-मुक्ताम्भोषो	२५३
वन्द्यो मोक्षश्च तृप्तिश्च	२४८	मस्तकन्यस्तभारतये	३७
बहिस्तु विपर्यै सङ्ग	२०२	महामोहप्राह	९५
बाह्याभिमाधि परि	१८५	महास्वप्ने मायाश्च	२६०
बाह्य निरद्वे मगत्	१८६	मातापित्रोर्मलोद्भूत	१६७
बाह्यनिद्रै स्थूल	५८	मा शैष्ट विद्वन्	३१
बोव संसृतिभूमिजस्य	९८	मायाबलुप्तो बन्धमोक्षो	२६६
बुद्धिचूडोन्द्रियै	११९	मायाभारजमिद द्वैत	२१९
बुद्धिबिनष्टा गलिता	२५०	मायाभारजमिद द्वैत	८५
बुद्धोन्द्रियाणि श्रवण	६१	मायाभारजमिद द्वैत	१३५
बुद्धो गुहाया सदत	१५९	मिथ्यात्वेन निर्दिष्टेषु	७९
ब्रह्मभूपरत दान्तो	२३	मुञ्जादिपीनामिव	१०२
ब्रह्मभूतस्तुनमृत्यु	२६०	मूर्तार्यं मन्त्रल घटादि	१५३
ब्रह्माकारतया	१४०	मूर्तापभूतोऽपि मृदो	१४१
	२२९	भेभावी पुरतो	१२

श्लोकानुक्रमिका

मोक्षकारणसामग्रया	२२	यावद्वा किंचित्पि	१७३
मोक्षस्य काशा यदि	५५	येन विश्वमिदं व्याप्त	८७
मोक्षस्य हेतु प्रथमो	४६	योगस्य प्रथमं द्वार	२००
मोक्षकस्य वा विषयपु	११८	योग्य विज्ञानमय	१२२
मोहं जहि महामृत्यु	५७	योग्यगात्मास्वयं	१३४
मोह एव महामृत्यु	५६	यो वा पुरंदोर्जहमिति	१७२
य पश्यति स्वयं	८६	यो विजागति सकल	८६
य एषु मूढा विषयेषु	५०	रवेयंथा वर्मणि	२५७
यच्चकास्त्यनपर	१५८	कथय्युत चेद्यदि	१८२
यतिरसदनुसंधि	१८५	कल्पालक्षयतिम्	२६४
यत्कटाशासति	२५१	कश्यं ब्रह्मणि मानस	२०५
यत्पुत भ्रान्तिबेलाया	२२७	कश्चिन्नरज्ज्व	५
यत्कृतं रवज्वेलाया	१५५	कश्चिन्नरज्ज्व	२३१
यत्परं सकलवानयोग्यं	२६४	कश्चिन्नरज्ज्व	१६१
यत्र त्रयाणि द्वितीयं	२३५	कश्चिन्नरज्ज्व	१६१
यत्र प्रविष्टा विषया	२०८	कश्चिन्नरज्ज्व	२१२
यत्र भ्रान्त्या कल्पिता	१६८	कश्चिन्नरज्ज्व	२३२
यत्रैव जगदाभासो	१६८	कश्चिन्नरज्ज्व	३७
यत्सत्यभूत निजरूप	१८२	कश्चिन्नरज्ज्व	६२
यथा प्रकृत्यै शैवाल	२६३	कश्चिन्नरज्ज्व	४०
यथा यथा प्रथमय	१९८	कश्चिन्नरज्ज्व	२०१
यथा सुवर्णं पुटपाय	१८४	कश्चिन्नरज्ज्व	२५०
यदा नदा यापि विपरिवर्तेन	१४१	कश्चिन्नरज्ज्व	११३
यदिदं सकलं विश्वं	४८	कश्चिन्नरज्ज्व	२२८
यदि सत्यं भवेद्विश्वं	२२९	कश्चिन्नरज्ज्व	१७७
यदोद्दिश्य त्वेदानीं	१५७	कश्चिन्नरज्ज्व	१७०
यत्पुत्रोत्तराभाय	४५	कश्चिन्नरज्ज्व	१९०
यद्विजातिं तद्वदन्तया	२५९	कश्चिन्नरज्ज्व	७४
यत्स्वयाय द्रुतं	८७	कश्चिन्नरज्ज्व	२३४
यत्किमन्नमार्गेषु	२३१	कश्चिन्नरज्ज्व	२३६
यस्य त्विदं निमित्तमपण	१०१	कश्चिन्नरज्ज्व	२२७
यस्य त्विदं निमित्तमपण	१२६	कश्चिन्नरज्ज्व	२९
यावत्कालं त्वयं		कश्चिन्नरज्ज्व	१२९
यावत्कालं त्वयं		कश्चिन्नरज्ज्व	२६२

विरक्षण यथा ध्वान्त	२६५	श्रद्धाविकीर्णान	३२
विवेकवैराग्यगुणातिरेकाच्छुद्धत्व	११५	श्रुतिप्रमाणकमतो	१००
विवेकिनो विरक्तस्य	१३	श्रुतिस्मृतिन्याय	१८४
विशुद्धमत करण	२०७	श्रुते शतगुण विद्या	१९९
विशुद्धगत्वस्य गुणा	८२	श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूया	१६५
विगोक ज्ञान दधनो	१३९	पङ्क्तिभिर्मभिरयोगि	१५५
विषमविषयमार्गो	५४	मयस्य सवकमार्गिणि	८
विषयाख्यग्रहो यत्	५३	मल्लस्य विनाशतया	१५२
विषयाभिमनुज य	६९	मगारवारागहृषीभ	१६२
विषयाभिममुख दृष्टवा	१८१	ससारत्रयविविच्छस्यै	१७८
विषयागामहापागाधो	५२	सगाराध्वनिताप	२६७
विषयध्वाविाञ्चेत्	१८२	समिद्धस्य फल	२२४
वीणाया रूपसीदय	४०	सकलनिगमचूडा	२६६
वेदास्तनपुराणानि	२६२	सकलविमन्वोपानद	२२२
वेदातमिदान्त	२४८	सति सवतो नरो	१९६
वेदान्ताविकारेण	३१	सन्व विशुद्ध जल	७८
वैराग्यञ्च गुमुक्षुत्वम	२१	सय ज्ञानगनन्त	१४०
वैराग्यबोधी पुरपस्य	२०३	सय यदि स्याज्जग	१४३
वैराग्यस्य फल बोध	२२५	सयमुक्त्वा तया विद्वन्	१३५
वैराग्यात् पर गुपस्य	२०४	सयाभिमपानरनो	१८४
व्याघ्रपुष्टया विनिमुक्त	२३९	सन्मद्व स्वत सिद्ध	२४६
गदवाल महारज्य	४१	सदा मनि बह्मणि	२६४
शब्दाधिभि पञ्चभिरैव	५१	सदा मैक वचिनात्	२६६
गमादिपञ्च	१५	सदिद परमाद्वत्	१४०
गतीरपोषणार्थो	५६	स देवदतोऽप्यमिताह	१५२
गल्परानिमागलितो	१०६	सदेवेद सव जगद्वगत	२१०
गवासार वावद्भुजति	२१४	सदेवरूपस्य चिदा मना	१७४
गान्तरमारवञ्च	२३२	सद्वत्त चिद्वत्त निय	२४५
गात्ता महा नो	२७	सत्तद्गतय सय	१४२
गान्तो दान्त परशुगरत्	१९५	सद्गामनारतूनिविकृम्भण	१८०
गात्प्रस्य गुरवावगस्य	१८	गन्तु विवारा प्रदने	२५९
गुह्याद्वयमत्त	७२	गन्तु प्रतियथा	१७१
श्रुत्यावहितो	४५	गजाप्यनताप्यु	७२
धलूपो वेपगद्गाथाव	२६४	समाधिनाशन	१९९

श्लोचानुक्रमणिका

ममाधिना माधु	२४७	मुखाद्यनुभवो यावत्	२३७
ममाहितान्त करण	२२१	मुपुष्पिकाले मतमि	११३
ममाहिताया गति	२२५	नोऽप्य निरयानित्य	१५
ममाहिता ये प्रविलाप्य	१९५	रिपलप्रज्ञो यतिरय	२३०
समूलवृत्तौऽपि	१७५	स्थूलस्य समवजरा	६०
समूलमेतत्परिदह्य	२२३	स्थूलादिभावा मयि	२५३
सन्धवृष्ट त्वया	१२४	स्थूलादिमन्थवता	२६३
सम्पगास्वापन	१९	स्रोतामा नीयते दाम	२६४
सम्पग्विचारत	१०	स्व बोधमान परिशुद्ध	१५८
सम्पग्विवेक स्फुट	१९२	स्वप्नऽर्थदूष्ये गूर्जति	११२
गवन सर्वत मव	१७९	स्वप्नो भवत्यस्य	१६७
सर्वप्रकारप्रमिति	८३	स्वप्नानामधिष्ठान	२३८
सर्ववेदान्त	१	स्वप्नानामधिष्ठात	२६१
सर्वव्यापृत्तिकरण	६७	स्वप्नमेव सर्वत पश्यन	१२३
सर्वात्मकोऽह सर्वोऽह	२५९	स्वय परिच्छेदमुपेत्य	२०९
सर्वात्मना दुःखमिद	१६९	स्वय चक्रा स्वय विष्णु	१७
सर्वात्मना बन्ध	१८८	स्वल्प निपता	१२५
सर्वाचार सर्व्वरतु	२५९	स्वल्प इच्छुर्नितुणस्य	२४७
सर्वे येनानुभूयन्ते	१३५	स्वस्थ्याविद्याबन्ध	२२
सर्वेषु भूतेष्वहमेव	२५२	स्वात्मतत्त्वानुसन्धान	२१५
सर्वोपाधिविनिर्मुक्त	२२२	स्वात्मन्यारोपिताद्येव	१६४
सर्वोऽपि ब्राह्म सत्त्वर	५९	स्वात्मन्येव सदा त्विष्या	२४८
सह्य सर्वदु खानाम्	१८	स्वानुभूत्या स्वय	२५
साधनात्मन चत्वारि	१३	स्वामिप्रमस्ते	२६०
साधुर्नाम पूज्यमानैर्प्रसिप्त	२३५	स्वाराज्यमाघ्राज्य	२६०
सात्वात्म्य गिद्वये	१८९	हितमिदमुपदेशम्	२६७

॥ इति श्रीविवेकचूडामणिरश्लोकानां अनुक्रमणिका समाप्ता ॥